КУДІН С.В.

ПОРІВНЯЛЬНА ІСТОРІЯ ПРАВА:
ВІТЧИЗНЯНА ТРАДИЦІЯ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Вінниця
«ТВОРИ»
2019

УДК 340.12/.15(477):171.022.1](043.3)
П 42

Рецензенти:
Бурдін Михайло Юрійович, д.ю.н., професор
Гусарєв Станіслав Дмитрович, д.ю.н., професор
Крижанівський Анатолій Федорович, д.ю.н., професор

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 7 від 30 серпня 2018 р.)

Кудін С.В.

К 00 Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації : монографія. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 544 с.

ISBN 0000000000000

У монографії досліджуються процеси становлення і розвитку вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права. Автором на основі комплексного і системного опрацювання праць доведено, що цілісність традиції ґрунтувалась на поєднанні поглядів, ідей, уявлень науковців щодо сутності порівняльної історії права. Варіативність осмислення ученими порівняльної історії права відбивала такі наукові явища суспільної реальності як формування її «образу» представниками історичної школи права в Україні у другій половині XIX ст., концептуалізацію у рамках соціологічно-позитивістського напряму, акцентування уваги на конкретних порівняльно-історичних правових дослідженнях у працях українських учених за кордоном у 20-х – 80-х роках XX ст.

Автором монографії висловлено думку, що елементи «традиційності» можуть бути використані і при інтерпретації порівняльної історії права в контексті розвитку постнекласичної науки на початку XXI ст., гармонізуватись із поняттям «новаційне» розуміння. Поєднання у комплексі «традиційності» і «новаційності» дозволило зробити висновок про осмислення порівняльної історії права за сучасних умов як сфери міждисциплінарних й компаративних наукових досліджень.

Для науковців, студентів, курсантів, а також тих, хто цікавиться проблемами теорії, історії права і держави, порівняльного правознавства.

УДК 340.12/.15(477):171.022.1](043.3)

© Шевченко А.Є. Холоднюк С.З., 2019
© ТОВ «ТВОРИ», 2019

ISBN 0000000000000

Присвячую цю працю

Мамі – Тетяні Семенівні,

дружині Оксані

й доньці Марині

Зміст

Передмова 6

Розділ 1. Історіографія і методологія дослідження вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права **14**

1.1. Стан дослідження поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права **14**

1.2. Методологія наукового пізнання вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права **22**

Розділ 2. Становлення наукового осмислення порівняльної історії права у 40-х роках XIX – на початку XX ст. **59**

2.1. Формування «образу» порівняльної історії права як напряму наукових досліджень представниками історичної школи права у другій половині XIX ст. **59**

2.2. Концептуалізація порівняльної історії права у працях учених соціологічно-позитивістського напряму у другій половині XIX – на початку XX ст. **97**

2.3. Практичні дослідження у сфері порівняльної історії права в розвідках учених **152**

Розділ 3. Еволюція порівняльно-історичних правових досліджень у 20-х – 80-х рр. XX ст. **227**
3.1. Розвиток історично-порівняльного пізнання правових явищ в УСРР – УРСР у 20-х – 30-х роках **227**
3.2. Осмислення порівняльної історії права як сфери практичних досліджень у розвідках українських учених за кордоном (20-ті – 80-ті роки) **254**

Розділ 4. Взаємозв`язок «традиційності» і «новаційної» інтерпретації порівняльної історії права та перспективи її розвитку в Україні на початку XXI ст. **315**

Висновки 542

Список використаних джерел 486

ПЕРЕДМОВА

Однією з важливих тенденцій розвитку сучасної вітчизняної юридичної (правової) науки є концептуалізація[1] філософських, теоретичних, методологічних засад порівняльного правознавства. Про це свідчать численні монографічні і дисертаційні дослідження з філософських, епістемологічних, онтологічних, гносеологічних, наукознавчих, галузевих та інших аспектів порівняльного правознавства, з історії становлення та еволюції цієї науки, перспектив її подальшого розвитку. Достатньо доведеним вважається той факт, що порівняльне правознавство є не просто методом чи методологічною наукою або якоюсь допоміжною науковою дисципліною. Порівняльне правознавство є самостійною наукою із власним, відокремленим від інших правових наук предметом, домінуючим методологічним підходом і методом.

Також відбувається поступова інституціалізація порівняльного правознавства в Україні: з`являються центри дослідження з різних проблем порівняльного правознавства, спеціалізовані наукові фахові видання тощо. У той самий час, в рамках порівняльного правознавства відбуваються процеси спеціалізації та міждисциплінарної диференціації, характерні для етапу постнекласичного

[1] Примітка. Під поняттям «концептуалізація» можна розуміти «процес вивчення фактів на теоретичному рівні за допомогою відповідних теоретичних методів. Це створення концептуальної схеми або концепції дослідження»; «визначення теоретичного змісту слів і перетворення їх тим самим в поняття»; «підбиття окремого поняття під загальне, але в рамках і засобами конкретної науки». При цьому основними завданнями концептуалізації є: обмежити зміст і визначити обсяг понять; виявити межі предметної області; виділити основні категорії дослідження; сформувати і інтерпретувати похідні поняття; уточнити однозначність сенсу визначених понять. Див : http://soc.2nogi3000.ru/?p=1267

розвитку науки. Йдеться про виділення та оформлення різних наукових напрямів та сфер міждисциплінарних й інтегральних наукових досліджень, важливе місце серед яких може займати і *порівняльна історія права*.

Актуальність розробок у такому напрямі як порівняльна історія права зумовлюється рядом причин, серед яких виділимо:

– *світоглядні*: останні досліди вітчизняних та зарубіжних науковців довели, що сучасне осмислення людиною себе, світу і свого місця у світі включає і «компаративний» зріз, який ґрунтується на порівняльному аспекті, відповідно оціночна складова містить такі поняття як «спільне» і «відмінне», «універсальне» і «різне», «загальне» і «одиничне» тощо;

– *традиційно-звичаєві і психологічні:* кожна людина здійснює самоідентифікацію у зв'язку із належністю до певної нації (народу, етносу). Такий зв'язок передбачає існування «переживання» людини про минуле, генетичну спорідненість з історією свого народу, а це вміщує історичну складову усього порівняльного, в порівняльно-історичному аспекті – «як жили і живуть інші народи»;

– *сучасні міжнародні*: процеси гармонізації права України як «унікального» з правом країн ЄС як «особливого», поступова адаптація правової системи нашої держави до європейських правових стандартів є підставою для того, щоб задуматись і над проблемою збереження власної національної правової самоідентифікації, «традиційних» основ життєдіяльності нашого суспільства, що, вочевидь, вкрай складно без порівняльно-історичного ракурсу осмислення права України як частини історично-правової реальності, усвідомлення в порівняльній

ретроспективі еволюції права України та різних держав Європи.

Необхідність займатись проблемами порівняльної історії права викликана і непростими та неоднозначними за своїм характером, сутністю і наслідками процесами глобалізації, вестернізації[2], акультурації; створення єдиного «загального» без достатнього врахування «одиничного». Це, у свою чергу, призводить до зворотних процесів: антиглобалізації, пошуків шляхів збереження національної унікальності. Останні події у світі, на жаль, підтверджують той факт, що вони відбуваються на основі крайньої непримиренності, конфронтації, локальних конфліктів і війн та відвертого несприйняття світоглядних установок інших народів (націй), соціального (у тому числі – і правового) устрою інших держав.

Тому порівняльна історія права може виступати як один із значущих інструментів налагодження стосунків між народами, націями і державами, примирення між ними, доведення, що в їх правовій історії розвитку «інше» («різне») не роз'єднує, а об'єднує, слугує фундаментом для полілогу культур, які за своїм походженням, еволюцією, характером, проявами тощо є самобутніми, а «унікальне» без конфронтації гармонійно відображається в «загальному»;

- *історичні та наукові*: тим, що порівняльна історія права набувала свого закономірного оформлення у вигляді концепцій у працях як зарубіжних, так і вітчиз-

[2] Вестернізація – термін, що використовується переважно на позначення процесу запозичення елементів західної культури іншими країнами, але також ним позначають процес експансії масової американської культури в усі інші культури. Див.: Головко В.В. Вестернізація [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.

няних науковців; причому відзначимо зацікавленість порівняльною історією права і в донауковий період (до XIX ст.): проблемами правового устрою різних народів і держав у порівняльному ракурсі цікавились у Стародавньому Єгипті та Китаї, Індії та Межиріччі, містах-полісах Давньої Греції і Стародавньому Римі, у період Середньовіччя, Нового періоду тощо.

Провідне місце при цьому приділяємо з огляду на тему даного дослідження ***вітчизняній традиції концептуалізації порівняльної історії права*** (далі – вітчизняна традиція), яка займає власну нішу у ряду інших концептуально оформлених у світовій практиці поглядів на порівняльну історію права.

Основи світогляду компаративізму і філософської компаративістики зумовлюють можливість осмислення вітчизняної традиції як багатоманітності її історично сформованих варіантів, що відображають те чи інше розуміння ученими предмета й методології порівняльної історії права, включають особливості проведених ними конкретних (практичних) порівняльно-історичних правових досліджень.

Єдність вітчизняної традиції уявляється як інтеграція об'єктивної змінності варіантів (або етапів наукового осмислення порівняльної історії права) і їх взаємного доповнення, а «спільне» і «відмінне» між ними у сукупності складають цілісність вітчизняної традиції як системи поглядів, ідей, уявлень учених щодо сутності, змісту порівняльної історії права.

Хронологічна динаміка і просторовий вимір вітчизняної традиції осмислюються як поступовий процес становлення і розвитку її варіантів протягом періоду 40-х років XIX ст. – 80-х років XX ст. як у межах українських

земель, що перебували у складі Російської імперії, так і поза територією УСРР. Формування зазначених варіантів зумовили об'єктивно-історичні внутрішні і зовнішні суспільно-політичні причини і фактори (революції, більшовицький державний переворот, спроби побудови національної української державності тощо), проблеми наукознавства, необхідність проведення дослідів у сфері історії слов`янського, українського права.

Часовий вимір «варіативності» вітчизняної традиції усвідомлюється як: формування «образу» порівняльної історії права у вигляді напряму наукових досліджень представниками історичної школи права в Україні (порівняльно-слов'янський напрям) (40-і роки – кінець XIX ст.); становлення і розвиток концептуальних засад порівняльної історії права у працях учених – представників соціологічного позитивізму в Україні (60-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.); сфера конкретних порівняльно-історичних правових досліджень у розвідках вітчизняних науковців, які перебували за кордоном (20 – 80-ті роки XX ст.).

Кожний з варіантів представляв поступовість визначення предмета порівняльної історії права, який включав виявлення «особливого» (порівняльно-слов'янський напрям), «загального» (соціологи-позитивісти), «одиничного» (вітчизняні учені в еміграції), обґрунтування різних «форматів» використання порівняльно-історичного методу (порівняльно-слов`янський, «широкий» і «вузький»).

Цілісність вітчизняної традиції забезпечується поєднанням поглядів учених на зміст предмета порівняльної історії права, яким є з'ясування універсальних законів історично-правового розвитку народів і держав

світу, закономірностей і особливостей правової еволюції слов'янських народів та самобутності розвитку українського права; на характер порівняльно-історичного методу як універсального способу пізнання історично-правової реальності і домінуючого засобу при досягненні завдань у рамках порівняльної історії права; на звужене, розширене чи абсолютне осмислення ученими порівняльної історії права або розуміння її як сфери практичних порівняльно-історичних досліджень.

Вітчизняна традиція, будучи рухливою у часі, продовжує існувати і на початку XXI ст., вона є своєрідним «переживанням» минулого у теперішньому. Її зміст відображає поняття «традиційність», яке є «проекцією» вітчизняної традиції за сучасних умов розвитку української юридичної науки. Разом з тим, елементи «традиційності» можуть виступати як вже відсутні, існуючі у своїй первинній формі, і такими, що можуть підлягати модернізації.

«Традиційність» передбачає можливість формування поняття «новаційність», яке є одним із способів осмислення порівняльної історії права в контексті пост-некласичної науки і компаративізації юридичної науки, а «новаційні» розробки у сфері порівняльної історії права можуть послуговуватись засобом «переробки» вітчизняної традиції.

Розуміння в ***авторській інтерпретації*** сутності порівняльної історії права на початку XXI ст. в умовах розвитку української правничої науки ґрунтується на поєднанні характеристик вітчизняної традиції, яка склалась як результат її динаміки, представленої у трьох варіантах, і їх взаємного доповнення, існуючих елементів «традиційності», які є актуальними за сучасних умов

розвитку української юридичної науки, «новаційному» осмисленні інтерпретації порівняльної історії права (що включає і «модернізацію» елементів «традиційності»).

Враховуючи зазначене, порівняльна історія права може мати своє ***предметне «поле»***, яке визначається як уся множина загального, особливого, унікального (неповторного) у співпорівнюваному (за стадіями, етапами) історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової реальності від найдавніших часів при спільних і різних просторових і хронологічних рамок їх існування.

Поняття «історично-правовий розвиток» відображає всю сукупність прогресивних і регресивних якісних й кількісних змін у правових явищах на різних рівнях їх буття і у взаємозв'язку з історичним розвитком «не правових» соціальних регуляторів поведінки людей. Пізнання цієї множини здійснюється завдяки застосуванню як базових ***компаративно-історичного підходу і методу***, так і залученню можливостей порівняльно-історичного методу в його «новаційному» розумінні.

Порівняльна історія права осмислюється як ***сфера міждисциплінарних наукових досліджень.*** Вона є невід'ємним елементом порівняльного правознавства і має співвідношення з блоком історично-правових дисциплін, що визначається відсутністю «накладення» предметного «поля» порівняльної історії права й предметів історично-правових наук; наявністю єдиних і різних ракурсів пізнання історично-правової реальності; взаємним використанням предметних знань; застосуванням порівняльно-історичного й історично-порівняльного методів, які є елементами базового для порівняльної історії права методу – компаративно-історичного; по-

єднанням вивчення у сфері порівняльної історії права національного і зарубіжного правового матеріалу, які досліджуються окремо історично-правовими науками; проведенням істориками-компаративістами більш широких за критерієм «просторово-часовий континуум» дослідів, ніж в історично-правових наукових дисциплінах.

Порівняльна історія права є також і ***сферою компаративно-історичних досліджень***. У її рамках компаративно-історичний підхід і метод є базовими, вона акумулює існуючі способи і прийоми компаративного пізнання всіх форм відображення історично-правової реальності, інтегрує предметні знання, отримані як результат використання компаративно-історичного підходу і тих методологічних підходів, які застосовуються у різних гуманітарних і суспільствознавчих науках, забезпечує плюральність осмислення цих знань.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТРАДИЦІЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПРАВА

1.1. Стан дослідження поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права

Аналіз стану наукового опрацювання проблематики дає можливість автору монографії згрупувати праці дослідників, які здійснювали наукове вивчення поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права. При цьому за основу класифікації ми обираємо предметно-тематичний критерій, використання якого дозволяє встановити:

– наявність чи відсутність спеціальних наукових розробок, в яких би погляди учених досліджувались у зв'язку із формуванням і розвитком вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права;

– повноту висвітлення поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права.

До першої групи слід віднести, на нашу думку, праці науковців-компаративістів[3]. У них достатньою мірою

[3] Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: взгляды Ф.В. Тарановского. Актуальні проблеми держави і права. 2004. Вип. 22. С. 131 – 135; Дамирли М. А. Западноевропейское сравнительное правоведение на рубеже 60-70-х гг. XIX ст.: опыт критического анализа Н.К. Ренненкампфа. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. 2006. Т. 5. С. 276 – 284; Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. 96 с.; Дамирли М. А. Сравнительное правоведение в научно-

висвітлено розробку вітчизняними ученими (М.Д. Іванишевим, М.Ф. Владимирським-Будановим, Ф.І. Леонтовичем, М.К. Ренненкампфом, А.М. Стояновим, І.М. Собестіанським, М.О. Максимейком, Ф.В. Тарановським та іншими):

- теоретико-методологічних засад порівняльної історії права;
- наголошено на специфіці поглядів зазначених учених залежно від їх належності тій чи іншій школі (концепції), яка репрезентувала такі типи правороззуміння як історична школа права чи соціологічний позитивізм;
- підкреслено суттєву різницю у поглядах на сутність порівняльної історії права, її предметну сферу, методологію пізнання правових явищ між представниками історичної школи права в Україні («порівняльно-слов'янський» напрям в Україні) і соціологами-позитивістами;
- наголошено на існуванні спільних рис у поглядах вітчизняних учених у межах цих напрямів тощо.

правовых традициях Украины (досоветский период). Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. 2007. Спец. випуск. Ч. 2. С. 3 – 15; Кресін О. В. Максимейко Микола Олексійович. Порівняльно-правові дослідження. 2006. № 1. С. 206 – 208; Кресін О. В. Історична школа права і розвиток порівняльного правознавства в Україні. Правова держава. 2006. Вип. 17. С. 335 – 338; Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах історичної школи права. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 4. С. 90 – 96; Кресін О. В. Іванішев Микола Дмитрович. Порівняльно-правові дослідження. 2006. № 1. С. 191 – 195; Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах школи соціологічного позитивізму. Право України. 2006. № 5. С. 162 – 166; Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX – XX століттях: проблеми становлення: Монографія. Київ: Логос, 2011. 294 с.; Кресін О. В. Становлення та розвиток порівняльно-правових досліджень. Право України. 2014. № 5. С. 236 – 249; Тихомиров О. Д. Виникнення порівняльно-правових досліджень в Україні. Часопис Київського університету права. 2005. № 4. С. 32 – 36. та інші.

Разом з тим, у роботах погляди вітчизняних учених досліджувались не у зв'язку із формуванням і розвитком вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права, а, здебільшого, у зв'язку із загальним поступальним рухом порівняльного правознавства як науки, в рамках якого відбувалось закономірне становлення порівняльної історії права (історичного порівняльного правознавства).

Звернемо увагу на те, що у працях недостатньою мірою висвітлені напрями й результати конкретних (практичних) порівняльно-історичних правових досліджень (включно із проблемною сферою), які проводили вітчизняні учені. Адже, як вважає автор даної монографії, такі дослідження слугують вкрай важливим підтвердженням справедливості теоретико-методологічних розробок, а з іншого боку – становлять частку як елемент структури концепції.

Також у роботах не знайшло відображення дослідження наукової діяльності у сфері порівняльної історії права вітчизняних учених, які перебували у період УСРР-УРСР за кордоном, хоча ми розглядаємо їх творчість у цьому напрямі у контексті розвитку вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права.

Другу групу складають наукові статті у колективних монографіях і збірниках статей[4], спеціально присвяче-

[4] Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології : Монографія : [Кресін О.В., Луць Л.А., Мережко О.О. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 256 с. (Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства», вип. 3); Видатні компаративісти: Творчий шлях, ідеї, праці : [Кресін О. В., Денисов В. Н., Дамірлі М. А. та ін.] : За ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2007. 144 с. (Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства», вип. 4); Кресін О. В. Максимейко М.О. Порівняльне правознавство: Антологія української

них висвітленню компаративних поглядів вітчизняних учених (зокрема М.К. Ренненкампфа, І.М. Собестіанського, М.О. Максимейка, Ф.В. Тарановського й інших) і є їх оглядовою (нарисною) характеристикою. У цілому, як ми вважаємо, вона дає загальне уявлення про зміст поглядів (особливо щодо їх відображення при розробках теоретико-методологічного характеру), але не відображає їх специфіку, спільні чи відмінні риси, напрями і результати конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

До третьої групи можна віднести праці дослідників, які фактично були сучасниками вітчизняних учених (біографи, учні, колеги, інші науковці) і здійснювали свою наукову діяльність у сфері порівняльного правознавства (порівняльної історії права) (А.В. Романович-Славатинський, М.М. Ковалевський, М.О. Дьяконов, М.П. Загоскин, Ф.В. Тарановський, О.О. Малиновський, О.В. Соловйов, Я. Падох)[5].

компаративістики XIX – XX століть. [За ред. О.В. Кресіна]; упорядники: О.В. Кресін, К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2008. 414 с. (Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства», вип. 5); Кресін О. В. Проблема періодизації розвитку порівняльного правознавства. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку. Зб. статей. [За ред. Ю.С. Шемшученка, Л.В. Губерського, І.С. Гриценка] ; упор. О.В. Кресін. Київ: Логос, 2009. 712 с. та інші.

[5] Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева. Санкт-Петербург: Хромолитография и Типография В. Грацианского, 1876. 320 с.; Сочинения Н.Д. Иванишева [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. Киев: В университеской типографии, 1876. 451 с.; Кистяковский А. Профессор Н.Д. Иванишев и его сочинения. Юридический вестник. 1877. № 7/8. Отд. 2. С. 1 – 24; Загоскин Н. П. Метод и средства сравнительного изучения древнейшего обычного права славян вообще и русских в особенности. Казань: В типографии университета, 1877. 52 с.; Ковалевский М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. Москва: Типография Ф.Б. Миллера, 1880. 72 с.; Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типография и

Цінним у даних працях є те, що в них аналіз й оцінка поглядів вітчизняних учених (М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.В. Тарановського, Л.О. Окіншевича, М.Д. Чубатого) дається з порівняльно-правознавчих і порівняльно-історичних позицій, відповідно, акцентується увага саме на тих наукових напрямах, які торкались сфери порівняльної історії права:

- розробки методологічного характеру;
- обґрунтування можливостей порівняльно-слов'янського і порівняльно-історичного методу,
- порівняльно-історичні дослідження слов'янського, державного українського права тощо.

Литография Зильберберг, 1897. 16 с.; Загоскин Н.П. История права русского народа. Т. 1: Введение. Наука истории русского права. Формация народа и государства. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1899. 512 с.; Тарановский Ф. В. Ф.И. Леонтович. Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем. 1911. Вып. 1. С. 139 – 153; Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. Юридический вестник. 1916. Кн. ХІУ. С. 84 – 96; Тарановский Ф. В. Славянство как предмет историко-юридического изучения. Труды IV съезда русских академических организаций за границей. 1929. Ч. І. : В кн. Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья : Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 198 – 223; Дьяконов М. А. Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. Некролог. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 875 – 880; Малиновский И. А. Памяти учителя. Ростов-на-Дону: Типография Т-ва С.С. Сивожелезов и К-о, 1917. 44 с.; Соловјев А. Теодор Тарановски. Југословенски историјски часопис. 1936. Бр. 2; Соловьев А. В. Ф.В. Тарановский как историк славянского права. Записки Русского Научного Института в Белграде. 1935. Вып. 13. Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Нью-Йорк – Мюнхен, 1985. 40 с.; Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права козацької України. Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. Львів, 1995. С. 8 – 24; Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права. У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого. 1889 – 1975. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1987. С. 83 – 121 та інші.

Важливим є і те, що, наприклад, Ф.В. Тарановський і О.О. Малиновський здійснили порівняльний аналіз поглядів Ф.І. Леонтовича і М.Ф. Владимирського-Буданова, зауважили, що при багатьох спільних рисах в їх ставленні до проведення досліджень у сфері порівняльної історії слов'янського права існували й відмінності. Зокрема у кінці XIX ст. погляди Ф.І. Леонтовича еволюціонували у бік соціологічного позитивізму, що вплинуло на застосування ним порівняльно-історичного методу у зв'язку із широким залученням зарубіжного матеріалу.

Проте маємо зауважити, що, будучи науковими статтями, роботи за своїм обсягом не могли охопити дослідженням увесь масив публікацій вітчизняних учених. Відповідно, деякі аспекти наукової творчості М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.В. Тарановського, Л.О. Окіншевича, М.Д. Чубатого не дістали достатнього висвітлення, зокрема аналіз їх поглядів на зміст предмета порівняльної історії права, результати окремих конкретних досліджень, включно із розвідками у проблемній сфері (особливо, Л.О. Окіншевича і М.Д. Чубатого); не знайшли відображення дослідження окремих положень концептуального характеру, які обґрунтовувались вітчизняними ученими (наприклад, значущості порівняльно-історичного методу при дослідженні історії національного права, взаємозв'язку предмета і методу тощо); поза увагою залишилось питання про вплив тих чи інших причин і факторів на сутність поглядів вітчизняних учених у сфері порівняльної історії права.

Четвертий блок складають праці тих науковців, які досліджували погляди вітчизняних учених у зв'язку з

проблемою історії західноруського права[6]. У працях висвітлено погляди М.Д. Іванишева, М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.І. Леонтовича, М.М. Ясинського, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського, Г.В. Демченка, Ф.В. Тарановського та інших учених, які у тій чи іншій мірі займались науковим вивченням історії західно-руського права. Беззаперечну цінність робіт складають положення і висновки про:

- залежність змісту наукової творчості зазначених вітчизняних учених від підтримуваного ними типу право розуміння;

- використання вітчизняними ученими порівняльно-історичного методу (із широким залученням іноземн-

[6] Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи. М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ: Фірма «Віпол», 1995. 25 с.; Бондарук Т. Західноруське право та його дослідники. Хроніка-2000. 1998. Вип. 27-28. Держава, культура, право. С. 74 – 81; Бондарук Т. І. Наукова концепція західно-руського права у працях учених Київського університету. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. 2000. Вип. 39. С. 17 – 23; Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2000. 160 с.; Бондарук Т. І. Кримінально-правові погляди академіка Оникія Малиновського. Правова держава. 2008. Вип. 19. С. 33 – 38; Бондарук Т. І. Порівняльні дослідження вчених школи західноруського права. Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень: Збірник наукових праць. За ред. О.В. Кресіна, І.М. Ситара. Київ; Львів : Ліга-Прес, 2015. С. 269 – 275; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. 186 с.; Михальченко С. И. Ф.В. Тарановский и его концепция истории средневековой России. Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX веков: Сб. статей. Брянск, 1996. С. 79 – 104; Михальченко С. И. Историк права Ф.В. Тарановский [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/8900/8679. Сторінки не розподілені та інші; Остапенко С. В. Максимейко М.О. як представник школи західноруського права. Запорізькі правові читання: Тези доповідей щорічної Міжнародної науково-практичної конференції. Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет». Запоріжжя, 2006. С. 55 – 58.

ного правового матеріалу чи його використання як «порівняльно-слов'янський»);

- результати конкретних досліджень з історії західно-руського права (західно-руське право складає окремий тип руського права, який паралельно існує із східно-руським; західно-руське право за основне джерело має давнє руське звичаєве право; між західно-руським і східно-руським правом існує суттєва різниця тощо).

Разом з тим, оскільки у роботах їх авторами не ставилось за мету дослідити погляди вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права, то поза увагою залишилось наукове вивчення теоретичних розробок зазначених вище учених у сфері порівняльної історії права, фрагментарно висвітлені ті їх практичні розвідки, які торкались порівняльно-історичного дослідження зарубіжного правового матеріалу. Відповідно, групування (класифікація) поглядів вітчизняних учених проводилось не за пріоритетністю досліджень у сфері порівняльної історії права, а за хронологічним принципом (С.І. Михальченко) або поступовістю окреслення проблем при вивченні історії західно-руського права та шляхів їх вирішення (старше та молодше покоління учених; Т.І. Бондарук).

Наступну групу складають праці науковців, які мали на меті провести спеціальні дослідження наукової творчості окремих вітчизняних учених (М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, Ф.В. Тарановського), які б охоплювали, по можливості, максимальну кількість напрямів їх діяльності[7].

[7] Андрейцев В. І. Микола Іванішев: Монографія. Київ: Прайм, 1999. 224 с.; Музичко О. Є. Внесок Ф.І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки. *Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова*. 2003. Вип. 14. С. 248 – 261; Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833

Аналіз праць науковців дозволяє констатувати, що основними напрямами досліджень були:

- висвітлення життєвого шляху зазначених вітчизняних науковців;
- юридична біографістика персоналій;
- історично-правові погляди М.Д. Іванишева, дослідження ним окремих проблемних питань історії руського права й історії права Великого князівства Литовського, а також історії права окремих слов'янських народів;
- теоретичні, історичні й історично-правові погляди Ф.І. Леонтовича, розробка ним теорії історичного

– 1910): Життя та наукова діяльність. Одеса: Астропринт, 2005. 208 с.; Музичко О. Є. Концептуальні засади наукової діяльності Ф.І. Леонтовича в галузі дослідження історії Великого князівства Литовського. *Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. Вип. 11. С. 6 – 11; Мудриєвська Л. М. Державно-правові погляди Ф.В. Тарановського: дис… канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – Київ, 2010. 213 с.; Мудриєвська Л. М. Методологія історико-правового дослідження у працях Ф.В. Тарановського. 2009. С. 69 – 71; Мудриєвська Л. М. Ф.В. Тарановський як дослідник історії слов`янського права. *Правова держава*. 2009. Вип. 20. С. 41 – 51; Мудриєвська Л. М. Значення порівняльного правознавства у становленні позитивістських поглядів Ф.В. Тарановського. *Право України*. 2013. № 3-4. С. 154 – 157; Мудриевская Л. Сравнительно-правовой метод как ведущий метод в позитивистской парадигме исследования права. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/4. С. 106 – 109; Мудриєвська Л. М. Порівняльний метод у дослідженні історії слов`янського права Ф.В. Тарановським. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень. Зб. наук. праць*. Київ-Львів, 2015. С. 353 – 363; Костиря О. В. Ф.В. Тарановський як прихильник багатостороннього підходу до пізнання права. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.* ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 361 – 366; Костиря О. В. Філософія правової історії у творчій спадщині Ф.В. Тарановського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 191 – 197; Костиря О. В. Філософсько-правові аспекти наукової спадщини Ф.В. Тарановського: автореф. дис… канд. юрид. наук : 12.00.12 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2013. 21 с.; Костиря О. В. Філософський позитивізм як підґрунтя методологічного плюралізму Ф. В. Тарановського : [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/25603. Сторінки не розподілені та інші.

процесу, його конкретні дослідження у сфері історії слов'янських народів і їх правового устрою, історії Великого князівства Литовського, його права, джерел і галузей (в основному, кримінального), правового становища окремих груп населення за часів Литовсько-Руської держави;

- філософсько-правові і державно-правові погляди Ф.В. Тарановського у взаємозв'язку із підтримкою ним соціологічного позитивізму як типу праворозуміння.
- Хоча ці роботи (крім деяких за авторства Л.М. Мудриєвської) і не були спеціально спрямовані на дослідження порівняльно-історичних поглядів вітчизняних учених, тим не менше вони заслуговують на прискіпливу увагу через те, що в них:
- подається аналіз проведених ученими конкретних досліджень з історії слов'янського, руського, зарубіжного права (передусім, права народів Європи) у зв'язку із залученням поміж іншими й порівняльно-історичного методу, виявляється його значення у науковій творчості учених як важливого способу дослідження правових явищ в їх історичному розвитку;
- досліджуються теоретичні розробки Ф.І. Леонтовича (теорія історичного процесу, теорія правоутворення, теорія задружної громади у слов'ян тощо) і філософські й теоретичні розробки Ф.В. Тарановського (філософські аспекти історично-правового процесу, обґрунтування соціологічно-позитивістського типу праворозуміння, теорія права, теорія правоутворення, позитивістська методологія пізнання, теорія порівняльно-історичного методу й

інше) у зв'язку із різними сферами наукового пізнання історично-правової реальності, у тому числі – і порівняльною історією права.

Наступну групу праць складають оглядові статті науковців, юридично-біографічні довідки у науковому виданні «Антологія української юридичної думки»[8]. Зазначені праці містять у вигляді нарису поміж іншою інформацією і коротку характеристику наукових поглядів М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського, М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, Ф.В. Тарановського, С.Г. Борисенка, Р.М. Лащенка, Я. Падоха, М.Д. Чубатого, Л.О. Окіншевича й інших учених.

Ця характеристика відображає загальний напрям наукової творчості зазначених вітчизняних учених, даючи уявлення про наукові напрями їх діяльності, включає також й оглядовий аналіз порівняльно-історичних поглядів науковців. Втім, оскільки наукове видання «Антологія…» не розрахована на здійснення комплексного дослідження концептуальної позиції учених у сфері порівняльної історії права, то оглядові статті і юридич-

[8] Антологія української юридичної думки. [в 6 т.]. [Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. [Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко]. 568 с.; Антологія української юридичної думки: [в 6 т.]. [Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. [упоряд.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, І.К. Омельченко та ін.]. 592 с.; Антологія української юридичної думки: [в 6 т.]. [Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. Том 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба [упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко; відп. редактор І. Б. Усенко]. 584 с.; Антологія української юридичної думки. [В 10 т.]. [Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004.Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес. [Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відп. редактор О. М. Костенко]. 616 с.

но-біографічні довідки не дають повноцінної й детальної інформації про зміст поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права.

Нарешті, ще одну групу праць складають наукові статті, рецензії на дослідження, в яких авторами висвітлюються окремі сюжети, фрагменти наукової творчості (наукових поглядів) деяких вітчизняних учених (М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка, Ф.В. Тарановського, Р.М. Лащенка, Я. Падоха, А. Яковліва, Л.О. Окіншевича, М.Д. Чубатого, С.В. Юшкова)[9].

[9] Малиновський О. Рецензія на книгу Ф.В. Тарановського. Ввод в історію слов`янського права. Белград, 1923. *Праці для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права*. 1927. Вип. 3. С. 422 – 424; Введенский А.А. Рецензія. *Революційне право*. 1941. № 4. С. 25 – 27; Покровский В. Новое исследование о Русской Правде / Новый мир. – 1951. - № 2. – С. 271 – 273; Бабицкий Б. Е. М.Ф. Владимирский-Буданов как историк русского государства. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1961. № 2. С. 86 – 97; Покровский В. С. Очерк общественной и научной деятельности проф. С.В. Юшкова. *Юшков С.В. История государства и права СССР*. Москва, 1961. Ч. 1. С. 642 – 656; Скакун О. Ф. М.О. Максимейко – історик. *УІЖ*. 1970. № 7. С. 119 – 122; Скакун О. Ф. М.О. Максимейко як історик права. *Проблеми правознавства*. 1972. Вип. 21. С. 120 – 128; Скакун О. Ф. М.Ф. Владимирський-Буданов як історик права України. *Проблеми правознавства*. 1974. Вип. 27. С. 134 – 142; Зимин А. А. Из историографии советского источниковедения (Русская Правда в трудах С.В. Юшкова). *Проблемы истории общественной мысли и историографии*. Москва: Изд-во «Наука», 1976. С. 275 – 282; Скакун О. Ф. К вопросу об исторической преемственности в буржуазной теории права. *Право и борьба идей в современном мире: мат-лы науч. конф*. – Москва: АН СССР. Ин-т гос-ва и права, 1979. С. 74 – 83; Штамм С. И. Советские юристы – ученые и педагоги. С.В. Юшков (1888 – 1952 гг.). *Советское государство и право*. 1979. № 4. С. 114 – 121; Анчабадзе Ю. Д. Этнографические сюжеты в трудах Ф.И. Леонтовича. *Советская этнография*. 1984. № 4. С. 81 – 91; Омельченко О. А. Московское государство в историографическом наследии Ф.В. Тарановского. *Развитие права и политико-правовой мысли в Московском государстве. Сб. науч. трудов*. Москва, 1985. С. 51 – 76; Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987. 158 с.; Чистяков О. И., Штамм С. И. Основоположник

науки истории государства и права СССР. *Вестник Московского университета. Серия: Право*. 1988. № 2. С. 64 – 72; Усенко І. Б., Чехович В. А. Біля джерел радянської історико-правової науки. *Вісник Академії правових наук УРСР*. 1988. № 5. С. 90 – 94; Ковальчук О. М. Історико-правовий напрям на юридичному факультеті Київського університету (середина XIX – початок XX ст.). *Проблеми правознавства*. 1991. Вип. 52. С. 29 – 33; Потульницький В. А. Історія української політології (Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ: «Либідь», 1992. 232 с.; Усенко І. Б., Циганкова Е. Г. Академік О.О. Малиновський. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Київ, 1992. Вип. 2 – 3. С. 188 – 200; Усенко І., Циганкова Е. У пошуках історичних коренів сучасності. *Вісник АН України*. 1993. № 9. С. 74 – 90; Исаев И. А. Русская юридическая наука за рубежом (20-е – начало 30-х годов). *Государство и право*. 1994. № 7. С. 166 – 173; Михальчич Р. История сербского права в трудах Федора Тарановского. *Русская эмиграция в Югославии: Сб. статей*. Москва, 1996. С. 223 – 236; Мала енциклопедія етнодержавства : НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Вид-во «Генеза»; Вид-во «Довіра», 1996. 942 с.; Иллерицкая Н. В. Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX века. Москва: РГГУ, 1998. 160 с.; Ясь О. Лев Окіншевич і проблема «межового положення» України (З історіографічних дискусій на еміграції кінця 40-х – початку 50-х років XX ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 1998. Число 2. С. 354 – 372; Лебедева В. Лев Окиншевич и Беларусь / В. Лебедева // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 7. – С. 253 – 259; Усенко І. Б. Київський університет і розвиток юридичних досліджень в Українській Академії наук. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2000. Вип. 39. С. 14 – 17; Гриценко І. С. М.Д. Іванішев – засновник історико-правової школи університету Святого Володимира. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 13 – 17; Горак В. Андрій Яковлів. Історіографічні дослідження в Україні. [Відп. ред. Ю.А. Пінчук]. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2002. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст. С. 283 – 302; Бойцова В. В. Исторические традиции российской школы сравнительного права. *Журнал российского права*. 2003. № 7. С. 131 – 141; Григорук Н. Микола Чубатий як історик України. Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2003. 160 с.; Томсинов В. А. Федор Васильевич Тарановский (1875 – 1936). Биографический очерк. *История русского права* : [Под ред. и с пред. В.А. Томсинова]. Москва: Зерцало, 2004. С. V – XXVIII; Дамирли М.А. Критический анализ теоретико-методологических основ советской историко-правовой науки / Юридический вестник. – 2004. - № 1. – С. 121 – 128; Гетьман О. В. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених XIX – початку XX сторіччя : дис. … канд.

Аналіз робіт науковців дозволяє стверджувати, що ними були проведені дослідження таких поглядів вітчизняних учених:

- окремі історико-правові погляди (М.Д. Іванішев, А. Яковлів, Ф.В. Тарановський);
- окремі історичні погляди О.О. Малиновського і М.Д. Чубатого;
- історичні й історико-правові погляди С.В. Юшкова.

Також дістали висвітлення розробки вітчизняних учених з таких питань:

юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. 177 с. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834 – 1960 рр.): історико-правове дослідження: Монографія. Київ : КНТ, 2008. 436 с.; Берзін П. С. Міграція представників київської школи кримінального права в період громадянської війни (1918 – 1920 рр.). *Митна безпека*. 2010. № 2. Серія «Право». С. 100 – 110; Оверчук С. В. Погляди Г.В. Демченка в контексті сучасної судової реформи України. Наукова спадщина академіка О.О. Малиновського і сучасність: Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (4-6 грудня 2008 р., м. Рівне). [Ред. колегія: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, Д.М. Диновський та інші]. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2010. 232 с.; Ясь О. Лев Окіншевич і теорії циклічності історії. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 175 – 197; Блащук С. Давньоруське право в науковій спадщині Ярослава Падоха (1920-ті – початок 1950-х років). *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 223 – 229; Яремчук В. П. Історик українського права Лев Окіншевич. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2 (6). С. 1 – 48; Желдыбина Т. А. Правовое учение Ф.В. Тарановского в контексте сравнительно-исторического правоведения. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 2 (84). С. 67 – 72; Сагановіч Г. Лев Окиншевич як дослідник білоруського козацтва / Г. Сагановіч : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.is/VL7H9; Водотика С., Савенок Л. Сучасний погляд на історіографічний доробок історії Магдебурзького права в Україні. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1-2. С. 85 – 98; Бондарева Е. Славянство как предмет изучения: от Лаврентия Суровецкого до Федора Тарановского. *Kultura słowian. Rocznik komisji kultury słowian pau*. 2017. Том XIII. С. 71 – 80; Лобода Ю. П. Історико-правова концепція М. Чубатого та методологія дослідження правової традиції українського народу : [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://www.pravnuk.info. Сторінки не розподілені та інші.

- історія магдебурзького і слов'янського права (Ф.В. Тарановський);
- історія руської державності, історія права України, окремі питання теорії права (М.Ф. Владимирський-Буданов);
- історія давньоруського права (М.О. Масимейко, Я. Падох);
- розробки у сфері етнографії (Ф.І. Леонтович);
- розробки з історії української державності (Р.А. Лащенко);
- історично-правова концепція М.Д. Чубатого;
- наукова діяльність за кордоном (Г.В. Демченко, Ф.В. Тарановський);
- розробки у сфері кримінального і судового права (Г.В. Демченко);
- історичне місце України в Європі, вивчення окремих питань історії й історії права Білорусі, історія українського права, теорія циклічності історії (Л.О. Окіншевич);
- теоретичні і методологічні розробки у сфері історії права (М.М. Ясинський);
- вивчення тексту «Руської Правди», історичне джерелознавство, історія держави і права СРСР (С.В. Юшков).

Як видно, крім дослідження порівняльно-історичних поглядів Ф.В. Тарановського, в інших роботах увага акцентувалась на висвітленні тих напрямів наукової творчості вітчизняних учених, які прямо не стосувались сфери порівняльної історії права. Крім того, роботи, виконані у радянський період, мають елементи зааганжованості й ідеологізації, написані з тих позицій, які до-

мінували у радянській історичній і історично-правовій науках.

Тим не менше, можемо констатувати, що автори в окремих працях торкались досліджень вітчизняних учених з деяких питань порівняльної історії права, особливо тих, які були пов'язані з історією давньоруського, руського, слов'янського, українського права, оскільки в них учені-компаративісти використовували порівняльно-історичний метод. Так само окремі порівняльно-історичні погляди вітчизняних учених висвітлювались у зв'язку із розвідками у сфері етнографії, обґрунтуванням історично-правових концепцій, дослідженням історичного місця України в Європі та інше, бо вчені, що є природно для компаративістів, ґрунтувались на порівняльно-історичному ракурсі пізнання історично-правової реальності.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі ***висновки***.

При огляді наукової літератури праці науковців, які досліджували погляди вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права, були згруповані за предметно-тематичним критерієм. При цьому основою класифікації праць виступала:

– наявність чи відсутність спеціальних наукових розробок, в яких би погляди учених досліджувались у зв'язку із формуванням і розвитком вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права;

– повнота висвітлення поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права.

Аналіз змісту праць науковців дозволив поділити їх на шість груп:

- праці сучасних науковців-компаративістів, в яких, враховуючи їх характер і загальну спрямованість,

якнайповніше і якісно висвітлено погляди вітчизняних учених, але у зв'язку із загальною еволюцією порівняльного правознавства як науки, в рамках якого відбувалось становлення порівняльної історії права як окремого напряму;

- наукові статті у колективних монографіях і збірниках статей, спеціально присвячених висвітленню компаративних поглядів окремих вітчизняних учених, і є їх оглядовою характеристикою;
- праці дослідників, які були сучасниками вітчизняних учених і здійснювали свою наукову діяльність у сфері порівняльного правознавства (порівняльної історії права);
- праці науковців, які досліджували погляди вітчизняних учених у зв'язку з проблемою історії західно-руського права;
- праці науковців, які мали на меті провести дослідження наукової творчості окремих вітчизняних учених, і які б охоплювали, по можливості, максимальну кількість напрямів їх діяльності, але не були спеціально спрямовані на дослідження порівняльно-історичних поглядів вітчизняних учених;
- оглядові статті науковців, юридично-біографічні довідки у науковому виданні «Антологія української юридичної думки», в яких у вигляді нарису надано коротку характеристику наукової творчості деяких учених, що включає й оглядовий аналіз їх порівняльно-історичних поглядів;
- наукові статті, рецензії на дослідження, в яких авторами висвітлюються окремі фрагменти наукової творчості деяких вітчизняних учених, поміж іншим

розглядаються й окремі порівняльно-історичні погляди учених.

Можемо констатувати, що спеціальні, комплексні наукові праці, в яких погляди вітчизняних учених висвітлювались у зв'язку із формуванням і розвитком вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права, в українській історично-правовій науці на сьогодення відсутні.

Також слід зазначити:

- дістали значною мірою аналізу й оцінки науковцями теоретико-методологічні розробки Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.К. Ренненкампфа, М.О. Максимейка, Ф.В. Тарановського, частково – М.М. Ясинського і А.М. Стоянова, причому у зв'язку із впливом на їх зміст того чи іншого типу праворозуміння;
- частково були досліджені результати конкретних порівняльно-історичних правових розвідок М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського, М.О. Максимейка, А.М. Стоянова, О.О. Малиновського, Г.В. Демченка, Ф.В. Тарановського, І.М. Собестіанського, фрагментарно – С.В. Юшкова, деяких учених-емігрантів, в яких використано порівняльно-історичний (або історично-порівняльний) метод.

У зв'язку із викладеним потребує більш детального вивчення зміст теоретико-методологічних розробок окремих учених, зокрема М.М. Ясинського і А.М. Стоянова, а також уточнення – Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського, М.К. Ренненкампфа, М.О. Максимейка, Ф.В. Тарановського, також і більш повного дослідження конкретних розвідок у сфері порівняльної

історії права названих вище учених; не дістали розробки порівняльно-історичні погляди О.О. Малиновського, Г.В. Демченка, С.Г. Борисенка, С.В. Юшкова, а також вітчизняних учених, які перебували за кордоном, існує лише спорадична і не систематизована інформація про зміст поглядів Л.О. Окіншевича, Я. Падоха, М.Д. Чубатого.

1.2. Методологія наукового пізнання вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права

Методологія дослідження будь-якого явища чи процесу (і не обов'язково – правового) відображає наукові пріоритети ученого, вибір того чи іншого набору методів наукового пізнання, доцільність і послідовність їх застосування задля отримання найбільш об'єктивного і якісного результату власного наукового пошуку. Методологія слугує своєрідною «схемою», з якої науковець обирає ту сукупність підходів і методів, які є принагідними для проведення того чи іншого дослідження.

Разом з тим, методологія наукового пізнання не є схемою метафізичною, а перебуває у постійному історичному русі. Наприклад, домінуюча в університетах Російської імперії на початку XX ст. (у тому числі – і на території українських земель) методологія позитивізму, яка використовувалась для дослідження явищ історично-правової реальності, після 1917 року змінюється вульгаризованим варіантом матеріалістичної діалектики у форматі примату «економічного детермінізму». Але у 70-х роках XX ст., і особливо – у 80-х, відбувається поступова руйнація жорстких шор більшовицької ідео-

логізації і догматизації методології радянської історично-правової науки.

Проте крах СРСР у 1991 році викликав відторгнення деякими ученими можливостей матеріалістичної діалектики; разом з тим, основні постулати ідеалістичної діалектики не набули у працях науковців достатнього відображення. У результаті, у 90-х роках спостерігаємо тенденцію до розвитку методологічного «хаосу» в юридичній науці. Втім, на початку XXI ст. з`являється й інша тенденція – поступового формування методології об'єктивного наукового вивчення правових явищ і процесів, що ґрунтується на соціальній відповідальності учених.

Зауважимо, що сучасні світові процеси глобалізації й антиглобалізації, акультурації і збереження власних традицій, конфронтації і спроб примирення, об'єднання держав у різні структури і реінтеграції тощо локалізуються за різними сферами життєдіяльності людства (у тому числі – і в сфері права), а в просторовому вимірі – за континентами, географічними регіонами, країнами. У зв'язку із зазначеним, для Української держави виклики сьогодення полягають у низці суттєвих (але й не вичерпних) таких проблем:

– поступового «включення» правової системи України до світового і європейського правового простору на засадах її гармонізації з міжнародним правом і правом країн ЄС із подальшою адаптацією і уніфікацією;

– при цьому важливим є збереження національної правової самоідентифікації;

– необхідності спілкування з іншими національними правовими системами (культурами, традиціями тощо) на засадах багатостороннього діалогу (полілогу) і ціннісної оцінки правового устрою інших держав

як «унікальностей», що створюють у сукупності сучасну «правову картину (палітру) світу».

Відповідно, це зумовлює нагальну значущість проведення в Україні порівняльно-правових досліджень, невід'ємною частиною яких є порівняльно-історичні правові досліди, а також й розвідки, що висвітлюють історичний процес накопичення знань вітчизняними і зарубіжними ученими про філософські, теоретико-методологічні засади порівняльного правознавства, порівняльної історії права тощо. Визнаємо, що такі дослідження, безумовно, дають предметні знання, але вони добуваються завдяки *методології наукового пізнання*, яка «конструюється» ученими залежно від конкретно-історичної ситуації у той чи інший період розвитку науки.

Для початку XXI ст. характерною є тенденція до «компаративізації» методології соціально-гуманітарних наук, що, між іншим, відтворюється у «науковому визнанні компаративного (порівняльного) підходу, який останнім часом активно розробляється і застосовується майже у всіх соціально-гуманітарних науках», а це актуалізує й розробки загальної компаративної методології, порівняльно-правової (компаративно-правової) методології, а також і методології порівняльно-правових досліджень, що здійснюються в межах порівняльного правознавства та інших юридичних[10] наук.

З цієї точки зору достатньо цікавими є розробка українськими ученими методології порівняльно-правових досліджень, які можуть проводитись в Україні[11].

[10] Тихомиров О., Гусарєв С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. Право України. 2013. № 9. С. 122 – 123.

[11] Тихомиров О. Д. Компаративізм як парадигма соціогуманітарних наук. *Право і суспільство*. 2005. № 3. С. 127 – 131.Тихомиров О. Д., Компаративний підхід як основа методології юридичної компара-

Не вдаючись в її детальний аналіз, зазначимо, що вона, по-перше, має чітку і зрозумілу структуру, що складається із вищого і нижчого рівня, а за різними критеріями і підставами може бути як вертикальною (ієрархічною), так і горизонтальною; по-друге, структура наповнюється необхідним змістом і складається із ряду компонентів, які у сукупності визначають якість проведених досліджень і об'єктивність отриманих предметних і методологічних знань; по-третє, вона не є догматичною і заідеологізованою схемою, а достатньо «гнучкою», може удосконалюватись; по-четверте, вона орієнтує дослідника на його соціальну відповідальність за результати досліджень; по-п'яте, будучи теоретичною моделлю, вона може бути цілісно або певною «часткою» адаптована до проведення конкретних досліджень залежно від тих чи інших умов, мети, наукових завдань, що ставить перед собою учений.

І. *Основи світогляду (світоглядна позиція)*. Авторська позиція ґрунтується на визнанні багатоманітності форм, проявів, реальностей буття світу, їх різноманітності і плюральності осмислення і пізнання. Тому, з одного боку, вітчизняна традиція концептуалізації порівняльної історії (далі – вітчизняна традиція) права може бути представлена нами як множинність (ряд) варіантів, а з іншого – такий погляд автора монографії є не ідеальною

тивістики. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 32. С. 230 – 235; Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Методологія порівняльно-правових досліджень. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) : Монографія. За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ, 2007. С. 73 – 92; Тихомиров О., Гусарєв С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Право України*. 2013. № 9. С. 117 – 137 та інше.

догмою, а варіативним відображенням плюралізму ідей і думок.

II. *Тип наукового (правового) мислення*. Автором підтримуються основні ідеї пост-некласичної науки у сукупності із осмисленням світового простору на засадах компаративізму:

– всі явища світу (у тому числі – і правові) можуть сприйматись як «множина» і «різноманітність» через призму понять «система», «організація системи», «самоорганізація системи», «не-система», але які у будь-якому випадку існують в реальному житті;

– вони перебувають у постійній еволюції, а також взаємозв'язках і взаємовпливах, чим досягається цілісність правового «поля» світу і його динаміка;

– міждисциплінарний характер досліджень і їх деідеологізація;

– критична спрямованість досліджень;

– плюралізм в методології юридичної науки і порівняльно-правових і порівняльно-історичних правових досліджень;

– науковий прогноз розвитку правових явищ;

– наукове пізнання правових явищ не лише через їх юридичну оцінку.

Тому автором вітчизняна традиція розглядається як цілісне утворення, яке перебувало у розвитку протягом визначеного хронологічного періоду (40-і роки XIX – кінець 80-х років XX ст.). Цей розвиток досягався через історичну динаміку варіантів, а цілісність (органічна єдність) забезпечувалась поєднанням їх змінності і взаємного доповнення через співвідношення категорій «різне», «унікальне», «універсальне».

У свою чергу, вітчизняна традиція представляється як система поглядів, ідей вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права, сконцентрованих у трьох варіантах. Кожний з них розглядається нами теж як система, причому їх формування і розвиток забезпечувалось відсутністю державно-владного втручання. Це дозволяє розглянути вітчизняну традицію як систему, що самоорганізується, і залучити до її дослідження на засадах міждисциплінарності методи, що використовуються у природничих науках, зокрема синергетичний метод.

Вітчизняна традиція в авторському розумінні є не заздалегідь сформованою теоретичною схемою. Як ми вважаємо, вона була реальним проявом історично-правової дійсності, причому її варіанти виникали і змінювались не лише під впливом тих чи інших тенденцій у сучасній для учених науці, але й залежали від низки соціально-політичних причин як внутрішнього, так і міжнародного характеру.

Авторська позиція базується на тому, що досліджувані у даній монографії погляди вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права не можуть бути ідеалізовані або набувати догматичного характеру. Тому зазначені погляди можуть бути не тільки актуальними в умовах реалій сьогодення, але й оцінені критично.

Автором висловлена думка, що вітчизняна традиція не припинила своє існування у визначених хронологічних рамках, а отримала своє продовження як «традиційність», яка, з одного боку, відобразила її зміст за сучасних умов розвитку української юридичної науки, а з іншого – є свідченням наявності зв'язків між явищами у часовому вимірі.

Підтримка ідей постнекласичної науки і засад компаративізму уможливлює ввести поняття «новаційність» як одного із можливих способів сучасного осмислення порівняльної історії права, яке, з одного боку, має зв'язок з «традиційністю», а з іншого – може стати варіантом наукового прогнозу подальшого розвитку порівняльної історії права.

III. *Парадигма*. Автором підтримуються основні положення наукової парадигми, яка вітчизняними ученими виокремлюється як «компаризм»[12]. Зокрема, як ми вважаємо, достатньо актуальними за сучасних умов розвитку порівняльно-правових (у тому числі – й порівняльно-історичних правових) є такі положення:

– всі правові явища пізнаються в діалектичному русі;

– предметні знання можуть «добуватись» не лише через використання способів і прийомів порівняльного (компаративного) пізнання правової реальності, але й завдяки застосуванню інших засобів (не порівняльних) наукового дослідження;

– акумуляція (синтезування) предметних знань, які набуті у результаті використання методологічних можливостей порівняльного (компаративного) і не порівняльних за своєю природою методів наукового пізнання у рамках порівняльного (компаративного) підходу;

– право не є виключним регулятором поведінки людини, існують й інші (етичні, моральні, традиційні, релігійні та інші норми).

[12] Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Методологія порівняльно-правових досліджень. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження): Монографія. За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ, 2007. С. 85 – 86; Тихомиров О., Гусарєв С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Право України*. 2013. № 9. С. 125.

Зазначена авторська позиція дає можливість висловити ряд принципових положень якими зокрема є:

– вітчизняна традиція не є явищем метафізичного порядку, а знаходилась у постійному русі у часі і просторі завдяки «рухливості» її варіантів і закономірно продовжила своє існування за сучасних умов розвитку української юридичної науки як «традиційність», а також «новаційного» осмислення сутності порівняльної історії права;

– компаративно-історичний підхід як базовий при «новаційному» осмисленні порівняльної історії права має здатність до акумуляції предметних знань, які набуті у результаті використання методологічних можливостей цивілізаційного, синергетичного, гуманістичного, антропологічного та інших підходів і методів. При цьому компаративно-історичний підхід синтезує ці знання з метою компаративного дослідження історично-правового розвитку проявів і форм відображення історично-правової реальності;

– об'єктами наукового пізнання у сфері порівняльної історії права може бути не лише «право» як соціальний регулятор поведінки людей, але й інші регулятори; існує тісний взаємозв'язок між «правовим» і «не правовим» при осмисленні поняття «історично-правовий розвиток».

IV. *Методологічний підхід*. Порівняльно-історичний підхід, який має як базовий (домінуючий) порівняльно-історичний метод. Його застосування зумовлюється необхідністю порівняти в історичному аспекті погляди вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права, її теоретико-методологічні засади, напрями й результати проведення конкретних порівняльно-історич-

них правових досліджень. Аналіз праць науковців[13], які у тій чи іншій мірі займались порівняльним вивченням зазначених поглядів, дозволяє стверджувати, що дослідження проводились за двома напрямами:

– пошук спільного між поглядами учених у рамках тієї чи іншої концепції чи школи;

– виявлення різниці між поглядами науковців, зокрема тих, що висловлювали ідеї історичної школи права в Україні, та соціологічного позитивізму.

Автор даної праці висловлює ту думку, що проведені розробки попередників є цінними у методологічному аспекті, а їх результати послуговуються як предметні знання про зміст поглядів М.Д. Іванішева, Ф.І. Леонтовича, М.О. Масимейка, Ф.В. Тарановського та інших учених. Разом з тим, використання порівняльно-історичного методу попередниками не слугувало доведенню думки про існування вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права; у той самий час, обґрунтування даного положення складає основну мету даної праці і є важливою частиною авторської концепції.

Саме тому порівняльно-історичний метод використано нами для доведення ряду положень, зокрема:

---

[13] Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. *Юридический вестник*. 1916. Кн. XIУ. С. 84 – 96; Тарановский Ф. В. Ф.И. Леонтович. *Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем*. 1911. Вып. 1. С. 139 – 153; Малиновский И. А. Памяти учителя. Ростов-на-Дону: Типография Т-ва С.С. Сивожелезов и К-о, 1917. 44 с.; Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. 96 с.; Дамирли М. А. Сравнительное правоведение в научно-правовых традициях Украины (досоветский период). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2007. Спец. випуск. Ч. 2. С. 3 – 15; Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX – XX століттях: проблеми становлення : Монографія. Київ: Логос, 2011. 294 с. та інші.

– вітчизняна традиція складалась із ряду її історично сформованих варіантів як відображення системи поглядів, ідей, уявлень вітчизняних учених щодо сутності, змісту, призначення порівняльної історії права;

– кожний з варіантів містив поєднання «спільного» і «відмінного» у поглядах науковців;

– варіанти мали між собою не тільки «відмінне», але й «спільне», що дозволило автору монографії стверджувати про можливість акумуляції єдності і відмінності поглядів учених на онтологічному й гносеологічному рівнях, осмислення порівняльної історії права як наукового явища у конкретних порівняльно-історичних дослідженнях.

Компаративізація юридичної науки в Україні уможливила розглянути нові можливості порівняльно-історичного методу у контексті з «новаційним» осмисленням порівняльної історії права порівняно із його використанням у рамках вітчизняної традиції. Зокрема автором висловлено думку, що:

– різні «формати» порівняльно-історичного методу («вузький», «широкий», інші) можуть застосовуватись в їх взаємному поєднанні;

– деякі його «формати» можуть бути адаптовані до вивчення історично-правового розвитку народів і держав різних регіонів і континентів або при порівняльно-історичному дослідженні правового розвитку народів за умови відсутності чи наявності у них національної державності;

– діахронічний вид порівняльно-історичного методу може бути як діахронічно-якісний, так і діахронічно-кількісний і поєднуватись у конкретних порівняльно-історичних дослідженнях із синхронічним.

Вітчизняні науковці справедливо стверджують, що компаративний метод є універсальним методом пізнання, бо він використовується різними методами і групами методів. Крім того, він за своєю природою акумулює ті методи, які, по суті, спрямовують свої методологічні «можливості» на порівняльне вивчення об'єктів (контрастивний, ареальний, типологічний, універсалогічний та інші)[14]. Разом з тим, його універсальність слугує підставою для висунення такої думки: він може не лише синтезувати, акумулювати, поєднувати зазначені методи (прийоми, способи), але й «передавати» їх іншим методам, але, очевидно, тим, які мають за мету досягнення наукового результату внаслідок використання всього порівняльного (компаративного) методологічного арсеналу.

Саме тому в монографії нами при дослідженні вітчизняної традиції порівняльно-історичний метод було доповнено рядом елементів компаративного методу. А це дозволило стверджувати про те, що варіанти вітчизняної традиції співвідносяться як «різне», але у ньому ж присутнє й «універсальне», а його відсутність у «різному» свідчить і про «унікальність» варіантів.

Разом з порівняльно-історичним методом автором даної праці використано й *компаративно-історичний метод*. На наше переконання, він співвідноситься з компаративним методом як універсальним методом пізнання (про що згадувалось вище) як «частина» і «ціле», слугує базовим методом у структурі компаративно-історичного-підходу і є результатом трансформації порівняльно-історичного методу.

[14] Тихомиров О., Гусарєв С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. Право України. 2013. № 9. С. 125.

На підставі використання можливостей компаративно-історичного підходу і методу в авторській інтерпретації нами було зроблено ряд важливих висновків. Зокрема це стосується наступного:

– їх використання дозволяє пізнавати загальне, особливе і унікальне в історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової реальності в їх взаємозв'язку з різними «не правовими» явищами;

– застосування зазначеного підходу і методу впливає не тільки на визначення меж предметного «поля» порівняльної історії права, але й на його безпосереднє дослідження (при залученні можливостей порівняльно-історичного методу в його «новаційному» розумінні), а реальне і об'єктивне пізнання предметного «поля» за умов:

а) поєднання існуючих способів, засобів і прийомів компаративного пізнання всіх форм відображення історично-правової дійсності;

б) інтеграції всіх предметних знань порівняльного (компаративного) характеру;

в) плюральності їх осмислення;

а на засадах міждисциплінарності:

а) акумуляції методологічних можливостей тих способів, які використовуються в сферах наукового пізнання історичної реальності, а також мовознавстві, лінгвістиці, філології тощо;

б) синтезуванню знань, отриманих не«компаративними» методологічними підходами, але з метою компаративного дослідження історично-правового розвитку проявів і форм відображення історично-правової реальності (автором було продемонстровано дану можливість

на основі акумулювання знань, добутих за допомоги таких підходів, як гуманістичного, антропологічного, цивілізаційного)

– дозволяє стверджувати про існування ***«історично-правової палітри світу»***;

– порівняльна історія права виступає як сфера компаративно-історичних досліджень.

Автором монографії у кількох конкретних дослідженнях було проілюстровано можливості компаративно-історичного методу у сфері порівняльної історії права. При цьому підставами для його застосування стали «часові» і «просторові» рамки існування об'єктів пізнання; правові, релігійні, цивілізаційні й інші характеристики їх буття. Тому нами було використано такі поняття як «християнська культура», «православна релігія», «традиція права», «правова культура», «правова сім`я», «субцивілізація», «регіональне» й «автохтонне» право та інші, які відбивали різні характеристики об'єктів пізнання в тих чи інших часових і просторових межах їх існування («ареал поширення», «арена протистояння», «хронологічний цикл», «місцевий» і «регіональний» виміри тощо).

Можливості же компаративно-історичного методу були спрямовані на виявлення між ними «спільного», «різного» і «специфічного», «конфронтаційного», «безконфліктного» і «діалогічного», «реципованого» і «національно-збереженого», «дискретного» і «безперервного», «симбіозу» і «неприйняття» тощо.

У. *Методи дослідження*.

1. *Метод філософської діалектики*. Використання даного методу дозволило автору монографії обґрунтувати висновок про постійний ***розвиток*** вітчизняної традиції на основі встановлених нами ***взаємозв'язків*** між її варі-

антами, їх змінності і взаємного доповнення, що відобразило у сукупності її єдність (цілісність). При цьому нами підкреслено, що вітчизняна традиція продовжила свій розвиток за сьогодення як «традиційність» і має зв'язок з «новаційним» осмисленням порівняльної історії права.

Виявлення динаміки вітчизняної традиції, її взаємозв'язків з «традиційністю» і «новаційною» інтерпретацією порівняльної історії як одним із способів осмислення порівняльної історії права в контексті постнекласичної науки і компаративізації юридичної науки дозволило автору монографії надати дефініцію ***предметному «полю» порівняльної історії права,*** яка містить такі поняття, як розвиток, просторові і часові рамки, множинність та інші.

Діалектичний метод уможливив довести, що кожний з варіантів також дістав свого розвитку протягом певного проміжку часу, а їх цілісність забезпечувалась сукупною єдністю поглядів вітчизняних учених на предмет, об'єкти, методологію порівняльної історії права, результати конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Для обґрунтування авторської позиції у даній праці було використано такі категорії діалектики як «рух», «час», «простір», що дозволило проілюструвати «розгортання» процесу розвитку вітчизняної традиції:

– у часі: формування «образу» порівняльної історії права як напряму наукових досліджень представниками історичної школи права в Україні; формування і розвиток концептуальних засад порівняльної історії права ученими – представниками соціологічного позитивізму в Україні протягом 60-х років XIX – 20-х років XX ст.;

становлення сфери конкретних порівняльно-історичних правових досліджень у працях вітчизняних науковців, які перебували за кордоном (20 – 80-ті роки XX ст.), а також підкреслити її існування у кінці XX – на початку XXI ст.;

– у просторі: як у межах українських земель, що перебували у складі Російської імперії (до 1917 р.), так і за кордоном (після 1917 – 1921 рр.), а як «традиційність» у сукупності з модифікацією вітчизняної традиції у вигляді «новаційності» – у сучасній Україні.

Крім названих, використовувались й інші категорії, зокрема «кількість», «якість», «причина», «наслідок», «прогрес», «регрес», «необхідність», «суперечність». Зазначені категорії відобразили у даній праці:

– закономірності переходу кількісних змін (поступове накопичення масиву теоретико-методологічних розробок у сфері порівняльної історії права й конкретних порівняльно-історичних правових досліджень) у якісний стан, а саме: окреслення предмета порівняльної історії права, формування її методології, досягнення сукупного результату конкретних досліджень, включно із дослідами у проблемній сфері, що підкреслило цілісність варіантів вітчизняної традиції;

– закономірності причинно-наслідкових зв'язків: становлення і розвиток того чи іншого варіанту вітчизняної традиції, її продовження за сучасних умов як «традиційність», «новаційність» осмислення порівняльної історії права обумовлювалось визначеною автором низкою різних причин об'єктивно-історичного характеру;

– діалектичну необхідність змінності варіантів, детермінованих рядом встановлених нами об'єктивних причин і факторів, відповідних тому чи іншому історичному

періоду; припинення в УСРР у 20-х роках розробок у сфері порівняльної історії права у соціологічно-позитивістському варіанті; формування історично-порівняльного напряму ученими УАН-ВУАН; заперечення проведення будь-яких порівняльно-історичних досліджень на початку 30-х років;

– закономірності зміни варіантів як їх заперечення: зокрема варіант, представлений поглядами соціологів-позитивістів, заперечив попередній. Крім того, як заперечення можна розглядати припинення розробок у сфері порівняльної історії права у соціологічно-позитивістському варіанті, відсутність деяких елементів «традиційності» як віджилих за сучасних умов розвитку вітчизняної юридичної науки, надання критичної оцінки тим поглядам, ідеям, уявленням вітчизняних учених, які суперечать реаліям сьогодення;

– розвиток вітчизняної традиції у взаємозв'язку прогресу і регресу: зміна варіанту, представленого поглядами учених порівняльно-слов'янського напряму в Україні, на варіант соціологів-позитивістів супроводжувалась концептуалізацією останніми порівняльної історії права, довершеністю теоретико-методологічних розробок у цій сфері, що розглянуто автором монографії як прогресивна зміна. У той самий час, недостатня увага вітчизняних учених, які перебували за кордоном, до таких розробок інтерпретована автором праці як зміна регресивного характеру;

– осмислення нами поняття «історично-правовий розвиток» у контексті визначення предметного «поля» порівняльної історії права як сукупності прогресивних й регресивних якісних і кількісних змін у правових явищах на різних рівнях їх буття і у взаємозв'язку з історичним

розвитком «не правових» соціальних регуляторів поведінки людей.

2. *Загальні методи*.

А) *Методи аналізу і синтезу*. Вони були використані на різних рівнях, зокрема:

– з метою наукового вивчення вітчизняної традиції вона уявно розчленовувалась (поділялась) на її складові ознаки і властивості, які у результаті проведеного нами дослідження відобразили єдність і різницю поглядів учених на сутність, зміст, призначення порівняльної історії права на онтологічному й гносеологічному рівнях, напрямах і результатах конкретних порівняльно-історичних правових дослідів, осмисленні порівняльної історії права як наукового явища. Синтез же дозволив з'єднати ці ознаки і властивості і представити вітчизняну традицію як явище цілісного порядку;

– у результаті аналізу кожного з варіантів вітчизняної традиції нами було виявлено ряд їх власних ознак і характеристик, відображених у єдності поглядів учених на сутність порівняльної історії права. Синтез дозволив поєднати ці ознаки і встановити цілісність кожного з варіанту у вигляді «образу» порівняльної історії права як напряму наукових досліджень, концептуалізації порівняльної історії права, сфери конкретних порівняльно-історичних правових досліджень;

– аналіз було використано для дослідження поглядів кожного з вітчизняних учених, відображених в їх наукових працях, а властивості і характерні риси цих поглядів були виявлені у таких сферах як тип правосвідомості, теоретико-методологічні засади порівняльної історії права, конкретні порівняльно-історичні правові дослідження, розробка проблемних питань порівняльної

історії права. Синтез цих властивостей дозволив представити погляди учених як цілісну єдність їх авторського бачення сутності порівняльної історії права.

Б) *Метод критичного аналізу*. Його застосування (у сукупності з порівняльним методом) дозволило оцінити погляди, ідеї, уявлення вітчизняних учених з позиції їх відповідності (або невідповідності) сучасним реаліям розвитку соціуму, світоглядним установкам, особливостям наукового пізнання на початку XXI ст. тощо у двох аспектах: як критично, що не відповідають сучасній дійсності, і як такі, що можуть бути актуальними для сьогодення.

В) *Абстрагування*. Даний метод використано для виділення лише тих поглядів вітчизняних учених, які сформувались як результат досліджень у сфері порівняльної історії права (теоретичні і методологічні напрацювання, конкретні порівняльно-історичні правові розвідки, дослідження проблемних питань). Також було акцентовано увагу й на тих поглядах, які відобразили у наукових працях їх ідейне й теоретичне підґрунтя (розробки у рамках обґрунтування ідей історичної школи права, концепції соціологічного позитивізму). Тому стало можливим (разом з іншими методами) виокремити як певні моделі вітчизняної традиції її варіанти, а також виявити розроблені деякими ученими абстрактні конструкції й схеми (наприклад, Ф.В. Тарановським було розроблено абстрактну порівняльно-історичну конструкцію відновлення єдиного інтегрального образу прадавнього слов`янського права; Ф.І. Леонтовичем – схему інтегрованого порівняльно-історичного дослідження інститутів права; М.О. Максимейком – схему використання порів-

няльно-історичного методу у різних історично-правових науках та інше).

Г) *Дедукція й індукція*. Перший метод використано у даній праці в основному задля висунення гіпотез (гіпотетичних припущень) дедуктивного характеру. Зокрема автором монографії були висунені такі найбільш важливі гіпотези:

– що «образ» порівняльної історії права, відображений у працях учених, які належали до порівняльно-слов'янського напряму в Україні, представлено ними у вигляді напряму наукових досліджень;

– що процес його формування і розвитку відбувався протягом другої половини XIX ст.;

– що з другої половини XIX ст. в Україні поступово формується концепція порівняльної історії права, представлена у працях учених соціологічно-позитивістського напряму;

– що даний процес відбувався протягом другої половини XIX ст. і набув завершення у 20-х роках XX ст.;

– що в УСРР в рамках історично-правової науки відбуваються процеси нівелювання сутності «образу» і концепції порівняльної історії права, створеної ученими до 1917 року, а порівняльно-історичний метод використовується ученими в іншому «форматі» – як історично-порівняльний;

– що у межах української емігрантської науки було сформовано третій варіант вітчизняної традиції у вигляді сфери конкретних порівняльно-історичних правових досліджень;

– що у працях учених, які перебували в еміграції, застосовувався історично-порівняльний (діахронічно-генетичний, або синхронічний) метод;

– що ними у тій чи іншій мірі було адаптовано досвід методологічних розробок вітчизняних учених дореволюційної епохи – у частині використання порівняльно-історичного методу у різних сферах пізнання історично-правової реальності;

– що елементи «традиційності» можуть стати підставою для новітнього осмислення порівняльної історії права в умовах сучасного розвитку української юридичної науки.

Індуктивний метод послуговувався як спосіб перевірки і доведення (разом з іншими методами) висунених гіпотез. Він спрямовувався на: - поступову обробку наукових праць учених, що містили будь-які розробки у сфері порівняльної історії права; - встановлення групи тих фактів, які мали відношення до гіпотетичного припущення; - виділення серед них загальних рис й ознак, які підтверджували обґрунтованість гіпотези.

3. *Загальнонаукові й конкретно-наукові методи*.

А) *Порівняльний метод*. У монографічній праці використано не тільки порівняльно-історичний метод, але й *порівняльно-правовий*. Його можливості спрямовувались на виявлення співвідношення між порівняльною історією права і порівняльним правознавством, а також на з'ясування спільних і відмінних рис між порівняльною історією права і блоком історично-правових дисциплін. У результаті порівняння автор дійшов висновку, що порівняльне правознавство і порівняльна історія права співвідносяться як «ціле» і «частина», між ними існує зв'язок, який містить: порівняльно-історичний аспект дослідження предмета порівняльного правознавства, порівняльний ракурс пізнання історично-правової реальності і наукове вивчення права як об`єкта досліджень.

На підставі виявлення спільних і відмінних рис між порівняльною історією права й історією держави і права зарубіжних країн, історією держави і права України, історією українського права нами висловлена думка про існування між ними такого співвідношення:

– відсутність «накладення» предметного «поля» порівняльної історії права й предметів низки історично-правових наук; наявність єдиних і різних ракурсів пізнання історично-правової реальності;

– взаємне використання предметних знань;

– застосування порівняльно-історичного й історично-порівняльного методів, які є елементами базового для порівняльної історії права методу – компаративно-історичного;

– поєднання вивчення у сфері порівняльної історії права національного і зарубіжного правового матеріалу, які досліджуються окремо історично-правовими науками;

– проведення істориками-компаративістами більш широких за критерієм «просторово-часовий континуум» дослідів, ніж в історично-правових наукових дисциплінах.

Встановлення зазначених співвідношень дало можливість автору монографії зробити узагальнюючий висновок про те, що порівняльна історія права є сферою міждисциплінарних наукових досліджень.

Б) *Герменевтичний метод*. Його було використано задля авторської інтерпретації змісту наукових праць учених, в яких у тій чи іншій мірі містяться дослідження у сфері порівняльної історії права. Крім того, герменевтичний метод було застосовано з метою встановлення точного значення текстів писемних правових пам`яток

(наприклад, «Руської Правди», «Польської Правди», «Соборного Уложення», русько-візантійських договорів X ст., договорів Новгорода 1189 – 1199 рр., 1270 р. із німецькими містами, Готським берегом та Готландом, Новгородської Скри, договірної грамоти Новгорода з королем Польським і великим князем Литовським Казимиром IV, Псковської судної грамоти та інші), що допомогло проілюструвати значення компаративно-історичного методу при проведенні конкретних досліджень у сфері порівняльної історії права.

В) *Системний метод*. Застосування даного методу (разом з іншими методами) дозволило автору монографії зробити ряд висновків, зокрема:

– вітчизняна традиція є *системою* поглядів, ідей вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права, сконцентрованих у трьох варіантах – складових вітчизняної традиції. У свою чергу, кожний з варіантів також представлений нами як система;

– вітчизняна традиція є цілісним явищем;

– варіанти вітчизняної традиції взаємопов'язані між собою;

– вітчизняна традиція має динамічну природу, а її «рухливість» у часі представляється як формування і розвиток її варіантів протягом періоду 40-х років XIX ст. – 80-х років XX ст.;

– вітчизняна традиція як явище системного порядку продовжила своє існування у 90-х роках XX – на початку XXI ст., а в як її складові ми розглядаємо «традиційність» і «новаційність» осмислення порівняльної історії права;

– авторська інтерпретація порівняльної історії права як сфери міждисциплінарних і компаративно-історичних наукових досліджень включає її осмислення і як

системи, складовими якої виступають предметне «поле», компаративно-історичний підхід і метод, комплекс конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Г) *Синергетичний метод*. У даній праці було здійснено спробу застосувати зазначений метод з двома цілями: дослідити динаміку вітчизняної традиції та показати його можливості при здійсненні досліджень у сфері порівняльної історії права на сучасному етапі, оскільки умови розвитку постнекласичної науки уможливлюють залучення до сфери порівняльної історії права і тих підходів, які використовуються у природничих науках.

При цьому ми ґрунтувались на визнанні того, що варіанти традиції є не лише системами, а такими системами, що самоорганізуються, тобто їх розвиток забезпечувався відсутністю державно-владного втручання. А при проведенні дослідів у сфері порівняльної історії права важливими є такі положення як нелінійний характер еволюції історично-правових систем, її альтернативність і багатоваріантність.

У результаті застосування синергетичного методу нами було сформульовано таку думку:

– Лютнева революція 1917 року в Російській імперії і жовтневий більшовицький переворот стали відхиленнями (флуктуаціями), через які вітчизняна традиція як система стала нестійкою і втратила стан порядку: її варіант, який відображав розроблену соціологами-позитивістами концепцію порівняльної історії права, зазнав, фактично руйнації. Як наслідок, виникає точка біфуркації, яка характеризується непередбачуваністю, багатоваріантністю, незворотністю. Подоланням «хаосу» могла стати діяльність учених УАН-ВУАН, які при дослідженні історії національного права використовували один з

«форматів» порівняльно-історичного методу – історично-порівняльний. Оскільки ми розглядаємо розробку історії національного права первинним етапом для проведення вже досліджень у сфері порівняльної історії права, то, природно, відбувався «фазовий перехід» системи до її стійкого стану.

Проте на початку 30-х років цей перехід було припинено через сталінський погром УАН-ВУАН і заборону вивчення національного права. Натомість, з цього часу історично-порівняльний метод використано не з порівняльними цілями, а виключно для підтвердження більшовицької схеми розгортання історичного процесу.

Тому як альтернативу ми розглянули діяльність вітчизняних учених, які перебували за кордоном. Нами обґрунтовано висновки про існування наступного варіанту вітчизняної традиції, представленого як сфера конкретних порівняльно-історичних досліджень. Відповідно, наявність зазначеного варіанту засвідчила факт виходу системи із «хаосу» і набуття нею стійкового стану;

– при проведенні досліджень у сфері порівняльної історії права необхідно звернути увагу на позитиви і проблеми використання цього методу. *Позитиви*: - значення синергетики може полягати у з'ясуванні якісних характеристик систем історично-правової реальності, вона виступає одним із інструментів доведення можливості, імовірності, поліваріантності, альтернативності, випадковості шляхів історично-правового розвитку систем. При цьому компаративно-історичний підхід і метод можуть бути спрямовані на виявлення альтернативного для «різного» і «унікального», позитивної проекції поліваріантного минулого «загального», «особливого і «одиничного» на майбутнє.

Проблеми пов'язані із складністю: виявлення сутності обміну між «історично-правовою системою» та «навколишнім середовищем» речовиною, інформацією, енергією; використання математичних методів; пошуку критеріїв розмежування об'єктивних і суб'єктивних факторів, які вплинули на вибір саме даного «сценарію подій» у точці біфуркації; відмежування самоорганізації структурних елементів системи від їх управлінсько-владної організації.

Д) *Спеціально-юридичний метод*. Він був спрямований на здійснення опису, узагальнення, систематизації поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права, надання їх юридичної оцінки за допомоги юридичних термінів і понять.

Таким чином, можна зробити такі ***висновки***.

При визначенні методології наукового пізнання вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права автор монографії ґрунтувався на таких *принципах*, як-то:

– об'єктивність і відповідальність за отриманий результат (чіткий зв'язок між одержаним результатом і застосованим методом або групою методів);

– деідеологізація, відсутність догматизації, відхід від заздалегідь встановленої апріорної методологічної схеми (що передбачає гнучкість методології, наповнення її іншими методами, перманентне удосконалення);

– плюральність (можливість існування іншої, якісно відмінної методології дослідження вітчизняної традиції);

– доцільність (використовується не вся існуюча «палітра» методів, а лише ті, які доречно використати у даній праці);

– багаторівневість і вертикальна ієрархічність побудови методології (використовувана автором методологія ґрунтується на кількох рівнях; вищий рівень зумовлює змістовне наповнення нижчого, а на рівні методів – використання методу філософської діалектики – відповідний набір методів нижчого рівня);

– досягнення результату на основі всебічного і максимального використання можливостей того чи іншого методу або сукупних можливостей застосування групи методів.

Крім того, ми врахували основні тенденції компаративізації методології юридичної науки в Україні, порівняльного правознавства, історично-правових наук, конкретних (практичних) порівняльно-правових і порівняльно-історичних правових досліджень, а також деякі тенденції розвитку постнекласичної науки (зокрема орієнтацію на міждисциплінарність, можливість використати синергетику та інше).

Методологія, використана у даній праці, містить такі рівні як: основи світогляду (світоглядна позиція), тип наукового (правового) мислення, парадигма, методологічний підхід, методи дослідження (метод філософської діалектики, загальні методи (аналізу, синтезу, критичного аналізу, абстрагування, дедукції, індукції), загальнонаукові й конкретно-наукові методи (порівняльно-правовий, герменевтичний, системний, синергетичний, спеціально-юридичний).

Зазначена формальна конструкція має змістовне наповнення, виходячи із загального спрямування даної праці: дослідження сутності вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права і авторського осмислення перспектив розвитку порівняльної історії

права в Україні на початку XXI ст. За основу усього змісту методології, що була використана у даній праці, обрана світоглядна позиція автора, яка ґрунтувалась на визнанні багатоманітності форм, проявів, реальностей буття світу, їх різноманітності і плюрального осмислення і пізнання.

Квінтесенцією методології стало паралельне, гармонійне, взаємодоповнююче і несуперечливе використання порівняльно-історичного й компаративно-історичного підходів, застосування «традиційних» можливостей порівняльно-історичного методу, а також тих, які виникли у контексті «новаційного» осмислення порівняльної історії права, доповнення порівняльно-історичного методу деякими структурними елементами компаративного методу, застосування компаративно-історичного методу, із включенням до нього порівняльно-історичного й історично-порівняльного методів, використання у рамках компаративно-історичного підходу методологічних можливостей інших підходів і методів, які за своєю природою не містять порівняльного (компаративного) ракурсу пізнання.

РОЗДІЛ 2
СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО ОСМИСЛЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПРАВА У 40-Х РОКАХ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

2.1. Формування «образу» порівняльної історії права як напряму наукових досліджень представниками історичної школи права у другій половині XIX ст.

Із 40-х років XIX ст. розпочинається, як ми вважаємо, формування вітчизняними ученими – представниками слов'янської школи права в Україні – одного із «відгалужень» історичної школи права, наукового «образу» порівняльної історії права. Як *гіпотезу* висловимо думку, що, по-перше, зазначений процес відбувався протягом другої половини XIX ст., по-друге, «образ» порівняльної історії права, відображений у працях науковців, представлено ними у вигляді *напряму наукових досліджень*.

На наш погляд, доречно наголосити на тих причинах і факторах, які могли зумовити і сприяти наповненню представниками слов'янської школи права в Україні змістом зазначеного «образу» порівняльної історії права.

Загальний суспільно-політичний стан Російської імперії у другій чверті XIX ст.

Він характеризувався консервацією абсолютистсько-самодержавного устрою і кріпосницьких порядків, політичною реакцією на прояви інакомислення (яскра-

вими прикладами є погром гуртка «петрашевців» та Кирило-Мефодіївського товариства у кінці 40-х років).

Паралельно протікали процеси оформлення провідних ідей державної внутрішньої політики. Так, у 1832 р. С. Уваровим були висловлені основні принципи теорії «офіційної народності», відповідно до якої висувалась теза про «самодержавство, православну віру і народність» як основ державного розвитку, а всі існуючі елементи державно-правового устрою повністю відповідали «народному духу», «істинним руським началам». Таким чином, патріархальна, без будь-яких соціальних змін і потрясінь Росія протиставлялась «революційній» Західній Європі.

Поширення ідей слов'янофільства і «панславізму».

Течія слов'янофілів (самоназва – «русофіли», основні положення були представлені у поглядах О.С. Хомякова, І.С. та К.С. Аксакова, І.В. та В.П. Кирєєвського, Ю.В. Самаріна, Ф.В. Чижова та інших громадських діячів), ідейне підґрунтя якої склалось у кінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст. була, безумовно, ліберальним і опозиційним рухом. Проте ряд висунутих ідей зближував їх представників з поглядами представників «офіційної народності».

Такими ідеями зокрема є проголошення тези про самобутність і винятковість руського народу, його політичну індиферентність, несхильність до революцій, неприйняття західноєвропейського напряму розвитку, захист православної віри, ідеалізація селянської громади.

Ідеї «панславізму» (як відомо, цей термін вперше було введено в обіг словацьким письменником Я. Геркелем у 1826 р.) набули поширення у 30-х – 50-х роках XIX ст. Основними ж постулатами «панславістів» (Й.

Добровського, П. Шафарика, Я. Коллара, Л. Гая, Л. Штура, Ф. Палацького, А. Міцкевича, деяких слов'янофілів у Росії і представників Кирило-Мефодіївського товариства в Україні та інших) стали положення як про спільну слов'янську ідентичність в минулому, особливий шлях розвитку народів «слов'янського світу», так і відродження національних культур і мов всіх слов'янських народів.

Слід зазначити, що однією із форм відображення ідей «панславізму» стали розвідки у сфері загальної історії слов'ян, їх етнографії (етнології), а також порівняльної історії слов'янського права, зміст яких вплинув на спрямованість праць представників слов'янської школи права в Україні.

Зокрема можна згадати низку праць чесько-словацького славіста П. Шафарика, серед яких основною є «Слов'янські давності» (1837 р.), в яких науковець постулював ідею про самобутність історії суспільного устрою, культури і побуту слов'янських народів у прадавні часи, їх автохтонного походження у межах Східної Європи.

У сфері порівняльної історії слов'янського права першою розробкою була праця польського ученого В.А. Мацеєвського «Історія слов'янських законодавств» (у чотирьох томах, 1832 – 1834 рр.) – фундаментальна монографія, в якій учений здійснив пошук «відправної точки» (або «висхідного пункту») становлення і розвитку загальнослов'янського права. Доречно наголосити на тому, що В. Мацеєвський у своїй праці надав інтегральний образ єдиного слов'янського права (до X ст.), а після X ст. намагався висвітлити специфічні особливості розвитку кожного слов'янського народу.

До більш пізнього періоду (60-70-і роки XIX ст.) відносяться праці чеського історика права Г. Іречека. Так, у монографії «Слов'янське право у Чехії і Моравії» (1863 - 1873 рр.) він спробував застосувати порівняльно-слов'янський метод, а також ввести в науковий обіг поняття «інослов'янські джерела».

«Юридизація мислення» в Російській імперії у 20-40-х рр. XIX ст.

Відображенням цього процесу стало, по-перше, усвідомлення значущості норми існуючого, позитивного, «реального» права як основного соціального регулятора. Не випадково, що у кінці 20-40-х роках XIX ст. було проведено широкомасштабну кодифікацію російського законодавства. Так, протягом 1828 – 1830 років було видано 45 томів «Повного зібрання законів Російської імперії», у 1832 р. – 15 томів «Зводу законів Російської імперії», а у 1839-1840 рр. – «Звід військових постанов», «Звід законів Великого князівства Фінляндського» тощо.

По-друге, поступовий перехід від історичних до історично-правових досліджень, формування і розвиток історії права як науки. В університетах Російської імперії як наукових на той час осередках формується інтерес до проведення історично-правових екскурсів, в основному у давній період становлення і розвитку руської державності і права («княжий», «києво-руський» тощо).

У цьому зв'язку доречно назвати праці таких учених: І.Ф.Г. Еверса «Давнє руське право в історичному його розкритті» (1826 р., в перекладі на російську мову – 1835 р.), І.В. Васильєва «Історичний огляд актів і судових паперів в Росії» (1830 р.), Ф.Л. Морошкіна «Про поступове утворення законів» (1832 р.), О.М.Ф. Рейца «Досвід історії російських державних і цивільних законів» (1836

р.), М.Я. Дієва «Про віри у Росіян X і XI віків» (1837 р.), О. Попова «Руська Правда у відношенні до кримінального права» (1841 р.), Е.К Тобіна «Погляд на основні начала Руського Кримінального Законодавства з давніх часів до Уложення про покарання 1845 року» (1846 р.), М.В. Калачова «Про Руську Правду» (1846 р.), К.Д. Кавеліна «Погляд на юридичний побут Давньої Росії» (1847 р.) та ряд інших розробок.

Необхідність заперечення впливів німецького права на становлення і розвиток руського права у період Київської Русі (або давньоруського).

Доречно наголосити на тому, що рецепцію німецького права, залежність розвитку інститутів кримінального і цивільного руського права від німецьких «аналогів» підтримували згадані вище І.Ф.Г. Еверс, О.М.Ф. Рейц та ін. Очевидно, що в умовах формування в Україні власної наукової еліти виникала нагальна потреба обґрунтування самобутності давньоруського права.

Як вважаємо, ідейною і теоретичною основою наукової творчості учених стали постулати історичної школи права. У науковій літературі достатньо звернено уваги до юридичної біографістики засновників даної школи у Німеччині – Фрідріха-Карла фон Савін`ї, Георга Фрідріха Пухти (частково – і Густава Гуго). Також дістали пояснення і основні ідеї даної школи. Звернемо лише увагу на ті принципові положення, що були використані М.Д. Іванишевим, Ф.І. Леонтовичем, М.Ф. Владимирським-Будановим, М.М. Ясинським при розробці теоретичних засад історично-правового процесу і які були ними екстрапольовані на сферу порівняльної історії права.

Такими, на нашу думку, є:

– право невіддільне від народу, виникає з його появою і поза народною культурою не існує;

– народ слід розуміти як сукупну єдність окремих осіб, яка ґрунтується на органічних та стійких зв'язках між станами, класами та групами суспільства;

– в основі права міститься безособовий гіперболізований «народний дух», народна свідомість;

– право дістає розвитку виключно органічним шляхом, створюється і еволюціонує як мова, отже, воно має здатність до саморозвитку;

– стадії і ритми правового розвитку збігаються з еволюцією життя народу;

– «народний дух» найкраще виявляється у звичаєвому праві;

– існує історична самобутність звичаєвого права кожного народу;

– безперервність розвитку своєрідних правових інститутів народу;

– право має закріплювати (консервувати) існуючий суспільний порядок;

– роль законодавця зводиться лише до розкриття відображеного в народній свідомості змісту права;

– існують наднаціональні основи права.

Звернемо увагу на напрями наукової творчості представників слов'янської школи права в Україні, які гіпотетично можуть актуалізуватись у зв'язку із експлікацією ученими теоретико-методологічних засад порівняльної історії права як напряму наукових досліджень, а також проведенням ними конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Аналіз праць учених, які займались вивченням наукової спадщини М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, М.Ф.

Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського, дозволяє стверджувати, що до напрямів їх досліджень відносилось вивчення історії слов`янських законодавств (слов`янського права, переважно – південнослов`янського), первісного права, дослідження руського права у порівнянні з правом німецьких та/або слов`янських народів, проблем історії литовсько-руського (західно-руського права), розробка теоретичних аспектів історії права (в основному, історії руського права), теорії історичного походження права[15].

[15] Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева. Санкт-Петербург: Хромолитография и Типография В. Грацианского, 1876. С. 8; Кистяковский А. Профессор Н.Д. Иванишев и его сочинения. Юридический вестник. 1877. № 7/8. Отд. 2. С. 11 – 12; Бондарук Т. Західноруське право та його дослідники. Хроніка-2000. 1998. Вип. 27-28. Держава, культура, право. С. 79; Бондарук Т. І. Наукова концепція західно-руського права у працях учених Київського університету. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. 2000. Вип. 39. С. 22; Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2000. С. 21-22, 49; Усенко І. Б. Київський університет і розвиток юридичних досліджень в Українській Академії наук. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: юридичні науки. 2000. Вип. 39. С. 16; Антологія української юридичної думки: [в 6 т.]. [Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. [упоряд.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, І.К. Омельченко та ін.]. С. 36; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 21, 26, 78 – 82; Андрейцев В. І. Микола Іванішев: Монографія. Київ: Прайм, 1999. С. 101, 157; Гриценко І. С. М.Д. Іванішев – засновник історико-правової школи університету Святого Володимира. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. 2000. Вип. 40. С. 14 – 15; Тарановский Ф.В. Ф. И. Леонтович. Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем. 1911. Вып. 1. С. 142; Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи. М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ: Фірма «Віпол», 1995. С. 9, 20; Бабицкий Б. Е. М.Ф. Владимирский-Буданов как историк русского государства. Известия высших учебных заведений. Правоведение. 1961. № 2. С. 87 – 88; Дьяконов М. А. Михаил Флегонтович

У принципі з такою характеристикою можна погодитись. З'ясуємо, якою мірою порівняльна історія права їх охоплювала, а також якою мірою основні положення історичної школи права були відображені у наукових напрямах і вплинули на наповнення ученими змістом «образу» порівняльної історії права.

Слід зазначити, що основні ідеї історичної школи права були вперше відображені у низці праць М.Д. Іванишева. Можна назвати такі його розвідки як «Про плату за вбивство в давньому руському і давньому слов`янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» (1840 р.), «Давнє право чехів» (1840 р.), «Міркування про ідею особистості в давньому праві богемському і скандинавському» (1842 р.), в яких виявляється його наукова позиція при вивченні історично-правових явищ.

Як справедливо зазначають О.Ф. Кістяківський, В.І. Андрейцев, В.А. Короткий, у М.Д. Іванишева скрізь є «... погляд, що у Слов`ян панували більш досконалі начала», «Іванішев фактично запозичив метод та термінологію німецької історичної школи права, але приклав їх до слов`янських законодавств»[16].

Владимирский-Буданов. Некролог. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 876; Ковальчук О. М. Історико-правовий напрям на юридичному факультеті Київського університету (середина XIX – початок XX ст.). Проблеми правознавства. 1991. Вип. 52. С. 31; Малиновский И. А. Памяти учителя. Ростов-на-Дону: Типография Т-ва С.С. Сивожелезов и К-о, 1917. С. 12; Скакун О. Ф. М.Ф. Владимирський-Буданов як історик права України. Проблеми правознавства. 1974. Вип. 27. С. 135; Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987. С. 127; Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. Юридический вестник. 1916. Кн. XIУ. С. 84.

[16] Кистяковский А. Профессор Н.Д. Иванишев и его сочинения. Юридический вестник. 1877. № 7/8. Отд. 2. С. 13; Андрейцев В. І. Микола Іванішев: Монографія. Київ: Прайм, 1999. С. 103.

Звернемо увагу, що у вказаних вище працях учений наполягає на інваріантності існування зв'язку «право-народний дух», застосовує термінологію історичної школи права: «…право приватне виникло з життя сімейного, і тому має дух народу з його характером відмінностей»; «… законодавство розвивалось більше з давніх, установлених звичаєм, суто слов`янських начал…»[17]; «Тут особливо відображається сила і єдність національного духу…»; «… ми можемо зобразити віру в її первинному вигляді, як вона виникла з самого життя народу…»[18] тощо.

Варто зауважити, що ідеї історичної школи права були репрезентовані М.Д. Іванишевим і у працях, в яких досліджується історія права «Південно-Західної Росії». Особливо це виявилось у праці «Про давні сільські громади в південно-західній Росії» (1857 р.), в якій він намагався довести споконвічність існування в південно-західних землях сільських громад, що відображували «народний дух слов`янства»: «…сільські громади виникли у той час, коли слов'янські племена, які населяли нинішню південно-західну Росію, ще не були сполучені державним союзом …»[19].

Більш розгорнуто ідеї історичної школи права були відображені у працях Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського. Так, ідеї історичної школи права яскраво виявились при розробці Ф.І. Леонтовичем теоретичних питань історії права та його походження.

[17] Сочинения Н. Д. Иванишева [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. Киев: В университетской типографии, 1876. С. 88, 106.

[18] Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. Киев: В Университетской типографии, 1840. С. 2, 3.

[19] Сочинения Н. Д. Иванишева [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. Киев: В университетской типографии, 1876. С. 88, 106.

Наприклад, у посібнику «Історія руського права» (1869 р.) він інтерпретує історію руського права як науку про поступовий розвиток правил, що визначали юридичні відносини, і форм їх встановлення в Росії, причому ця наука має справу з юридичним життям народу, яке розвивається органічно, без перерви за часом і місцем[20], складовими елементами історії руського права він вважав історію (її закони і фактори), право (його форми і зміст), національність (значення в історії права).

Особливо слід наголосити на обґрунтуванні ним теорії історичного процесу. Вчений підкреслює, що завданням історії є розкриття законів розвитку людських спільнот; історичний процес він уявляє як певну еволюцію, прогресивний повільний розвиток: від найбільш простих елементів права до все більш складних правових явищ.

Варто зауважити, що на підставі зазначеної інтерпретації історичного процесу, у кінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. він, на основі порівняння основних характеристик громад у Київській Русі та південно-західних слов`ян, розробив *концепцію задружно-громадського побуту слов`ян*. В його уяві кожний народ мав пройти три стадії розвитку: родова організація, громада (сімейні союзи, які з часом об`єднувались у територіальні громади), держава, причому – «верві» Руської Правди та Полицького Статуту і «задруги» південно-західних слов'ян розумілись ним як сімейні громади[21].

[20] Леонтович Ф. И. История русского права. Одесса: В гор. Тип. Сод. Алексомати, 1869. Вып. I. 1869. С. 5, 9.

[21] Леонтович Ф. И. О значении верви по Русской Правде и Полицкому Статуту, сравнительно с задругою юго-западных славян. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1867. № 4. С. 11 – 13; Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1874. № 7. С. 127.

Необхідність обґрунтування наявності «спільних начал» у праві слов'янських народів зумовили розробку Ф.І. Леонтовичем теорії історичного походження права (фактично, звичаєвого права). Зацікавленість цим питанням він пояснював як науковими, так і практичними потребами: слабкою розробленістю проблем звичаєвого права та істотним значенням правового звичаю у сучасному житті народу[22].

Учений зазначив, що основою правоутворення є об`єктивні причини: фізична та моральна природа людини, що підкоряється таким же законам, як і природа органічна чи неорганічна; інстинкт (почуття) (тобто, начало ірраціональне). І лише з часом, на вищих стадіях розвитку людської цивілізації (в умовах довгого виховання, суспільної дисципліни людей) домінуючим стає раціональний чинник – вільне свідоме волевиявлення[23].

Як справедливо наголошує Ю.Д. Анчабадзе, Ф.І. Леонтович намагався побудувати схему стадіального розвитку звичаєвого права, тому він окреслив коло джерел для вивчення його генезису[24]. Так, Ф.І. Леонтович вважав, що на нижчих етапах розвитку народів звичаєве право виявляється у маніпулятивних формах (певні дії, правова обрядовість, символізм); з часом виникають більш досконалі форми у вигляді словесної абстракції – право-

[22] Леонтович Ф. И. Заметки о разработке обычного права. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1879. № 7. С. 113.

[23] Леонтович Ф. И. Старый земский обучай. *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*. 1889. Т. IУ. С. 130 – 134; Леонтович Ф. И. Краткий очерк истории русского права. *Записки Императорского Новороссийского ун-та*. 1889. Т. 50. С. 157 – 158.

[24] Анчабадзе Ю. Д. Этнографические сюжеты в трудах Ф.И. Леонтовича. Советская этнография. 1984. № 4. С. 86.

ві формули, прислів`я, інші пам`ятки народної творчості (пісні, билини, міфи тощо)[25].

Вплив ідей історичної школи права також виявився і в обґрунтованій М.Ф. Владимирським-Будановим у праці «Огляд історії руського права» теорії історичного процесу, положення якої були покладені ученим в основу конкретних порівняльно-історичних досліджень національного права різних слов'янських народів. Фундаментом зазначеної теорії стала думка науковця щодо прогресивної, повільної та антидискретної ґенези юридичних норм. Як і Ф.І. Леонтович, він виділяв тріаду складових: право, історію та націю – причому саме історія виступає у вченого як певна магістраль, по якій відбувається прогресивний рух «…явищ від форм більш простих до більш складних і досконалих»[26].

Прогрес у розумінні ученого, на думку ряду науковців, підкорявся деяким загальним началам-принципам: послідовності історичних явищ, їх генетичному зв`язку; поступовості явищ, їх повільній зміні; солідарності явищ, закономірності їх взаємовпливу[27]. На підставі вказаних принципів М.Ф. Владимирський-Буданов будував періодизацію історії руського права, ними визначався зв`язок між періодами, повільність змін і «перетікання» певних явищ одного періоду в іншій.

Інші два елементи складали, на думку автора «Огляду історії руського права», предмет (право) та обсяг (на-

[25] Леонтович Ф. И. Заметки о разработке обычного права. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1879. № 7. С. 138, 139, 147.

[26] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 1.

[27] Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи. М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ: Фірма «Віпол», 1995. С. 16 – 17; Малиновский И. А. Памяти учителя. Ростов-на-Дону: Типография Т-ва С.С. Сивожелезов и К-о, 1917. С. 28 – 30.

ція) науки. У питанні про обсяг науки вчений розглядав історію права у зв`язку «право-нація». Оскільки дослідник підтримував ідеї історичної школи права, то закономірно, що він визнавав не стільки історію права руської держави, скільки історію руського національного права. Як наслідок, на його думку, варто вивчати: історію права руських областей, які не входили і не входять до складу руської держави (наприклад, Галичина), а також литовсько-руське право, що пов`язало між собою період земський та період імперії.

Разом з тим, він пропонував залишити осторонь вивчення історії права неруських народів, які входять до складу руської держави, а також історію побуту скіфів, сарматів, тому що вони проживали у Східній Європі у донаціональний період[28].

Пріоритетність «національного» над «державним» позначилась і на його поглядах стосовно походження права. У зв`язку з тим, що вчений, як і Ф.І. Леонтович, вважав первинною формою права звичаєве право, природно, що основою права у нього виступала народна правосвідомість. Як зазначає О.Ф. Скакун, М.Ф. Владимирський-Буданов сприйняв такі ідеї історичної школи як історизм у праві, перевага звичаю над законом, трактування права як результат розвитку народної свідомості[29]; очевидно, тому учений у першу чергу шукав спільне коріння «загальнослов'янської» правосвідомості.

Так само і М.М. Ясинський звернув увагу на проблеми походження і розвитку звичаєвого права, висловив-

[28] Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 3.

[29] Скакун О.Ф. К вопросу об исторической преемственности в буржуазной теории права. *Право и борьба идей в современном мире: мат-лы науч. конф.* – Москва: АН СССР. Ин-т гос-ва и права, 1979. С. 78.

ши у дусі історичної школи права погляд щодо непохитності основних рис звичаєвого права: релігійності, консерватизму, залежності від моральної природи людини, особливо – національного характеру його розвитку. Саме переконаністю у національному характері свого права він пояснював намагання представників всіх народів зберегти в умовах еміграції норми вітчизняного права, обґрунтовував думку про самоцінність національного права. Відповідно, він вважав, що більшість норм та інститутів, що зустрічаються, наприклад, у Руській Правді, мають місцеве, суто національне коріння[30].

Варто зауважити, що стрімке поширення у другій половині XIX ст. ідей соціологічного позитивізму, вочевидь, деякою мірою вплинуло на зміст і характер наукової творчості учених. Так, осмислення, наприклад, Ф.І. Леонтовичем завдань порівняльної історії права, можливостей порівняльно-історичного методу зазнає змін з кінця 70-х років XIX ст.

Сам же вчений і пояснює свою позицію тими тенденціями у науці, які мали місце через «перемогу» позитивізму як у природничих, так і суспільно-гуманітарних науках: «…завдяки впливу…природознавства, у науці права почали розвиватись «органічні» методи і способи історичного вивчення права, які у кінцевому результаті призвели до визнання панування у людському співжитті таких самих визначених «законів», як і у сфері явищ фізичної природи»[31], роботу історика-юриста він навіть порівнював з розвідками ботаніка-фізіолога; так само,

[30] Ясинский М.Н. Внешняя история русского права. Киев: Типография Петра Барского, 1895. С. 29-30, 121-122.

[31] Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892. С. 2.

як і ботанік, історик має визначати пригнічені та прогресивні форми диференціації органічного зростання, але лише у світі соціальних явищ[32].

Ідеї соціологічного позитивізму вплинули на розуміння ученим факторів історичних явищ, що позначилось і на розширенні застосування Ф.І. Леонтовичем порівняльно-історичного методу (включення до досліджень права народів не слов`янського походження). Він називає три таких фактори: етичні закони людської природи, соціальні умови людського співжиття та умови фізичної природи[33].

Серед них найбільше значення він надавав двом останнім, тому що вони є, по-перше, різноманітними у різних народів і це відображається у різноманітності історичних явищ у цих народів; по-друге, при виникненні перших історичних явищ вони відігравали провідну роль. Етичний же елемент, який пов`язувався із свідомістю людини і за своєю іманентною сутністю є чинником раціональним, за Ф.І. Леонтовичем «включався» в історичний процес лише на вищих ступенях культури. Разом із соціальними та фізичними умовами вчений підкреслював важливість і економічного чинника[34].

Також зазнають деяких змін і наукові погляди М.Ф. Владимирського-Буданова. Звернемо увагу, що деякі положення історичної школи права зазнали у його працях критики. Зокрема він сам відзначав, що крайнощі історичної школи права призвели до реакційного напряму,

[32] Леонтович Ф. И. Арийские основы общественного быта древних славян. *Варшавские университетские известия*. 1897. № 6. С. 54.

[33] Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892. С. 7.

[34] Леонтович Ф. И. Арийские основы общественного быта древних славян. *Варшавские университетские известия*. 1897. № 6. С. 4.

тобто, до намагання повернути форми права, що вже історично віджили.

Першоджерелом же права у нього виступає фізична і моральна природа людини, яка підлягає таким самим законам, як природа органічна і неорганічна; учений не сумнівався у тому, що існують й інші чинники впливу на розвиток правових норм, не пов`язані із «народним духом» як абстрактним явищем. Так, він вважав, що впливовими є різноманітні умови суспільного життя (культурні процеси, економіка, релігія, стан освіти, взаємовідносини з іншими народами тощо), а також фізичні та географічні умови проживання[35].

Змін під впливом деяких постулатів вчення позитивістів дістали і погляди М.М. Ясинського (позитивістів він називав «об`єктивістами») стосовно походження і розвитку права. Зокрема він поділяв думку про багатофакторність походження права (закони природи людини, умови людського спільного проживання, фізичні властивості країни), і в такій інтерпретації першоджерел права наслідував погляди М.Ф. Владимирського-Буданова та Ф.І. Леонтовича. Крім того, учений зазначав, що звичаї різних народів, які перебувають на одній стадії розвитку, мають внаслідок єдності першоджерел права багато спільного (загальнолюдські начала), і вони створювались під впливом різних умов суспільного розвитку (економічного, політичного, соціального) кожного народу[36].

Отже, як бачимо, у працях представників слов'янської школи права в Україні достатньою мірою висловле-

[35] Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. с. 2, 61, 64, 68, 87, 91-93, 100, 127, 139, 266, 292, 368, 519, 601.

[36] Ясинский М.Н. Внешняя история русского права. Киев: Типография Петра Барского, 1895. с. 24-25, 29-30.

ні ідеї історичної школи права, їх підтримка науковцями зумовила зацікавленість ними, передусім, порівняльно-історичним вивченням слов'янського права. Проте на обґрунтування Ф.І. Леонтовичем, М.Ф. Владимирським-Будановим і М.М. Ясинським розширення можливостей застосування порівняльно-історичного методу вплинули ідеї соціологічного позитивізму.

Аналіз наукової творчості зазначених учених дозволяє стверджувати про те, що у першу чергу ними було звернено увагу на *методи порівняльної історії права*, зокрема на можливості порівняльно-історичного методу при проведенні конкретних досліджень. Так, при дослідженні М.Д. Іванишевим законодавства різноетнічних європейських народів провідним якраз був порівняльно-історичний метод. Разом з тим зазначимо, що сутність цього методу представники різних наукових концепцій виклали пізніше – у 60-х роках XIX – на початку XX ст. Можна зокрема назвати таких учених, як М.М. Ковалевського, М.О. Максимейка (представники соціологічного позитивізму), М.П. Загоскина (прихильник історичної школи права) та інших[37].

Іншими словами, основи теоретичного обґрунтування порівняльно-історичного методу було зроблено вже фактично після закінчення наукової кар`єри М.Д. Іванишева. Тому заслуга М.Д. Іванишева, безперечно, у тому, що він, здебільшого на інтуїтивному рівні, відобразив у конкретних порівняльно-історичних правових

[37]Ковалевский М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. Москва: Типография Ф.Б. Миллера, 1880. С. 19, 20, 69; Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типография и Литография Зильберберг, 1897. С. 13 – 14; Загоскин Н. П. Метод и средства сравнительного изучения древнейшего обычного права славян вообще и русских в особенности. Казань: В типографии университета, 1877. С. 6 – 8.

дослідженнях деякі теоретичні викладки, сформульовані вченими пізніше. З цього приводу М.М. Ковалевський влучно зазначив: «Історики і юристи часто-густо застосовували їх, не піклуючись про з'ясування їх характеру перед читачами, інакше сказати, діяли методологічно, хоча і не писали про методи…»[38].

Варто розглянути, яким чином М.Д. Іванишев застосував цей метод. Так, у праці «Про плату за вбивство в давньому руському і давньому слов`янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» він пояснює, що для виявлення відмінних рис правових явищ у різноетнічних народів необхідно спочатку виділити певні спільні риси у споріднених народів. Зокрема саме для цього він порівнював німецькі законодавства різних часів, намагався відшукати в них спільні риси, і вони мали скласти характер німецької віри.

Діючи за аналогією, М.Д. Іванишев намагався знайти спільні риси плати за голову у слов`янських народів, у тому числі досліджуючи давньоруське кримінальне право. Так, учений зазначає, що метою дослідження законодавства народів богемського, моравського, мазовецького, польського, литовського, сербського, давньоруського є виявлення «суто слов`янських начал», їх відділення від німецьких та римських. Він акцентує увагу на тому, що «Між давніми Слов`янськими законодавствами знаходиться внутрішній тісний зв`язок, що виник з одноплемінності Слов`янських народів…»[39].

[38] Ковалевский М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. Москва: Типография Ф.Б. Миллера, 1880. С. 71.

[39] Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. Киев: В Университетской типографии, 1840. С. 2, 33, 111-112.

Дана позиція М.Д. Іванишева проглядалась і в іншій праці «Міркування про ідею особистості в давньому праві богемському і скандинавському», в якій він для порівняння виділив, на його думку, найкращих репрезентантів німецького та слов`янського права – право скандинавське та богемське. Науковець абсолютно впевнений, що у рамках наднаціональної спільності кожна складова частина – народ – має аналогічні правові інститути та норми з іншим етнічно спорідненим народом.

Таким чином, на *першому етапі* вчений намагався виділити характерні риси правових явищ у кожного з етнічно спільних народів. Варто підтримати думку ряду вчених, що М.Д. Іванишев спробував знайти свого роду екстракт, квінтесенцію слов'янського права і його слід вважати представником національної школи слов`янського права[40]. У зв'язку з тим, що науковець намагався провести аналогії у праві слов'янських народів, то можна говорити про поступове «оформлення» на початку 40-х років XIX ст. порівняльно-історичного методу як *порівняльно-слов'янського*.

Другий етап застосування порівняльно-історичного методу – порівняння вказаних рис з метою виокремлення відмінних ознак правових явищ. Так, вчений спробував виявити кілька характерних відмінностей стосовно плати за вбивство у німецькому та слов`янському праві.

[40] Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 25; Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах історичної школи права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 4. С. 91; Кресін О.В. Іванішев Микола Дмитрович. *Порівняльно-правові дослідження*. 2006. № 1. С. 192; Дамирли М.А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 22.

На думку М.Д. Іванишева, у договорах Олега і Ігоря помста являє собою «чистий Слов`янизм», про що свідчить безроздільна влада родичів вбитого над злочинцем, вони мають право на все майно вбивці, мстити можна лише одному злочинцеві, а не всьому його роду тощо. У Руській Правді, як зазначає вчений, виявляються вже два начала: німецький та слов`янський. «Германізм», на його думку, проявився у деяких характерних ознаках віри як плати за вбивство князю: встановлено її фіксовану суму, яка збільшується чи зменшується залежно від посад жертв вбивства (як вільних, так і осіб невільних); віра застосовується і при вчиненні тілесних ушкоджень[41].

Разом з тим, М.Д. Іванишев підкреслює, що «Віра… відноситься…тільки до такого випадку, коли після убитого не залишиться родичів, які мали б право мстити»[42]. На цій підставі він робить висновок, що більш важливим є випадок, коли залишаються родичі вбитого, і законодавець, вводячи віру, не суперечить «началам слов`янським», оскільки і у слов`янських законодавствах передбачена можливість штрафів на користь держави у випадку вбивства.

Стосовно «головщини», яка сплачується на користь родичів вбитого, на думку вченого, вона фактично є аналогічною платі за голову у слов`янських законодавствах: повністю належить позивачу; не залежить від статі, віку і соціального стану вбитого; не має фіксованої суми і визначається позивачем; право на її отримання мають найближчі родичі; сплачує її лише один вбивця. М.Д. Івани-

[41] Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. Киев: В Университетской типографии, 1840. С. 84-87, 91-94.
[42] Там же. С. 94.

шев протиставляє віру «як встановлення чуже, осоружне корінним початкам Слов'янських законодавств», і головщину, і вважає, що віра, через названу вище причину, на відміну від плати за голову родичам, швидко зникає[43].

Якщо теза вченого стосовно швидкого зникнення віри як штрафу державі за вчинення вбивства є доволі суперечлива, то не можна не погодитися з думкою М.Д. Іванишева щодо довготривалого існування головщини у литовсько-руському кримінальному праві. Так, говорячи про нього, М.Д. Іванишев вказує на існування двох начал. Причому «німецьке», на погляд вченого, займало потужні позиції внаслідок його впровадження у міста як привілею та через вплив на литовсько-руське право польського, що також зазнало рецепції норм німецького права. Тому у Литовському Статуті, як вважає вчений, головництво розраховувалось як «німецька» віра (фіксована сума, що залежить від соціального стану вбитого, його статі і віку)[44].

Разом з тим, вчений наголошує, що, хоча «…плата за голову приймає Німецьку певну форму…вона відрізняється від Німецької віри…». Історик права виділяє відмінності, якими є: плата не належить державі, а родичам вбитого; при її призначенні звертається увага і на соціальний стан вбивці; її сплачує лише один вбивця, а отримує тільки безпосередній спадкоємець вбитого[45]. Ці відмінності і складали суто етнічні особливості плати за вбивство як у німецьких, так і слов`янських народів.

---

[43] Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. Киев: В Университетской типографии, 1840. С. 107 - 108.

[44] Там же. С. 77, 80.

[45] Там же. С. 83.

Слід зазначити, що невід'ємною частиною наукової творчості Ф.І. Леонтовича також стала його орієнтація на порівняльно-історичний метод, а на початку його наукової кар'єри ним активно проводились дослідження права слов'янських народів. Слід погодитись з думкою М.П. Загоскина, Т.І. Бондарук, С.І. Михальченка, О.Є. Музичка, О.Д. Тихомирова, М.А. Дамірлі, що певний час Ф.І. Леонтович був прихильником порівняльно-слов`янського напряму[46].

Дійсно, аналіз спрямованості його досліджень у 60-70-ті роки свідчить про зацікавленість порівняльною історією слов`янського права. Це зокрема порівняльне вивчення Руської Правди, Полицького Статуту, пам'яток південно-західних слов'ян, хорвато-далматського законодавства, застосування діахронічного виду порівняльно-історичного методу при дослідженні інститутів давньоруського та литовсько-руського права та інше.

Ф.І. Леонтович зазначив, що історія слов'янських законодавств має першочерговий науковий інтерес через їх подібність з давньоруським законодавством; вивчати їх, як і литовсько-руські пам'ятки, слід заради пояснення юридичних порядків часів Руської Правди та місце-

[46] Бабицкий Б. Е. М.Ф. Владимирский-Буданов как историк русского государства. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1961. № 2. С. 87 – 88; Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи. М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ: Фірма «Віпол», 1995. С. 11; Малиновский И. А. Памяти учителя. Ростов-на-Дону: Типография Т-ва С.С. Сивожелезов и К-о, 1917. С. 35; Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987. С. 129; Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. *Юридический вестник*. 1916. Кн. XIУ. С. 94; Скакун О. Ф. К вопросу об исторической преемственности в буржуазной теории права. *Право и борьба идей в современном мире: мат-лы науч. конф*. – Москва: АН СССР. Ин-т гос-ва и права, 1979. С. 82.

вих законів (до кінця ХУ ст.)[47], наголосив на важливості порівняння норм Руської Правди та литовсько-руського законодавства[48] тощо. Отже, порівняльно-історичний метод використовувався ним у більш вузькому значенні: з метою дослідження права слов`янських народів (*порівняльно-слов`янський метод*).

Будучи представником історичної школи права, Ф.І. Леонтович важливе місце при порівняльно-історичному дослідженні правових явищ відводив порівняльній етнології, порівняльному мовознавству, правовій термінології, міфології та народній поезії (хоч вони і мали відігравати службову роль). Таким чином, на думку О.Є. Музичка, ученим підкреслювалась можливість інтеграції історії, філології та юриспруденції[49].

Ф.І. Леонтович вибудував доволі стрункy схему порівняльно-історичного дослідження інститутів права, що мала включати як базові принципи «доповнення» та «поєднання». Так, філологічні дані він пропонував доповнювати «історичними даними і переживаннями, що збереглися в пізніші епохи», і які «відкривались» завдяки правовій термінології, а також етнологічними спостереженнями над побутом сучасних йому племен, що зна-

[47] Леонтович Ф. И. Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1867. №8. С. 366, 371; Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматское законодательство. Одесса: В типогр. Л. Нетче, 1868. С. II – III; Леонтович Ф. И. История русского права. Одесса: В гор. Тип. Сод. Алексомати, 1869. Вып. I. 1869. С. 53 – 54.

[48] Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Б.м., 1865. С. 1.

[49] Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833 – 1910): Життя та наукова діяльність. Одеса: Астропринт, 2005. С. 73; Музичко О. Є. Внесок Ф.І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки. *Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова*. 2003. Вип. 14. С. 257.

ходились на нижчих рівнях розвитку. Також вчений закликав поєднувати лінгвістичні, етнологічні та історичні досліди задля найефективнішої репродукції правового життя народів у первісну епоху[50].

Інший представник слов'янської школи права – М.Ф. Владимирський-Буданов у контексті визнання ним значущості порівняльно-слов'янського напряму особливу увагу надавав як обґрунтуванню ідеї «загальнослов'янського» права, так і питанню співвідношення історії руського права та історії слов`янського права, що уможливлювало застосування *порівняльно-слов'янського методу*.

Слід погодитись із думкою ряду дослідників, що М.Ф. Владимирський-Буданов, в основному, використовував саме цей метод. За влучним висловом науковців, «…в його працях помітний переважаючий вплив слов`янофільських вчень. Він зазначає загальнолюдські начала руського права, але ще охоче відмічає загальнослов`янські начала руського права, особливості слов`янського права порівняно з правом інших, неслов`янських, народів», «Між руською нацією і людством взагалі він ставив як проміжну категорію слов`янський етнос»[51].

---

[50] Леонтович Ф. И. Старый земский обычай. *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*. 1889. Т. IУ. С. 142; Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892. С. 36; Леонтович Ф. И. Арийские основы общественного быта древних славян. *Варшавские университетские известия*. 1897. № 6. С. 2 – 3.

[51] Бабицкий Б. Е. М.Ф. Владимирский-Буданов как историк русского государства. Известия высших учебных заведений. Правоведение. 1961. № 2. С. 87 – 88; Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи. М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ: Фірма «Віпол», 1995. С. 11; Малиновский И. А. Памяти учителя. Ростов-на-Дону: Типография Т-ва С.С. Сивожелезов и К-о, 1917. С. 35; Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). Харьков: Изд-во при Харьковском

На погляд ученого, не підлягає сумніву існування слов`янського права як цілого, причому коріння спільного слід шукати на початку історії: «В силу цього на початковому періоді історії руського права потрібно визнати його тотожним з правом загальнослов`янським…»[52], у взаємовідношенні «слов`янське право» – «руське право» він визнавав, що останнє є невід`ємною частиною загального слов`янського права.

На підставі застосування порівняльно-слов'янського методу науковець розробив ідею про національні особливості права слов`янських народів, важливе місце серед яких займав руський народ з його оригінальною та своєрідною історією права, державності тощо.

Зазначена ідея в інтерпретації М.Ф. Владимирського-Буданова базувалась не лише на тому, що у початковий період історії руське право визнавалось тотожним слов`янському праву: так, з XII – XIII ст. факти з історії руського права пояснювались ним аналогіями з права інших слов`янських народів, а слов`янське право як ціле протиставляється праву інших народів.

Застосування порівняльно-слов'янського методу дозволило вченому виділити загальнослов`янські особливості у цивільному, сімейному, кримінальному праві, у взаємовідносинах між державою, громадою, зробити висновок про переважання у слов`ян публічного над

государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987. С. 129; Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. Юридический вестник. 1916. Кн. XIУ. С. 94; Скакун О. Ф. К вопросу об исторической преемственности в буржуазной теории права. Право и борьба идей в современном мире: мат-лы науч. конф. – Москва: АН СССР. Ин-т госва и права, 1979. С. 82.

[52] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 3.

приватним, розробити «земську» теорію походження руської держави тощо.

Аналіз досліджень, які проводив М.М. Ясинський, також свідчить про пріоритетність вивчення саме права слов'янських народів, у першу чергу, давньоруського і західно-руського права. Так, учений через застосування діахронічного виду порівняльно-історичного методу намагався довести генетичний зв`язок між окремими звичаєво-правовими інститутами, що були відображені у Руській Правді та правових пам'ятках Литовсько-Руської держави. Синхронічний же вид порівняльно-історичного методу використано ним при вивченні права Литовсько-Руської держави та Польського королівства[53].

Разом з тим, як зазначалось вище, вплив ідей соціологічного позитивізму позначився на обґрунтуванні ученими розширення меж застосування порівняльно-історичного методу, не обмежуючись лише вивченням права народів «слов'янського світу». Так, Ф.І. Леонтович у своїх працях акцентував увагу на проблемній дилемі: «національна» або «космополітична» природа права, яку він вирішував своєрідно[54].

З одного боку, учений заперечив виключність «універсального» права; з іншого – був противником ідеї

[53] Ясинский М. Н. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1904. С. 430 – 465; Ясинский М. Н. «Село» и «вервь» Русской Правды. М.Н. Ясинский. Киев: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1906. 23 с.; Ясинский М. Н. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенція. Вып. 1: Происхождение Главного Литовского трибунала. Киев: Типография Н.А. Гирич, 1901. 253 с.

[54] Кудін С. В. Історична школа права. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз: монографія. [А.Є. Шевченко, С.В. Кудін та ін.]; за заг. ред. професора А.Є. Шевченка. Вінниця : ТОВ «Нілан- ЛТД». 2018. С. 24.

щодо винятковості національного права. Натомість, на його думку, у праві закладено одночасно два начала – і національне, і загальнолюдське. Інша річ – обсяг цих двох начал у праві. Науковець зазначає, що «…риси національного типу відкриваються не стільки в основних інститутах права, скільки в їх подробицях…»[55].

Як наслідок, вчений підкреслив можливість використання *порівняльно-історичного методу у широкому значенні*: вивченні вітчизняного права паралельно з правом народів не слов`янського походження. Причину такого застосування вказаного методу він пояснює наявністю у всіх народів явищ, що відрізнялись загальнолюдським характером.

У кількох надрукованих авторських лекційних курсах Ф.І. Леонтович сформулював *сутність, мету і завдання порівняльно-історичного методу*. На його думку, сутність цього методу полягає у *розкритті подібностей в однорідних інститутах у різних народів*.

Тому для найповнішого використання його методологічних можливостей слід було, за Ф.І. Леонтовичем, застосовувати спосіб у широких масштабах (як це пропонували М. Ковалевський, Г. Спенсер та ін.; натомість, вчений не підтримав погляд окремих представників західноєвропейської та російської науки, які пропонували обмежити порівняння циклом арійських народів)[56]. При цьому порівняльно-історичний метод слугує важливим засобом пояснення «темних» питань з історії права, все-

[55] Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892. С. 15.

[56] Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892. С. 29.

бічного розуміння історичних явищ у житті кожного народу.

Вказані подібності в інститутах Ф.І. Леонтович пояснював трьома причинами:

– передачею інститутів від одного народу іншому;

– спадковою передачею;

– єдністю людської природи (або дією одних й тих самих причин). Вивчення різних причин призводить і до різних наслідків: при дослідженні генетичної спорідненості розкриваються національні начала права народів, але вивчення єдності людської природи має *завданням встановлення фундаментальних законів розвитку універсального права*.

Вплив ідей соціологічного позитивізму позначився і на визнанні Ф.І. Леонтовичем певної значущості методу догматичного аналізу, хоча він і вважав, що для історика права важливо доповнювати його порівняльним вивченням історичних явищ. Також вчений позитивно оцінював застосування індуктивного методу. Слід погодитись з думкою Н.В. Іллєрицької, яка зазначає, що вагомість індукції вчений визнавав через необхідність переходу від емпіричного до соціологічного знання як вищого етапу пізнання історії права[57].

Разом з тим, вважаючи його використання достатнім у природознавстві, він доводив обмеженість цього методу при дослідженні більш складних соціальних явищ. Ф.І. Леонтович справедливо зазначав, що історик права повинен чітко знати і розуміти теоретичні поняття і методи науки права і політики і робити дедуктивну перевірку висновків теоретичними законами науки[58].

[57] Иллерицкая Н. В. Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX века. Москва: РГГУ, 1998. С. 77.

[58] Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса:

М.Ф. Владимирський-Буданов, як і Ф.І. Леонтович, своєрідно вирішував питання щодо співвідношення «універсального» і «національного» права. Так, він критикував «слов`янофілів» та «західників» за певні крайнощі: перші схильні були розглядати відправною точкою права національність, другі – дотримувались поглядів щодо загальнолюдських начал у праві[59].

На його думку, нація є частиною людського роду, що відтворює в собі загальнолюдські закони розвитку у формах особливих (оригінальних)[60]. Така позиція М.Ф. Владимирського-Буданова давала йому змогу у конкретних порівняльно-історичних дослідах звертатись не лише до права слов'янських народів, але й неслов'янських.

У зв'язку з цим учений намагався обґрунтувати можливості *порівняльно-історичного методу* як евристичного засобу пізнання історично-правової реальності у світовому масштабі. На його погляд, існує закон подібності явищ у різних народів, що пояснюється єдністю психічних і фізичних законів природи людини, цим же пояснюється подібність багатьох правових норм всіх народів світу. Причому, як вважав М.Ф. Владимирський-Буданов, ця єдність не втрачається з плином часу, «…головні, основні норми залишаються однаковими у всьому роді людському; по націям і частинам їх (але не по особам) видозмінюються лише приватності…».

Саме із вказаного закону випливає можливість більш широкого використання порівняльно-історичного

Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892. С. 26.

[59] Кудін С. В. Порівняльна історія права як напрям дослідження у працях представників історичної школи права в Україні у другій половині XIX ст. *Visegrad Journal on human rights*. 2016. № 4/1. С. 136.

[60] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 1, 7.

методу. Він мав подвійну мету: при вивченні загальної історії права слід було з`ясувати подібні риси; при вивченні національного права – виявити не лише подібні, але й відмінні, які й складали національні особливості[61]. Але незалежно від мети використання даного методу науковець закликав всебічно порівнювати історично-правові явища, що зустрічались у різних народів: саме такий підхід дозволяв би найповніше визначати як загальнолюдський характер явищ, так і національні особливості[62].

Подібну позицію займав і М.М. Ясинський, що пояснюється, на думку дослідників, великим впливом поглядів М.Ф. Владимирського-Буданова та Ф.І. Леонтовича. Так, Т.І. Бондарук та О.В. Гетьман зазначають, що М.М. Ясинський мав доволі схожі, подекуди – тотожні наукові підходи та методологічну базу з М.Ф. Владимирським-Будановим, від нього вчений засвоїв порівняльно-історичний метод; на думку С.І. Михальченка, «Зовнішня історія руського права» вченого концептуально співпадала з «Оглядом історії руського права» М.Ф. Владимирського-Буданова[63].

---

[61] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 2, 268, 292; Владимирский-Буданов М. Ф. Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. *Сборник государственных знаний*. 1877. Т. IУ. С. 5.

[62] Владимирский-Буданов М. Ф. Историко-критические этюды. Киев, 1878. Серия 1. Отд. 1. С. 18.

[63] Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2000. С. 50; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 80; Гетьман О. В. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених ХІХ – початку ХХ сторіччя : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. С. 49.

Погоджуючись із думкою науковців, зазначимо, що, наприклад, загальнолюдськими началами права він пояснював походження Руської Правди, причому важливого значення надавав порівняльно-історичному методу, завдяки якому можливим стає порівняння права різних народів і у різні епохи. Так, наявність у Руській Правді та німецьких, скандинавських і деяких слов`янських законах певних подібних інститутів, на погляд вченого, була результатом не запозичення, а прояву загальнолюдської природи юридичних явищ, так як у народів, які знаходяться на однаковій ступені розвитку зустрічаються аналогічні інститути та правові норми[64].

Звернення уваги представниками слов'янської школи права в Україні на розробку можливостей застосування порівняльно-історичного методу (як у «форматі» порівняльно-слов'янського, так і у широкому значенні,) зумовило і зацікавленість деяких з них визначенням *завдань* і окресленням *предмета* порівняльної історії права. Проте зауважимо, що у працях М.Д. Іванишева та М.М. Ясинського таких розробок ми не прослідковуємо, частково ж вони містяться у дослідах Ф.І. Леонтовича і М.Ф. Владимирського-Буданова.

Як зазначалось, М.Ф. Владимирський-Буданов був переконаний, що джерелом єдності права слов`янських народів є єдність національності і, частково, ступеня культури; спільність мови, побуту та юридичних норм, місця проживання на початковому етапі історії[65], а різ-

[64] Ясинский М. Н. Внешняя история русского права. Киев: Типография Петра Барского, 1895. С. 121 – 122.

[65] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 3, 268; Владимирский-Буданов М. Ф. Неизданные законы юго-западных славян. Журнал Министерства народного просвещения. 1881. № 3. С. 112.

ниця норм права у різних частинах однієї нації (племені) абсолютно не заперечує наявності спільних національних норм.

Тому логічним виглядає прагнення вченого обґрунтувати вивчення слов`янського права в рамках окремої науки. При цьому єдність слов`янського права він розглядав через призму самобутнього розвитку права кожної слов`янської нації і найважливішою *метою* вказаної науки вважав укріплення розуміння самостійності та єдності кожної слов`янської нації окремо[66]. На наш погляд, учений в імпліцитній формі намагався у загальних рисах визначити *завдання і предмет порівняльної історії права,* яка в його інтерпретації набувала своєрідного характеру *порівняльної історії слов'янського права,* що зумовлювалось пріоритетним використанням порівняльно-слов'янського методу.

По-іншому до обґрунтування предмета порівняльної історії права підійшов Ф.І. Леонтович. Вище ми зазначили, що, на його думку, вивчення порівняльно-історичним методом єдності людської природи має завданням встановлення фундаментальних законів розвитку універсального права. На підставі формулювання такого завдання вчений інтерпретував і *спеціальний предмет порівняльної історії права – з`ясування начал і законів універсального або загальнолюдського права*[67].

Як бачимо, у рамках школи слов'янського права в Україні можна побачити елементи дискусії у поглядах на з'ясування завдань і окреслення предмета порівняльної

[66] Владимирский-Буданов М. Ф. Отчет о годичной командировке 1880-81 года. *Университетские известия*. 1881. № 12. С. 54 – 55.

[67] Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892. С. 30.

історії права. З одного боку, вони могли полягати у площині вивчення права народів «слов'янського світу» (що зумовлювалось у М.Ф. Владимирського-Буданова більшою прихильністю до порівняльно-слов'янського напряму), або бути пов'язаними із правовими процесами у загальносвітовому масштабі (на що, очевидно, вплинули ідеї соціологічного позитивізму, відображені у пізніх працях Ф.І. Леонтовича).

Отже, із сказаного вище можна зробити такі ***висновки***.

Формування «образу» порівняльної історії права як *напряму наукових досліджень* представниками слов'янської школи права в Україні відбувалось протягом 40-х – 90-х років XIX ст., а інтегрального характеру він набуває у кінці XIX ст. Цьому сприяли такі причини і фактори:

– загальний суспільно-політичний стан Російської імперії у другій чверті XIX ст.;

– поширення ідей слов'янофільства і «панславізму»;

– «юридизація мислення» в Російській імперії у 20-40-х рр. XIX ст.;

– необхідність заперечення впливів німецького права на становлення і розвиток давньоруського права.

Зміст зазначеного «образу» зумовлювався основними положеннями *історичної школи права*, що поділялась ученими, і які були відображені у всіх напрямах їх наукової творчості; вони стали важливим ідейним і теоретичним підґрунтям розробок учених у рамках *порівняльно-слов'янського напряму*. Вперше ідеї історичної школи права були віддзеркалені у працях *М.Д. Іванишева*: він постулював тезу про існування зв'язку між правом і «народним духом слов'янства», наголосив на єдності правових інститутів у всіх слов'янських народів.

Ф.І. Леонтович у дусі історичної школи права здійснив інтерпретацію предмета історії руського права, теорії історичного процесу, теорії походження звичаєвого права. Він зазначив про органічний розвиток юридичного життя руського народу, вважав, що первинною формою права був звичай, який набуває розвитку на двох стадіях. Ученим у рамках теорії історичного процесу було розроблено концепцію задружно-громадського побуту слов`ян.

Зазначені ідеї вплинули на обґрунтування *М.Ф. Владимирським-Будановим* теорії історичного процесу та теорії історичного походження права. Учений намагався довести такі їх основні положення як повільність, поступовість і безперервність розвитку норм права, пріоритет «національного» над «державним», звичаю над законом, а право розглядалось ним як один з результатів розвитку народної свідомості.

Подібні думки були висловлені і *М.М. Ясинським*, який відстоював тезу про те, що право кожного народу має своєрідні риси та «національний характер», надавав значної ваги у житті кожного народу звичаєвому праву.

У процесі нашого дослідження виявлено, що певний вплив на погляди Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського справили ідеї соціологічного позитивізму. Так, *Ф.І. Леонтович* наголошував на багатофакторності історичних явищ, вважав, що соціальні умови людського співжиття, умови фізичної природи, економічні чинники є різноманітними у різних народів і це відображається у *різноманітті історичних явищ* у цих народів; вони ж відігравали провідну роль на початкових історичних етапах. Він вважав, що існують *подібності в однорідних інститутах* у різних народів, які він пояс-

нював передачею інститутів від одного народу іншому, спадковою передачею та єдністю людської природи.

М.Ф. Владимирський-Буданов також вважав, що на еволюцію права може впливати не лише «народний дух», а й різні умови суспільного життя, фізичні і географічні фактори проживання; правда, існування *подібностей у праві у різних народів* він пояснював лише єдністю психічних і фізичних законів природи людини. Обидва учені обстоювали думку, що у праві закладено два начала – національне і універсальне; що, фактично, «національне» є особливим по відношенню до «універсального» як загального.

М.М. Ясинський також поділяв тезу про багатофакторність походження права, ідею про його розвиток під впливом різних умов суспільного життя, про наявність у праві різних народів загальнолюдських начал. Висловлені ученими погляди об'єктивно сприяли розширенню просторових рамок досліджень у сфері порівняльної історії права, їх зацікавленістю вивчення права не тільки народів «слов'янського племені».

«Образ» порівняльної історії права як напряму наукових досліджень осмислюється нами як система структурних елементів («сфер»), які відображають загальні та специфічні погляди учених, віддзеркалені в їх працях.

А) *Методологія дослідження*. Провідним методом був *порівняльно-історичний*, який використовувався науковцями у двох «значеннях»: при більш широкому застосуванні (залученні права неслов'янських народів), і при вузькому використанні (при дослідженні права слов'янських народів, «порівняльно-слов'янський» метод).

Вперше порівняльно-історичний метод було використано *М.Д. Іванишевим*, який застосував його у два

етапи: виділення характерних рис правових інститутів у кожній з етнічно спільної групи народів (німецьких та слов`янських) та порівняння цих рис з метою виявлення відмінних ознак у різних за етнокультурними властивостями народів. Використання ученим порівняльно-історичного методу з метою пошуку і пояснення аналогічних правових інститутів у слов`янських народів свідчить про його можливості в інтерпретації ученого слугувати як порівняльно-слов`янський метод.

У працях *Ф.І. Леонтовича* порівняльно-слов'янський метод було спрямовано на дослідження історії давньоруського і литовсько-руського права, слов'янських законодавств, пошуку аналогій між Руською Правдою і правовими пам'ятками південних слов'ян. Наявність же спільних рис учений пояснював виключно єдиними племінними слов'янськими звичаями і порядками. Важливе місце учений відводив етнології, порівняльній лінгвістиці, правовій термінології, міфології, народній поезії. Він же розробив схему *інтегрованого порівняльно-історичного дослідження* інститутів права, яке мало включати як базові принципи «доповнення» та «поєднання» лінгвістичних, етнологічних та історичних дослідів.

В інтерпретації *М.Ф. Владимирського-Буданова* порівняльно-слов'янський метод мав бути спрямований на пошук аналогій і спільних рис у праві кожного слов'янського народу, доведення особливостей загальнослов'янського права, його протиставлення праву інших народів. Джерелом загальнослов'янського права була єдність національності й, частково ступеня культури, спільність мови, побуту та норм права, місця проживання на початковому етапі історії. У силу цього руське право розгляда-

лось ним як невід'ємна частина слов'янського права, а на початковому етапі розвитку – і ототожнювалась з ним.

М.М. Ясинський на основі застосування порівняльно-слов'янського методу обґрунтовував положення про спільність деяких термінів у давньоруському і південнослов'янському праві, наявність між ними подібностей у правовому розвитку, що давньоруське і західно-руське право мають належність до спільних слов`янських правових начал.

Ученими використано порівняльно-історичний метод і у широкому значенні. *М.Д. Іванишев* намагався довести існування спільних правових начал у німецьких народів, еволюцію ідеї особистості розглядав через призму порівняння її втілення у народів Європи в античний і післяантичний дохристиянський періоди.

Ф.І. Леонтович висловив думку, що сутність порівняльно-історичного методу полягає у розкритті подібностей в однорідних інститутах у різних народів, які були викликані єдністю людської природи. Саме тому учений звернув увагу на виявлення аналогій між монгольським та московським державним, соціальним і адміністративно-правовим устроєм, досліджував звичаєве право народів Північного та Східного Кавказу, здійснював пошук суспільних першооснов віддаленої епохи спільного життя арійських племен. Науковець висловив думку і про залучення до досліджень догматичного аналізу, індукції та дедукції.

М.Ф. Владимирський-Буданов вважав, що порівняльно-історичний метод мав подвійну мету: у рамках загальної історії права він слугував способом виявлення подібностей, при вивченні національного права – з'ясуванні, здебільшого, особливостей. Використання зазна-

ченого методу у межах загальної історії права дозволило науковцю обґрунтувати думку щодо наявності багатьох спільних рис у правовому розвитку різних народів (у т.ч. і слов'ян) на початковому етапі історії, порівнювати правовий устрій слов'янських і західноєвропейських народів, здійснювати пошук подібностей у праві давньоруському, монгольському, московському, литовсько-руському, давньому німецькому.

М.М. Ясинський також важливого значення надавав широкому використанню порівняльно-історичного методу, завдяки чому можливим стає порівняння права різних народів і у різні епохи.

Таким чином, можна констатувати, що *завданнями порівняльно-слов'янського методу* учені вважали пошук аналогій і спільних рис у правовому розвитку слов'янських народів, пояснення завдяки аналогіям «темних» місць в законодавстві цих народів, виявлення у національному праві реципованих норм. *Завданням же порівняльно-історичного методу у широкому значенні* було виявлення подібностей в однорідних правових інститутах у різних народів (що не виключало і з'ясування відмінностей між правом слов'янських і неслов'янських народів).

Б) *Предмет порівняльної історії права*. Теоретичне обґрунтування предмета в працях учених мало дискусійний характер. *М.Ф. Владимирський-Буданов* пропонував вивчення слов'янського права у рамках окремої науки, яка в його інтерпретації набувала своєрідного характеру *порівняльної історії слов'янського права.* Разом з тим, учений підкреслював, що важливою метою науки є доведення самобутнього розвитку права кожної слов`янської нації, укріплення розуміння самостійності та єдності кожної слов`янської нації окремо.

Ф.І. Леонтович же вважав, що використання порівняльно-історичного методу з метою вивчення єдності людської природи призводило до формування спеціального предмета *порівняльної історії права* – з`ясування начал і законів універсального або загальнолюдського права.

Осмислення нами того чи іншого розуміння представниками слов'янської школи права в Україні предмету ґрунтується не лише на началах його теоретичного обґрунтування, а й на змісті конкретних порівняльно-історичних правових досліджень, проведених ученими.

Аналіз праць учених дозволяє стверджувати, що *предмет* включав, *по-перше*, з'ясування закономірностей історичного розвитку загальнолюдського права; *по-друге*, виявлення особливостей еволюції загальнослов'янського права, а в його рамках – самобутності національного права окремих народів «слов'янського племені».

2.2. Концептуалізація порівняльної історії права у працях учених соціологічно-позитивістського напряму у другій половині XIX – на початку XX ст.

З другої половини XIX ст. в Україні поступово формується концепція порівняльної історії права, представлена у працях учених соціологічно-позитивістського напряму. Як *гіпотезу* висловимо думку, що даний процес відбувався протягом другої половини XIX ст. і набув завершення у 20-х роках XX ст. Звернемо увагу на ті передумови і фактори, які сприяли обґрунтуванню вітчиз-

няними ученими зазначеного напряму концептуальних засад порівняльної історії права.

XIX ст. ознаменувалось остаточною перемогою класичної науки, підривом механістичної наукової картини світу, натомість у рамках західноєвропейської науки формуються ідеї еволюціонізму та об`єктний стиль мислення, створюється електромагнітна картина світу, панувати починають закони електродинаміки та еволюції живої природи. Вказані тенденції у науці стають логічним доповненням існуючої на той час епохи модерну, основними ознаками якої стали раціоналізм, соціальна мобільність громадян, їх рефлексія до нових умов життя тощо.

Важливо підкреслити, що зазначені тенденції зумовили швидке формування і розповсюдження з 30-х років XIX ст. позитивістської парадигми, основними постулатами якої стали:

– єдиною формою знань є лише наукове знання, яке добувається за рахунок проведення емпіричних досліджень;

– наукове знання має бути прагматичним;

– еволюція є загальним законом розвитку природи і суспільства;

– органічність як природи, так і суспільства;

– об`єктивізм;

– багатофакторність тощо.

Вказані ознаки стають «візитівкою» існуючих тоді природничих наук, але знаменням часу є їх методологічне зближення із суспільно-гуманітарними науками. Таке стає можливим за рахунок «перетікання» емпіричних способів та прийомів дослідження у природничих науках до суспільно-гуманітарних. Разом з тим, основні он-

тологічні і гносеологічні постулати позитивізму швидко адаптуються у суспільно-гуманітарній сфері наукового пізнання.

У цьому сенсі не стала винятком й історична наука, яка поступово спрямовує свої зусилля не на вивченні біографій історичних постатей та окремих історичних дат, а на дослідження законів розвитку суспільства. Крім того, намітилась і спеціалізація правознавства, в рамках якої важливе місце займає історія права.

Як справедливо зазначає М.А. Дамірлі, «Вона стає самостійною областю знань, була одна із тих галузей науки, що швидко розвивались, і яка суттєво збагатила також пізнання права у цілому»[68]. Слід підтримати і думку О.Є. Музичка, який стверджує, що «…до виникнення історико-правового напрямку перш за все призвели інтеграційні наукові тенденції: спільне прагнення істориків та правознавців до виявлення законів соціальної еволюції в межах позитивістської наукової парадигми»[69].

У зв`язку із викладеним виникають закономірні питання: чому взагалі виникає порівняльний метод; чому у рамках наукового пізнання він інтерпретувався, у першу чергу, як порівняльно-історичний? Відповідь, на нашу думку, може полягати у двох площинах: по-перше, у з`ясуванні епістемологічної природи порівняння як методу пізнання будь-якого виду реальності, що впроваджується у «пізнавальний обіг» суб`єкта залежно від певних умов; по-друге, у визначенні «універсальних» за-

[68] Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 23.

[69] Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833 – 1910): Життя та наукова діяльність. Одеса: Астропринт, 2005. С. 59.

вдань історії права в умовах утвердження основних постулатів класичної науки і позитивізму.

Для XIX ст. характерною стає така тенденція як виокремлення у лоні правознавства порівняльного напряму. Разом з тим, особливістю було існування порівняльного правознавства у вигляді порівняльної історії права. Якщо говорити про умови виникнення порівняльного методу у рамках класичної науки XIX ст., то слід визнати могутній вплив позитивізму, який виділив як основні методи спостереження, опису та ін. У свою чергу, їх застосування передбачає аналіз, класифікацію, групування певних дослідних об`єктів, що, очевидно, неможливе без їх співставлення, протиставлення, порівняння. У цьому і полягає епістемологічна природа порівняльного методу, але лише до умов його використання у межах позитивізму.

Якщо говорити про «універсальні» завдання історично-правової науки, то під цим можна розуміти її завдання як явища панєвропейського (для XIX ст. вона включала західноєвропейську науку, науку у Російській імперії (в рамках якої слід виділити формування і вітчизняної науки).

Таким завданням став пошук «законів універсального або загальнолюдського права». Провідним же у рамках такого пошуку і мав стати порівняльно-історичний метод, який дозволяв заглибитись у «доісторичні часи», порівняти у різних народів на всіх стадіях суспільного розвитку однорідні інститути і виявити загальні («універсальні») закономірності правової еволюції людства.

Звернемо увагу на те, що філософські і теоретичні основи позитивізму були відображені у працях ряду західноєвропейських і вітчизняних учених. Ознайомлення

з цими працями становило важливе ідейне підґрунтя для розробок у сфері порівняльної історії права.

Наприклад, М.О. Максимейко, обґрунтовуючи причини подібностей в історії права, використав погляди французьких вчених Тена і Ренана щодо дії закону спадковості як в індивідуальному житті, так і у житті цілих рас, О.О. Малиновський, здійснюючи інтерпретацію поняття «прогрес», солідаризувався з думкою Спенсера та Конта щодо розуміння даного поняття як розвиток, еволюція тощо[70].

З іншого боку, помітним є і вплив наукових поглядів студентських вчителів майбутніх науковців. Зокрема вплив на порівняльно-історичний підхід М.О. Максимейка і О.О. Малиновського справили погляди їх вчителя М.Ф. Владимирського-Буданова[71].

О.О. Малиновський у праці «Учбовий посібник по історії руського права» (1900 р.) підтримав деякі ідеї, висловлені М.Ф. Владимирським-Будановим щодо існування законів послідовності історичних явищ та поступовості історичного розвитку, причин історичного процесу[72]. Ці ж ідеї були покладені ним в основу власної концепції історії руського права. Сам же О.О. Малиновський в одній із статей зазначає, що він є учнем М.Ф. Владимирського-Буданова, саме наукова діяльність вчителя зумо-

[70] Малиновский И. Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. С. 6; Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильбербергъ, 1897. С. 6.

[71] Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 107 – 108, 123.

[72] Малиновский И. Учебное пособие по истории русского права. Томск: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1900. 63 с.

вила його схильність до дослідів, зокрема історії литовсько-руського права[73].

На основу світогляду Ф.В. Тарановського, напрями наукової творчості відіграв вплив Ф.І. Леонтовича (порівняльний метод), Ф.Ф. Зігеля (широка слов`янознавча підготовка), О.Л. Блок, який аналізував Конта (позитивістські за духом лекції)[74].

Задля цілісного і комплексного осмислення змісту концептуалізації ученими порівняльної історії права слід визначити ті блоки (напрями) наукових дослідів, в рамках яких вона здійснювалась. Науковці, які досліджували наукову творчість вітчизняних соціологів-позитивістів другої половини XIX – початку XX ст., виокремлюють такі напрями: теорія та методологія порівняльного правознавства (М.К. Ренненкампф, М.О. Максимейко, О.О. Малиновський, Ф.В. Тарановський), історія руського, литовсько-руського, слов'янського і західноєвропейського права (М.О. Максимейко, О.О. Малиновський, Ф.В. Тарановський, Г.В. Демченко), філософські, теоретичні, історичні дослідження права[75].

---

[73] Малиновский І. Речь перед диспутом. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1904. С. 6.

[74] Михальченко С. И. Ф.В. Тарановский и его концепция истории средневековой России. *Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX веков: Сб. статей*. Брянск, 1996. С. 80; Бойцова В. В. Исторические традиции российской школы сравнительного права. *Журнал российского права*. 2003. № 7. С. 139; Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: взгляды Ф.В. Тарановского. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 131.

[75] Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX – XX століть : за ред. О.В. Кресіна; упоряд. О.В. Кресін, К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. Київ: Ін-т держави і права іменіВ.М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2008. Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». Вип. 5. С. 11, 82 – 85; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 110; Порівняльне правознавство у

У цілому варто погодитись з думкою учених. Разом з тим, аналіз праць вітчизняних соціологів-позитивістів дозволяє згрупувати їх за такими взаємопов'язаними блоками (напрямами): дослідження становлення і розвитку історичного і порівняльного вивчення права, ідей порівняльного правознавства; теорія та методологія порівняльної історії права; конкретні порівняльно-історичні правові дослідження; розробка проблемних питань. Окремий блок складає обґрунтування соціологічно-позитивістської теорії праворозуміння як ідейної основи концептуалізації. Послідовно розглянемо наукові доробки учених за зазначеними блоками.

А) Одним з перших із вітчизняних учених – представників досліджуваного напряму, хто звернувся до об-

системі юридичних наук: проблеми методології : Монографія : [Кресін О.В., Луць Л.А., Мережко О.О. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 46; Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах школи соціологічного позитивізму. *Право України*. 2006. № 5. С. 163; Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 77; Михальченко С. И. Ф.В. Тарановский и его концепция истории средневековой России. *Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX веков: Сб. статей*. Брянск, 1996. С. 87; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 135; Михальченко С. И. Историк права Ф.В. Тарановский [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/8900/8679. Сторінки не розподілені; Мудриєвська Л. М. Державно-правові погляди Ф.В. Тарановського: дис… канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – Київ, 2010. С. 40; Мудриєвська Л. М. Порівняльний метод у дослідженні історії слов`янського права Ф.В. Тарановським. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень. Зб. наук. праць*. Київ-Львів, 2015. С. 354; Костиря О. В. Філософсько-правові аспекти наукової спадщини Ф.В. Тарановського : автореф. дис… канд. юрид. наук : 12.00.12 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2013. С. 7.

ґрунтування концепції праворозуміння на засадах соціологічного позитивізму, був А.М. Стоянов.

Варто зазначити, що науковець розрізняв природне і позитивне право. Під природним правом він розумів право, норми якого найбільше відповідають істинній природі людини й існують у формі суб`єктивних поглядів представників інтелігенції. А.М. Стоянов допускав можливість позитивації природного права через перехід його норм до сфери звичаю і закону[76].

Позитивне право вчений у дусі позитивізму інтерпретував як сукупність правових норм у формі законів та звичаїв, що регулюють та охороняють суспільні відносини; воно є органічною частиною людського суспільства, одночасно охороняє певний стан культури народу, детермінується нею та, у свою чергу, впливає на її прогресивний розвиток; «є якби рефлекс духу і характеру народу»[77].

Як представник соціологічної течії позитивізму А.М. Стоянов розглядав функції права у взаємозв`язку із життям суспільства, одночасно поєднуючи їх із аксіологічними та гуманістичними чинниками. Так, він зазначав, що позитивне право «…не існує як дещо безумовне і відірване від життя…». Тому завдання права полягає у примиренні існування окремої особистості із суспільним благом.

---

[76] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. Юридический вестник. 1879. Т. 2. С. 620.

[77] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. Юридический вестник. 1879. Т. 2. С. 606-607, 614, 622; Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 3; Стоянов А. Н. Зачатки юридических и политических учреждений у первобытных народов. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1895. Кн. 1. С. 67.

При цьому він чітко виділяв пріоритет людської особистості: форми права, при їх ускладненні та диференціації, мають безумовно бути спрямовані на задоволення інтересу людини – всебічний, постійний і безкінечний розвиток людської особистості, що ґрунтується на засадах рівності, свободи і благополуччя як відображення природи людини[78].

Із концепцією праворозуміння тісно пов`язана інтерпретація вченим популярної у другій половині XIX ст. теорії прогресу. А.М. Стоянов причини розробки ідей прогресу вбачав у соціальних факторах: географічні відкриття, всесвітня торгівля, розвиток філософії, відродження літератури – зумовили розуміння в XVII – XVIII ст. прогресу як послідовного покращення (історик права «розробниками» ідеї прогресу називає Декарта, Тюрго, Кондорсе, Лейбніца, Канта та ін.).

Проте у XIX ст. під впливом розвитку природничих наук прогрес розуміється вже як еволюція. Вчений позитивно сприйняв органічну теорію Г. Спенсера, але виділив і слабку сторону. Зокрема він вважав, що не можна механістично прикладати еволюційну теорію до соціального організму без врахування складності суспільних відносин. Тому вчений запропонував ускладнення форм права співвіднести з ідеєю постійного розвитку людської особистості: якщо йдеться про дотримання цього співвідношення, то можна говорити про реальний соціальний прогрес[79].

[78] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. Юридический вестник. 1879. Т. 2. С. 612 – 614; Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 4, 31.

[79] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. Юридический вестник. 1879. Т. 2. С. 610 – 613; Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 30 – 32.

Доцільно також для повноти розуміння впливу теоретико-правових поглядів А.М. Стоянова на бачення ним епістемологічних засад порівняльної історії права розглянути в інтерпретації вченого правоутворюючі фактори. Як і вчені-позитивісти соціологічного напряму, він притримувався теорії багатофакторності: «…право кожного народу є така величина, яка походить від взаємодії найскладніших причин, а саме: від характеру народу, а також від впливу релігії, місця, часу, зіткнення з іншими народами і т.д.»; вплив мали природні фактори; на появу колективної форми власності впливав «закон боротьби за існування», а на приватну форму – сукупна дія психічних, релігійних, економічних, політичних причин.

У цілому ж, А.М. Стоянов виділяв два ряду причин правоутворення: потреби соціуму та людської природи[80].

Елементи соціологічно-позитивістської концепції праворозуміння присутні і у науковій творчості О.О. Малиновського. Зокрема він надавав особливого значення двом провідним законам історичного процесу. Перший – це закон послідовності явищ, відповідно до якого всі наступні історичні явища генетично пов`язані з явищами попередніми і послідовно змінюють один одного. Іншим законом науковець вважав закон поступовості. Саме завдяки його дії кожна історична епоха має набор трьох рис:

[80] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. Юридический вестник. 1879. Т. 2. С. 623; Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 17; Стоянов А. Н. Зачатки юридических и политических учреждений у первобытных народов. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1895. Кн. 1. С. 69 – 70, 76 – 77; Стоянов А. Н. К вопросу о возникновении институтов имущественного и обязательственного права. *Юридический вестник*. 1887. Т. 26. С. 259 – 260.

тих, що визначають характер даної епохи; «переживання» минулого і зародки майбутнього[81].

О.О. Малиновський також підтримував і розроблену позитивістами теорію багатофакторності історичного процесу, причому різні причини були джерелом подібностей і відмінностей у правовому розвитку народів. Причини відмінностей у праві пов`язувались ним з умовами суспільного життя (релігія, освіта, економіка, політичні, дипломатичні зносини тощо) та умовами природи (клімат, географія, геологічна будова ґрунту та ін.).

Вони впливали на правовий розвиток кожного народу і зумовлювали національні особливості у праві. Причому ці особливості є діалектично «рухливими», оскільки умови поступово змінюються, а разом з ними змінюються й історичні явища. Окрім того, вчений надавав певного значення і особистій діяльності людини в історії[82].

Слід зауважити, що у пореволюційний період під впливом марксизму його погляди на причини відмінностей у правовому розвитку еволюціонували у бік економізму. Так, він вважав, що право базується на соціально-економічній основі, правові норми захищають інтереси правлячого класу; своєрідні соціально-економічні умови життя зумовили входження українських земель до складу Литовсько-Руської держави тощо[83].

Подібності у праві різних народів пояснювались О.О. Малиновським з позицій позитивізму: у всіх людей

[81] Малиновский И. Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. С. 5.

[82] Там само. С. 5.

[83] Малиновський О. О. Революційне радянське звичаєве право. *Збірник соціально-економічного відділу ВУАН*. 1928. № 17. С. 122; Малиновський О. Треба вивчати і знати історію українського права. *Червоне право*. 1928. № 15-16. С. 768.

однакова природа, вони підкоряються одним і тим самим фізичним і психологічним законам. Обґрунтування науковцем наявності спільних і відмінних рис у праві логічно зумовила необхідність відповісти на питання: чи можливими є запозичення правових норм.

Історик права дав позитивну відповідь, адже, на його думку, запозичення зумовлювались як однаковістю людської природи, так і подібними умовами життя у різних народів. Проте запозичення не може бути повним, бо подібні умови життя ніколи не бувають абсолютно тотожними: через те реципована норма права змінюється відповідно до особливостей національного права[84].

Оскільки О.О. Малиновський був позитивістом, він не міг не визначити напрям поступових і послідовних змін явищ суспільного життя, у т.ч. і у сфері права. Таким напрямом був прогрес, який він розумів і як удосконалення, і як еволюцію: «Історія є прогресивний рух, тобто рух від форм простих і недосконалих до форм складних і досконалих». Проте вчений був свідомий, що прогресивний рух не є безперервним; в історії існують періоди регресу[85].

Так само елементи концепції соціологічно-позитивістського праворозуміння знаходимо у працях Г.В. Демченка. Зокрема вчений, здійснюючи порівняльно-історичне дослідження еволюції інституту покарання, пояснював її соціальними умовами. В одній із своїх теоретичних праць дореволюційного періоду він доводить нерозривний зв`язок між правом і соціумом: «де людина – там і спільнота йому подібних, де суспільство – там і право». Причому право з точки зору історичного досвіду

[84] Малиновский И. Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. С. 5 – 6.
[85] Там же. С. 6.

життя народів, етичних умов людського життя, природи соціуму функціонує у суспільстві як обов`язкова і необхідна сила, є регулятором відносин («емпірично необхідний соціальний закон»)[86].

Ця позиція залишилась незмінною і після еміграції Г.В. Демченка за кордон. У 1928 р. під час роботи ІУ з`їзду руських академічних організацій за кордоном, що проходив у Белграді, він виголосив доповідь «Основні течії в науці права у зв`язку із питанням про реальність юридичного пізнання», в якій наголосив на тому, що право має подвійний вимір: «належить і до внутрішнього світу наших переживань і до зовнішнього світу соціальних явищ»[87].

Як ми вважаємо, найбільш завершеного вигляду обґрунтування соціологічно-позитивістської концепції праворозуміння набуло у працях Ф.В. Тарановського. У науковій літературі достатньою мірою висвітлено відображення ідей позитивізму в науковій спадщині Ф.В. Тарановського.

Вчені відзначають, що він поділяв думку про необхідність широкого аналізу права як соціального явища і його залежність від процесів у суспільстві; виділяв позитивне право як реальний факт суспільних відносин людей; розглядав правознавство і порівняльне правознавство як частини соціології; активно використовував позитивістську методологію (у першу чергу, індуктивний метод); сповідував принципи наукової об`єктивності та

[86] Демченко Г. В. Идея права с точки зрения категорий возможности, необходимости и долженствования. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1908. С. 12 – 13.

[87] Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2000. С. 53; Исаев И. А. Русская юридическая наука за рубежом (20-е – начало 30-х годов). *Государство и право*. 1994. № 7. С. 172.

комплексного дослідження правових явищ; застосовував системний підхід до об`єкта дослідження; був прихильником плюралістичного і багатофакторного осмислення суспільної дійсності; підтримував еволюційну теорію Г. Спенсера та ідеї закономірності, стадіальності, причинності і пізнаваності історичного процесу[88].

[88] Михальченко С. И. Ф.В. Тарановский и его концепция истории средневековой России. *Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX веков: Сб. статей*. Брянск, 1996. С. 94; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 142 – 148; Мудриєвська Л. М. Державно-правові погляди Ф.В. Тарановського: дис… канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – Київ, 2010. С. 89, 99; Мудриєвська Л. М. Порівняльний метод у дослідженні історії слов`янського права Ф.В. Тарановським. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень. Зб. наук. праць*. Київ-Львів, 2015. С. 362; Антологія української юридичної думки: [в 6 т.]. [Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. [упоряд.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, І.К. Омельченко та ін.]. С. 438; Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 87 – 88; Мудриєвська Л. М. Методологія історико-правового дослідження у працях Ф.В. Тарановського. 2009. С. 70; Омельченко О. А. Московское государство в историографическом наследии Ф.В. Тарановского. *Развитие права и политико-правовой мысли в Московском государстве. Сб. науч. трудов*. Москва, 1985. С. 54 – 56; Мудриєвська Л. М. Значення порівняльного правознавства у становленні позитивістських поглядів Ф.В. Тарановського. *Право України*. 2013. № 3-4. С. 154, 157; Костиря О. В. Ф.В. Тарановський як прихильник багатостороннього підходу до пізнання права. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 365; Костиря О. В. Філософський позитивізм як підґрунтя методологічного плюралізму Ф. В. Тарановського: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/25603. Сторінки не розподілені; Костиря О. В. Філософія правової історії у творчій спадщині Ф.В. Тарановського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 194; Желдыбина Т. А. Правовое учение Ф.В. Тарановского в контексте сравнительно-исторического правоведения. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 2 (84). С. 69 – 70; Мудриевская Л. Сравнительно-правовой метод как ведущий метод в позитивистской парадигме исследования права. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/4. С. 107.

Дана думка вчених підтверджується аналізом праць Ф.В. Тарановського, в яких відображено ідеї позитивізму і які безпосередньо впливали на формування науковцем концепції порівняльної історії права, надання ним важливого значення порівняльно-історичному методу, створення «порівняльно-історичних конструкцій» при дослідженні правового розвитку різних народів тощо[89].

Б) Підтримка концепції праворозуміння у соціологічно-позитивістському варіанті зумовила, у цілому, надання ученими критичної оцінки становленню і роз-

[89] Тарановский Ф. В. Интерес и нравственный долг в праве. *Варшавские университетские известия*. 1899. Т. VIII. С. 1; Тарановский Ф. В. Феодализм в России. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1902. С. 11 –12, 30 –34; Тарановский Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 3. С. 163; Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу С.А. Котляревского. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. СПб, 1907. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. Год 13. № 2. С. 277 – 283; Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу Г.М. Бараца. Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. Восстановление текста, перевод, комментарий и сравнение с другими правовыми памятниками, в частности – с Русской Правдой. К., 1910. *Византийский временник*. 1913. Т. XX. Вып. 2-3. С. 122; Тарановский Ф. В. И.Е. Энгельман как историк права. *Вестник Гражданского права*. 1913. № 1 (Январь). С. 17 – 20; Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу В.Г. Виноградова. Очерки по теории права. М., 1915. *Журнал Министерства юстиции*. 1915. Год 22. № 1. С. 297 – 299; Тарановский Ф. В. Учение об естественном праве. *Журнал Министерства юстиции*. 1916. № 3. С. 14, 19, 20, 26; Тарановский Ф. В. М.М. Ковалевский как историк права. *Вестник гражданского права*. 1916. № 5. С. 5 – 10; Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. *Юридический вестник*. 1916. Кн. XIV. С. 95 – 96; Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу Г.В. Плеханова. История русской общественной мысли. М., 1914-1915. Былое. 1917. № 3. С. 266; Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу Б.А. Кистякивского. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916. *Журнал Министерства юстиции*. 1917. Год 23. № 2-3. С. 296 – 302; Тарановский Ф. В. Программа общего курса истории русского права. Екатеринослав: Книгоиздательство «Наука», 1918. С. 5 – 6; Тарановский Ф. В. Предмет и задача т.н. внешней истории права. *Записки Русского научного института в Белграде*. 1930. Вып. 1. С. 85, 97, 110.

витку історичного і порівняльного вивчення права, ідей порівняльного правознавства у період до формування позитивізму.

Так, М.К. Ренненкампф висловив свої погляди щодо становлення і розвиток ідей порівняльного правознавства у статті «Про сучасну обробку порівняльного правознавства» (1869 р.). Вона була реакцією на вихід у світ у 1869 р. першого номера «Журналу міжнародного права і порівняльного законодавства», започаткованого західноєвропейськими вченими. Слід погодитись з думкою М.А. Дамірлі, що увага і критика науковця були сконцентровані на трьох пунктах: 1. Питанні про інтелектуальні витоки порівняльного правознавства; 2. Проблемах предмета, завдань і методології порівняльного правознавства; 3. Стані порівняльно-правового вивчення права західноєвропейським правознавством[90].

Перше, на що звернув увагу М.К. Ренненкампф, була помилковість західноєвропейських вчених у визначенні ідейно-інтелектуальних «предтеч» порівняльного правознавства. Він критично поставився до праць таких вчених як, Бекон, Гроцій, Бентам та Монтеск`є. Зазначивши, що у цілому вони «стоять на началах всесвітнього законодавства, користуються матеріалом всіх часів, країн і народів», тим не менше названі вчені далекі від порівняльного правознавства сучасного науковцю періоду.

Підставою так вважати М.К. Ренненкампф визначив: завдання кожного із вчених, що були не сумісні із

[90] Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 41; Дамирли М. А. Западноевропейское сравнительное правоведение на рубеже 60-70-х гг. XIX ст.: опыт критического анализа Н.К. Ренненкампфа. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2006. Т. 5. С. 277.

завданнями порівняльного правознавства; ступінь підбору ними матеріалу та його обробка; умови тієї епохи, в яких вони працювали. Відтак, Г. Гроцій намагався пояснити не закони юридичного розвитку держави, а вічний порядок, підґрунтя природи речей, матеріал використовувався ним задля доведення істинності начал, створених розумом a priori. Матеріал же підбирався Г. Гроцієм випадково і без відповідної наукової критики[91].

Р. Бекона турбував більше розрив між теорією і практикою: він намагався їх поєднати у рамках однієї науки, джерелом якої мали стати начала справедливості та публічної користі. І. Бентама науковець вважав критиком існуючих на той час порядків, проте він вкрай мало звертався до історичних умов розвитку народів[92].

Більш позитивно М.К. Ренненкампф оцінює наукову діяльність Ш. Монтеск`є. Зокрема для порівняльного правознавства цінними були погляди Ш. Монтеск`є на поняття закону як виразу необхідних відносин між певними предметами; до таких предметів він відносив як природні, так і соціальні умови. Разом з тим, епоха, в якій жив Ш. Монтеск`є, на думку М.К. Ренненкампфа, не мала відповідних умов для розвитку порівняльного правознавства.

Зокрема гальмом вчений вважав відсутність у той період історичного погляду на юридичні відносини, слабкі відомості про зв`язок людини з природою, про «фізіологічний розвиток людей та держав»[93]. Саме тому Ш. Монтеск`є не розрізняв причини необхідні та тимчасові, змішував пояснення явищ з їх виправданням, деякі

[91] Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 181.
[92] Там же. С. 181 – 182.
[93] Там же. С. 182 – 183.

свої думки висловлював в унісон з ідеями представників теорії природного права, а порівняльне правознавство ототожнював з філософією права.

М.К. Ренненкампф запропонував власну інтерпретацію історії виникнення і еволюції ідей порівняльного правознавства, причому, в його розумінні, процес їх прогресивного розвитку набував дискретного характеру. Так, він стверджував, що порівняльним вивченням активно займались вже у Стародавній Греції та у Стародавньому Римі.

Проте у період феодалізму під впливом загальної ізольованості всіх суспільних сфер, інститутів та установ порівняльним вивченням права фактично не займались. Відновлення думки про порівняльну обробку законодавств припадає, за словами вченого, на XVI – XVII ст., і пов`язане з діяльністю юридичної школи гуманістів у Франції та Голландії. Накопичений матеріал з римського права вони намагались пояснити, виокремити його зміст, нарешті – порівняти з ленним, церковним, місцевим, королівським (ордонанси) правом[94].

Саме з цього часу, на думку М.К. Ренненкампфа, виявляється вже безперервний і прогресивний розвиток ідей порівняльного правознавства. Вчений наголошує на тому, що на початку XVII ст. починають розвиватись загальна філософія та ідеї природного права, у зв`язку з чим виникає розуміння необхідності у створенні загального порівняльного права. Вчений виділяє дві наукові тенденції цього часу у сфері порівняльного правознавства: перша стосувалась поєднання науки загальної юриспруденції із «порівняльним законознавством»

[94] Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 185.

(Гроцій, Бекон, Декарт); друга – надання окремого місця порівняльному законознавству у системі юридичних наук (Лейбніц). Проте матеріали та вчені того часу не були підготовлені до застосування цих ідей[95].

Імпульс бурхливому розвитку порівняльного правознавства, як вважає М.К. Ренненкампф, було надано ідейною боротьбою історичної та філософської (реалістичної) шкіл у 20-х рр. XIX ст. Результатом цього протистояння стало примирення між ними: представники історичної школи визнали, що окремі положення і законодавчі системи різних народів і часів є лише приватними явищами і не мають усієї повноти юридичних начал. З іншого боку, «…філософи у свою чергу відмовились від безумовних висновків розуму, не підкріплених даними позитивного життя»[96].

Науковець зробив два важливих висновки, які, на його думку, віддзеркалили тенденції розвитку порівняльного правознавства з 30-х рр. XIX ст. Перший висновок стосувався того, що порівняльну обробку права було визнано необхідною умовою історичних та догматичних праць. Другий висновок мав методологічний характер: за словами М.К. Ренненкампфа, порівняння почали розглядати як самостійний метод, що має свої особливі прийоми; він є рівнозначним із позитивним і філософським методами (хоча таку позицію учений вважав помилковою)[97].

Оцінка стану порівняльного вивчення права західноєвропейськими вченими (на кінець 60-х рр. XIX ст.) є логічним продовженням висвітлення М.К. Ренненкам-

[95] Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 182 – 183.
[96] Там же. С. 185.
[97] Там же. С. 186.

пфом ідейних витоків порівняльного правознавства. Він наголосив як на реальних успіхах, так і на важливих недоліках. Так, беззаперечними позитивами порівняльного вивчення права вчений називає вихід спеціальних журналів з порівняльного правознавства, збільшення у кількісному відношенні праць на вказану тематику. Особливо ним підкреслюються успіхи у порівняльному вивченні державного, судового, торгівельного права, називаються праці західноєвропейських вчених з порівняльної історії права[98].

Проте М.К. Ренненкампф приділив достатньо уваги і критичному огляду порівняльного вивчення права у Західній Європі. М.А. Дамірлі справедливо стверджує, що учений критично оцінив порівняльні розробки з точки зору тематичної та просторово-географічної їх обмеженості[99]. Дійсно, М.К. Ренненкампф наголошує, що нерозробленими залишаються такі важливі «частини права» як майнове, поліцейське, фінансове права, історія суспільних класів, державної служби. Окрім того, західноєвропейські вчені залучають законодавчий матеріал вибірково: наприклад, не згадуються кодифіковані акти датчан, шведів, норвежців, голландців, португальців, маловідомим є законодавство Швейцарії, американське та держав Південної Америки. Відсутніми є і праці з ви-

[98] Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 187.

[99] Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 50 – 51; Дамирли М. А. Западноевропейское сравнительное правоведение на рубеже 60-70-х гг. XIX ст.: опыт критического анализа Н.К. Ренненкампфа. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2006. Т. 5. С. 283.

вчення законодавства держав Азії, ісламського, китайського, індійського[100].

Як бачимо, М.К. Ренненкампф обстоював думку про залучення до порівняльного вивчення найбільшу кількість фактів юридичного характеру, причому, не обмежуючись лише «цивілізованими» країнами Західної Європи. Особливо він наголосив на теоретично-науковому значенні з`ясування у вказаних народів історії юридичних відносин; відзначив і практичне – у визначенні суттєвих відмінностей та успіхів законодавства європейських народів, отриманні позитивного досвіду[101]. Ще одним суттєвим негативом, на думку вченого, було небажання західноєвропейських науковців знайомитись як із сучасним російським законодавством, так і з історією руської держави і права.

Своєрідним логічним продовженням і модернізацією поглядів М.К. Ренненкампфа були розробки Ф.В. Тарановського. На його думку, історичне вивчення права було зумовлене потребами догматичної юриспруденції в історичному тлумаченні законів, у першу чергу, римських законів. Саме тому у рамках французької школи юристів у XI ст. розпочинається вивчення Законів XII таблиць, законодавства періоду Юстиніана тощо.

Проте виникнення у XVII – XVIII ст. національних держав викликало інтерес і до історії національного права, хоча зайняття історією права у даний період зводилось до формування юридичних літописів. Наступний період у розвитку історії права співпадає, як вважав Ф.В. Тарановський, із виникненням школи природного права. Хоча ставлення її представників до історизму

[100] Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 188.
[101] Там же. С. 188.

було негативним, проте вчений відзначає і ряд позитивних моментів: набуття історією права самостійного значення, підвищений інтерес до минулого у зв'язку із необхідністю обґрунтування теорії суспільного договору[102].

Особливу увагу Ф.В. Тарановський приділяв науковим поглядам Лейбніца, Монтеск`є і представників геттінгенської школи юристів. Заслугою першого, як вважав вчений, була постановка питання про ідею еволюції права, роз'яснення його історичного розвитку, поділ історії на всесвітню та права окремих народів. Монтеск`є ж оперував емпіричними даними, висунув ідею про залежність історичного розвитку права від об`єктивних умов життя народів, а І.С. Пюттер висловив думку про прагматично пов'язану зміну правових систем, необхідність вивчати право всіх народів і часів[103]. Таким чином, Ф.В. Тарановський виділяє перший етап «руху» історичного вивчення права: від його службової залежності догматиці до розуміння самостійної історичної проблеми у правознавстві.

Новий поштовх історичному вивченню права, як вважав Ф.В. Тарановський, надала історична школа права у Німеччині та концепція Гегеля про розвиток всесвітньої історії.

Він окреслює чотири основних положення, що привнесла історична школа права в історичну юриспру-

[102] Тарановский Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 3. С. 154 – 156; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 292 – 296; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 294 – 298.

[103] Тарановский Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 3. С. 157; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 297 – 303; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 299 – 305.

денцію: ідея еволюції права; спіритуалізм цієї еволюції; ідея, що право є продукт національного розвитку; висновок про безболісність правового розвитку. Заслугу Гегеля він вбачав в обґрунтуванні положень про розвиток права у контексті всесвітньої історії та залежності цього розвитку від боротьби протилежностей[104]. Проте спіритуалістичний характер розвитку права, висловлений представниками історичної школи права і Гегелем, заперечується Ф.В. Тарановським, а третій етап історичного вивчення права пов`язується ним із виникненням ідей соціологічного позитивізму.

Крах ідеалізму і зародження позитивізму було викликано, як вважав вчений, причинами теоретичного і практичного характеру. Перші пов`язувались ним із розвитком природничих наук, неспроможності у нових умовах пояснити реалії життя метафізичними ідеями, а другі – із соціальним проблемами 40-х років XIX ст., неспроможністю забезпечити юридичну рівність всіх суб'єктів[105].

На думку Ф.В. Тарановського, порівняльним прийомом користувались ще з давніх часів, як для практичних, так і теоретичних цілей (римські юристи, представники середньовічної юриспруденції). Порівняння застосовували представники емпіричного напряму школи при-

[104] Тарановский Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 3. С. 157 – 162; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 310 – 313; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 312 – 315.

[105] Тарановский Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 3. С. 163; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 35 – 37, 314; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 315.

родного права, а також вчені історичної школи права. Ф.В. Тарановський відзначає, що саме у рамках історичної школи права було розроблено порівняльний прийом побудови давнього національного права. Порівняння використовував і Гегель, оскільки дослідження ним всесвітньої історії права вимагало порівняльне вивчення права різних народів. Проте у XIX ст. ідеалізм зазнає краху і його змінює позитивізм; відповідно, порівняльне вивчення з обслуговування апріорних схем перетворюється на суворо науковий прийом дослідження[106].

Отже, у ряді праць М.К. Ренненкампф і Ф.В. Тарановський намагались окреслити основні напрями використання правознавцями порівняльних та історичних прийомів пізнання права у різні історичні періоди, виявити результати таких пошуків, головне – підвести до думки про об'єктивну неминучість порівняльно-історичного вивчення права на засадах позитивної методології.

В) Теорія та методологія порівняльної історії права більшою або меншою мірою розроблялась майже усіма вітчизняними ученими соціологічно-позитивістського напряму. Звернемо увагу на доробок кожного з них, що дозволить у сукупності визначити обґрунтовані у рамках зазначеного напряму теоретико-методологічні засади порівняльної історії права.

М.К. Ренненкампф. Слід зазначити, що М.К. Ренненкампф прямо не визначав предмета порівняльної історії права, але зупинився на з'ясуванні предмета порівняльного правознавства, його завдань та методології, причо-

[106] Тарановский Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1902. С. 1; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 319 – 324; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 331 – 335.

му до теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства ним обов'язково «включався» *історичний елемент*.

Так, предметом порівняльного правознавства, на його погляд, мають бути «відносини і дії людські», детерміновані історією (ті, що змінюються у своїй сутності, формах і свідомості людей), «відносини юридичні». Вчений окреслює коло завдань, які повинне виконувати порівняльне правознавство: осягнути власний предмет; з`ясувати внутрішні причини кожного явища, розкладаючи більш складні причини на прості та елементарні, а результатом такої роботи має бути узагальнення законів, встановлення загальних начал; знайти всю сукупність причин, що впливають на явища, виявити ступінь і способи дії кожної з них[107].

Завдання, що стоять перед порівняльним правознавством, зумовлюють, на думку науковця, вихід за межі безпосереднього предмета вивчення. Юридичні відносини, які не можна пояснити у своїй спеціальній сфері, слід досліджувати у зв`язку з іншими явищами. Саме тому порівняльне правознавство має використовувати матеріал, наданий іншими галузями знань – історією, філологією, землезнавством, деякими природничими науками[108].

Особливу увагу М.К. Ренненкампф приділяв методології порівняльного правознавства. З позицій позитивізму він великого значення надавав досліду та спостереженню. Але вважав, що дослід притаманний фізичним наукам, для соціально-гуманітарних же наук властивим є спостереження, «…яке полягає в уважному дослідженні

[107] Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 186.
[108] Там же. С. 186 – 187.

видозмін і взаємного зв`язку явищ та розумовому їх відтворенні»; воно «…має безкінечно багатий матеріал для порівнянь і висновків…»[109].

Важливість спостереження зумовлювалась, на його думку, тим, що право, будучи явищем соціальним, базується на подвійному характері людини (вона є істотою фізичною та, одночасно, носієм духовного світу); право, на відміну від явищ природи, виробляється за участю самої людини; соціум має властивість до історичного розвитку по лінії «прогрес» чи «регрес», а прогресивний розвиток у сфері юридичній відбувається у двох напрямах – логічному і органічному.

Через призму цих «підстав у праві» він критично поставився до деяких положень утилітарної теорії І. Бентама та еволюційної теорії Г. Спенсера: у них була «…одна й та сама докорінна помилка в методі, і колі дослідження; для одного, й іншого весь світ людський є простий продукт фізичної природи, диференціації і ускладнення; всі психічні явища належать лише розвинутим органічним агрегатам». Тому при дослідженні слід враховувати як духовний світ людини, її розум, так і *історичний* інтелектуальний розвиток людства[110].

Слід зазначити, що, як вчений, який дотримувався у методологічних питаннях позицій позитивізму, він надавав виняткового значення аналізу і синтезу, розглядаючи їх як іманентність процесу пізнання людиною

---

[109] Ренненкампф Н. К. Очерки юридической энциклопедии. Киев: Издание Н.Я. Оглоблина, 1880. Изд-е II. С. 247; Ренненкампф Н. К. Юридическая энциклопедия. Киев: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1907. Изд-е III. С. 251.

[110] Ренненкампф Н. К. Рецензия на книгу: Ярош К.Н. Иеремия Бентам, его отношение к учению о естественном праве. Х., 1886. *Университетские известия*. 1887. Кн. 3. С. 7.

зовнішніх і внутрішніх явищ; абсолютизуючи ці методи, науковець ототожнював їх з індукцією і дедукцією.

М.К. Ренненкампф підкреслював евристичну важливість *порівняльно-історичного* вивчення права, яке він розглядав як ускладнення звичайного способу будь-якого дослідження завдяки пошуку подібності і різниці; догматичний та історичний способи дослідження можуть розширити свої завдання за рахунок порівняння систем та історії права у всіх народів та виявлення між ними подібного і відмінного[111]. З одного боку, М.К. Ренненкампф негативно ставився до визнання порівняння як методу: «Порівняння є одне із засобів розуміння і вивчення; але не самостійний метод; він не застосовує і навіть не має незалежних способів розробки, і користується лише двома загальними шляхами людської думки: аналізом і синтезом…»[112].

М.А. Дамірлі справедливо зауважує, що сучасний стан методології науки не дозволяє погодитись із цими висловлюваннями вченого: порівняння, як аналіз і синтез, є одним із логічних прийомів пізнання зовнішнього світу; воно базується на аналогії, принципі типологізації тощо[113]. Додамо, що порівняльно-історичний метод за

---

[111] Ренненкампф Н. К. Очерки юридической энциклопедии. Киев: Издание Н.Я. Оглоблина, 1880. Изд-е II. С. 240, 250; Ренненкампф Н. К. Юридическая энциклопедия. Киев: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1907. Изд-е III. С. 245, 256.

[112] Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 186.

[113] Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 49 – 50; Дамирли М. А. Западноевропейское сравнительное правоведение на рубеже 60-70-х гг. XIX ст.: опыт критического анализа Н.К. Ренненкампфа. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2006. Т. 5. С. 282.

своєю природою включає кілька логічно поєднаних між собою прийомів пізнання, що застосовуються поетапно. Це – співставлення, зіставлення, протиставлення за певними підставами об`єктів, явищ та процесів історично-правової реальності, які мають між собою «порівнювальний зв`язок», виявлення спільного або відмінного, ідентичного або протилежного тощо, оціночне судження про причини і наслідки та ін.

А.М. Стоянов. Більш детально на обґрунтуванні теоретико-методологічних засад порівняльної історії права зупинився А.М. Стоянов. Учений з позицій позитивізму вважав, що мета, завдання, методологія історії та соціологічних і природничих наук мають принципову єдність, адже спрямовані на виявлення об`єктивних загальних законів життя людини, суспільства та природи. Він зазначав, що історія права є приватним поняттям історії як науки у загальному сенсі цього слова, і досліджує, відтак, вищі закони розвитку позитивного права, яке є елементом людського суспільства; наполягав на тому, що історія права є дослідною історією юридичних фактів у світі людських взаємовідносин подібно до історії явищ світу фізичного[114].

Історію права він поділяв на історію національного позитивного права та загальну історію позитивного права (законодавства). Також вчений вказав на різницю між ними: перша слугує суто практичним цілям (для виявлення догми діючого законодавства), вона спрямовує свої зусилля на вироблення народної самосвідомості; звужує фактичну площину дослідів. Загальна історія пра-

[114] Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 3; Стоянов А. Н. К вопросу о возникновении институтов имущественного и обязательственного права. *Юридический вестник*. 1887. Т. 26. С. 259.

ва розробляється із суто науковими завданнями: для неї право є всесвітнім явищем, тому вона займається теоретичними питаннями історичної юриспруденції; розширює у кількісному значенні дослідні факти[115].

Вкрай цікавими є роздуми вченого над наукознавчими проблемами співвідношення у загальній історії права догматичного, філософського та історичного елементів. За словами А.М. Стоянова, догматика має на меті розробку понять про діюче законодавство, формулювання юридичних положень; філософія права намагається «презентувати» право в ідеях, принципах; історія ж права розглядає правові норми як факти, що мають свій розвиток у просторово-часовому континуумі. З цього вчений доходить висновку, що для «…можливо найповнішого пізнання істини необхідна взаємодія всіх трьох напрямів у науці»[116].

Як бачимо, вчений займався розробкою теоретичних питань загальної історії права, яка в його інтерпретації набувала характеру *порівняльної історії права*. Її предмет складало *позитивне право різних народів як необхідний елемент культури, «гражданственности», могутня умова для культурного та прогресивного існування людської особистості.*

При цьому завданням загальної історії права було розглянути позитивне право різних народів в аспекті постійної, послідовної і прогресивної еволюції юридичних

[115] Стоянов А. Н. Научное значение всеобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 606; Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 5.

[116] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 616 – 618.

норм (внутрішня сторона) та пам`яток законодавства (зовнішня сторона).

Мета ж визначалась з позицій позитивізму: виявити і сформулювати загальні причини або загальні закони розвитку і співіснування у багатоманітних формах позитивного права[117].

Загальний науково-цільовий інтерес (пошук загальних законів) зумовлював підняття питання про взаємозв`язок порівняльної історії права із суміжними науками, у першу чергу, із соціологією. А.М. Стоянов визначив, що соціологія намагається «…розкрити вищі і дійсно-наукові закони всіх суспільних явищ…»; загальна історія права слугує підґрунтям для неї, готуючи матеріал і висновки з нього[118].

Визначення вченим предмета загальної (порівняльної) історії права, з`ясування її мети і завдань природно і логічно ставило питання про необхідність зв`язку предмета і методу дослідження, виявлення найбільш оптимального методологічного підходу. А.М. Стоянов вказував, що ідея методу є дзеркало, в якому визначається загальна ідея предмета знання[119].

Таким методологічним підходом став порівняльний, а провідним методом – *порівняльно-історичний*. У ряді праць науковець визначив у загальних рисах методологію дослідження історії права різних народів. За

[117] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 622 – 624; Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 5.

[118] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 639 – 640.

[119] Стоянов А. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII столетия. Харьков: Типография Чеховского и Зарина, 1862. С. 7.

своїми основними характеристиками вона була методологією позитивізму, ідейно-теоретичною основою виступало вчення Ф. Бекона про індуктивний метод, вагоме значення для розвитку порівняльно-історичного методу вчений надавав ідеям Монтеск`є, Савіньї, Гегеля, творчості сучасних йому науковців – М. Ковалевського, Мена, Спенсера, Фрімена, Поста, Моргана та ін.

А.М. Стоянов наполягав на великому значенні такого прийому як спостереження і найширшому пошуку фактів як у сфері етнології, так і законодавства «усіх культурних народів Сходу і Заходу». Загалом, вчений надавав значної уваги порівняльній етнології. Він зазначав, що завдяки швидкому накопиченню етнографічних фактів стало можливим визначити місце і характер впливу природних факторів на людську цивілізацію, «…можна розраховувати на кращі наукові умови для індукції і для дедуктивних висновків щодо питань про закони виникнення і розвитку різноманітних установ»[120].

Учений пропонував критично проаналізувати знайдені факти, віднайти аналогію або подібність, виключити випадкові ознаки, і перейти, таким чином, із сфери спостереження до індуктивного висновку про сутність досліджуваного об`єкта (від приватного до загального).

Індукція спрямовується на створення позитивної, дослідної історії фактів, вироблення узагальнень; як наслідок, важливим стає порівняння явищ, їх критичний аналіз і відбір. А.М. Стоянов підкреслював, що порівняння виступає важливим прийомом для загальної історії права, адже спрямовується на комбінування або сполучення фактів в окремі групи.

[120] Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 17.

Проте вчений не виключав і позитивний вплив дедукції у формі гіпотези про наявність того чи іншого факту, у вигляді висновку про те, що між багатьма фактами існує закономірна постійність відносин. Але все ж першість він віддавав індуктивно-критичній перевірці висновків новими і численними фактами[121].

Попри розуміння всієї важливості спостереження, пошуку фактів, індукції і порівняння, А.М. Стоянов наголошував на одній суттєвій особливості при проведенні дослідження у сфері загальної (порівняльної) історії права. Він визнавав, що факти світу морального і суспільного відбуваються подібно до фактів у світі фізичному за відомими законами, які можуть пізнаватись лише через спостереження.

Але закони світу морального і суспільного не підлягають прямому спостереженню, оскільки вони змінюються під впливом вільної і розумної волі людини; досліди над фактами і явищами історії права проводити неможливо з причин складності переплетення причин і наслідків у сфері соціальних явищ. Тому «…загальна історія законодавств змушена у значній більшості випадків обмежуватись найпростішим видом індукції, тобто збиранням і зіставленням фактів»[122].

Але саме через обмеженість використання індуктивного методу при дослідженні фактів і явищ загальної історії права з логічною необхідністю випливає висновок про виключну значущість *порівняльно-історичного*

[121] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 637 – 638; Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 8 – 9.

[122] Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 638.

методу. На таку необхідність і вказав А.М. Стоянов, підкресливши важливість «порівняльного вивчення приватностей, головним чином, з боку подібності або аналогії державних або юридичних установ у якнайбільшої кількості народів»[123].

Порівняльно-історичний метод був спрямований на всебічний пошук законів розвитку позитивного права у різних народів. На думку А.М. Стоянова, існувала суттєва різниця між законами: вони поділялись ним на *емпіричні* (відносно вірні узагальнення або формула, що пояснює вищу причину не для усіх, але для деяких явищ) та *абсолютно-загальні* (безумовні).

Як зазначає М.А. Дамірлі, такий поділ зумовлювався тим, що А.М. Стоянов підтримував загальну думку сучасного йому періоду: «…лише ті галузі знань називаються наукою, які прагнуть знаходити закони, метою будь-якої науки повинно бути знаходження і усвідомлення законів для вивчення фактів або явищ»[124]. Як вважав А.М. Стоянов, більшість законів, відкритих у сфері загальної історії права, є емпіричними (він, до речі, виділив 11 таких законів).

М.О. Максимейко у праці «Порівняльне вивчення історії права» намагався обґрунтувати сутність і необхідність порівняльного вивчення історії права, причини подібностей, види, прийоми, завдання, результати, значення такого вивчення.

За словами С.І. Михальченка, ця праця була своєрідним маніфестом київської школи на користь порівняль-

[123] Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 12.

[124] Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 67.

ного методу; як справедливо стверджує О.В. Кресін, М.О. Максимейко розвинув вчення М.М. Ковалевського про застосування порівняльної методології в історико-правових дослідженнях[125].

Вчений зазначає, що необхідність застосування порівняльно-історичного методу викликається подібностями, які можна помітити у правовому розвитку різних народів. Як і англійський дослідник Е.Фрімен, М.О. Максимейко виділяв три причини подібностей: *спільність походження; запозичення у формі переносу установ та наслідування (рецепції); спільні умови життя*[126].

Разом з тим, дослідник зробив ряд суттєвих доповнень до вчення Е. Фрімена. Так, вчений не погодився із Е. Фріменом щодо однієї із форм другої причини подібностей: він вважав, що перенос установ переселенцями в іншу країну варто розглядати у контексті прояву походження спадкової передачі і лише у тому випадку, коли вони заснували нову державу.

Отже, на його погляд, цю форму слід долучити до першої групи причин. Обґрунтуванням такої думки була впевненість М.О. Максимейка, що спільність походження виявляється не лише у певному запасі правових понять, що вироблялись у процесі спільного проживання, але й у сукупності тотожних психологічних інстинктів та здібностей народів, що згодом розселились на певних тери-

[125] Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 110; Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології : Монографія : [Кресін О.В., Луць Л.А., Мережко О.О. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 46; Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах школи соціологічного позитивізму. *Право України*. 2006. № 5. С. 163.

[126] Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильберберъ, 1897. С. 4 – 5.

торіях. Відтак, частина народу, яка через різні історичні причини переселялась на іншу територію, успадковувала як зовнішні форми юридичного побуту, так і внутрішні психологічні риси.

Науковець деталізував і другу форму другої причини подібностей. Так, він намагався пояснити, що рецепція норм може бути як на законодавчому, так і на побутовому рівні через життєве «спілкування» сусідніх народів[127].

Враховуючи те, що соціум та різноманітні сфери суспільного життя в онтологічному «зрізі» та історичному аспекті мають двовимірність: з одного боку, займають певне місце у просторі, з іншого – рухаються у часі (мають темпоральність), вчений намагався виявити, яке місце у просторі та часі займають три класи подібностей.

Так, подібності, що залежать від спільності походження, стосуються не всього людства, а лише окремих племінних груп і починають відігравати свою роль лише після розселення народів; подібності, що мають джерелом запозичення, на думку вченого, не можуть охоплювати навіть групу родинних народів, а стосуються лише однієї нації, яка в окремі періоди може існувати самобутньо, без рецепції норм. І лише подібності, що викликались спільними умовами життя, діють постійно і розповсюджуються на все людство: вони і є основною причиною подібностей.

Виходячи з тези, що вказані подібності та причини, що їх викликали, не мають однакових властивостей, М.О. Максимейко запропонував, що різні подібності мають вивчатись у складі різних наук (подібності, що залежать

[127] Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильбербергъ, 1897. С. 6.

від спільності походження мають вивчатись в рамках *історії права окремих племінних груп* (слов`янських, німецьких тощо); подібності, що мають в основі запозичення, повинні вивчатись *історією національного права*; подібності, що склались як результат спільних умов життя, повинні вивчатись *загальною історією права)*[128].

Різницю у трьох категоріях подібностей М.О. Максимейко вбачає не лише у властивостях, але й прийомах їх вивчення. Так, для доведення запозичення необхідно використовувати два прийоми: співставити зміст та форму законодавчих актів і довести, що народи знаходились між собою у культурно-юридичних відносинах.

Наприклад, він справедливо зазначає, що спільність деяких постанов Соборного Уложення 1649 р. та Кодексу Юстиніана не можна віднести на рахунок рецепції: вказані норми з`явились в Уложенні опосередковано через запозичення з візантійських джерел та Литовського Статуту.

Подібності, зумовлені спільністю походження, на думку М.О. Максимейка, слід вивчати антропологічним порівнянням: якщо ж виявиться, що народи мають єдність походження, необхідно застосувати порівняльну філологію як додатковий засіб доведення використання у мові народів однакових правових термінів. Нарешті, для обґрунтування подібностей, що стали наслідком спільних умов життя, вчений пропонує порівнювати їх за змістом, а для підтвердження висновків слід порівняти різні сфери культури народів[129].

[128] Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильберберъ, 1897. С. 7 – 8.
[129] Там же. С. 9 – 10.

Крім різниці у властивостях подібностей та їх причин, прийомах вивчення, історик права наголошує і на відмінностях у цілях вивчення та результатах.

Так, у рамках *загальної історії права* вчений пропонує встановити *загальні закономірності розвитку права та вивчити їх причини* (фактично, йшлось про предмет *порівняльної історії права*). Проте, окрім основної мети, досягаються і додаткові: знаннями збагачується теорія права (походження та джерела права тощо), практики-юристи набувають необхідний матеріал для проведення реформ у правовій сфері.

У сфері історії права окремих груп родинних народів, на погляд дослідника, вивчаються закономірності розвитку права саме цих груп; разом з тим, виникає реальна можливість більш якісно зрозуміти історію права окремих народів, а з практичної точки зору – усвідомити народами єдиного кореня їх правову єдність. У рамках історії національного права досліджуються не лише запозичені норми та інститути з іноземного права, але й вплив національного права на право інших народів[130].

Слід зауважити, що віднесення істориком права різних властивостей подібностей, прийомів, цілей та результатів їх вивчення до предметної частини різних наук не означало їх абсолютної ізоляції. Так, М.О. Максимейко наголошував, що кожна з наук, навпаки, повинна користуватись висновками іншої задля перевірки власних суджень.

М.О. Максимейко, як видається, зробив значний крок уперед щодо обґрунтування ще однієї можливості порівняльно-історичного вивчення права.

[130] Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильбербергъ, 1897. С. 10 – 11.

Зокрема порівняльно-історичний метод мав слугувати додатковим прийомом для більш якісного виконання основної мети у рамках історії національного права щодо пошуку реципованих норм; місцевий матеріал є основним об`єктом вивчення, а іноземний – виконує роль службового; порівняльний метод розглядається як не спосіб доведення, а має пояснювальне значення; головна увага звертається не на пошук подібностей, а різниці у правових явищах[131]. Таким чином, за словами М.А. Дамірлі, М.О. Максимейко розрізняв порівняльний метод, що застосовується лише в історії національного права, та історичне порівняльне правознавство[132].

Важливим є той факт, що М.О. Максимейко визначив наукове, практичне та навчальне значення застосування четвертої форми. Так, до наукових результатів він відніс можливість роз`яснення недостатньо чітких визначень у пам`ятках національного права; з`ясування як універсальних рис права (через виявлення подібностей), так і національних правових особливостей (через виявлення різниці); встановленні причин правових явищ національної історії; можливість об`єктивного розуміння історії національного права.

Практичний результат від використання порівняльного методу у четвертій формі полягає, на думку науковця, у закріпленні у свідомості думки про закономірність розвитку національного права, підґрунтям якого є людська природа; у закріпленні упевненості в тому, що

[131] Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильбербергъ, 1897. С. 13.

[132] Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 76; Дамирли М. А. Сравнительное правоведение в научно-правовых традициях Украины (досоветский период). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2007. Спец. випуск. Ч. 2. С. 13.

у майбутньому національне право буде розвиватись в унісон із загальнолюдським розвитком; в усвідомленні почуття національної гідності від досягнень у правовому розвитку.

Нарешті, вчений відзначив і навчальне значення методу: слухачі будуть більш ознайомлені як із загальнолюдськими рисами, так і національними особливостями права; історія національного права буде більш ясною на фоні загальнолюдського розвитку[133].

Ф.В. Тарановський, на наш погляд, у найбільш систематизованому вигляді здійснив обґрунтування теоретико-методологічних засад порівняльної історії права з позицій соціологічного позитивізму. Як вважав учений, крах ідеалізму із закономірною необхідністю потребував як нового типу праворозуміння, так і *реалістичного і соціологічного осмислення історичного розвитку права*.

Основні завдання історичного вивчення права, висловлені у працях О. Конта, К. Маркса, Л. Штейна, Р. Ієрінга, зумовлені взаємною обумовленістю всіх сторін суспільного життя, наявністю життєвих інтересів індивідів, умовами економічного життя, визнанням спостереження єдиним методом історичного вивчення права.

Аналіз праць Ф.В. Тарановського дає підстави стверджувати, що *історичне вивчення* явищ суспільного життя (у т.ч. і права) він розглядав одним із **ключових моментів** у встановленні законів соціальної еволюції[134]. Як вважав вчений, вплив попередніх поколінь на наступні, культурна спадковість, взаємозалежність спільного життя індивідів складали специфічну ознаку суспільних

[133] Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильберберъ, 1897. С. 13 – 15.

[134] Кудин С. В. Разработка теоретико-методологических основ сравнительной истории права в трудах Ф.В. Тарановского. *Leges si Viata*. 2018. № 11. С. 69.

явищ; відтак, спостереження може бути лише *історичним*. Як результат, спостерігається розвиток явищ, їх еволюція, визначається одноманітність і повторюваність у послідовному розвитку і встановлюються емпіричні закони соціальної еволюції. Для того ж, щоб вони перетворились на наукові, необхідні поєднання спостереження і міркування, перевірка висновків, отриманих індуктивних шляхом, через дедукцію[135].

Проте на початку 20-х років погляди Ф.В. Тарановського на завдання і методи історії права змінюються як під впливом суспільних реалій, що склались після більшовицького перевороту, так і впливом ідей неокантіанства.

На його думку, односторонній позитивізм, економічний матеріалізм призвели до наукової кризи, оскільки розглядали еволюцію як механічний причинний процес (причина дорівнює наслідку, встановлюється лише необхідна повторюваність явищ), без проявів людської волі. Такі закони, які встановлюються на основі механічної причинності і за правилами природничих наук, мають вивчатись соціологією[136].

Натомість, Ф.В. Тарановський висуває нову оригінальну і особливу задачу для історії. Так, вчений розглядає розвиток суспільства як постійне накопичення культурних цінностей, у процесі якого наслідок перевищує причину; цей процес є неповторюваний, і саме він вивчається історією. Саме тому історія має досліджувати вже не природні закони повторюваності суспільних

[135] Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 40 – 41; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 320 – 321.

[136] Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 327.

явищ, а «генетичний розвиток процесу, який з`явився один раз і більше не повторювався»[137].

Як вважав вчений, при генетичному розвитку історії мають значення лише якісні зміни і розкривається послідовність ступенів розвитку, які розуміються як необхідні; проте послідовність не може бути встановлена завдяки причинності: необхідна ще й телеологічна оцінка суспільного розвитку. Така оцінка, на його думку, має бути надана через призму трансцендентальних суджень про історичні моральні цінності. У результаті, можна виявити наукові соціальні закони, сутність яких складала залежна від сукупного стану суспільного життя послідовність у здійсненні моральних завдань.

Отже, бачимо, що розробка Ф.В. Тарановським гносеологічних питань історично-правового пізнання зумовлювалась особливим підходом вченого до історичного вивчення права як вкрай важливого компонента виявлення наукових соціальних законів розвитку суспільства.

Можна зробити і той висновок, що таким компонентом в інтерпретації вченого був *позитивістський історичний метод – історичне спостереження*. Разом з тим, даний метод у сукупності з накопиченням і обробкою історично-правових фактів формував, на думку ученого, і особливу наукову дисципліну – *історію права*. Ф.В. Тарановський визначав її як одну з галузей юридичної юриспруденції, яка слугує цілям історичного тлумачення дійсних правових норм, але й переслідує самостійне завдання причинного пізнання розвитку права і формулює юридично-конструктивний елемент цього розвитку[138].

[137] Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 328.

[138] Тарановский Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение

Звернемо увагу на розробку Ф.В. Тарановським теоретичних засад *порівняльного методу* як **другого важливого елемента** розкриття наукових соціальних законів розвитку суспільства.

Ф.В. Тарановський зазначає, що позитивна методологія включає спостереження і експеримент, які використовуються у природничих науках. Але при дослідженні соціальних явищ (у т.ч. і права), виявленні причинних зв'язків між ними спостереження набуває специфічного характеру: явища досліджуються в русі, динаміці.

Відповідно, спостереження стає історичним, а необхідним прийомом останнього є *порівняння*, бо воно дає можливість встановлення послідовності історичних філіацій. Разом з тим, для виявлення причинних зв'язків недостатньо досліджувати явища в об'єктивно даних умовах: їх слід вивчати в умовах, які довільно змінюються дослідником, тобто, необхідно застосувати експеримент. Але суспільні явища не підлягають експериментальним змінам; разом з тим, така неможливість компенсується тим, що одні й ті самі явища відбуваються у різних народів при різноманітних умовах[139].

Ф.В. Тарановський доходить висновку, що порівняння замінює експеримент, оскільки достатньо порівняти одно й те саме явище в конкретному різноманітті умов і за рахунок цього виявити дійсну причину явищ.

истории, догмы и политики права. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 3. С. 164; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 329; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 340 – 341.

[139] Тарановский Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1902. С. 2; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 324 – 325; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 336.

Але, як вважає учений, цього недостатньо для встановлення одноманітності правових явищ і з`ясування закономірностей їх розвитку. Тому для встановлення закономірностей еволюції права необхідно порівнювати *подібні* явища, які знаходяться на одному ступені розвитку (порівнювати історичний процес розвитку усіх доступних національних правових систем, які перебувають на одній стадії).

Слід погодитись з думкою О.В. Кресіна, що Ф.В. Тарановський тим самим достатньо повно виразив ключову для позитивістського порівняльного правознавства презумпцію тотожності юридичних явищ в однакових умовах суспільного розвитку[140]. У цілому ж Ф.В. Тарановський зробив висновок, що порівняння має сполучатись з історією, отже, порівняльний метод вивчення права має стати *порівняльно-історичним методом*.

Така інтерпретація ученим значення і сутності порівняльно-історичного методу дозволяє стверджувати, що він був прихильником історичного напряму у порівняльному правознавстві кінця XIX – початку XX ст. Це підтверджується і тим, що, на його думку, порівняльно-історичний метод став *джерелом* формування особливої наукової дисципліни – порівняльного правознавства[141]. Останнє, як вважав Ф.В. Тарановський, має сво-

[140] Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: Монографія : [Кресін О.В., Луць Л.А., Мережко О.О. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 256 с. С. 51; Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах школи соціологічного позитивізму. *Право України*. 2006. № 5. С. 165; Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX – XX століттях: проблеми становлення : Монографія. Київ: Логос, 2011. С. 178.

[141] Правда, варто наголосити на тому, що на початку своєї наукової кар'єри (1901-1902 рр.) Ф.В. Тарановський дотримувався іншої думки: порівняльно-історичний метод формується завдяки взаємодії порівняльного правознавства й історії права. Див.: Тарановский Ф. В. Сравнительное

їм предметом встановлення одноманітності в розвитку права і держави у різних народів і в різних суспільствах, виявлення закономірностей розвитку державно-правових явищ[142].

Ф.В. Тарановським підкреслюється всепроникненість і універсалізм порівняльно-історичного методу. Так, він вважав, що порівняльно-історичний метод є провідним в усіх частинах науки про право. Зокрема в рамках *генетичної історії права* він виконує особливе завдання розкриття специфічних проявів загальних соціологічних законів у сфері права, або – розкриття незмінних законів правової еволюції незалежно від історичного контексту окремих систем діючого права. Але цей же метод належить і *догматичній юриспруденції* (спрямовує свої зусилля на створення юридичних конструкцій) та *політиці права* (допомагає прогнозувати правовий розвиток на основі історичного вивчення права)[143].

На думку Ф.В. Тарановського, порівняльно-історичний метод мав різну сферу застосування. Так, якщо його метою був пошук подібностей у правовому розвитку різних народів і на цій основі виявлення закономірностей,

---

правоведение в конце XIX века. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1902. С. 26.

[142] Враховуючи загальну принципову позицію Ф.В. Тарановського щодо пріоритетності історичного вивчення права, те, що порівняльно-історичний метод був джерелом формування порівняльного правознавства, контекст, в якому він визначив предметну сферу порівняльного правознавства, можна стверджувати, що під порівняльним правознавством учений розуміє **порівняльну історію права.** Закономірно, що Ф.В. Тарановський у цілому підтримав думку М.М. Ковалевського та Р. Салейля про необхідність виокремлення порівняльної історії права. Див.: Тарановский Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1902. С. 5, 6, 20.

[143] Тарановский Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1902. С. 22 – 23.

то даний метод був провідним у рамках порівняльного правознавства (порівняльної історії права).

Проте виявлення різниці у правовому розвитку різних народів не складало спеціального завдання порівняльно-історичного методу. Більше того, як вважав вчений, порівняльно-історичний метод може бути застосований не тільки для цілей порівняльного правознавства, але й при вивченні історії національного права (очевидно, йдеться про службове завдання методу). У такому випадку, порівняльно-історичний метод слугує встановленню одноманітних стадій розвитку, виявленню дійсних причин зміни явищ, встановленню відмінних їх особливостей[144].

На основі визнання широких можливостей використання порівняльно-історичного методу Ф.В. Тарановський пропонував будувати абстрактні *порівняльно-історичні конструкції* розвитку права у споріднених народів. На думку ученого, уся історія права поділяється на історію національного права (досліджена найкраще), історію права споріднених народів («племінне право», виучувана найменше), всесвітню (загальнолюдську) історію права.

Особливу увагу він звертав на розробку порівняльно-історичних конструкцій племінного слов`янського права, бо ці конструкції є науковими реальностями у справі відновлення і пояснення історичного минулого і його розвитку; вони допомагають відновити єдиний інтегральний образ прадавнього слов`янського права до Х

144 Тарановский Ф. В. М.М. Ковалевский как историк права. *Вестник гражданского права*. 1916. № 5. С. 10; Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу Г.В. Плеханова. История русской общественной мысли. М., 1914-1915. Былое. 1917. № 3. С. 266 – 267; Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 326; Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. С. 337.

ст. для встановлення відправної точки з метою розробки національної історії права окремих слов`янських народів (у цьому він погодився із В. Мацеєвським і О. Бальцером), завдяки їм стає можливим і відтворення окремого культурного типу слов`янського права[145].

Разом з тим, Ф.В. Тарановський висловив і таку думку: оскільки на сучасний йому момент (20-ті роки XX ст.) накопичилось достатньо фактичного матеріалу, новітнім завданням стає створення загальної порівняльно-історичної конструкції слов`янського права вже від X ст. і до таких хронологічних рамок, в яких воно може бути історично дослідженим.

На переконання ученого, розробка таких конструкцій має здійснюватись не у складі історії права окремих слов`янських народів, а у рамках *порівняльної історії слов`янського права* через сполучення порівняння і регресивних висновків з історії права слов`янських народів.

Важливим етапом формування порівняльної історії слов`янського права і предтечею порівняльно-історичних конструкцій єдиного слов`янського права було застосування, на його думку, порівняльно-слов`янського методу.

Суть його полягала у тому, що при визнанні єдності походження і загальних рис подібностей у правовому

[145] Тарановский Ф. В. Программа общего курса истории русского права. Екатеринослав: Книгоиздательство «Наука», 1918. С. 7; Тарановский Ф. В. Ввод в историю славянского права. Т.1; Т.2. Белград, 1922-1923; Малиновський О. Рецензія на книгу Ф.В. Тарановського. Ввод в історію слов`янського права. Белград, 1923. *Праці для виучування історії західньоруського та вкраїнського права*. 1927. Вип. 3. С. 423; Тарановский Ф. В. Славянство как предмет историко-юридического изучения. *Труды IV съезда русских академических организаций за границей*. 1929. Ч. I. : В кн. *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья* : Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 200, 208, 218.

розвитку права різних слов`янських народів задля відновлення повної картини правового устрою того чи іншого слов`янського народу у певний період використовували аналогію з права іншого (або інших) слов`янського народу, яке мало більше відповідних джерел для вивчення[146].

Наполягання Ф.В. Тарановського на необхідності розробки порівняльно-історичних конструкцій єдиного слов`янського права як до X ст., так і після нього, зовсім не означало, що учений не визнавав наявності гілок слов`янського права або національного права окремих слов`янських народів.

Навпаки, на його думку, формування інтегрального (сукупного) образу слов`янського права допомагає більш якісно уявити і розвиток його складових національних компонентів. Зокрема він виділяє західно-, східно- і південнослов'янське право, причому ці типи слов`янського права розподіляються між західноєвропейським (римсько-германським) і східноєвропейським (візантійським) типами державності в Європі, а останні є двома видами єдиного загального роду, яким є європейська цивілізація[147].

Таким чином, Ф.В. Тарановський висловив думку про наявність трьох цілісних і самостійних систем-від-

[146] Тарановский Ф. В. Ф.И. Леонтович. *Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем*. 1911. Вып. 1. С. 151 – 152; Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. *Юридический вестник*. 1916. Кн. XIV. С. 90 – 91; Тарановский Ф. В. Славянство как предмет историко-юридического изучения. *Труды IV съезда русских академических организаций за границей*. 1929. Ч. I. : В кн. *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья* : Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 206 – 207.

[147] Тарановский Ф. В. Славянство как предмет историко-юридического изучения. *Труды IV съезда русских академических организаций за границей*. 1929. Ч. I. : В кн. *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья*: Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 220 – 221.

галужень слов`янського права, які проте зазнали впливу інших систем. Так, у складі південнослов'янського права він виділив хорватське, далматинське, сербське і болгарське право; перші два зазнали впливу західноєвропейської системи, а два останніх – східноєвропейської. Так само східнослов`янське право розвивалось під впливом візантійської спадщини, хоча у подальшому сербське і болгарське право зазнало спочатку турецького впливу, а у XIX ст. – західноєвропейського; у руському ж праві є наявними татарські впливи, а у XVII – XVIII ст. – західноєвропейські.

Таким чином, можна із зазначеного вище дійти таких ***висновків***.

Формування концепції порівняльної історії права соціологами-позитивістами відбувалось протягом 60-х років XIX – 20-х років XX ст. Цей процес зумовили такі причини і сприяли такі фактори:

– утвердження постулатів класичної науки і позитивізму;

– спеціалізація правознавства і виокремлення історії права як науки та порівняльного напряму, виникнення порівняльного методу;

– необхідність пошуку законів «універсального права» у рамках історично-правової науки;

– ознайомлення із працями учених, в яких відображені філософські і теоретичні основи позитивізму;

– вплив наукових поглядів студентських вчителів.

Ідейне підґрунтя концепції порівняльної історії права складала соціологічно-позитивістська теорія праворозуміння. Так, *А.М. Стоянов* уявляв позитивне право як сукупність правових норм, що регулюють та охороняють суспільні відносини, певний стан культури народу,

нею детермінуються та впливають на її прогресивний розвиток. Завдання, функції права він розглядав у взаємозв`язку із життям суспільства, одночасно поєднуючи їх із аксіологічними та гуманістичними чинниками. Вчений підтримував ідею соціального прогресу і його реалізацію пов`язував із ускладненням форм права та постійним розвитком людської особистості. Він вважав, що право утворюється завдяки дії багатьох факторів: характеру народу, потреб соціуму та людської природи, впливу природних факторів.

О.О. Малиновський обґрунтував дію двох провідних законів історичного процесу: послідовності та поступовості явищ. Напрямом же змін явищ у сфері права був прогрес як удосконалення, так і еволюція. Учений підтримав теорію багатофакторності історичного процесу і *подібності* у праві різних народів пояснював однаковою природою людей, а причини *відмінностей* – умовами суспільного життя та природи (у пореволюційний період його погляди на причини відмінностей еволюціонували у бік економізму). Вони впливали на правовий розвиток кожного народу і зумовлювали національні особливості у праві.

М.О. Максимейко також підтримав теорію багатофакторності історичного процесу і вважав, що існують три причини *подібностей*: спільність походження; запозичення у формі переносу установ та наслідування; спільні умови життя. Він обґрунтовував положення, що спільність походження викликається не лише певним запасом правових понять, які вироблялись у процесі спільного проживання, але й сукупністю тотожних психологічних інстинктів та здібностей народів; перенос установ варто розглядати у контексті прояву походження спадко-

вої передачі; рецепція норм може відбуватись як на законодавчому, так і на побутовому рівнях.

Г.В. Демченко висловив думку про прогресивний, повільний, еволюційний розвиток історичних явищ та об`єктів, які нерозривно пов`язані з попередніми явищами та об`єктами. Він намагався пояснити цей прогресивний рух соціальними факторами, умовами та причинами, вказував на прямий зв`язок між правом і соціумом.

Ф.В. Тарановський поділяв думку про залежність позитивного права як соціального явища і реального факту суспільних відносин людей від процесів у соціумі. Він же підтримав розроблену позитивістами теорію багатофакторності історичного процесу і теорію еволюції Г. Спенсера і вважав, що історично-правовий процес має свої закономірності, а розвиток права – свої стадії.

Своєрідною історичною «частиною» концепції було дослідження становлення і розвитку історичного і порівняльного вивчення права, ідей порівняльного правознавства у період до формування позитивізму. *М.К. Ренненкампф* обстоював думку про прогресивний розвиток ідей порівняльного правознавства в античний період, але в епоху Середньовіччя порівняльно-правові розробки через ряд об`єктивних причин були припинені. Відродження таких досліджень припадає на початок XVII ст., проте бурхливий розвиток порівняльного правознавства відбувається у 20-х рр. XIX ст. як результат протистояння історичної та філософської шкіл. До історичної частини відноситься і його критична оцінка думки західноєвропейських учених про існування ідейних витоків порівняльного правознавства у працях Бекона, Гроція, Бентама та Монтеск`є, а також стану порівняльних досліджень у країнах Західної Європи. На його погляд, вони

мали об'єктну та просторову обмеженість: тому учений підкреслив важливість залучення у широкому форматі фактичного матеріалу з різних галузей юридичної науки, проведення порівняльного вивчення права на основі використання надбань народів різних регіонів та континентів.

Ф.В. Тарановський виділив три етапи порівняльно-історичного вивчення права: перший пов'язаний з відмовою від його службової залежності догматиці і розумінням самостійної історичної проблеми у правознавстві (від античного періоду до діяльності представників геттінгенської школи); другий – порівняльно-історичне вивчення права представниками історичної школи права і Гегелем (спрямоване на доведення ідеалістичних, спіритуалістичних і апріорних схем розвитку права); третій – є наслідком краху ідеалізму, виникнення ідей соціологічного позитивізму і позитивної методології.

Можна констатувати, що обидва учені намагались обґрунтувати думку про:

– об'єктивну неминучість *наукового порівняльно-історичного вивчення права* виключно на засадах *позитивної методології*;

– детермінацію такого вивчення усім попереднім досвідом використання правознавцями порівняльних та історичних прийомів пізнання права у різні історичні періоди.

Ядром концепції слугували розроблені ученими протягом 60-х років XIX – 20-х років XX ст. її ***теоретико-методологічні засади***. Цей процес включав чотири етапи, а критеріями періодизації можна визначити: поступовість формування предмета порівняльної історії права і обґрунтування широких можливостей порівняль-

но-історичного методу як вкрай необхідного інструменту пізнання правової, історичної та історично-правової реальностей.

Історична динаміка розробки зазначених засад може бути представлена таким чином: а) включення до предмета порівняльного правознавства історичного елемента, визнання важливості порівняльно-історичного вивчення права, суперечливе ставлення до порівняльного методу, який ще не набув самостійного значення (*М.К. Ренненкампф*); б) виділення загальної історії права, яка фактично інтерпретується як порівняльна історія права, а порівняльно-історичний метод стає провідним при виявленні універсальних законів розвитку права (*А.М. Стоянов*); в) теоретичне обґрунтування розширення евристичних можливостей порівняльно-історичного методу на основі теорії багатофакторності історичного процесу і виявлення джерел подібностей у праві різних народів. У результаті порівняльно-історичний метод міг бути використаний у рамках загальної (порівняльної) історії права, історії права племінних груп й історії національного права (*М.О. Максимейко*); г) обґрунтування поєднання історичного і порівняльного елементів при вивченні правового розвитку різних народів; надання порівняльно-історичному методу абсолютного способу пізнання дійсності в історичній, правовій, історично-правовій науково-дослідних сферах; ототожнення предметів порівняльного правознавства і порівняльної історії права; формування поняття «порівняльна історія слов'янського права» і розробка порівняльно-історичних конструкцій племінного слов`янського права (*Ф.В. Тарановський*).

Історична динаміка дозволяє створити інтегровану цілісність теоретико-методологічних засад і представити її наступним чином. *Предмет* включав кілька взаємнодоповнюючих позицій: а) правові явища і процеси в їх історичній динаміці (*М.К. Ренненкампф*); б) позитивне право різних народів як необхідний елемент культури, могутня умова для культурного та прогресивного існування людської особистості (*А.М. Стоянов*); в) виявлення загальних закономірностей розвитку державно-правових явищ та вивчення їх причин, встановлення одноманітності в розвитку права і держави у різних народів і в різних суспільствах (*М.О. Максимейко, Ф.В. Тарановський*).

Метою і завданнями порівняльної історії права мали стати: а) виявлення і формулювання загальних причин або загальних законів розвитку і співіснування у багатоманітних формах позитивного права; б) дослідження позитивного права різних народів у аспекті постійної, послідовної і прогресивної еволюції юридичних норм та пам'яток законодавства (*А.М. Стоянов*); в) виявлення подібних рис у праві різних народів (*М.О. Максимейко, Ф.В. Тарановський*).

Учені наголосили на раціональній та евристичній *інтеграції* у рамках порівняльної історії права догматичного, філософського та історичного елементів (*А.М. Стоянов*) та її *зв'язках* з такими науками як філологія, землезнавство, деякі природничі науки (*М.К. Ренненкампф*), історія, соціологія (*М.К. Ренненкампф, А.М. Стоянов, Ф.В. Тарановський*), етнографія (*А.М. Стоянов*), антропологія, філологія (*М.О. Максимейко*).

Методологія. Вона базувалась на позитивістській методології; можна у загальних рисах проілюструвати

схему порівняльно-історичного пізнання права, представлену у працях учених, і яка конструюється нами на основі взаємодоповнюваності методологічних розробок науковців, що дозволяє говорити про її комплексний характер. *Загальною платформою* було визнання ученими необхідності використання спостереження, пошуку фактів, досліду (експерименту), аналізу і синтезу, індуктивно-критичної перевірки висновків (разом з тим, визнавалась і значущість гіпотетико-дедуктивного методу).

Проте, на відміну від природничої і технічної сфер, соціум і вироблені ним суспільні явища (у тому числі і право) не підлягали прямому спостереженню або експерименту, оскільки ці явища змінюються під впливом волі людини, існують складні причинно-наслідкові зв'язки їх розвитку, культурна спадковість, взаємозалежність спільного життя індивідів; ці явища слід досліджувати у динаміці. Отже, пряме спостереження замінюється на *історичне спостереження*, а дослід (експеримент) – на *порівняння*. У сукупності вони складають *порівняльно-історичний метод*, який має застосовуватись для порівняння *подібних* правових явищ (які знаходяться на одному ступені розвитку).

Аналіз праць науковців дозволяє стверджувати про обґрунтування ними *універсального характеру* порівняльно-історичного методу у різних сферах пізнання історичної, правової і історично-правової дійсності:

– *порівняльної історії права* – пошук емпіричних законів розвитку позитивного права у різних народів (як додатковий засіб використовується порівняльно-етнографічний метод) (*А.М. Стоянов*); виявлення подібностей, що склались як результат спільних умов життя (застосовується змістовне порівняння, порівняння різних

сфер культури народів) (*М.О. Максимейко*); пошук подібностей у правовому розвитку народів світу (*Ф.В. Тарановський*);

– *порівняльної історії слов'янського права* – на основі побудови абстрактних порівняльно-історичних конструкцій відновлення єдиного інтегрального образу прадавнього слов`янського права до X ст. для встановлення відправної точки з метою розробки національної історії права окремих слов`янських народів, створення загальної порівняльно-історичної конструкції слов`янського права від X ст., у цілому ж – відтворення окремого культурного типу слов`янського права (*Ф.В. Тарановський*);

– *історії права племінних груп* – з'ясування спільних рис у правовому розвитку споріднених народів, викликаних спільністю їх походження (застосовуються антропологічне та філологічне порівняння) (*М.О. Максимейко*);

– *історії національного права* – як *основний* прийом: виявлення подібностей, що мають в основі запозичення (застосовується співставлення змісту та форми законодавчих актів, доводиться, що народи знаходились між собою у культурно-юридичних відносинах) (*М.О. Максимейко, Ф.В. Тарановський*); як *додатковий* прийом: для пошуку реципованих норм, головна увага мала звертатись на пошук різниці у правових явищах (*М.О. Максимейко*), встановлення одноманітних стадій розвитку, виявлення дійсних причин зміни явищ, встановлення відмінних їх особливостей (*Ф.В. Тарановський*);

– *загальної історії* – встановлення емпіричних законів соціальної еволюції (до 20-х років XX ст.), виявлення наукових соціальних законів, в основі яких – трансцендентальні судження про історичні моральні цінності (у 20-х роках XX ст.); - *історії права* – задля причинного пі-

знання розвитку права і формулювання юридично-конструктивного елементу цього розвитку; - *генетичної історії права* – розкриття специфічних проявів загальних соціологічних законів у сфері права; - *догматичної юриспруденції* – з метою створення юридичних конструкцій; - *політики права* – допомагає прогнозувати правовий розвиток на основі історичного вивчення права (*Ф.В. Тарановський*).

2.3. Практичні дослідження у сфері порівняльної історії права в розвідках учених

На наш погляд, для авторської інтерпретації більш цілісного розуміння представниками слов'янської школи права в Україні сутності порівняльної історії права слід врахувати не лише деякі аспекти кореляції їх поглядів залежно від «бінарного» підходу при інтерпретації предмету порівняльної історії права, застосуванні ученими порівняльно-історичного методу, особливостей еволюції осмислення історично-правового процесу під впливом ідей соціологічного позитивізму. Впливовим є, як ми вважаємо, і змістовне наповнення тих *конкретних порівняльно-історичних правових дослідів*, які проводили науковці.

Дослідження М.Д. Іванишева. Вище зазначалось, що учений намагався за допомоги порівняльно-історичного (порівняльно-слов'янського) методу, по-перше, провести аналогії у праві (на прикладі дослідження віри і головщини як видів покарань) різних слов'янських народів, включивши до єдиного «слов'янського правового простору» право давньоруське і литовсько-руське. По-друге,

чітко протиставити «спільні слов'янські начала» німецьким, заперечити позитивний характер запозичення німецької віри до «слов'янських законодавств».

У названій же вище праці «Міркування про ідею особистості в давньому праві богемському і скандинавському» він також спробував виділити відмінності між німецьким і слов`янським правом щодо розуміння ідеї особистості. Він підкреслює, що ідея особистості склалась в історії людства протягом певного часу, пройшла період становлення і розвитку.

Вчений зазначає, що цей процес було детерміновано в різні історичні епохи різними причинами. Так, в античних містах-державах Греції такими причинами були релігія, державна воля, у Римі – внутрішня боротьба станів, у деяких народів Європи в дохристиянський період – свідомість людей, що залежала від їх звичаїв[148].

Разом з тим, М.Д. Іванишев висловив думку, що ідея особистості має дихотомний характер залежно від територіальної реалізації цієї ідеї. Зокрема в країнах Стародавнього Сходу пріоритет держави над особою, релігійна основа законодавства зумовлювали метафізичний стан ідеї особистості. Навпаки, у Стародавній Греції ідея особистості є основним началом законодавства, тому вона має всі підстави для подальшого розвитку, зокрема за часів Стародавнього Риму[149].

Цікаво, що на порядок денний М.Д. Іванишев виносить питання про особливості розуміння про права людини у народів язичницьких, зазначає, що, незважаючи на грубі вірування, вони доволі рано уяснили думку про права людини. Вирішення проблеми про ступінь розвит-

[148] Сочинения Н.Д. Иванишева [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. Киев: В университеской типографии, 1876. С. 86 – 87.
[149] Там же. С. 86.

ку ідеї особистості у народів Європи до остаточного утворення держав і введення християнства вчений пов`язує з ідеями історичної школи права. Тобто, звичаї, що виникли із внутрішнього життя кожного народу, містили уявлення про права людей і були правилом для зовнішньої поведінки народу.

Це була загальна платформа, на якій базувався розвиток ідеї особистості у кожного європейського народу. Проте інтерпретація у «колективній свідомості» кожного народу змісту прав людини мала відмінності і залежала, на думку вченого, від особливостей народного характеру. З метою виявлення докорінних відмінностей у розумінні «ідеї особистості» у цих народів М.Д. Іванишев якраз і обирає для порівняння німецьке (скандинавське) та слов`янське (богемське) право.

Обрання ним цих народів зумовлювалось, в основному, збереженням у них довгий час язичницького характеру життя та відображенням правових норм у символічно-поетичній формі. Об`єктом дослідження стає приватне право, бо, на думку вченого, воно виникло з сімейного життя, і тому найкраще втілює дух кожного народу, що мають відмінні характеристики[150]. М.Д. Іванишев вивчає стосунки між подружжям, між батьками і дітьми, між вільними і належними їм рабами.

Як видно з аналізу вказаної вище праці, М.Д. Іванишев намагався представити становище жінки за нормами богемського права кращим, ніж за нормами скандинавського. Вчений виділяє такі переваги, як наявність у жінки приданого (тобто, переходячи до будинку чоловіка, вона мала свою власність); права чоловіка і його

[150] Сочинения Н.Д. Иванишева [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. Киев: В университетской типографии, 1876. С. 88.

дружини розподілені і зафіксовані; дружина «…могла врятувати свого чоловіка, переслідуваного кривавою родинною помстою»; за зґвалтування жінки передбачалась смертна кара. Окрім того, жінці було надано право займати престол.

Натомість, у скандинавів дружина вважалась купленою річчю, шлюб розглядався як цивільно-правовий договір, існували відносини конкубінату, дружина мала беззаперечно виконувати всі вимоги чоловіка, за насилля над жінкою винний мав лише сплатити грошовий штраф[151].

Так само М.Д. Іванишев підкреслює більш вільне становище дітей у сім`ї за богемським правом. Він зазначає, що «Право скандинавське надає батьку занадто широку владу над дітьми, між тим як право богемське занадто обмежує владу батька і права дітей розширює за належні межі». Також до переваг богемського права він відносить визначеність прав і обов`язків дітей і батьків; у скандинавів самостійність дітей зникає перед владою батька, який міг продати дитину або вбити її[152].

Достатньо цікавим є висновок М.Д. Іванишева стосовно положення рабів за нормами скандинавського і богемського права. Вчений визнає, що загалом «Раб складав майно господаря, і тому необмежено, душею і тілом, підкорявся свавіллю господаря»[153]. Він наголошує на суттєвих відмінностях становища раба у названих вище європейських народів від становища невільних у стародавньому світі. Це зокрема право вступати у законний шлюб, плата за образу, спричинену рабу, певною части-

[151] Сочинения Н.Д. Иванишева [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. Киев: В университетской типографии, 1876. С. 90 – 93.
[152] Там же. С. 95 – 97.
[153] Там же. С. 98.

ною належала йому особисто (таким чином, він визнається суб`єктом), раб мав право на власність.

Разом з тим, важливим аспектом застосування вченим порівняльно-історичного методу є не лише пошук аналогій у праві слов'янських народів та виділення і протиставлення у різних етнокультурних європейських народів ознак правових явищ. Як зазначає сам М.Д. Іванишев, порівняння слов`янських законодавств необхідно і для «…пояснення давнього Руського права…», він мав слугувати більш глибокому дослідженню національного права[154].

Таким чином, аналіз змісту конкретних досліджень М.Д. Іванишева дозволяє констатувати, що *предмет* охоплював пошук єдиних начал загальнослов'янського права і розробку давньоруського права, підґрунтям чого слугувало апріорне твердження про виключність і особливий характер спільної історії слов'янських народів. Це, у свою чергу, дозволяло проводити широкі аналогії у правовому розвитку народів «слов'янського світу» (у тому числі – і руського), здійснювати його протиставлення еволюції права інших народів.

Дослідження Ф.І. Леонтовича. Вище зазначалось, що у ранній період наукової творчості (60-70-ті роки) Ф.І. Леонтович виключно займався конкретними дослідженнями у рамках порівняльно-слов'янського напряму (хоча такі досліди він спорадично проводив і в останній чверті XIX ст.).

Так, синхронічний і діахронічний види порівняльно-історичного методу були використані ним при дослідженні державного та соціального устрою, громадських

[154] Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. Киев: В Университетской типографии, 1840. С. 112.

установ, цивільного, процесуального, кримінального права за окремими пам'ятками південних слов'ян і Руською Правдою.

Зокрема значний науковий інтерес викликає порівняння вченим норм кримінального права за Винодольськими Законами 1288 р., Загребськими Законами (1242 р., 1405 р. та 1429 р.) та Руською Правдою з метою виявити між ними аналогії. Так, учений вбачав спільним для Руської Правди і Винодольських Законів відображення у понятті злочину його приватного характеру, наявність однакових елементів необхідної оборони, розрізнення вчинення злочину вдень і вночі, відповідальності громади тощо[155].

Порівняння видів злочинів дозволило Ф.І. Леонтовичу зробити висновок, що «Вбивство, розбій, членопошкодження, побої і інші особисті образи, татьба і псування чужих речей – злочини, розвинені вінодольським статутом рішуче у дусі Руської Правди»[156]. Використання порівняльно-слов'янського методу у сукупності із порівняльним мовознавством і термінологією дозволило науковцю зробити висновок щодо існуючих аналогій стосовно поняття вбивства княжих людей та простолюдинів, існуванні «дикої» віри («вражба»), тотожному розумінні поняття розбою («рубани»), наявній градації тілесних ушкоджень залежно від їх тяжкості («уражене», «біене», «стучене» тощо), поняття крадіжки залежно від предмета, часу, місця її скоєння, виділенні підпалу («пожгане») тощо[157].

[155] Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматское законодательство. Одесса: В типогр. Л. Нетче, 1868. С. 26 – 27.
[156] Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматское законодательство. Одесса: В типогр. Л. Нетче, 1868. С. 27.
[157] Там же. С. 27 – 29.

Багато у чому спільного між Руською Правдою і Винодольськими Законами вчений вбачає в інституті покарання. За словами Ф.І. Леонтовича, у цих пам'ятках права «Суть покарання…визначається також перш за все з приватної точки зору»[158]. Історик права знаходить достатню кількість спільних видів покарань. Зокрема передачу злочинця в «пуну область» князя він ототожнює з «потоком і пограбуванням»: як і за Руською Правдою, злочинця виганяли із своєї землі з одночасною конфіскацією його майна на користь князя.

Спільні риси він простежує і щодо системи грошових штрафів. Як зазначає Ф.І. Леонтович, в обох правових пам'ятках вони поділяються на ті, що належали князю («осуд»), та приватні; «осуд» за своїм розміром нагадував «віру» та «продажу», він залежав від ступеня суспільної небезпеки злочину, місця і часу його вчинення. Як підкреслює вчений, до системи штрафів на користь князя за Винодольськими Законами належала «вражба» («дика» віра Руської Правди), що стягувалась з громади при вбивстві та втечі злочинця. Приватні винагороди мали приблизно такий самий поділ, як і за Руською Правдою, сплачувались на користь потерпілого, а при позбавленні життя – родичам вбитого[159].

Загребські Закони (особливо, Статут 1242 р.) стосовно характерних ознак кримінального права, як вважає вчений, також мали багато спільних рис з Руською Правдою. Статут 1242 р. так само виділяв вбивство, розбій, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, крадіжку, підпал. Стосовно системи покарань, то, за словами вченого, «Статут 1242 року про покарання багато в чому схо-

[158] Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматское законодательство. Одесса: В типогр. Л. Нетче, 1868. С. 30.
[159] Там же. С. 32 – 33, 35, 37.

жий з ученням Руської Правди. Розрізняються два головні роди покарань – поток і грошові пені», у Статуті 1242 р. відображена і давньоруська система композицій з поділом штрафів на громадські та приватні[160].

Особливий напрям його досліджень – вивчення історії давньоруського і литовсько-руського права на основі застосування діахронічного виду порівняльно-історичного методу. Це дало йому підстави висловити думку, що право Київської Русі і Литовсько-Руської держави має генетичну спорідненість[161].

Подальший же розвиток права Київської Русі виявлявся у кількох напрямках. Перший з них – зовнішній, тобто, йдеться про збереження у литовсько-руський період джерельної правової бази епохи Київської Русі. На думку вченого, принаймні до видання Литовського Статуту у Литовсько-Руській державі продовжував домінувати правовий звичай: «Звичаєве право було основним джерелом як загальних законів всієї Литовсько-Руської держави…, так і статутів партикулярних (обласних)»[162].

Слід наголосити на тому, що важливою заслугою Ф.І. Леонтовича є те, що він, прискіпливо вивчивши статутні грамоти князів (привілеї, грамоти) XIV – початку XVI ст., одним з перших у вітчизняній науці визначив співвідношення законодавства і правового звичаю у литов-

[160] Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматское законодательство. Одесса: В типогр. Л. Нетче, 1868. С. 57 – 58.

[161] Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Б.м., 1865. С. 1 – 4; Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. С. 5 – 6; Иллерицкая Н. В. Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX века. Москва: РГГУ, 1998. С. 3.

[162] Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. С. 5 – 6.

сько-руський період. Так, вчений зазначає, що «…давні привілеї, листи і інші пам'ятники русько-литовського права потрібно поза сумнівом відносити до актів кодифікованого звичаєвого права …»[163]. Навіть у період видання Литовського Статуту правовий звичай визнавався субсидіарним джерелом права. На це якраз звернув увагу Ф.І. Леонтович, проаналізувавши усі три редакції Литовського Статуту.

Вагомість звичаєвого права вчений пояснював тією причиною, що створення Литовсько-Руської держави мало привести «…до підпорядкування Литви всебічному культурному впливу Русі, що стояла на набагато вищому рівні розвитку порівняно до литовських племен і тому глибоко впливала на весь їх внутрішній побут»[164].

Саме тому, на його думку, звичаї, що існували в Литовсько-Руській державі, мали руський характер, своїм корінням заглиблювались ще у часи Київської Русі, і литовські князі лише підтверджували їх існування. Як зазначає О.Є. Музичко, Ф.І. Леонтович «…був переконаний у наявності давньоруських правових традицій в литовсько-руському праві, як праві Південної Руси-України, сприймав земський звичай, як спільне джерело для давньоруського та литовсько-руського права»[165].

На наш погляд, значним внеском Ф.І. Леонтовича у розробку знань про правову історію Київської Русі, Литовсько-Руської держави є з`ясування ним ролі і значення Руської Правди як джерела литовсько-руського кри-

[163] Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. С. 10.

[164] Там же. С. 5.

[165] Музичко О. Є. Концептуальні засади наукової діяльності Ф.І. Леонтовича в галузі дослідження історії Великого князівства Литовського. *Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. Вип. 11. С. 10.

мінального права. Як вважає дослідник, Руська Правда як законодавчий пам`ятник епохи Київської Русі продовжував залишатись таким і у зазначений період, і за своїм значенням прирівнювався до правових звичаїв[166].

Підтвердженням цього є термінологічне відображення Руської Правди у багатьох актах цієї доби. Їх аналіз дав можливість Ф.І. Леонтовичу стверджувати, що давньоруське право і Руська Правда часто замінювались на терміни «устав», «пошлина», «обычай». Враховуючи те, що судовій практиці Литовсько-Руської держави не був відомий якийсь інший загальнодержавний законодавчий акт, слід погодитись із вченим, що таким актом могла бути лише Руська Правда.

Другий напрям – внутрішній, або змістовний, пов`язаний з відображенням у правових пам`ятках Литовсько-Руської держави основних понять, інститутів кримінального права Київської Русі, його термінології. Ф.І. Леонтович ґрунтовно проаналізував «нові» джерела литовсько-руського кримінального права. Це зокрема привілеї (земські та обласні) і Судебник Казимира 1468 р.

Причому він наполягає на значному партикуляризмі (пануванні у кожній області системи місцевих прав) права цієї доби[167]. Обласні привілеї (Київській, Волинській, Луцькій землі та деяким іншим областям), на думку вченого, «…мали на увазі забезпечити «добровільні (вольні) християнські права» кожної області – права, які в істотному не відступали від давнього руського права»[168].

[166] Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Б.м., 1865. С. 5.

[167] Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. С. 16.

[168] Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории

Порівняння цих привілеїв з Руською Правдою дало змогу вченому виявити значні подібності, зокрема щодо відповідальності пана за злочин холопа, поняття крадіжки, розбою, стягнення головщини та віри (вини). Ф.І. Леонтович робить висновок, що «Привілеї ці представляють, таким чином, лише розвиток положень Руської Правди»[169].

Стосовно Судебника Казимира 1468 р., то, на думку Ф.І. Леонтовича, цей нормативно-правовий акт також, як і привілеї, запозичив багато кримінально-правових норм з Руської Правди. Зокрема вчений виділяє такі постанови Руської Правди, що були зафіксовані у Судебнику Казимира 1468 р., як крадіжка велика і мала, з «лицем» і без нього; відповідальність дружини і дітей злочинця, що були співучасниками у кримінальному правопорушенні; вина як грошовий штраф тощо[170].

Вчений відзначає і вагомий вплив норм кримінального права Руської Правди на Литовський Статут. Зокрема спільні риси кримінально-правових норм Руської Правди і Литовського Статуту він вбачає у таких ознаках як: стягнення тотожних штрафів за вбивство (головщина і віра (вина); наявність «дикої» віри; однакове розуміння поняття вбивства, тілесних ушкоджень, розбою, крадіжки («великої» і «малої»), знищення чи пошкодження майна та їх видів; наявність різниці у покаранні залежно від тяжкості вчиненого діяння тощо. Разом з тим, вчений зазначає, що Литовський Статут не тільки зберіг багато постанов Руської Правди, але й розвинув їх[171].

русского права. Б.м., 1865. С. 8.

[169] Там же. С. 8.

[170] Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Б.м., 1865. С. 9.

[171] Там же. С. 16.

Загалом, Ф.І. Леонтович підкреслює, що іноземні впливи у праві цієї доби позначились лише на політично-адміністративному і становому устрої держави. У той самий час, в інших сферах правових відносин, у тому числі і кримінальних, право мало консервативний характер і «…розвивалося у дусі корінних положень давньоруського права (Руської Правди)»[172].

Як зазначалось вище, вплив ідей соціологічного позитивізму позначився на більш широкому використанні Ф.І. Леонтовичем порівняльно-історичного методу. Тому закономірним є перенесення ученим акцентів з порівняльно-слов`янського напряму на порівняльно-історичні дослідження правового устрою різних за етнічним походженням народів. Наприклад, до таких дослідів можна віднести вивчення аналогій між монгольським та московським адміністративно-правовим устроєм, що стало, на думку вченого, наслідком впливу монгольських порядків.

Варто звернути увагу і на вивчення Ф.І. Леонтовичем звичаєвого права народів Північного та Східного Кавказу, необхідність дослідження якого він пояснює науковим інтересом виявлення загальних законів розвитку правових інститутів, адже у звичаєвому праві кавказьких горців можна знайти такі явища суспільної культури, що спочатку зустрічались в історії усіх народів[173]. Також до вказаного циклу можна віднести пошук вченим суспільних першооснов віддаленої епохи спільного життя арій-

[172] Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Б.м., 1865. С. 19.

[173] Леонтович Ф. И. Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. Одесса: Тип. П.А. Зеленого, 1882. Вып. I. 1882. С. 2, 4.

ських племен з метою доведення гіпотези щодо їх генетичного зв`язку із інститутами давньослов`янського побуту[174].

Як бачимо, *предмет* у конкретних розробках Ф.І. Леонтовича був ширшим, ніж у М.Д. Іванишева, як за просторовими, так і часовими межами. Воно включало вже не тільки обґрунтування єдності права слов'янських народів, але й з'ясування місця давньоруського і литовсько-руського права у правовому розвитку загальнослов'янського права, а також відповідно до сформульованого ученим предмета порівняльної історії права – пошук спільних рис правового розвитку у різних за етнічним походженням народів.

Дослідження М.Ф. Владимирського-Буданова. У кількох працях учений намагався проілюструвати власне бачення загальнослов`янських особливостей права, а також протиставити їх особливостям права інших народів.

Він зазначає, що суспільний устрій у польських землях мав суттєву подібність із суспільним устроєм всіх інших слов`янських народів, але поступове введення у XIII – XIV ст. чужого за своєю суттю німецького муніципального права внесло істотні негативні зміни: послабило князівську владу, позбавило селянську громаду самостійного управління та суду, нарешті – призвело до появи кріпацтва; польське і чеське право підпало під суттєвий вплив німецького права; загальною родовою сферою права чехів, сербів, хорватів є слов`янське право; існують значні подібності в інститутах кримінального і цивільного права за Руською Правдою, договором Новгорода з німцями 1199 р., законами південно-західних

[174] Леонтович Ф. И. Арийские основы общественного быта древних славян. *Варшавские университетские известия*. 1897. № 6. С. 1 – 72.

слов`ян (закони громади Вепринця, міста Кастви); устрій адріатичних слов`янських громад розвивався під впливом італійського права[175].

До досліджень слов'янського права відноситься і цикл його праць з історії литовсько-руського права (зокрема «Історико-критичні етюди», 1878 р., «Нариси з історії литовсько-руського права», 1889 р. та інші), в яких науковець намагався довести наявність зв`язків між звичаєво-правовими інститутами Руської Правди та пам`ятками права Литовсько-Руської держави, обґрунтувати думку щодо панування у XIV – XV ст. на теренах Литовсько-Руської держави давньоруського звичаєвого права.

Необхідність же вивчення історії литовсько-руського права він пояснював тим, що її слід включити до загальної історії руського права, оскільки Литовсько-Руська (а не тільки Московська) держава є сполучним «містком» між давнім періодом (земським) та періодом імперії[176].

Разом з тим, у своїх конкретних порівняльно-історичних правових дослідженнях М.Ф. Владимирський-Буданов знаходить у багатьох історично-правових явищах і загальнолюдські риси: поєднання державних і приватних начал права, розширення кола спадкоємців, ліквідація обмежень права власності на землю у різних наро-

[175] Владимирский-Буданов М. Ф. Неизданные законы юго-западных славян. Журнал Министерства народного просвещения. 1881. № 3. С. 102 – 116; Владимирский-Буданов М. Ф. Отчет о годичной командировке 1880-81 года. *Университетские известия*. 1881. № 12. С. 36 – 37, 46; Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб: Печатня В. Головина, 1868. С. 299 – 300.

[176] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 3; Владимирский-Буданов М. Ф. Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. *Сборник государственных знаний*. 1877. Т. IУ. С. 21 – 22.

дів світу, громадське володіння сінокісними угіддями у індоєвропейських народів на початковому етапі історії людства, спільна у всіх первісних народів система майнових стягнень тощо[177].

Слід зазначити, що вчений з`ясовував не тільки універсальні риси, але й намагався виявляти (до певної межі) спільні риси між правовим устроєм слов`янських та західноєвропейських народів. У контексті зазначеного він підтримав думку Ф.М. Дмитрієва, який наголошував на тому, що історія руського права повинна зайняти важливе місце в юридичній історії європейських народів[178].

Вказуючи на суттєву різницю між суспільним устроєм слов`янських та німецьких народів періоду Середньовіччя, учений, однак, співвідносив устрій вказаних народів як різні види, але одного роду; знаходив (хоч і лише за формою) спільні риси між суспільним устроєм слов`ян та давніх класичних суспільств Європи; вказував на первісну близькість римського та слов`янського державного устрою[179].

Доволі оригінальними є роздуми науковця щодо необхідності пошуків спільних рис давньоруського пра-

[177] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 289, 479, 511; Владимирский-Буданов М. Ф. Неизданные законы юго-западных славян. Журнал Министерства народного просвещения. 1881. № 3. С. 113; Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. Киев: Типография В.И. Завадского, 1889. В. 1: Поместья Литовского государства. 1889. С. 51 – 52; Владимирский-Буданов М. Ф. К истории права русских инородцев. Древний Монголо-Калмыцкий или ойратский устав взысканий (Цааджин-Бичик). *Университетские известия*. 1879. № 9. С. 209.

[178] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 7.

[179] Владимирский-Буданов М. Ф. Неизданные законы юго-западных славян. Журнал Министерства народного просвещения. 1881. № 3. С. 115; Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб: Печатня В. Головина, 1868. С. 301.

ва (як важливого елемента слов`янського права) та права деяких азіатських народів. Так, він надавав важливого значення опублікуванню давнього монголо-калмицького статуту стягнень, адже це дає «…новий елемент для порівняльно-історичного вивчення всесвітнього права, а саме новий частковий приклад відношення національної оригінальності права до його загальнолюдського значення». Він наполягає на тому, що єдність людської природи є особливо помітною у сфері права, і тому можна одразу з`ясувати подібності «…в Уложенні середньо-азіатських улусів XVII ст. і напр., в Руській Правді»[180].

На його погляд, подібності у праві народів, що є різними в етнічно-культурному відношенні, можна пояснити і майже однаковими умовами їх проживання (руський народ XI – XII ст. та азіатські народи XVII ст.). Проте вчений наголошує, що подібні риси існували не тільки між монгольським статутом та Руською Правдою: він знаходить їх у пам`ятках литовсько-руського, московського права, Псковській Судній грамоті, а сувора кругова порука притаманна не тільки монгольському та давньоруському, але й слов`янському і давньому німецькому праву[181].

Таким чином, можна констатувати, що *предмет* конкретних досліджень був більш ширшим, ніж сформульований, і включав не тільки предмет порівняльної історії слов'янського права. Безумовно, що пріоритетним для ученого був пошук виключних особливостей загаль-

[180] Владимирский-Буданов М. Ф. К истории права русских инородцев. Древний Монголо-Калмыцкий или ойратский устав взысканий (Цааджин-Бичик). *Университетские известия*. 1879. № 9. С. 198.

[181] Владимирский-Буданов М. Ф. К истории права русских инородцев. Древний Монголо-Калмыцкий или ойратский устав взысканий (Цааджин-Бичик). *Университетские известия*. 1879. № 9. С. 206 – 207.

нослов'янського права, а також доведення самобутності і безперервності правового розвитку руського права як елемента наднаціональної правової спільноти.

Разом з тим, до предмета (очевидно, у розумінні ученого – загальної (всесвітньої) історії права) можемо включити і пошук спільних рис правових інститутів різних народів світу у первісний період, подібностей у праві слов'янському і західноєвропейському, у праві руському (причому, різних періодів) і азіатському.

Дослідження М.М. Ясинського. Так само, за прикладом своїх попередників, він намагався порівнювати правовий устрій слов'янських народів. Зокрема, використовуючи синхронічний вид порівняльно-історичного методу, М.М. Ясинський обґрунтовував тезу щодо приналежності інститутів давньоруського і литовсько-руського права спільним слов`янським правовим началам.

Він підтримав думку Ф.І. Леонтовича про спорідненість хорватської задруги та дворища Литовсько-Руської держави XV – XVI ст., а також поділяв погляди тих вчених, які вважали, що давньоруський термін «вервь» є аналогічним тим термінам у мові південних слов`ян, що відображають зв`язок родинності людей, пов`язаних єдністю походження або мають кровні зв`язки (наприклад, «врвные братья» Полицького Статуту або сербський «връвникъ»)[182].

Учений провів і важливе дослідження правових норм, які регулювали діяльність, компетенцію та склад Головного Литовського трибуналу. Зокрема науковець дійшов висновку про різну структуру судової системи Литовсько-Руської держави і Польського королівства та

[182] Ясинский М. Н. «Село» и «вервь» Русской Правды. М.Н. Ясинский. Киев: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1906. С. 9, 22.

компетенцію судів, причому така різниця існувала не лише у XM ст., але й після прийняття Литовського Статуту 1529 р.[183]

Як вважав дослідник, відмінності між правовими джерелами, різниця у мові, яка використовувалась у судових та адміністративних справах у Польському королівстві і Волинському, Брацлавському та Київському воєводствах, зумовила і створення для останніх особливого Луцького трибуналу, а компетенція Коронного трибуналу не мала поширення на ці воєводства[184].

Зацікавленість слов'янським правом відмічаємо у період після еміграції ученого. У цей час М.М. Ясинський основну увагу приділив дослідженню південнослов'янського права. Зокрема ним були опубліковані тексти Каставського і Вепринського статутів.

Протягом 20-х років XX ст. він у ряді статей на сербській і словенській мові намагався виявити впливи візантійських законодавчих збірників на «Законник Стефана Душана»; ґрунтуючись на положенні про загальнослов'янське спільне коріння, доводив тісний взаємозв'язок між нормами давньоруського і південнослов'янського права, наголошував на необхідності більш детального вивчення національного права слов'янських народів.

Як і у Ф.І. Леонтовича та М.Ф. Владимирського-Буданова, важливе місце у його творчості займало доведення на основі застосування діахронічного виду порівняльно-історичного методу наявності генетичних

[183] Ясинский М. Н. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1: Происхождение Главного Литовского трибунала. Киев: Типография Н.А. Гирич, 1901. С. 8 – 11, 23.

[184] Ясинский М. Н. Луцкий трибунал, как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI в. Киев: Типография Т. Г. Мейнандер, 1899 – 1900. С. 20.

зв`язків між звичаєво-правовими інститутами Руської Правди та пам`ятками права Литовсько-Руської держави, проведення аналогій між цими інститутами. М.М. Ясинський акцентував увагу на можливості за допомоги порівняльно-історичного вивчення руського права давнього періоду з наступним західно-руським пояснювати неясні місця Руської Правди та реконструювати загалом історичний розвиток давньоруського права[185].

Вчений підтримав погляди Ф.І. Леонтовича та М.Ф. Владимирського-Буданова щодо панування у XIV – XV ст. на теренах Литовсько-Руської держави давньоруського звичаєвого права. Причому норми звичаєвого права регулювали не лише сферу приватних цивільних відносин, кримінального права, процесу, але й, на думку М.М. Ясинського, торкались різних сторін державного життя (адміністративних, станових та фінансових відносин); отже, громадам було надано автономію у сфері регламентації відносин нормами звичаєвого права.

Завдяки аналізу текстів деяких статутних грамот вчений дійшов висновку, що у XIV – XV ст. в умовах відсутності в державі єдиного законодавства в окремих її землях існували свої місцеві системи звичаєвого права (вітебське, полоцьке, київське, смоленське та інші)[186]. Статутні земські грамоти, дослідженню яких вчений приділив основну увагу, якраз і мали на меті підтвердити існуючі давні правові звичаї, гарантувати їх місцевому населенню, забезпечити непорушність їх дії.

---

[185] Ясинский М. Н. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1904. С. 439.

[186] Ясинский М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев: В университетской типографии, 1889. С. 2 – 3.

В інших своїх розвідках М.М. Ясинський також намагається провести паралелі між окремими нормами, інститутами, термінами Руської Правди та правовими пам`ятками Литовсько-Руської держави. Так, він вважає, що зміст терміну «село» Руської Правди є аналогічним термінам «дворище», «сільце», «селище», що містились у ряді актів XV – XVI ст.[187]

Так само для вченого природним є факт того, що давній руський інститут «гоніння сліду» зберігся у недоторканості і у XV – XVI ст., відповідальність «верві» у справах про крадіжки і вбивства була аналогічною в XI – XII ст. та XУI ст., давньоруська «вервь» є нічим не іншим як «село», «сільська громада» пам`яток права Литовсько-Руської держави XV – XVI ст.[188].

На підставі порівняльно-історичного дослідження норм Руської Правди та ряду законодавчих і судових актів Литовсько-Руської держави XV – XVI ст. він дійшов висновку і про тотожність інституту «закупництва». Хоча даний інститут у XV – XVI ст. еволюціонував (змінились деякі обставини, деталі, риси), але, на думку вченого, юридична природа, підстави, мета залишились порівняно з XII – XIII ст. незмінними.

Тому М.М. Ясинський наголошує на тісному генетичному зв`язку між закупами Руської Правди і «закупництвом» XУ – XУI ст. Така переконаність вченого ґрунтується на тому, що терміни, які відображали поняття «закупництво», мали не лише зовнішню подібність, але й внутрішню. Адже, як зазначає вчений, не можна проводити аналогій між термінами, подібними за зовнішніми ознаками, або між термінами, які мають навіть внутріш-

[187] Ясинский М. Н. «Село» и «вервь» Русской Правды. М.Н. Ясинский. Киев: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1906. С. 7 – 8.
[188] Там же. С. 13, 19 – 22..

ню часткову подібність, оскільки з плином історичного часу певний термін може відобразити інше правове явище[189].

Отже, можемо стверджувати, що *предмет* конкретних дослідів, які проводив М.М. Ясинський, як і у попередників, включав пошук загальнослов'янських правових начал і спільних рис, а також обґрунтування ідеї про невіддільність давньоруського і литовсько-руського права від єдиного слов'янського права.

Аналіз змісту конкретних порівняльно-історичних правових досліджень представників слов'янської школи права в Україні дозволяє стверджувати про поступове формування у рамках порівняльної історії права *проблемної сфери*. Виділимо принаймні дві проблеми, на яких варто зосередити увагу.

Однією з них, як ми вважаємо, є особливий характер «західно-руського» права (права Західної (Литовської) Русі) у контексті загальної правової історії руського права. Концепція західно-руського права, ідейною «предтечею» якої був М.Д. Іванишев, а фактичними розробниками Ф.І. Леонтович і М.Ф. Владимирський-Буданов, погляди яких були розвинені учнями останнього, у тому числі – і М.М. Ясинським, достатньо висвітлена у науковій літературі. Зокрема ціла низка праць (включно із дисертаційним і монографічним дослідженнями), які присвячені вивченню і актуалізації положень даної концепції, належить Т.І. Бондарук; можна навести і розробки на дану тематику С.І. Михальченка та інших науковців.

[189] Ясинский М. Н. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1904. С. 463 – 465..

Тому звернемо увагу на найбільш принципові постулати зазначеної концепції:

– по-перше, західно-руське право мало генетичний зв'язок із руським правом періоду Київської Русі;

– по-друге, західно-руське право діяло на території Великого князівства Литовського (оскільки у цій державі домінував «руський» елемент, то її учені називали Литовсько-Руською) і Речі Посполитої упродовж XIV – XVII ст.;

– по-третє, західно-руське право, маючи найтіснішний зв'язок із звичаєвим давньоруським правом, Руською Правдою, синтезувало також польське право, зазнало впливу німецького і римського права.

Основним же результатом формування даної концепції була руйнація тодішньої схеми, яка панувала у російській науці, історичного розвитку руського права: право Київської Русі – право Московської Русі – період імперії; ставилась під сумнів думка, що єдиною спадкоємицею Київської Русі і її права була Московія.

Разом з тим, поява даної концепції зумовила і перехід від уявлень про одноманітність сприйняття «історично-правової картини» східнослов'янського світу до її осмислення як багатоманітності проявів. Відповідно, «єдино-загальний» (офіційно затверджений) напрям розвитку давньоруського права міг співіснувати із «особливими» шляхами (західно-руське і східно-руське право).

У свою чергу, обґрунтована ученими «особливість» об'єктивно становила підґрунтя для подальшої наукової розробки на основі західно-руського права унікальності еволюції українського (у межах, наприклад, систем права Київської, Подільської, Волинської земель XV – XVII

ст., у подальшому – у період Гетьманської України другої половини XVII – XVIII ст.), білоруського, литовського права; а на основі східно-руського – права московського (Московської держави), російського права (Російської імперії), новгородського і псковського права (Новгородської і Псковської республік до їх інкорпорації у Московське князівство). Як наслідок, розширювались і можливості порівняльно-історичного методу.

Учені ж слов'янської школи права в Україні у другій половині XIX ст. поставили на порядок денний вирішення такої проблеми: якою мірою співвідносяться право західно-руське і право московське (Московського князівства, царства)? Отже, виникла нагальна потреба у застосуванні порівняльно-дослідницьких засобів і переносу вирішення цієї проблеми до сфери порівняльної історії права.

Слід зазначити, що думки учених стосовно співвідношення права західно-руського і московського розійшлися. Так, М.Ф. Владимирський-Буданов вважав, що вивчення історії права Західної Русі має переслідувати не лише учбові завдання: вчений, досліджуючи його, намагався за аналогією пояснити як прогалини у правовій історії Московської держави, так і, головне, знайти спільні (загальноруські) риси між ними. Особливо показовим у цьому відношенні є спроби історика порівняти Литовський Статут і Соборне Уложення 1649 р.

Говорячи про рецепцію укладачами Уложення деяких норм Статуту, М.Ф. Владимирський-Буданов намагався довести, що ця рецепція проводилась «в силу національної спорідненості двох руських кодексів», «підстави для запозичення полягали в єдності національності двох держав». Саме тому, на думку вченого, запозиченню

підлягали лише ті норми, що відповідали духу і характеру національного права[190].

Іншої позиції дотримувався Ф.І. Леонтович. Він, наприклад, достатньо обережно поставився до питання ймовірного відображення норм права Київської Русі у праві Московської держави. Учений висловив думку, що «…між Руською Правдою і законодавством московським міститься нічим не наповнювана прірва …»; у Московській державі «…є законодавчі пам'ятники з новими юридичними інститутами, ніскільки не схожими з Руською Правдою. Законодавство московське, з часу Судебників, втрачає всякий зв'язок з давнім руським правом»[191].

Отже, хоч і у дещо завуальованій формі, але науковець висловив думку про відсутність прямого зв'язку між правом Західної Русі (яке мало генетичну спорідненість із правом Київської Русі) та правом Московської держави.

Подібний погляд висловив і М.М. Ясинський. Він вважав, що давньоруське і західно-руське право мали найтісніші зв'язки. Такі зв`язки пояснювались ним тим, що західна (литовська) Русь, на відміну від московської Русі, найбільше зберегла і розвинула давньоруські правові норми і тому є наступницею Київської Русі у правовому розвитку.

Окрім того, Литовсько-Руська держава обіймала ту територію (басейн Дніпра), де сформувались і дістали розвитку усі правові інститути давньої Русі і де виникла Руська Правда.

---

[190] Владимирский-Буданов М. Ф. Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. *Сборник государственных знаний*. 1877. Т. IУ. С. 5, 21.

[191] Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Б.м., 1865. С. 1, 2.

Іншою *проблемою* була проблема рецепції правових норм і запозичень у праві. Спільним для учених була думка щодо позитивів від широких запозичень у праві слов'янських народів, адже всі вони мали єдність правових начал; цим же пояснювались і аналогії у праві народів «слов'янського племені», можливості пояснювати прогалини і «темні» місця в їх законодавствах і правовому розвитку. Так само науковці допускали і рецепцію норм неслов'янського права; проте порівняльний аналіз їх праць доводить, що різним було ставлення учених до її наслідків.

Так, М.Д. Іванишев і М.Ф. Владимирський-Буданов протиставляли слов'янське і неслов'янське право, і вважали, що рецепція призведе до спотворення органічного характеру правового розвитку слов'янських народів, руйнації національних правових особливостей (наприклад, віра – інститут «чужий», привнесений з німецького права, тому він зникає; німецьке муніципальне право, введене у польських землях, спричинило появу кріпацтва, тощо).

Більш лояльно до наслідків рецепції поставились Ф.І. Леонтович і М.М. Ясинський. Перший з них вважав, що подібності в однорідних правових інститутах, які зустрічають у різних народів, можна, крім іншого, пояснити рецепцією (передачею).

Так, якщо подібності у праві давньоруському, московському, давньому німецькому і монголо-татарському М.Ф. Владимирський-Буданов пояснював єдністю психічних і фізичних законів природи людини, однаковими умовами проживання, то Ф.І. Леонтович підкреслював (причому, без негативного забарвлення) значення впливів монгольського права на московське, що стало

наслідком монголо-татарської навали. Він зазначає, що «У руській історії…міститься якась прірва, яку не можна заповнити, між старим руським «миром», «землею» і пізнішою московською «державою». Монгольський гніт, або краще сказати, давні «ойротські» статути монголів і представляють той двовіковий міст, який виріс над сказаною прірвою протягом монгольської епохи…»[192].

У державному ладі і соціальному устрої Московського князівства (царства) він виявляє такі важливі монгольські впливи як наявність «приказов» («палат»), інституту «тарханства», закабалення не тільки селянства, але й представників вищих станів населення, службово-родового «местничества». Більше того, на думку вченого, зовнішній фактор сприяв, власне, становленню Московської держави. Це стало можливим через недостатність для об`єднання у північно-східних землях внутрішніх сил.

Як зазначає історик права, «Татарщина, силоміць самих обставин, була поставлена в положення першого «збирача» руської держави»[193]. Ф.І. Леонтович знаходить монгольський вплив і безпосередньо у кримінальному праві Московської держави. Цей вплив виявляється у запровадженні різних видів покарань. Ця карна система, на погляд вченого, залишається навіть і у Соборному Уложенні 1649 р.[194].

---

[192] Леонтович Ф. И. К истории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий. Одесса: Печатано в тип. Г. Ульриха, 1879. С. 249.

[193] Леонтович Ф. И. Национальный вопрос в Древней России. Варшава, 1895. С. 59.

[194] Леонтович Ф. И. К истории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий. Одесса: Печатано в тип. Г. Ульриха, 1879. С. 272.

М.М. Ясинський же надавав рецепції позитивного значення у формуванні права певної країни. Він вважав, що перехід від звичаю до закону є об`єктивно зумовлений процес, а причинами такого переходу він називає незручність партикуляризму звичаєвого права в умовах посилення держави та недостатню точність і визначеність його формулювань на противагу нормам закону. Якраз цьому процесу у значній мірі сприяла рецепція іноземного права[195].

Відповідно, учений прихильно поставився до рецепції норм візантійського права до правових пам'яток Київської Русі. Він зазначає, що як джерела права на Русі діяв ряд збірок візантійського права (Номоканон, Еклога, Прохірон тощо), а такі пам`ятки як Закон судний людям та Книги законні були піддані руськими компіляторами переробці. Вчений зауважує, що вплив візантійського права і церкви був рішучим і значним у справі створення в Київській Русі права, спільного для всіх її областей.

Разом з тим, він наголосив на різних результатах цього процесу для Київської Русі і країн Західної Європи. Для останніх, на його думку, було властиво переймати у цілому і незмінному вигляді збірки римського права; натомість, на Русі переймалось лише те, що відповідало локальним умовам, побуту і правосвідомості населення, «…завдяки чому нерідко відбувалось своєрідне сполучення начал візантійського права з національним». Але тим не менше формування кросскультурного характеру права Київської Русі не відбулось: за словами М.М. Ясинського її право вільно розвивалось, не втрачаючи своїх

[195] Ясинский М. Н. Внешняя история русского права. Киев: Типография Петра Барского, 1895. С. 30 – 32.

національних якостей і не відступаючи від національних основ[196].

Вище ми зазначали, що праці вітчизняних соціологів-позитивістів доречно згрупувати за взаємопов'язаними блоками, серед яких виділяємо конкретні порівняльно-історичні правові дослідження й розробку проблемних питань. У зв'язку з цим звернемо увагу на відображення теоретико-методологічних засад порівняльної історії права у конкретних порівняльно-історичних дослідженнях, які проводили науковці.

А) *Конкретні порівняльно-історичні правові дослідження.*

А.М. Стоянов. Конкретні дослідження ученого у сфері порівняльної історії права стосувались вивчення і порівняння норм і форм права, деяких інших соціорегулятивних норм у різних народів первісної епохи, Стародавнього Сходу, Греції, Риму, Середньовіччя, Нового часу.

А.М. Стоянов поставив питання про стадії розвитку права у різних народів, які обумовлювались, на його думку, культурологічними та ціннісними аспектами. Він виділив право «примітивних» та культурних народів. Ознаками «примітивності» є відсутність у первісну епоху писемності, архітектури, наукових знань, мистецтва, ремесел, на початковому рівні знаходяться елементарні властивості людської природи, наявні грубі форми суспільного життя тощо; «примітивним, або давнім, може бути визнане все те, що найбільш близьке до перших і слабких зародків культурного розвитку…Новим…може бути назване лише все те, що найбільш близьке до умов

[196] Ясинский М. Н. Внешняя история русского права. Киев: Типография Петра Барского, 1895. С. 95 – 96.

істинного прогресу відповідно вищим ідеалам правди, гідності і найбільшого щастя людини…»[197].

Зацікавленість «архаїчністю» права і суспільного життя народів первісної епохи зумовлювалась пошуком «точки відправлення, звідки виходять, під впливом умов відомої стадії суспільного розвитку, спочатку паралельні, а потім все більше і більше з відхиленням одна від одної лінії історичного розвитку правових явищ у самих різних племен, родових союзів, національностей і народів»; «…відкриття і встановлення загальних законів, що пояснюють зародження і еволюцію різноманітних історичних явищ юридичного світу»[198].

Задля виявлення таких законів вчений послідовно досліджує, наприклад, інститут права власності, спадщини, договірні зобов`язання, політичні установи, станову організацію, судоустрій, кримінальне право у сучасних йому племен Тасманії, Австралії, Полінезії, Гавайських островів, Таїті, Яви, Африки, Америки.

На підставі порівняння, проведення історичних аналогій він доходить висновку, що право власності у своєму виникненні та розвитку підкорялось дії багатьох однорідних законів у всіх народів; інститут спадкування у своїй еволюції має стояти на ступені спадкування за законом чи звичаєм; існують спільні соціальні однорідні закони, які детермінують розвиток політичних установ, станової та судової організації[199].

[197] Стоянов А. Н. Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним правом. Харьков: В университетской типографии, 1883. С. 18; Стоянов А. Н. Примитивное право и законодательство культурных народов древности. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1897. Кн. 2. С. 33.

[198] Стоянов А. Н. К вопросу о возникновении институтов имущественного и обязательственного права. *Юридический вестник*. 1887. Т. 26. С. 260.

[199] Стоянов А. Н. Зачатки юридических и политических учреждений у перво-

Загальними вихідними «пунктами» А.М. Стоянов називає стадні союзи людей у додержавний період та коливання суспільств між анархією і деспотією. Зв`язуючою ланкою між «примітивізмом» диких племен і самобутніми цивілізаціями є «культурний» Схід. За словами І.А. Ємельянової, він шукав коріння європейської цивілізації на Давньому Сході, чим успадкував традицію Гегеля[200].

Вчений вважав, що на Сході, по-перше, можна знайти форми суспільного побуту і установи того ж типу, що й у первісну епоху, але вже розвинені, поставлені в органічний зв`язок із цілісними системами релігії, політики, філософії та законодавства; по-друге, Схід – це ключ для пояснення залишків первісних форм, що зустрічаються в юридичному побуті Заходу. Причому прискіпливої уваги, на думку А.М. Стоянова, заслуговувало вивчення права Стародавньої Індії, бо «…у віддалену історичну основу якої…покладені риси, загальні багатьом іншим арійським народам»[201].

Саме тому ряд його праць присвячено, наприклад, правовому статусу жінки за пам`ятками законодавства Індії, зовнішній історії права та державному устрою Стародавньої Індії. Цікаво, що історик права досліджував законодавство Індії у тісному взаємозв`язку із релігією, філософією; дійшов висновку, що в основі Законів Ману покладено загальні принципи релігії, філософії та пра-

бытных народов. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1895. Кн. 1. С. 76 – 80; 86 – 87; 93 – 98.

[200] Емельянова И. А. Всеобщая история права в русском дореволюционном правоведении (XIX век). Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1981. Ч 1. С. 83.

[201] Стоянов А. Н. Примитивное право и законодательство культурных народов древности. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1897. Кн. 2. С. 37, 39; Стоянов А. Н. Из лекций по истории восточных законодательств. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1899. Кн. 1. С. 53 – 54.

ва, а юридичні норми індусів у приватному праві мають аналогію з нормами права у римлян, що пояснювалось поступовим і самобутнім розвитком загально-арійських звичаїв у сім`ї та «єдністю людської логіки»[202].

На підтвердження думки про існування універсальних законів правового розвитку вчений досліджує також кримінальне право Стародавнього Риму. Він зазначає, що «…римське кримінальне право…має великий історичний інтерес, оскільки на матеріалі цього відділу права у римлян можна перевірити і підтвердити a posteriori багато гіпотез і загальних висновків про вищі закони розвитку в людських спільностях…»[203].

Пошук вченим аналогій не обмежувався дослідженням правових норм народів первісної та стародавньої епохи. Так, А.М. Стоянов намагався виявити спільні риси сімейних відносин за законодавством Англії, Франції, Іспанії, Австрії, Німеччини, Швейцарії США XIX ст. та «системами звичаєвого і писаного права у примітивних і патріархальних народів».

Він з'ясував, що принцип покарання жінки за перелюбство, нерівності між подружжям під час розлучення у давню епоху діяв не лише в Європі, але й на інших континентах; існували аналогії між окремими побутовими явищами Сходу і Заходу, деякими «приватностями ново-європейського і примітивного права»; наявним є інститут «законної опіки над жінкою» у найдавнішій, загальноарійській формі, а наступними ступенями його

[202] Стоянов А. Н. Примитивное право и законодательство культурных народов древности. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1897. Кн. 2. С. 47, 53.

[203] Стоянов А. Н. Уголовное право Рима от древнейших времен до Юстиниана включительно. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1895. Кн. 3. С. 100 – 101.

історичного розвитку є опіка у римському, німецькому, французькому, англійському законодавстві від Закону XII таблиць до новітнього часу; вбачається зв`язок між цивільним правом Франції XIX ст. і французьким звичаєвим правом, а вивчення останнього роз`яснює як аналогії між сучасними законодавствами романо-німецьких народів, так і їх історично-генетичну залежність від спільного джерела – початків давнього німецького (видозміненого давньоарійського) права[204].

І.М. Собестіанський. В основному, його науковий доробок стосується дослідів у сфері, по-перше, вивчення історичних пам`яток слов`янського права; по-друге, історіографії історії слов`янського права на основі методів позитивізму. Як зазначає О.В. Кресін, науковець, «… застосовуючи соціологічно-позитивістську методологію, переосмислив науковий доробок школи слов`янського права на прикладі питання про кругову поруку»[205].

Слід додати, що І.М. Собестіанський цим не обмежився: інтерпретація поняття «слов`янське право» відбувалась і через призму дослідження національних особливостей характеру слов`ян, їх юридичного побуту. У своїй першій розвідці «Кругова порука у слов`ян за давніми пам`ятками їх законодавства» (1886 р.) він погоджувався з тим, що розробка історії слов`янського права вкрай не-

[204] Стоянов А. Н. Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним правом. Харьков: В университетской типографии, 1883. С. 10 – 11; Стоянов А. Н. Обычное право в истории важнейших государств Западной Европы и особенно Франции. Харьков: В университетской типографии, 1883. С. 20, 24.

[205] Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX – XX століть : за ред. О.В. Кресіна; упоряд. О.В. Кресін, К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. Київ: Ін-т держави і права іменіВ.М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2008. Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». Вип. 5. С. 15.

обхідна для осмислення історії руського права, причому така розробка має проводитись на порівняльних засадах.

Разом з тим, порівняльно-історичне дослідження повинно відповідати деяким умовам: достовірності історичних джерел; їх філологічного тлумачення з метою виявлення беззаперечного знання; абстрагованості при порівнянні від національних пристрастей та уподобань[206].

У вказаній праці вчений надав критичну оцінку науковому доробку представників слов`янської школи саме за відсутність у них зазначених умов. Причиною цього він вважав зовнішньополітичну зааганжованість, національне самолюбство тощо. Основні його критичні стріли стосувались використання вченими даної школи фальсифікованих пам`яток та апріорного протиставлення слов`янського та німецького права: «…давнє німецьке і слов`янське законодавства представляють дві протилежні системи, причому відмінна риса «германізму» - це егоїзм і жорстокість, між тим як «слов'янізм» відрізняється м`якістю і людяністю. Така протилежність стала результатом особливих вроджених властивостей характеру німецької і слов`янської раси»[207].

Використовуючи тексти правових пам`яток слов`ян (чехів, поляків, руських, хорватів та ін.). І.М. Собестіанський піддав критиці думку західних, російських та українських славістів про безапеляційне різке протиставлення слов`янського і німецького права; про можливість «перенесення» за аналогією правових інститутів одного слов`янського народу до іншого. Більше того, «… чим далі ми заглиблюємось у минулі віки історичного життя слов`ян та німців, тим більше зустрічаємо поді-

[206] Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. С. 1 – 2, 47.
[207] Там же. С. 2, 5.

бностей у правових установах обох народів, оскільки ми не допускаємо протилежності «природного почуття правосуддя» у слов`ян і німців»[208].

Про наявність спільного у давніх німців та слов`ян вчений намагався показати на прикладі кругової поруки. Ґрунтуючись на філологічному та юридичному тлумаченні текстів правових пам`яток давніх слов`ян, німців та англосаксів, порівнянні думок М. Іванішева, Палацького, Мацейовського, Фейєрбаха, Маурера, він зробив ряд важливих висновків:

– по-перше, інститут кругової поруки не був притаманний лише давнім слов`янам;

– по-друге, даний інститут як елемент відповідальності родових і територіальних союзів був притаманний і англосаксам, і німцям;

– по-третє, інститут кругової поруки є продуктом відповідної стадії суспільного розвитку і позбавлений будь-якого національного забарвлення[209].

З даних висновків із логічною необхідністю випливало прагнення вченого проілюструвати історичний процес розвитку інституту кругової поруки як універсального соціального явища, притаманного всім народам, довести, що «слов'янський» інститут кругової поруки був закономірно «включений» у вказаний процес.

Як зазначав І.М. Собестіанський, повне домінування кругової поруки відноситься до родового ладу; з часом, у міру розселення народів, родово-патріархальні

[208] Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. С. 28.

[209] Собестианский И. М. Взгляды разных славянских ученых на институт круговой поруки у древних славян. *Юридический вестник*. 1885. Т. XX. Кн. 1 (сентябрь). С. 68; Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. С. 58 – 59.

зв`язки слабнуть, родові союзи поступаються місцем територіальним, і в основі кругової поруки є вже не спільність походження, а відносини сусідства і громадське землеволодіння[210]. З розвитком державного ладу кругова порука поступово відмирає, прояв чого вчений вбачав у перетворенні її на обов`язок мешканців певної округи слідкувати за громадським порядком. Обґрунтувати універсальну природу інституту кругової поруки, закономірності його розвитку залежно від стадій суспільної еволюції, а не простого запозичення вчений намагався через характеристику вказаного інституту у сучасних йому народів – південних слов`ян, горців Кавказу, албанців[211].

Філологічне та юридичне тлумачення науковцем ряду правових пам`яток болгар, сербів та хорватів, чехів, поляків, руських дозволило йому зробити висновок щодо характеру кругової поруки у слов`янських народів. Вчений вважав, що інститут кругової поруки, який існував у слов`ян, мав спільні риси; разом з тим, їх слід розглядати не як особливість панслов`янського права, а як надбання всіх народів.

Він зазначає, що, як і в інших народів, у слов`ян збереглись залишки родових і територіальних порядків, що й виявилось у статтях правових пам`яток давніх слов`ян про кругову відповідальність родових і громадських союзів (одним із свідчень генетичного зв`язку між цими

[210] Собестианский И. М. О первобытной круговой поруке. *Юридический вестник*. 1886. Т. XXI. Кн. 2 (февраль). С. 305 – 307; Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. С. 60 – 62.

[211] Собестианский И. М. О первобытной круговой поруке. *Юридический вестник*. 1886. Т. XXI. Кн. 2 (февраль). С. 308 – 313, 318; Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. С. 63 – 72.

союзами була наявність аналогічних за значенням термінів: руського «вервь», польського «ополе», сербського «околина»)[212].

В іншій своїй роботі – «Вчення про національні особливості характеру та юридичного побуту давніх слов`ян» (1892 р.) – вчений висловив подібні погляди. Вона побудована на критичному осмисленні існуючих на той час у літературі теорій щодо правосвідомості слов`ян та їх правового устрою, спробі об`єктивно дослідити історично-правові джерела. В основному, існуючі погляди на характер давніх слов`ян І.М. Собестіанський називає сентиментально-поетичними, а їх коріння ґрунтується на причинах виключно політичних. Проте до кінця XVIII ст. у літературі, як вважає науковець, побутувала інша думка на характер давніх слов`ян. Давні письменники, В. Татищев, Антон та ін. на основі об`єктивного вивчення джерел висунули концепцію про відсутність у давніх слов`ян особливих національних рис, а вони, як і інші сучасні їм народи, мали такі риси як войовничість, хоробрість та жорстокість[213].

Ситуація змінилась з кінця XVIII ст., коли у 1791 р. німецький філософ-гуманіст Гердер висловив ідею про те, що «…слов`янське плем`я відрізняється від других народів головним чином наявністю серед нього гуманних начал»[214].

Як зазначає І.М. Собестіанський, завдяки його вченню наука стала на хибний шлях, а його теорія суперечить

[212] Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. С. 131 – 132.

[213] Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях и юридического быта древних славян. Историко-критическое исследование. Харьков: Типография А.Н. Гусева, 1892. С. 8 – 9.

[214] Там же. С. 10.

як історичним джерелам, так і універсальним законам розвитку. Ідеї Гердера були підхоплені вченими, почалось активне формування слов`янської школи, передусім, у Польщі та Чехії, згодом – в Російській імперії. Такі вчені як Добровський, Суровецький, Шафарик, Воцель, Мацейовський, Шуйський, Бобжинський, Богуславський та ін. науковці кожний у своїй інтерпретації намагались виявити національні особливості характеру давніх слов`ян.

Він вченим уявлявся як сплав релігійності, працездатності, веселості, миролюбства, відданості власній мові тощо. На початку 50-х років XIX ст. «…західно-слов`янське вчення про…пасивний характер давніх слов`ян є вже пануючим у руській історичній літературі»[215].

Як і у попередній праці, І.М. Собестіанський з позицій позитивістської методології намагався критично проаналізувати історичні джерела і довести відсутність у слов'ян особливих національних рис. Ним до дослідження були залучені свідчення Тацита, Прокопія Кесарійського, Менандра, Іоана Біклярського, Іоана Ефеського, патріарха Фотія, Льва Діакона, руські літописи, арабські джерела тощо. У результаті вчений дійшов висновку, що давні слов`яни не відрізнялись мирним характером, а, як і інші народи, були доволі войовничі, і не лише при захисті власних домівок[216].

У питанні про національні особливості юридичного побуту давніх слов`ян науковець зайняв аналогічну позицію. І.М. Собестіанський зазначав, що вчені подібність між законодавчими пам`ятками давніх слов`ян та давніх німців пояснювали або як результат аналогічного

[215] Там же. С. 72.
[216] Там же. С. 98 – 99.

мистецтва, або запозиченням. Відповідно, представники німецької школи вказували на «німецькі» джерела юридичного побуту давніх слов`ян; вчені слов`янської школи, навпаки, відстоювали ідею про запозичення давніми німцями деяких інститутів слов`янського права, наполягали на винятковості і самобутності юридичного побуту давніх слов`ян.

І.М. Собестіанський послідовно ілюструє погляди польських, чеських, російських та українських вчених XIX ст. на національні особливості юридичного побуту давніх слов`ян, вказує на виділення цими вченими основної риси правового устрою слов`ян – «громадськості», демократичності.

Проте на підставі прискіпливого аналізу історичних джерел він піддав критиці вказані погляди і наголошував на наступному:

1. Юридичний побут давніх слов`ян і німців нічим між собою не відрізнявся;

2. Правовий устрій слов`ян, як і німців, складався під впливом корінних властивостей їх характеру (войовничість, жорстокість, підприємливість);

3. З давніх часів у слов`ян існувала князівська влада, а рабство було звичайним явищем;

4. Сімейний побут слов`ян характеризувався патріархальністю. У цілому, враховуючи зазначене вище, І.М. Собестіанський дійшов висновку, що ні про які корінні особливості юридичного побуту давніх слов`ян не може бути і мови[217].

[217] Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях и юридического быта древних славян. Историко-критическое исследование. Харьков: Типография А.Н. Гусева, 1892. С. 205.

М.О. Максимейко. Даний учений звернувся до вивчення історії давньоруського та західно-руського права із залученням іноземного матеріалу.

Так, у праці «Джерела кримінальних законів Литовського Статуту» (1894 р.) вчений на основі співставлення, аналогії намагався виявити як автохтонні, так і іноземні джерела артикулів Литовського Статуту всіх трьох редакцій, з`ясувати ступінь і характер рецепції норм іноземного права до вказаної правової пам`ятки Литовсько-Руської держави, виявити особливості литовсько-руського кримінального права. Науковець з'ясував, що до джерельної бази Литовського Статуту слід віднести руське звичаєве право, норми якого містились у Руській Правді; місцеве законодавство (статутні грамоти, Судебник Казимира 1468 р., різноманітні статути, присвячені окремим питанням, поправи статутні, конституції); польські та німецькі правові пам`ятки. Проте він наголошував на різниці у кількісному та якісному співвідношенні цих джерел, особливостях інтерпретації укладачами Статуту реципованих норм іноземного права.

Учений справедливо зазначав, що більшість постанов Статуту слід віднести до модифікованих і розвинених під впливом місцевих умов норм руського права та законодавства достатутної епохи; «…що на підставі місцевих джерел Статуту були укладені закони про т. зв. приватних злочинах та деяких державних, які найбільше торкались інтересів суспільства, а також про покарання, які передбачались за них…»[218].

Стосовно рецепції норм польського права, то М.О. Максимейко зауважив, що укладачі Статуту у багатьох

[218] Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. С. 181 – 182.

випадках копіювали форму норми, але зміст залишався «руським», перероблювали і групували норми, усували казуїстику тощо; змістовна ж частина норм з польських джерел, що були включені до Статуту, стосувалась злочинів, спрямованих проти прав держави (проти суду, посадові злочини та ін.). Нарешті, з німецьких пам`яток були запозичені політичні злочини, деякі злочини у сімейній сфері, ідея залякування, загальні поняття кримінального права.

Разом з тим, вказані норми змінювали свій первинний характер шляхом пристосування їх до місцевих умов. Отже, на думку М.О. Максимейка, і у якісному відношенні руське право складало найбільш важливу і характерну частину кримінального права Статуту; запозичені постанови з іноземних джерел змінювались під впливом стикання з руським правом; станова забарвленість руських норм була викликана становим характером Литовсько-Руської держави[219].

На виявлення джерел короткої редакції Руської Правди була спрямована праця вченого «Досвід критичного дослідження Руської Правди» (1914 р.) (важливими є його пояснення стосовно мети, завдань та результатів проведеного дослідження у промові, присвяченій даній розвідці («Промова з приводу Руської Правди», 1915 р.). Як зазначає О.Ф. Скакун, М.О. Максимейко, провівши порівняльний аналіз Правди Ярослава і Правди Ярославичів, зробив висновок, що перша частина відноситься до системи права, що діяла у Новгороді, а друга – у Києві[220].

[219] Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. С. 115, 119, 127 – 147, 162, 180, 183, 184.

[220] Скакун О. Ф. М.О. Максимейко – історик. *УІЖ*. 1970. № 7. С. 120; Скакун О. Ф. М.О. Максимейко як історик права. *Проблеми правознавства*. 1972. Вип. 21. С. 124.

Цікавими є роздуми науковця щодо впливу норм римського права на коротку редакцію Руської Правди. Зокрема, він намагався довести вплив законодавства Юстиніана (Corpus juris civilis) на Коротку Правду та заперечити думку, що підставою подібності деяких норм римського права та короткої редакції Руської Правди є однакові умови суспільного життя (на його погляд, це було б доречним, якщо культура Русі XI ст. та Римської імперії VI ст. знаходились на одній стадії).

Для обґрунтування положення про вплив законодавства Юстиніана М.О. Максимейко наводить ще два докази. По-перше, «Подібності, що виникають…в силу загальних законів розвитку, стосуються лише основних положень права і відбиваються в загальних рисах і родових ознаках, не розповсюджуючись на деталі». Ті ж подібності, які навів науковець, він розглядав як більш своєрідні і детальні, що відрізняються колоритом і яскравістю. По-друге, вказані подібності відсутні як в інших пам`ятках давньоруського права, так і у західноєвропейських «варварських правдах»[221].

У главі IV праці «Досвід критичного дослідження Руської Правди» він наголошує, що статті про вбивство осіб, які перебували на службі (ст. 22-26) були укладені під впливом закону Аквілія; статті 18-20, в яких говориться про вбивство огнищанина «в обиду», «в разбое», під час вчинення татьби мали своїми джерелами закони Аквілія та Корнелія; римський термін «coercere» відповідав руському «смирить»; джерелами ст. 3,4,5,9 (види злочинів проти особи, покарання за їх вчинення) були римські Дигести, законодавство Юстиніана; коло месників

[221] Максимейко Н. А. Речь по поводу Русской Правды. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1915. С. 6 – 7.

за вбивство (ст. 1) відповідало тим ступеням рідства, які за законами Юстиніана були перешкодою до укладення шлюбу; ст. 10 та 11 були укладені внаслідок рецепції із Судебника царя Костянтина, Інституцій та Дигестів; у Короткій Правді знайшли відображення три різновиди позовів з римського права («actio furti», віндикація та кондикція) тощо[222].

Разом з тим, укладачі короткої редакції підійшли до рецепції деяких норм римського права, на думку вченого, творчо. Наприклад, «…автор короткої Правди, поклавши в основу своїх визначень про вбивство закон Аквілія, підвів під дію його не тільки свійських тварин і рабів, але й вільних осіб, пов`язаних з господарем службовою залежністю», деякі статті «…є результатом штучного поєднання місцевого побутового матеріалу з теоретичними положеннями римського права» (зокрема, про форми вини)[223].

О.О. Малиновський. Аналіз праць вченого свідчить, що, в основному, його дослідження були спрямовані на виявлення переважно спільних (хоча й - відмінних) рис права різних народів та держав; доведення наявності у розвитку руського, західно-руського та українського права як універсальних, так і особливих рис.

Однією з першої була праця «Вчення про злочин по Литовському Статуту» (1894 р.), в якій вчений на основі порівняння норм I, II, III редакції Литовського Статуту намагався визначити розвиток поняття і складу злочину, співучасті, множинності злочинів, видів злочинів у

[222] Максимейко Н. А. Опыт критического исследования Русской Правды. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1914. В. 1: Краткая редакция. С. 114 – 206.
[223] Там же. – С. 137, 150.

литовсько-руському праві протягом XVI ст.[224]. Слід погодитись з думкою Т.І. Бондарук, що «…робота засвідчила глибоке проникнення…науковця в історико-правовий матеріал,… ґрунтовне освоєння ним теоретичних підвалин науки кримінального права… Поєднання історико-правового і кримінально-правового аналізу відтоді стало характерною особливістю творчості вченого»[225].

На порівняльно-історичному методі ґрунтувалась і праця О.О. Малиновського «Рада Великого князівства Литовського у зв`язку із боярською думою Давньої Росії» (1903-1904 рр.). Зацікавленість вченого даною тематикою була пов`язане не лише із недостатньою її розробкою у сучасній йому науці, але його переконанням в існуванні закону послідовності та поступовості змін історичних явищ.

Тому він зазначає, що, хоча остаточне утворення Литовсько-Руської держави відбулось на початку XVI ст., тим не менше XIV і XV ст. є перехідною епохою, в якій співіснували як зародки майбутніх явищ, так і явища старого порядку[226]. О.О. Малиновський дослідив аристократичний стан населення, склад та компетенцію аристократичного органу влади як у Київській Русі, так і у Великому князівстві Литовському; спробував довести генетичну спорідненість боярської думи у Київській Русі з місцевими сеймами, радою і вальним сеймом Великого князівства Литовського[227].

---

[224] Малиновский І. Учение о преступлении по Литовському Статуту. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 173 с.

[225] Бондарук Т. І. Кримінально-правові погляди академіка Оникія Малиновського. *Правова держава*. 2008. Вип. 19. С. 34.

[226] Малиновский І. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою думою Древней России. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1903 – 1904. Ч. II: Рада Великого княжества Литовского. Вып. І. С. II.

[227] Малиновский І. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою

Порівняльно-історичний метод було застосовано вченим і при дослідженні правового статусу привілейованих верств населення у Київській Русі (аристократії). При цьому він намагається відшукати загальні закономірності правового статусу таких верст, поваги до них у суспільстві, задля чого звертається до філологічного порівняння, співставлення пам`яток права і народної поезії у руських, греків, римлян, киргизів, народів Сибіру; повністю солідаризується з думкою Фрімена та Спенсера щодо такого загальнолюдського явища як високий статус осіб похилого віку в суспільстві[228].

Важливою є і його розвідка «Кривава помста і смертні кари» (1908 р.). В ній науковець здійснив порівняльно-історичний аналіз понять кривава помста і смертна кара, що існували у різних народів, починаючи з первісної епохи і закінчуючи початком ХХ ст., намагався довести зв`язок між цими поняттями.

Узагальнення набутих фактичних даних дало йому можливість стверджувати про існування трьох періодів у процесі історичного розвитку кривавої помсти та смертної кари: епохи панування помсти, періоду її відмирання та відродження у формі смертної кари. Для доведення власних висновків вчений залучав законодавство, звичаї, міфи, фольклор, релігійні норми різних народів, проводив їх порівняння, виявляв спільні риси і на цій основі

думою Древней России. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1903. Ч. I: Боярская Дума Древней России. 1903. 201 с.; Малиновский І. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою думою Древней России. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1903 – 1904. Ч. II: Рада Великого княжества Литовского. Вып. I. 132 с.

[228] Малиновский І. Древнейшая русская аристократия. *Сборник статей по истории русского права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1904. С. 268 – 271.

визначав важливі закономірності розвитку або занепаду інституту кривавої помсти.

Так, доводячи, що помста була не тільки правом, але й обов`язком, визначаючи коло месників, характер помсти, історик права використовує значний за кількістю набір емпіричного матеріалу, знаходить подібності у євреїв, давніх греків, персів, арабів, німців, різних груп слов`ян, кавказьких народів, якутів, монголів, татар, австралійців, киргизів, фінів, китайців[229]. Він робить висновок, що помста притаманна всім народам через спільність психологічної природи людей, зумовлюється морально-релігійними обов`язками, санкціонується правовими нормами.

Так само О.О. Малиновський, з`ясовуючи загальні закономірності занепаду кривавої помсти, звертається до правових, релігійних норм, народної поезії євреїв, калмиків, руських, кавказьких народів, англійців, ісландців, племен Австралії, греків, народів Африки та Середньої Азії, Сибіру тощо. Узагальнення емпіричних фактів дало йому змогу зробити важливий висновок, що відмирання кривавої помсти зумовлювалось розумовим розвитком людства, економічного побуту, зміною моральних понять й релігійних поглядів, руйнуванням родового ладу. Проте в епоху середньовіччя кривава помста відроджується у формі смертної кари. О.О. Малиновський, порівнюючи законодавство, судові матеріали країн Європи, пояснював це, у першу чергу, посиленням державного механізму, зміною умов суспільного життя, пробудженням у людини тваринного інстинкту помсти[230].

[229] Малиновский І. Кровавая месть и смертныя казни. Томск: Типолитография Сибирского Т-ва Печатн. Дела, 1908. Вып. 1. 1908. С. 8 – 47.
[230] Там же. С. 55 – 100, 103 – 121.

У результаті проведеного дослідження вчений дійшов висновку, що смертна кара є інститутом загальнолюдським і знаходиться у генетичному зв`язку із кривавою помстою[231]; окрім того, він обґрунтовано довів існування на практиці законів послідовності і поступовості зміни явищ (одна епоха послідовно змінює іншу, разом з тим, періоди мають як притаманні лише їм риси, так і «переживання» минулого та зародки майбутнього (наприклад, у період Київської Русі збереглась з попередньої епохи кривава помста, яка знаходиться вже у процесі відмирання; проте у даний період вже з`являється смертна кара).

У згадуваній вище праці «Лекції по історії руського права» О.О. Малиновський намагався підбити підсумки проведеним раніше дослідженням і системно застосовувати порівняльно-історичний метод. Важливим є те, що учений при розкритті історичного процесу розвитку руського права з найдавніших часів застосував різні види порівняльно-історичного методу (діахронний та синхронний).

Можна з великою долею впевненості говорити про те, що він завдяки їх використанню зміг не лише показати прогресивний рух правових явищ у певних темпоральних межах (хоча проілюстрував і деякі регресивні моменти), але й визначив як загальні закономірності розвитку руського права, так і особливості його генезису на різних територіях колишньої Київської Русі.

Важливе місце у вказаній праці займає проблема впливу іноземного права на руське. Застосування співставлення джерел іноземного та руського права уможли-

[231] Малиновский І. Кровавая месть и смертныя казни. Томск: Типолитография Сибирского Т-ва Печатн. Дела, 1908. Вып. 1. 1908. С. 3.

вило зробити О.О. Малиновському висновок, що рецепція візантійського права у період існування Київської Русі була самостійною і вільною, норми права перероблювались відповідно до місцевих умов; польське і німецьке право були джерелами Литовського Статуту, але до певної межі: польське право вплинуло на становий характер артикулів Статуту, процесуальне та державне право, німецьке ж право було взірцем для кодифікаційних робіт та ін.[232].

Запровадження спеціалізованих центрів з вивчення українського права (УАН, ВУАН) у післяреволюційний період, підвищений інтерес до вивчення українського права відбились певною мірою і на напрямах наукової діяльності О.О. Малиновського. Вчений багато уваги приділяє дослідженню історії розвитку звичаєвого права, що діяло на території України з найдавніших часів; намагається визначити послідовність розвитку інститутів українського права; з`ясувати генетичну спорідненість між еволюцією українського права у різні періоди дореволюційної епохи та українським революційним радянським правом.

Як зазначають І.Б. Усенко і Е.Г. Циганкова, «За концепцією Малиновського на особливу увагу заслуговувало «революційне звичаєве право», тобто нові правові звичаї та традиції. В такому підході були певна вульгаризація і розширене трактування поняття звичаєвого права, але він деякою мірою сприяв наближенню юридичної науки до життя»[233].

[232] Малиновский И. Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. С. 29 – 30, 35, 46.

[233] Усенко І. Б., Циганкова Е. Г. Академік О.О. Малиновський. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Київ, 1992. Вип. 2 – 3. С. 197.

В одній із своїх статей науковець зазначає, що звичаєве право треба вивчати з двох причин.

По-перше, «…нове перебуває в щільному генетичному зв`язку з давнім, давнє його зродило… І щоб зрозуміти нове…треба вивчити давнє право протягом усенької людської історії, починаючи з далеких часів первісної культури…».

По-друге, у появі революційного права вчений вбачає поновлення «колеса» історії права, адже «Революція знов розпочала добу, коли запанувало звичаєве право, слідом за цим пішла спочатку та доба, коли сумісно існували собі звичаї та закони, а далі – коли панували революційні закони, але з переживаннями давніх революційних звичаїв і з існуванням нових, скоро закони бували неповні».

Отже, необхідно досліджувати передреволюційне звичаєве право, яке збереглося у вигляді «переживань» до пізніших часів, і революційне звичаєве право, що впливало згодом на революційне законодавство[234].

У контексті завдань, що стояли перед комісією ВУАН, О.О. Малиновський досліджував в порівняльно-історичному аспекті, в основному, історію звичаєвого кримінального права. Зокрема, він прослідкував розвиток майнових кар та поступову їх заміну особистими, причому дослідженням було охоплені докняжий період, часи Київської Русі та Литовсько-Руської держави, Гетьманщини, XIX ст., пореволюційна доба. Одним з його важливих висновків було те, що кожний період містив залишки

[234] Малиновський О. Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук. *Праці комісії для виучування звичаєвого права України*. 1928. Вип. 3. С. 2.

минулого і зміни відбувались не стрибкоподібно, а поступово[235].

Порівняльно-історичні дослідження вченого охоплювали розвиток і інших інститутів звичаєвого кримінального права: злочину і покарання, позбавлення волі. Причому саме через їх співставлення у різні історичні періоди він намагався довести їх еволюцію, трансформацію як наслідок нових умов суспільного життя, життєздатність української правової традиції[236].

Г.В. Демченко. Сфера його конкретних дослідів стосувалась історії західно-руського кримінального права; давньоруського судоустрою та судочинства та його розвитку у Литовсько-Руській державі, судочинства у Московській державі, Псковській та Новгородській республіках; судового прецеденту у країнах Європи.

Яскравим прикладом порівняльно-історичного правового дослідження була його фундаментальна монографія (медальний твір) «Покарання за Литовським Статутом в його трьох редакціях (1529, 1566 і 1588 рр.)» (1894 р.). В ній автор на основі застосування порівняльно-історичного методу одним з перших у вітчизняній історично-правовій науці довів розвиток інституту покарання у праві Литовсько-Руської держави ХУІ ст., наголосив на найтіснішому зв'язку Руської Правди і Литовського Статуту.

Закономірним є питання: у чому ж вчений вбачав зв`язок між Руською Правдою і Литовським Статутом?

[235] Малиновський О. О. Кари майнові та кари особисті. *Юбілейний збірник на пошану академика Дмитра Йвановича Багалія*. Київ: З друкарні УАН, 1927. С. 198, 202, 206, 208.

[236] Малиновський О. Початкова сторінка з історії карного права. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського*. 1928. Вип. ІІ. С. 369 – 370; Малиновський О. Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному. *Україна*. 1927. Кн. 3. С. 10 – 12.

По-перше, в інтерпретації Г.В. Демченка вони були аналогічними за хронологічним розвитком актами (*«кодекс-історія»)* – тобто, являли кодекси, які вміщували норми, укладені на протязі певного історичного періоду («від Ярослава до Володимира Мономаха включно», «історія литовсько-руського права ХУІ ст.»). По-друге, один кодекс слідував за іншим у часі, нарешті – вони були близькі за змістом і доповнювали один одного. Така близькість (подібність) пояснювалась ним тим, що «Руська Правда була створена і виражала в собі основні начала юридичного побуту тих областей, які у майбутньому були покладені в основу Великого Князівства Литовського». Він також проводить аналогії із законом біологічним: «рослина дає належний плід тільки тоді, коли вона зростає на властивому йому ґрунті і у властивому йому кліматі»[237].

Вказане дослідження було побудовано на порівнянні норм кримінального права, що містились у І, ІІ та ІІІ редакції Литовського Статуту. У результаті вчений намагався довести еволюцію основних понять, що відображали покарання. Зокрема він зазначає, що «…Литовський Статут у своїх трьох редакціях є…живою історією литовсько-руського права ХУІ ст.»[238].

На його думку, кожна наступна редакція Литовського Статуту представляє фактично певний етап у розвитку литовсько-руського кримінального права, кожна попередня редакція послуговувала матеріалом для наступної. Особливо показовою є ілюстрація вченим такого розвитку на підставі дослідження основних понять криміналь-

[237] Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. Ч. 1. С. 6 – 7.
[238] Там же. С. 6 -7.

ного права – злочину і покарання. Так, поняття злочину на початку XVI ст. включало переважно приватний момент («кривда»), але вже у III редакції норми засвідчували пріоритет суспільного значення будь-якого злочину («виступок»)[239].

Так само Г.В. Демченко виявляє розвиток протягом XVI ст. поняття вини, інституту звільнення від відповідальності, поняття випадковості діяння, що впливали на вид і міру покарання тощо. Показовим є і дослідження вченим завдань карної діяльності в епоху Литовського Статуту. Зокрема він зазначає, що у першому Статуті покарання є засобом задоволення потерпілого, у другому – з`являється така ціль як залякування, і лише у третьому – виявляється усвідомлення покарання як публічно-кримінального[240].

Безумовно визнаючи факт розвитку основних понять кримінального права, у першу чергу – поняття покарання, науковець вказує, що цей розвиток був еволюційний, не стихійний. Він зазначає, що «Нові погляди розвиваються повільно, крок за кроком, і з такою ж поступовістю відмирають і поступаються їм місцем погляди старі». Відтак, висловлюючи ідею прогресивного розвитку, Г.В. Демченко не заперечує і того факту, що кожна редакція Литовського Статуту містить протилежні положення і погляди різних епох, що поява нового і руйнація старого відбувається паралельно, що одночасно може існувати як нове, так і старе[241].

[239] Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. Ч. 1. С. 8 – 19.

[240] Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. Ч. 1. С. 20 – 27, 172 – 173.

[241] Там же. С. 19, 28.

Можемо констатувати, що Г.В. Демченко на основі застосування порівняльно-історичного методу дійшов висновку стосовно прогресивної, повільної еволюції об`єктів історично-правової реальності. Зокрема він зазначає, що найбільше протиріч містить І редакція Литовського Статуту, навпаки ж – ІІІ редакція розпочинає нову епоху в розвитку кримінального права, в ній принципи вже є більш усталеними. Так само він вказує і на існування потрійної системи покарань, що відображала різні принципи: публічно-кримінальні кари із цілями залякування, приватні кари, що мали задовольнити потерпілого, та змішані, в яких покарання поєднує елементи публічні та приватні[242].

Як зазначалось вище, вся праця Г.В. Демченка містить обґрунтування факту розвитку у литовсько-руському кримінальному праві XVI ст. інституту покарання. Автор праці послідовно на основі порівняння доводить зміни протягом видання редакцій Литовського Статуту у понятті покарання, в обсязі і межах карної діяльності, стосовно суб`єктів і об`єктів карного права, у змісті і умовах карної діяльності, системі покарань, системі обставин, що впливали на розмір покарання, тощо.

Обґрунтовуючи розвиток посилення участі держави у карній діяльності, вчений пов`язує його із зміною суспільних форм співжиття, співіснуванням протягом певного періоду державних форм та автономних союзів (родових, територіальних громад). Таке співіснування, на думку Г.В. Демченка, було характерним для литовсько-руської історії XVI ст. Проте, крім загальної причини, притаманної всім народам, він виділяє і специфічну

[242] Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. Ч. 1. С. 30 – 31.

для Литовсько-Руської держави причину обмеження верховної державної влади: розвиток привілеїв, обмеження королівської влади у другій половині XVI ст. шляхтою[243].

Так само, пояснюючи зміст карної діяльності, вчений вказував на те, що він залежав від історичних умов місця і часу. Серед інших таких умов (становище особи в державі, ступінь культури, моралі, стан державних фінансів тощо) науковець надавав виняткового значення пануючим у дану епоху поглядам на підстави і завдання карної діяльності.

Як зазначав Г.В. Демченко, цей фактор є великою мірою не тільки провідником впливу політичних, економічних, культурних умов епохи, але ним визначаються найбільш суттєві риси покарання. Ці погляди, на думку вченого, зазнали впливу з боку християнської релігії («Бог вимагає покарання злих», «свята справедливість вимагає спокутування гріха») та європейської цивілізації (йдеться про давньокласичну та середньовічну філософію, ідеї відродження і реформації)[244].

Порівняльно-історична правова тематика розвивається вченим і у його іншому дослідженні про судовий прецедент («Судовий прецедент», 1903 р.). Зокрема Г.В. Демченко вказує на істотне значення судових прецедентів при створенні права у всіх народів: судові вироки мали значення джерел загальних юридичних норм, причому не тільки у давні часи, але й навіть у періоди розвитку органів законодавчої влади. Але у різні епохи та у різних народів були власні погляди на силу прецедентів. Це він пояснює, як і у вище згаданих працях, соціальни-

[243] Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. Ч. 1. С. 100 – 106.
[244] Там же. С. 153 – 162.

ми причинами: загальними умовами епохи, станом законодавства і права, організацією процесу, складом суду, загальним станом моралі у суспільстві[245].

Як зазначає вчений, вироки парламентів у Франції, рішення вищих судів у Німеччині, укази Сенату в Росії мали повну силу законів і санкціонувались законодавцем. Але з другої половини XVIII ст. у зв`язку із прийняттям теорії розподілу влади на три гілки, домінуванням вчення про виключну силу закону, у державах континентальної Європи приймаються правила, що обмежують силу прецедентів[246].

Важливою є й інша праця Г.В. Демченка – «З історії судоустрою у Давній Росії» (1909 р.). У ній у порівняльно-історичному аспекті вчений розглянув питання видів і форм участі народу у судових засіданнях через своїх повноважних представників – «добрих людей», «добрих мужів», «судних мужів» тощо.

Звернемо увагу на такі дві риси цієї праці як, по-перше, залучення Г.В. Демченко величезного масиву давньоруських, литовсько-руських, новгородських, псковських, московських правових пам`яток, в яких йшлось про участь народу у суді; по-друге, на доведення генетичного зв`язку між давнім руським звичаєм участі «добрих людей» у судових засіданнях і його законодавчим закріпленням у правових пам`ятках Псковської, Новгородської республіки, Литовсько-Руської і Московської держави XVI – XVII ст., що було неможливо без застосування порівняльно-історичного методу.

На думку вченого, те, що такий старий процесуальний інститут був розповсюджений у різних місцевостях

[245] Демченко Г. В. Судебный прецедент. *Журнал Министерства юстиции*. 1903. № 3. С. 80 – 81.
[246] Там же. С. 81, 91, 92.

колишньої Київської Русі пояснювався ним сталими і укоріненими властивостями давньоруського судоустрою і судочинства. Серед інших причин, як вважав науковець, важливою була та обставина, що давньоруський суд суворо слідкував за зовнішнім закріпленням будь-якого юридичного акту, але до XIV ст. акти судочинства не записувались і велику роль у підтвердженні факту судового процесу та рішення суду відігравали народні представники. За словами дослідника, «Протоколювання на папері замінюється протоколюванням у пам`яті очевидців». З іншого боку, «добрі люди» допомагали, як знавці права і звичаїв, судити і вирішувати справи[247].

Якщо, як зазначає вчений, у правових пам`ятках XI – XIV ст. свідчення про участь народних представників у суді не мають повноти і визначеної ясності, то у XV – XVI ст. джерела закріплюють різні форми участі народу. Повторимось, що саме їх порівняльно-історичний аналіз дозволив Г.В. Демченку говорити про зв`язок цього давньоруського процесуального інституту з тими формами, що існували у XV – XVI ст. На підтвердження своєї думки він наводить масу норм із статутних грамот, що були видані у вказаний період у Литовсько-Руській та Московській державі, а також із Литовського Статуту всіх редакцій, Судебника 1550 р., Стоглаву 1551 р., Судебника 1589 р., Статутної книги Розбійного приказу. Особливо важливим видається те, що він здійснює порівняння судових актів, в яких прямо і конкретно фіксується участь «судних мужів» у процесі[248].

Проте на підставі порівняння пам`яток XVI ст. він доходить висновку, що з другої половини XVI ст. і у Ли-

[247] Демченко Г. В. Из истории судоустройства в Древней России. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1909. С. 11 – 15.
[248] Там же. С. 27 – 43.

товсько-Руській, і у Московській державі відбувається поступовий занепад народної участі у судовому процесі.

Це він пояснює витісненням звичаю законом, зміною усього державного і народного життя. Але у XVI ст. у вказаних державах з`являються т.зв. перехідні форми, які були покликані зберегти, хоч і у зміненому вигляді, старовинний народний інститут. На думку Г.В. Демченка, у Литовсько-Руській державі такими представниками були «возні», а у Московській державі – «целовальники». У XVII ст. цей інститут повністю занепадає. За словами Г.В. Демченка, литовсько-руські акти першої половини XVII ст. майже не згадують про участь у судових засіданнях земських добрих людей, в Московській державі цей інститут ліквідується у зв`язку із розвитком воєводського і приказного управління[249].

Ф.В. Тарановський. Зазначений учений проводив конкретні дослідження у сфері історії руського, слов'янського, західноєвропейського права. Вже у першій своїй розвідці, присвяченій магдебурзькому праву, яке діяло в західноруських містах періоду Великого князівства Литовського, він активно застосовував порівняльно-історичний метод.

Це дало йому змогу довести, що розповсюдження магдебурзького права відбувалось за рахунок рецепції іноземного права, причому не шляхом прийняття відповідних законів, а через судову практику при застосуванні норм приватних збірок; магдебурзьке право діяло одночасно з нормами звичаєвого права. Крім того, учений довів, що норми магдебурзького права були джерелом Литовського Статуту, отже, мали розповсюдження не лише

[249] Демченко Г. В. Из истории судоустройства в Древней России. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1909. С. 45 – 50, 54, 62, 63.

серед міщанства, але й шляхетського стану. Мало того, магдебурзьке право було адаптоване у нормах Соборного Уложення 1649 р.[250]. Слід погодитись з думкою С. Водотики та Л. Савенок, що Ф.В. Тарановський використав історичні факти для фундаментальних теоретичних узагальнень щодо функціонування інститутів магдебурзького права в Україні в широкому європейському контексті[251].

Ціла низка праць, в яких використано порівняльно-історичний метод, була присвячена Ф.В. Тарановським дослідженню історії права Німеччини і Франції, в основному, щодо впливу на розвиток державного права діяльності юристів, виявлення розвитку догматики державного права і ролі юридичного методу в державній науці[252].

У результаті проведених досліджень він дійшов важливого висновку, що позитивне державне право у цих державах формувалось і діставало розвитку подібними шляхами: воно знаходилось у безпосередньому генетичному зв`язку із судовою практикою. Крім цього, вивчення догматики державного права у країнах Західної Європи стало необхідною підставою і для розробки ним правової ідеології російської державності. Отже, дослідження ученим історично-правового матеріалу з країн Західної Європи ставало цінною умовою застосування

[250] Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1897. С. I.

[251] Водотика С., Савенок Л. Сучасний погляд на історіографічний доробок історії Магдебурзького права в Україні. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1-2. С. 89.

[252] Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1897. С. I.

порівняльно-історичного методу і при вивченні публічно-правової системи Росії.

Зокрема Ф.В. Тарановський намагався з`ясувати, яким чином державницькі політико-правові ідеї, що існували у Франції і Німеччині у XVIII ст., вплинули на формування в Росії бюрократичної монархії і доктрини «освіченого абсолютизму». З цією метою ним було написано низку праць[253], в яких учений спробував виявити ступінь запозичення до Наказу Катерини II політико-правових ідей, відображених у творі Монтеск`є «Дух законів» та працях німецьких державознавців.

Застосування порівняльно-історичного методу дозволило Ф.В. Тарановському дійти висновку, що з «Духу законів» було запозичене шляхом суб`єктивної інтерпретації невелику кількість ідей, причому тих, які гармонізувались із поглядами імператриці стосовно побудови бюрократичної монархії (щодо охорони законів, принципу внутрішньої справедливості тощо). Це учений пояснює різницею у поглядах між авторами Наказу і «Духу законів»: якщо Монтеск`є описував станову монархію, при якій влада монарха обмежується прерогативами станів, то Катерина II відстоювала ідеї бюрократичної монархії

[253] Тарановский Ф. В. Государственная практика и канцелярская наука в XVIII в. в Германии. *Варшавские университетские известия*. 1902. Октябрь. С. 1 – 37; Тарановский Ф. В. Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии. Историко-методологическое исследование. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1904. 331 с.; Тарановский Ф. В. Историческое происхождение юридической школы немецких государствоведов. *Вестник права*. 1905. Декабрь. С. 1 – 10; Тарановский Ф. В. К истории науки положительного государственного права во Франции при старом порядке. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1908. № 11. С. 149 – 170; Тарановский Ф. В. Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1911. 633 с.

і поліцейської держави[254]. На думку Ф.В. Тарановського, основним же джерелом Наказу була німецька камералістична філософія Х. Вольфа, в рамках якої пропагувалась бюрократична теорія освіченого абсолютизму.

Порівняльно-історичний метод було застосовано і при дослідженні державно-правового розвитку Русі у період Середньовіччя. Сам же учений визнавав крайню необхідність його використання, говорячи про вивчення феодалізму в період «удільної Русі», причому задля об`єктивності слід залучати правовий матеріал країн Західної Європи, північно-східної, західної та південно-західної Русі.

Він же наголосив і на правильному застосуванні цього методу задля плодотворної наукової розробки руського права: не тільки залучення широкого правового матеріалу, але й дотримання хронологічної співставленості стадій розвитку явища. У результаті Ф.В. Тарановський, проводячи відповідні аналогії і ґрунтуючись на науковій ідеї одноманітності законів соціального розвитку, сформулював припущення, що в удільний період Русь, як і західноєвропейські держави, пройшла період феодалізму (хоч і дещо пізніше)[255].

Порівняльно-історичний метод (як синхронний, так і діахронний його види) було використано Ф.В. Тарановським і для дослідження типів монархічного правління, які існували в країнах Західної та Східної Європи.

Так, у ряді праць на основі його застосування із залученням широкого історичного фактичного матеріалу учений спробував обґрунтувати такі тези:

[254] Тарановский Ф. В. Политическая доктрина в Наказе императрицы Екатерины II. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1903. С. 36 – 40.
[255] Тарановский Ф. В. Феодализм в России. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1902. С. 28 – 29, 38, 39, 43, 47, 51.

1) Учення про боговстановленість абсолютної монархічної влади притаманне не тільки для Візантії і країн Східної Європи, але й для держав Західної Європи, і з особливою силою проявилось у Франції;

2) Абсолютна монархія була притаманна всім європейським державам;

3) Російська державність послідовно пройшла ті самі стадії розвитку монархічного правління, що й країни Західної Європи: монархії первісної народної держави, монархії вотчинної, станової (з представництвом чинів), бюрократичної, конституційної; саме тому вона вкладається у рамки політичної еволюції європейської культури[256].

Таким чином, можна стверджувати, що Ф.В. Тарановський на підставі з`ясування подібностей і аналогій намагався виявити закономірності державно-правового розвитку країн Європи, тим самим визначаючи єдність правової культури європейської цивілізації.

Для підтвердження існування зазначених закономірностей Ф.В. Тарановський використовував порівняльно-історичний метод при проведенні конкретно-історичних досліджень слов`янського, польського, сербського, болгарського, чеського права (особливо, в еміграційний період своєї діяльності (20-ті – початок 30-х років).

[256] Тарановский Ф. В. Отзыв о сочинении В.И. Сергеевича «Древности русского права». Т. 1. 1909; Т. 2. 1908. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1911. С. 112; Тарановский Ф. В. Соборное избрание и власть великого государя в XVII столетии. *Журнал Министерства юстиции*. 1913. № 5-6. С. 34; Тарановский Ф. В. Элементы основных законов в Уложении царя Алексея Михайловича. К истории политического строя удельной Руси. Харбин: Типо-Литография Л.М. Абрамовича, 1928. С. 21 – 22; Тарановский Ф. В. Государственная культура России. *Русская культура*. 1925. Б-д. : В кн. *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья* : Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 189.

Зокрема дослідженню права «єдиного слов`янського племені» були присвячені такі праці як «Вступ до історії слов`янського права», «Схід і Захід в історії слов`янства», «Слов`янство як ціле в історії», переклад з польської і доповнення статті К. Кадлєца «Первісне слов`янське право до X ст.».

У них Ф.В. Тарановський висловив думку про штучність роз`єднання і протиставлення західних і східних слов`ян, називав і причину такої позиції – негативне у цілому ставлення до візантійської цивілізації і православної релігії. Він наголосив на тому, що слов`янство єдине у походженні, слов`яни мають етнічне і мовне рідство; хоч західна гілка слов`ян і розвивалась під католицькими та римсько-германськими впливами, а східна – знаходилась переважно під впливом православ`я і Візантії. Втім, Ф.В. Тарановський доводив, що і східні слов`яни у певні періоди також перебували під впливом Заходу.

У цілому ж, учений постулював ідеї про необхідність порівняльно-історичного вивчення розвитку єдиного слов`янського права та його «вмонтованість» в єдину європейську цивілізацію. Тому можна погодитись з тими вченими, які вважають, що, на думку Ф.В. Тарановського, розвиток державності і права країн Східної Європи проходив ті ж самі стадії (етапи), що й країн Західної Європи; він негативно ставився до тез про «відсталість» і «нежиттєздатність» державності і права країн Східної Європи, наголошував на взаємозалежності культур Заходу і Сходу Європи; ідеалом ученого була не ізоляція слов`янських народів і не субординація одних слов`ян іншими, а їх братерська координація[257].

[257] Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. С. 82; Михальчич Р. История сербского права в трудах Федора

Ряд праць Ф.В. Тарановського було присвячено вивченню окремих епізодів в історії польського права (переклад «Кримінального уложення царства Польського 1818 р.», «Статистичні описи Польщі Кромера й Старовольського та їх значення для утворення догматики польського державного права в XVII ст.», «Літературна полеміка 60-років XVII віку про мету Польської держави як привід до відокремлення догматично-юридичного виучування політичного устрою Речи Посполитої», «Перший систематичний виклад догми державного права Речи Посполитої в другій половині XVII в. в трактаті Хвальковського», «Догматика державного права Речи Посполітої XVII в. в праці Христофора Гарткноха»).

Він зокрема порівняв шляхи утворення догматики державного права в Речі Посполитій, Франції і Німеччині і виявив як спільні риси (джерело походження – станово-монархічна форма правління), так і відмінні (в Речі Посполитій догматика складалась не під впливом судової практики, а у зв`язку із політичною історією цією держави); порівнював державно-правовий устрій Польщі, Литви та українських земель у складі Речі Посполитої.

Ціла низка праць Ф.В. Тарановського стосувалась дослідження сербського і чеського права періоду Середньовіччя («Начало законності в Законнику Душана», «Принцип законності в Законнику царя Стефана Душа-

Тарановского. *Русская эмиграция в Югославии: Сб. статей*. Москва, 1996. С. 2 235; Томсинов В. А. Федор Васильевич Тарановский (1875 – 1936). Биографический очерк. *История русского права* : [Под ред. и с пред. В.А. Томсинова]. Москва: Зерцало, 2004. С. XXУ; Мудриєвська Л. М. Ф.В. Тарановський як дослідник історії слов`янського права. *Правова держава*. 2009. Вип. 20. С. 50; Бондарева Е. Славянство как предмет изучения: от Лаврентия Суровецкого до Федора Тарановского. *Kultura słowian. Rocznik komisji kultury słowian pau*. 2017. Tom XIII. С. 78.

на», «Законник Душана і царство Душана», «Декілька ідеографічних рис старого сербського права», «Законодавче право держави», «Історія сербського права в державі Неманичів», «Політичні і правові ідеї у Синтагматі Властара», «Majestas Carolina і Законник царя Душана»).

У них учений вивчав розвиток сербської держави і права (державного, кримінального, цивільного, процесуального), процес законотворчості у Сербії, порівнював державу Неманичів із східними і західними державами періоду Середньовіччя, намагався знайти відображення елементів законності у важливій правовій пам`ятці Сербії – Законнику царя Душана, досліджував рецепцію візантійського права. Ним же було зроблено важливий порівняльно-історичний аналіз Законнику Душана у Сербії (1349, 1354 рр.), Законнику Карла IV у Чехії (1346 р.) і Статутів Казимира у Польщі (1347 р.) у контексті загальноєвропейського правового розвитку.

В результаті він дійшов висновку, що Сербія у досліджуваний ним період була становою монархією і знаходилась у процесі її переходу до правової держави, в якій панує об`єктивна діяльність і принцип об'єктивної законності; ним підкреслено, що у Сербії законотворчість формувалась паралельно з розвитком державної самостійності; відзначено і достатньо потужний вплив візантійського права.

Отже, Ф.В. Тарановський зробив вагомий внесок у розробку історії державно-правового розвитку Сербії у період Середньовіччя. І, що найголовніше, він включив сербське право як в образ єдиного слов`янського права, так і в загальну картину розвитку права європейських держав. Саме тому О.В. Соловйов підкреслив, що заслугою Ф.В. Тарановського було доведення тези про розви-

неність середньовічної Сербії, вона нічим не поступалась іншим європейським державам, і її в деяких аспектах можна порівняти з Францією XVI ст. або з Росією XVII ст.[258].

Також Ф.В. Тарановський звертався і до історії болгарського права періоду Середньовіччя (праця «Післявоєнна історіографія середньовічного болгарського права»). На цінності вивчення Ф.В. Тарановським болгарського права наголосив О.В. Соловйов, який зазначив, що середньовічне болгарське право представляє цікаві паралелі для сербської і російської монархії, і в ній виникають ті ж самі питання: про становість та ідеал законності, про взаємовідносини візантійського і звичаєвого права[259].

Як видно з аналізу праць учених, в яких проведено конкретні порівняльно-історичні дослідження, вони містять відображення теоретико-методологічних засад порівняльної історії права. Можемо говорити про те, що зазначені праці були спрямовані на пошук загальних (універсальних) законів правової еволюції народів і держав світу; учені намагались відтворити в них ідею про стадіальний розвиток права; порівняльно-історичний метод застосовано ними у широких масштабах з метою виявлення, в основному, подібних рис у правових інститутах різних народів і держав.

Ними ж підкреслено, що хоч народи слов'янського світу і мають спільне походження, проте вони поділяються на гілки, кожний з них має власну правову історію, їх правовий розвиток багато у чому зумовлювався

[258] Соловјев А. Теодор Тарановски. *Југословенски историјски часопис*. 1936. Бр. 2. С. 465.

[259] Соловьев А. В. Ф.В. Тарановский как историк славянського права. *Записки Русского Научного Института в Белграде*. 1935. Вып. 13. С. XLVIII.

впливами Заходу і Сходу, «єдине слов'янське право» невіддільне від загального розвитку європейської цивілізації, не можна протиставляти слов'янське і німецьке право, слов'янське право слід досліджувати задля як найкращого розуміння правової самобутності кожного слов'янського народу, так і – головне, доведення наявності спільних рис між правом слов'янських та інших народів (держав) Європи.

Б) Концепція західно-руського права, основи якої були розроблені Ф.І. Леонтовичем і М.Ф. Владимирським-Будановим, дістала подальшої розробки у працях деяких вітчизняних учених – представників соціологічно-позитивістського напряму. Аналіз праць учених свідчить, що вони намагались вирішити ряд наступних проблем у рамках даної концепції, якими є:

– обґрунтування оригінального характеру західно-руського права Литовсько-Руської держави) порівняно із правом тих держав, що утворились на території колишньої Київської Русі;

– виявлення причин відмінностей між ними.

Так, у доповіді «Руська Правда і звичаєве право Литовсько-Руської держави до видання Статуту» *М.О. Максимейко* наголошує, що порівняння литовсько-руського права і Руської Правди уможливлює визначити територію, на якій виникли, діяли і розвивались норми Руської Правди, роз`яснити деякі незрозумілі її статті та з`ясувати джерела пам`ятки[260].

В спеціальній статті, написаній на основі вказаної доповіді, він уточнює мету порівняння: науковець зазначає, що він намагається вказати не риси подібності

[260] Максимейко Н. Русская Правда и обычное право Литовско-Русского государства до издания Статута. *Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902*. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. Т. 2. С. 46.

між різними місцевими варіаціями руського права, а ті особливості Руської Правди, які зближують її з литовсько-руським правом і віддаляють від новгородсько-псковського та московського[261].

Для цього він проводить співставлення норм кримінального, цивільного та процесуального права за Руською Правдою і пам`ятками литовсько-руського періоду (злочини проти особи, інститут помсти, відповідальність громади, спадкові права, статус холопів та закупів, звід, гоніння сліду, судові двобої).

У результаті, історик права доходить висновку, що Руська Правда виникла на тому ґрунті, де розвинулось литовсько-руське право, вона була його начальною основою; натомість, у новгородсько-псковського та московського права були власні «точки відправлення»[262]. За словами Т.І. Бондарук та С.В. Остапенка, вчений відносився до другого покоління школи західно-руського права, і саме він найбільш чітко висловив думку про різні типи московського і литовсько-руського права; на думку О.В. Кресіна, вчений «…ігнорує поширену на той час ідею єдності слов`янського права і презюмує відмінність між українським та російським правом ще в часи Київської Русі»[263].

---

[261] Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904. С. 3.
[262] Максимейко Н. Русская Правда и обычное право Литовско-Русского государства до издания Статута. *Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902*. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. Т. 2. С. 53; Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904. С. 14.
[263] Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2000. С. 47; Остапенко С. В. Максимейко М.О. як представник школи західноруського права. *Запорізькі правові читання: Тези доповідей щорічної Міжнародної науково-практичної конференції*. Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет». Запоріжжя, 2006. С. 55; Видатні компаративісти: Творчий шлях, ідеї, праці : [Кресін О.

Так само *О.О. Малиновський* чітко розрізняв джерела та систему права Київської Русі, Новгородської, Псковської республіки, Московської та Литовсько-Руської держав.

У результаті застосування порівняльно-історичного методу науковець виявив, наприклад, що Новгороду і Пскову був притаманний вічовий устрій, Московській державі – сильна монархічна влада із розгалуженим бюрократичним апаратом, Литовсько-Руська держава складалась як «шляхетська» республіка; кримінальне право Московської держави розвивалось у руслі публічного характеру злочину і покарання, у Литовсько-Руській державі – розвиненим був приватний момент злочину і покарання[264] та ін. Як справедливо зазначають І.Б. Усенко та Е.Г. Циганкова, О.О. Малиновський як один з представників школи західно-руського права чимало зробив для дослідження оригінального, самобутнього характеру Литовсько-Руської держави і права[265].

О.О. Малиновський погодився з Фріманом та Спенсером, що потрійний склад влади (народне зібрання, вождь та рада аристократів) притаманний всім давнім народам. Тому, вбачаючи такий склад у політичному устрої Київської Русі, він робить висновок про загальнолюдські риси її державного устрою[266].

В., Денисов В. Н., Дамірлі М. А. та ін.] : За ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Вид-вл «Логос», 2007. Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства», вип. 4. С. 67.

[264] Малиновский И. Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. С. 67 – 76, 270 – 372.

[265] Усенко І., Циганкова Е. У пошуках історичних коренів сучасності. *Вісник АН України*. 1993. № 9. С. 76.

[266] Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов`ян і його пізніші зміни. У Київі: З друкарні ВУАН, 1929. С. 30 – 31.

Проте зміни у суспільних відносинах, стосунки з іншими державами, природно-географічна різниця окремих місцевостей колишньої Київської Русі зумовили і зміни у державному ладі.

Так, на Волині та Галичині потужною стає *боярська рада*, що пояснювалось ним сусідством з Польщею та Угорщиною, особливостями економічного побуту (наявність великого землевласництва), фізичними умовами краю.

Аристократичний характер влади притаманний і Литовсько-Руській державі, що стало наслідком, на думку вченого, близькості Волині та Галичини, подібними з цими областями соціально-економічними умовами.

Натомість у Новгороді та Пскові розвинувся *вічовий устрій* як результат особливих умов місцевого життя (природні умови змушували людей створювати торгові міста, бути енергійними і звиклими до самостійності).

У Московській же державі існували інші природні та суспільні умови, які призвели до істотного посилення *князівської влади*. Науковець серед таких умов називає відсутність на північній Русі родючих земель (відтак, не було великого землеволодіння, населення розселилось по великій території невеликими громадами і корилось князям), татарську навалу, яка допомогла князівській владі зміцнитись[267].

Г.В. Демченко зазначив, що Литовський Статут займає виняткове положення в загальній історії руського кримінального права: з одного боку він тісно пов`язаний з Руською Правдою, з іншої – із Соборним Уложенням 1649 р.

[267] Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов`ян і його пізніші зміни. У Київі: З друкарні ВУАН, 1929. С. 36, 49 – 50, 85, 132 – 136.

На його думку, Литовський Статут був своєрідною зв`язуючою ланкою між Руською Правдою і Соборним Уложенням, оскільки пам`ятки східної Росії XIV – першої половини XVI ст. втратили з нею зв`язок, відтак – не було і відповідного зв`язку між правом земського і московського періоду. Натомість Литовський Статут, який мав прямий зв`язок із Руською Правдою, був важливим джерелом Соборного Уложення[268].

Таким чином, дослідження Г.В. Демченка уможливлювало проведення важливих дослідів у напрямі обґрунтування факту наявності рецепції норм Литовського Статуту до Соборного Уложення, заперечення думки про загальнонаціональне коріння Литовського Статуту і Соборного Уложення.

Ф.В. Тарановський, будучи прихильником широких взаємовпливів у праві, висловив думку про наявність між різними відгалуженнями слов`янського права проміжних типів. Так, він вважав, що існували західнослов'янські впливи на розвиток східнослов`янського права, а їх провідником було якраз литовсько-руське право, що склалось на основі руського права з подальшими польськими впливами і ставало лише предметом запозичення для Московії[269].

Отже, можемо зробити той висновок, що вітчизняні учені соціологічно-позитивістського напряму постави-

[268] Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. Ч. 1. С. 1.

[269] Тарановский Ф. В. Новые данные по истории Уложения царя Алексея Михайловича. Петроград: Сенатская типография, 1914. С. 20 – 21; Тарановский Ф. В. Славянство как *предмет историко-юридического изучения. Труды IV съезда русских академических организаций за границей*. 1929. Ч. I. : В кн. *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья* : Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 217.

ли під сумнів думку про наявність між західно-руським і східно-руським (московським) правом спільних (загальноруських) начал. Натомість була висунута ідея про те, що на теренах колишньої Київської Русі склалось кілька різних систем: право Литовсько-Руської держави (західно-руське право), яке мало своїм джерелом право Київської Русі з іноземними впливами, право Новгородської, Псковської республік, Московської держави. Наявність різниці між ними пояснювалась у змінах суспільних відносин, особливостях природно-географічних умов, а наявність подібних рис між, наприклад, Литовським Статутом і Соборним Уложенням – запозиченням, рецепцією норм Литовського Статуту до зазначеної правової пам'ятки Московської держави.

Таким чином, із сказаного можна зробити такі ***висновки***.

Сфера конкретних порівняльно-історичних правових досліджень у працях представників історичної школи права в Україні охоплювала такі напрями, як-то:

А) порівняння права руського народу (періоду Київської Русі) та права інших слов'янських народів;

Б) порівняння права слов'янських (у т.ч. руського у період Київської Русі) і неслов'янських народів;

В) встановлення генетичної спорідненості між правом давньоруським і литовсько-руським;

Г) порівняння права різних етнічних народів.

Основними результатами досліджень були:

– положення про наявність аналогічних правових інститутів у праві різних груп слов'янських народів (східних, західних, південних), можливість широких запозичень у праві слов'янських народів.

– положення про генетичну спорідненість давньоруського і литовсько-руського права, невід'ємну належність останнього до загальнослов'янського права;

– положення про, у цілому, негативний вплив права неслов'янських народів на правовий устрій народів «слов'янського світу» (хоча такий погляд поділявся не всіма ученими);

– положення про наявність деяких спільних рис у правовому устрої різних народів на початковому етапі історії (первісна епоха).

Можемо виділити ті *види* порівняльно-історичного методу, а також його *прийоми*, які були використані науковцями у їх дослідах. Такими видами є: діахронічне і синхронічне, внутрішньотипове, мікро- (порівняння норм права), мезо- (порівняння інститутів, галузей права), мультипорівняння (якщо дослідження було спрямоване на виявлення закономірностей розвитку права), бінарне (при дослідженні права слов'янських і неслов'янських народів). Учені оперували такими прийомами, як співставлення і проведення аналогій (при дослідженні права слов'янських народів), контрастне порівняння (протиставлення) (при дослідженні права слов'янських і неслов'янських народів).

Представники історичної школи права в Україні намагались актуалізувати ряд проблем у сфері порівняльної історії права, причому відзначимо різні підходи учених до їх вирішення. По-перше, до проблеми співвідношення права західно-руського і московського. Так, *М.Ф. Владимирський-Буданов* вважав західно-руське право сполучним елементом між давнім і імперським періодами історії руського права; шукав загальноруську платформу на основі єдності коренів західно- і східно-руського права.

Натомість Ф.І. Леонтович і М.М. Ясинський (хоч і в імпліцитній формі) висловили думку про відсутність прямого зв'язку між правом Західної Русі і Московської держави.

Дещо різними були погляди науковців і на проблему рецепції норм іноземного (неслов'янського) права. *М.Д. Іванишев* і *М.Ф. Владимирський-Буданов* вважали, що запозичення із іноземного права призведуть до негативних наслідків для правового розвитку слов'янських народів. *Ф.І. Леонтович* розглядав впливи монгольського права на московське як об'єктивну данність, які, більше того, сприяли формуванню Московської держави. *М.М. Ясинський* же прихильно поставився до рецепції норм візантійського права до правових пам'яток Київської Русі, хоча підкреслив сприйняття лише тих норм, які могли бути адаптовані до місцевих умов.

Конкретні порівняльно-історичні дослідження, проведені соціологами-позитивістами, містять відображення розроблених ними теоретико-методологічних засад порівняльної історії права. *А.М. Стоянов* на основі концепції стадіальності правового розвитку виділив право «примітивних» та культурних народів і обґрунтовував існування загальних законів прогресивного розвитку окремих інститутів цивільного, сімейного, кримінального права, політичних установ, елементів станової організації. Він стверджував, що, по-перше, всі народи пройшли вихідні «пункти» правового розвитку; по-друге, зв`язуючою ланкою між правом первісного періоду і самобутніх цивілізацій є право країн Стародавнього Сходу, особливо Індії, яке, у свою чергу, пояснювало еволюцію права у країнах Західної Європи; по-третє, існує тісний зв`язок між законодавством країн Європи Нового

часу і звичаєвим та писаним правом народів первісної та стародавньої епохи.

І.М. Собестіанський наполягав на думці, що слов`яни пройшли ті ж самі стадії розвитку, що й інші народи; історичний розвиток їх юридичного побуту характеризувався стадіальністю, органічністю, закономірністю; інститути правового устрою слов`ян становили результат аналогічного з іншими давніми народами мистецтва, а не запозичення у німецьких племен.

М.О. Максимейко намагався через співставлення подібностей між пам`ятками давньоруського та литовсько-руського права довести між ними генетичну спорідненість, з`ясувати ступінь та характер рецепції правових норм іноземного походження (польського, німецького, римського) до Литовського Статуту. Він був переконаний, що норми давньоруського права були найважливішим джерелом Литовського Статуту, а норми іноземного права змінювались під впливом місцевих умов. Учений обґрунтовував думку про наявність рецепції окремих норм римського права до Руської Правди, хоча вони пристосовувались до умов суспільного життя у Київській Русі.

О.О. Малиновський доводив, що існують загальні закономірності розвитку правового статусу окремих верств населення, виникнення і занепаду кровної помсти, формування смертної кари у багатьох народів світу. Разом з тим, він намагався обґрунтувати своєрідність литовсько-руського права, його безпосередній зв'язок із давньоруським правом, обстоював думку про пристосування джерел іноземного походження до місцевих умов. Вагоме місце у його дослідженнях займає доведення генетичної спорідненості інститутів як руського, так і українського звичаєвого права протягом всіх їх змін у

напрямі прогресу, починаючи з найдавніших часів і закінчуючи сучасним йому періодом.

Г.В. Демченко намагався обґрунтувати думку про істотний вплив давньоруського права на литовсько-руське і еволюцію останнього протягом XVI ст. під впливом об'єктивних причин. Важливе значення має доведення науковцем закономірного впливу судових прецедентів на створення права у всіх народів, генетичного зв'язку між давньоруським процесуальним порядком і судовим процесом у Псковській, Новгородській республіках, Литовсько-Руській і Московській державах XVI – XVII ст.

Ф.В. Тарановський приділив увагу доведенню впливу магдебурзького права на міське право у Великому князівстві Литовському, його важливості як джерела Литовського Статуту і Соборного Уложення. Значний пласт досліджень стосувався обґрунтування наявності подібних шляхів розвитку права країн Західної і Східної Європи: ним було наголошено про існування спільних рис еволюції державного права у Франції, Німеччині і Росії періоду Нового часу; він стверджував, що ідеї бюрократичної монархії і поліцейської держави були запозичені Катериною II з Німеччини; ученим підкреслено тезу, що в удільний період Русь, як і західноєвропейські держави, пройшла період феодалізму, а Росія і країни Західної Європи мали однакові стадії розвитку монархічного правління. Науковець доводив, що народи слов'янського світу мають спільне походження, але поділяються на гілки, кожний з них має власну правову історію; він висловив думку про «перехрещення» правових культур, тому вважав, що правовий розвиток слов'янських народів багато у чому зумовлювався західними і східними впливами,

тим не менше «єдине слов'янське право» належить європейській цивілізації.

Можемо констатувати, що розробка концепції західно-руського права була включена соціологами-позитивістами як проблемний напрям до сфери досліджень у рамках порівняльної історії права. Як ми вважаємо, у цілому вони «зняли» ряд проблем, які намагались вирішити представники історичної школи права в Україні. *По-перше*, була заперечена думка про наявність між західно-руським і східно-руським (московським) правом загальноруських начал. *По-друге*, була обґрунтована теза про те, що на теренах колишньої Київської Русі склалось кілька різних систем: право Литовсько-Руської держави (західно-руське право), яке мало своїм джерелом право Київської Русі з іноземними впливами, право Новгородської, Псковської республік, Московської держави. *По-третє*, наявність різниці між ними пояснювалась змінами у суспільних відносинах, особливостями природно-географічних умов, а наявність подібних рис – рецепцією норм Литовського Статуту до Соборного Уложення.

На наш погляд, висловлені ученими положення були важливим підґрунтям і стали другим етапом у напрямі початку дослідження оригінальних рис українського права науковцями у післяреволюційний період.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У 20-Х – 80-Х РР. XX СТ.

3.1. Розвиток історично-порівняльного пізнання правових явищ в УСРР – УРСР у 20-х – 30-х роках

Лютнева революція 1917 р. в Росії, повалення самодержавства, більшовицький державний переворот, національно-визвольні змагання українського народу, спроби створення низки українських національних держав і розбудови власної правової системи стали історичними віхами, які кардинально змінили відносини у політичній, соціально-економічній, державно-правовій, культурній та інших сферах суспільного життя в Україні. Не стала винятком і науково-дослідна сфера. Названі події були каталізатором появи тих детермінантів і факторів, які, у свою чергу, зумовили фактично припинення в Україні розробок теоретико-методологічних аспектів порівняльної історії права, проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень із широким залученням іноземного матеріалу.

Стають вже неактуальними концептуальні положення учених дореволюційного періоду – представників течії соціологічного позитивізму, основою яких був пошук загального в історично-правовому поступі народів або держав світу. Спробуємо виявити ті детермінанти і

фактори, які нівелювали сутність «образу» і концепції порівняльної історії права, створеної ученими до 1917 року, і як *гіпотезу* висуваємо положення про використання порівняльно-історичного методу в іншому «форматі».

Започаткування широких досліджень у сфері історії українського права, які були спрямовані на доведення генетичної спорідненості всіх етапів його розвитку. Це стало реакцією на відсутність таких досліджень у дореволюційний період, а утворення незалежних українських держав сприяло цьому процесу. Не секрет, що у Російській імперії такі досліди не вітались (якщо прямо не заборонялись); єдиною «віддушиною» були дослідження у сфері історії західно-руського права.

У попередньому підрозділі ми намагались довести, що цілий ряд учених – представників соціологічного позитивізму – заперечував тезу про паралельне співіснування «тандему» західно-руське – східно-руське право, про можливість пояснення «темних» місць у розвитку московського права моментами з історії західно-руського права; а М.О. Максимейко у найбільш концентрованій і доведеній формі висловив ідею про відсутність у праві Московії, Новгорода і Пскова «києво-руського» коріння.

Такі ідеї у перспективі могли бути своєрідним поштовхом і для розробки за певних історичних обставин історії українського права, яке при належній дослідницькій базі могло претендувати на роль «ексклюзивного» продовження києво-руського і західно-руського права (чи виділення у західно-руському праві відповідної «національної» частки).

Тому не випадковістю є започаткування за ініціативою очільника Української держави гетьмана П. Скоропадського у листопаді 1918 р. Української академії наук,

а у квітні 1919 р. – створення при ній *Комісії для виучування історії західно-руського й українського права*, що й стало закономірною історичною обставиною становлення і розвитку дослідів у сфері національного українського права.

Визнання в українській історично-правовій науці правового звичаю як першого і вкрай важливого джерела права; відсутності на початкових етапах зародження державності достатньої законодавчої сили державної влади, - стало поштовхом для переорієнтування інтелектуально-творчих сил учених в Україні з досліджень у сфері порівняльної історії права на досліди у *сфері звичаєвого права України*. Це співпадало як із зацікавленістю не розробленої у дореволюційний період історії українського права, так і з необхідністю проведення ґрунтовних досліджень проблеми правового «партикуляризму» на теренах Литовсько-Руської держави.

Прикметно, що деякі науковці, які підтримували ідеї соціологічного позитивізму у дореволюційний період і залишились в Україні, висловились за необхідність дослідження звичаєвого права. Показовою є позиція О.О. Малиновського, який у 20-х роках XX ст. приділив достатньо уваги дослідженню історії розвитку звичаєвого права, що діяло на території України з найдавніших часів.

Він зокрема намагався визначити послідовність розвитку інститутів українського права і спробував з`ясувати генетичну спорідненість між еволюцією українського права у різні періоди дореволюційної епохи та українським революційним радянським правом. Сам же учений і зазначив, що звичаєве право України треба вивчати з двох причин: пояснення «нового» у праві «дав-

нім правом», починаючи з первісної епохи; дослідження утворення «революційного права» і його подальшого розвитку по лінії: звичай – спільне існування звичаю і закону – панування революційних законів зі залишками звичаю.

Враховуючи зазначене вище, закономірним є і створення у грудні 1918 р. *Постійної Комісії для виучування звичаєвого права України УАН* (назви цієї комісії дістали змін: «Комісія для виучування народного (звичаєвого) права України» (1921 р.), «Комісія для виучування звичаєвого (народного) права України» (1925 р.), «Комісія історії звичаєвого права» (1931 р.).

Як вважаємо, слід навести слова М.П. Василенка, який достатньо повно у передмові до 1-го видання «Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права» (1925 р.) окреслив три новітніх завдання історично-правової науки в Україні, які зумовлювали актуальність і крайню необхідність вивчення історії західно-руського, українського права і звичаєвого права України; а також сфокусував увагу на їх нерозробленості у дореволюційний період.

Він зазначив, що:

1) історія західно-руського й українського права (історія права Лівобережної України після 1654 р.) до 1917 р. не дістала належного і систематичного вивчення;

2) Вивчення історії західно-руського права у дореволюційний період мало службовий характер для пояснення аналогій у праві московському. У «Передмові…» М.П. Василенко фактично підтримав думку ряду учених – соціологів-позитивістів дореволюційного періоду (особливо погляд М.О. Максимейка), що: - західно-руське право є прямим продовженням давнього руського; -

східно-руське (московське) право такого прямого зв'язку не має.

Відповідно, ним було підкреслено, що західно-руське право – це не тільки частина «руського» права, а право самостійне. Його слід досліджувати не тільки для того, щоб з'ясувати «темні» місця «руського» права, а в зв'язку з тими економічними, соціальними і політичними умовами і подіями, що склались в Литовській державі зовсім інакше, як у Московській, і що за виразника їхнього було західно-руське право.

Оскільки, на думку ученого, Руська Правда є вихідним моментом для розвитку західно-руського права, то і доба, за якої вона склалась, мала б увійти до історії західно-руського права. Закономірно, на його погляд, визнати, що земський період історії руського права і період західно-руського права складають органічне ціле, і їх слід вивчати у сукупності і систематично.

М.П. Василенко наголосив і на значущості дослідів у сфері звичаєвого права України. Мотивацією було те, що давнє руське право перейшло до західно-руського не лише завдяки Руській Правді, але й низці правових звичаїв, які у період до видання Литовського Статуту відігравали помітну роль у житті суспільства і визнавались державою.

Нарешті, учений підкреслив і важливість вивчення історії українського права як «гілки західно-руського права». Ним зокрема зазначено, що українське право, яке сформувалось у Лівобережній Україні після соціальної революції 1648 – 1654 рр., увібрало із Західної Русі і Литовський Статут, і магдебурзьке право[270].

[270] Василенко М. П. Передмова. *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права*. 1925. Вип. I. С. III – VII.

Характер і спрямованість наукової діяльності вітчизняних учених, які працювали співробітниками УАН-ВУАН, дозволяє стверджувати про намагання створити таку *схему побудови історії права України*: період давнього руського права («земський», «княжий») – період західно-руського (литовсько-руського) права – період українського права (після 1648 р.).

На обґрунтування зазначеної схеми і були спрямовані праці вчених – членів обох Комісій. Так, з *історії давнього руського і західно-руського права* у 20-х роках було видано низку праць, серед яких виділимо: Г. Попова «Луцький Трибунал 1578 р.», О. Доброва «Право необхідного спадкування за Литовським Статутом», М. Максимейка «Система Руської Правди в її поширеній редакції», «Інтерполяції в тексті поширеної Руської Правди», «Про смердів Руської Правди», М. Товстоліса «Про знахідку по Литовському праву», «Суть застави за Литовським Статутом», І. Балінського «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні», В. Новицького «Снеми Руської Землі X – XII ст.» тощо.

Зважимо і на ряд праць з *історії українського права*, як-то: С. Іваницького-Василенка «Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині», Л. Окиншевича «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII вв.», «Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.ст.» І. Черкаського «Сліди домініального (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII ст.», Г. Попова «До історії сусідства на Правобережжі», М.П. Василенка «Матеріали до історії українського права» та інші.

Показовими у плані простеження генетичної спорідненості окремих інститутів західно-руського й укра-

їнського права є праці таких вчених, як-то: І.Ю. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII вв.», С. Іваницького-Василенка «Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини» тощо[271].

Не менш важливими є і праці учених – членів Комісії для виучування звичаєвого права України. Так, за словами Ю. Крикун, серед найпоширеніших проблем, які знайшли місце на сторінках збірників (авт. – «Праць Комісії…») були: питання теорії звичаєвого права, родинно-правові звичаєві стосунки, родинний лад, становище жінки, устрій двору, майнові відносини, спільна і сукупна власність у рамках двору, договірні відносини успадкування та багато інших[272].

Можна назвати такі праці, видані протягом 20-х рр., як-то: А. Кристера «Три ступені правоутворення», В. Камінського «Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні», «Нариси звичаєвого права України», Б. Язловського «Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом», Є. Єзерського «Вплив звичаю на судову практику», О. Доброва «Правоутворення без законодавця. Частина перша. Звичаєве право», В. Завітневича «Студії з українського звичаєвого права», О. Малиновського «Революційне звичаєве право», М. Товстоліса «Спільна влас-

[271] *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права*. Київ, 1925. Вип. І. 180 с.; *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права*. Київ, 1926. Вип. ІІ. 303 с.; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII вв. *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права*. Київ, 1928. Вип. 4-5. 714 с.; *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського* права. Київ, 1929. Вип. VI. 527 с.; Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Київ, 1929. 336 с.

[272] Крикун Ю. Діяльність «Комісії для виучування звичаєвого права України» в 1920-1930-х роках. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 17. С. 103.

ність за звичаєвим правом України», «Про знахідку за звичаєвим правом України», «Розуміння застави за звичаєвим правом України» та інші[273].

У цілому ж, маємо констатувати, що:

1) досліди у сфері звичаєвого права України підкреслювали важливість правового звичаю у житті українського народу;

2) визнання ученими такої важливості зумовлювало не виявлення загального чи унікального у праві українського та інших народів, а викликало необхідність прослідкувати історію локальної (місцевої, «партикулярної») звичаєво-правової «палітри» України.

Такий екскурс у спрямованість роботи двох історично-правових Комісій УАН-ВУАН є необхідним з огляду на предмет нашого дослідження. Адже його результат свідчить про деякі важливі моменти:

1) Кардинальна зміна напряму праць учених – істориків-правознавців – переорієнтація із широких досліджень у сфері порівняльної історії права у дореволюційний період на досліди у сфері історії національного (українського) права (включно з історією звичаєвого права) та історії західно-руського права (але вже без залучення іноземного матеріалу);

2) Як наслідок, відбувається і зміна «формату» використання порівняльно-історичного методу – він застосовується вже як *історично-порівняльний (діахронічно-генетичний чи синхронічний*). Відповідно, порівняльний

[273] Гримич М. Теоретичний доробок «Комісії для виучування звичаєвого права України». *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 13. С. 13 – 17; Крикун Ю. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – на початку 1930-х років. Київ: Дуліби, 2016. 200 с.; *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1925. – Вип. 1; *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1928. Вип. 2; *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1928. Вип. 3.

прийом є службовим, стає актуальним не стільки порівняльний аспект, скільки доведення історичної генетичної безперервності розвитку права на теренах України: давнього руського, відображеного згодом у західно-руському, а потім (після 1648 р.) – в українському; розробка звичаєвого права України на основі синхронічного порівняння джерел звичаєвого права.

Як ми вважаємо, найбільш характерним прикладом реалізації новітніх завдань історично-правової науки в УСРР у 20-х роках стала наукова творчість С.Г. Борисенка. Слід зазначити, що його наукова спадщина порівняно невелика, проте досить змістовна. Це стосується, по-перше, набуття ним у результаті проведених досліджень предметних знань вусфері історії права Київської Русі і особливо в галузі історії західно-руського права; по-друге – розробка ученим елементів методології історії права.

Варто зауважити, що учений недвозначно заявляв про значущість порівняння. Наприклад, у критичній частині рецензії на працю Р. Лащенка «Лекції по історії українського права» (1923 р.) С.Г. Борисенок відзначає, що для формування і обґрунтування історії українського права необхідно вказувати на відмінності між історичним розвитком українського й іноземного права[274].

Таку ж позицію дослідника ми прослідковуємо і в рецензії на працю М. Косвена «Злочин і покарання в додержавному суспільстві». С.Г. Борисенок говорить про те, що «досліджувати розвиток злочину і покарання важко, якщо обмежуватися матеріалом одного лише якого-не-

[274] Борисенок С. Г. Критика: Р. Лащенко «Лекції по історії українського права». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1926. Вип. 2. С. 274 – 276.

будь національного права. На допомогу тут виступає порівняльний метод вивчення»[275].

Аналогічно висловився учений і в рецензії на іншу працю Р. Лащенка «Литовський Статут, яко памятник українського права» (1923 р.). С.Г. Борисенок, вступаючи в полеміку відносно питання про визначення національного характеру Литовського Статуту, вказує на крайню необхідність порівнювати Статут не лише з Руською Правдою, але шукати і порівнювати інші його джерела. Він ставить закономірне питання Р. Лащенку: чи порівнював учений, наприклад, білоруське і українське право за статутними грамотами для того, щоб однозначно заявити про винятково український характер Литовського Статуту. Як вважає С.Г. Борисенок, саме вивчення, порівняння джерел Статуту дає можливість визначити питому їх вагу і вирішити проблему національного характеру Статуту[276].

Така ж позиція ученого проглядається в його критичній рецензії «Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права» на працю Я. Адамуса «Z zagadnien prawa Litewskiego» (1926 р.). Для визначення національного характеру Статуту він пропонує скрупульозно і критично на основі порівняння вивчити всі джерела Статуту 1529 г.: судові акти (переважно, Литовську Метрику), норми звичаєвого права, судові прецеденти, законодавчі акти. Іншим завданням є критичне порівняння рукописів Статуту, перевірка судової практики

[275] Борисенок С. Г. Критика: М. Косвен «Преступление и наказание в догосударственном обществе». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1926. Вип. 2. С. 278.

[276] Борисенок С. Г. Критика: Р. Лащенко «Литовський Статут, яко памятник українського права». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1926. Вип. 2. С. 288 – 289.

(для з'ясування того, який із списків найбільш відповідає автентичному списку Статуту). В результаті, визначаються безпосередні джерела Статуту і, як наслідок, можна говорити про національний характер Статуту[277].

У цій же праці С.Г. Борисенок закликає проте обережно оперувати можливостями порівняльного методу, в першу чергу – діахронічним його видом (у вченого він називається *«Метод переживань»*). Так, він вказує, що свого часу М.О Максимейко, М.М. Ясинський вивчали литовсько-руське право і Руську Правду в порівняльно-історичному аспекті, прагнули в першому знайти пояснення «темних місць» Руської Правди. Але С.Г. Борисенок передбачив, що в XV – XVI ст. на території Великого князівства Литовського міг існувати правовий сепаратизм, який знайшов відображення в наявності своєрідних обласних правових систем.

У зв'язку з цим він застерігає: саме їх відмінності можуть при порівнянні заважати пояснити вказані «темні місця» Руської Правди. Єдиний вихід він бачить у порівнянні всіх місцевих норм звичаєвого права з метою довести відсутність між ними значної різниці, а також обґрунтуванні їх зв'язку з Руською Правдою[278].

Згадаємо, що порівняльна лінгвістика, фольклоризм, етнографія в XIX ст. були значимими напрямами у рамках взагалі порівняльних наук; складали важливий допоміжний інструментарій при проведенні конкретних порівняно-історичних правових досліджень, зокрема представниками історичної школи права в Україні

[277] Борисенок С. Г. Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права. Критика: Jan Adamus «Z zagadnien prawa Litewskiego». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1929. Вип. 6. С. 482.

[278] Там же. С. 483 – 484.

при вивченні норм звичаєвого права. Оскільки для С.Г. Борисенка пріоритетним було дослідження *звичаєвого, давньоруського та західно-руського права*, то закономірно, що він звертається до порівняльного мовознавства і фольклоризму, які виконують службову функцію.

Так, учений пропонує за допомогою даних порівняльного мовознавства визначити загальний корінь назв литовських і руських правових інститутів і тим самим встановити самостійні початкові пункти їх розвитку. Як вважає учений, велике значення має порівняння фольклорного матеріалу: він вважає, що символічні обряди, формули, прислів'я, пісні можуть виявити деякі риси правового життя, а в порівнянні з правовими джерелами - внести корективи в існуючі наукові концепції[279].

Зокрема у праці «Карний зміст «потока» Руської Правди» (1925 р.) з метою тлумачення карного змісту одного з найбільш спірних в науковій літературі терміна Руської Правди він намагається проаналізувати і порівняти якомога більшу кількість джерел (як юридичного, так і неюридичного характеру). Вчений вважає, що необхідно визначити, по-перше, філологічне, по-друге, юридичне значення «потоку»; нарешті - перевірити його юридичне значення на основі тих фактів з правового життя, де він знаходив свою реалізацію[280].

У результаті порівняння різних частин пам'яток давньоруської літератури (Послання Данила Заточника, Лаврентіївський, Псковський, Іпатіївський, Новгород-

[279] Борисенок С. Г. Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права. Критика: Jan Adamus «Z zagadnien prawa Litewskiego». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1929. Вип. 6. С. 483.

[280] Борисенок С. Г. Карний зміст «потока» Руської Правди. *Праці Комісії по виучуванню історії західньо-руського та вкраїнського права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 13.

ський літописи, і ін.), в яких містяться слова «поточити», «заточити», «расточити», вчений приходить до висновку, що вони походять від спільного кореня і передають ідею «руху», «віддалення» (філологічне значення).

Разом з тим, С.Г. Борисенок переконаний, що як карно-правові терміни вони можуть позначати «вигнання», «посилання» і об'єднані загальним родовим юридичним значенням примусового усунення злочинця. Для найбільш повного пояснення цього терміна він пропонує порівнювати Руську Правду з літописами та іншими пам'ятками писемності, оскільки в той період юридична мова ще не відірвалась від живої мови[281].

Як говорилося вище, вчений серйозно ставився до перевірки юридичного значення «потоку» фактами правового побуту Київської Русі. Фактично мова йде про порівняння нормативного та літературного матеріалу з реаліями правового життя.

По-перше, він вказує на особливу суспільну небезпеку тих злочинів, за вчинення яких норми Руської Правди передбачали «поток» - розбій, підпали, конокрадство. З іншого боку, інститут заслання не міг повною мірою розвинутися в землях Київської Русі (крім Новгородської землі), бо були відсутні для цього певні умови (спеціальний нагляд, територія). Тому, як справедливо вважає С.Г. Борисенок, злочинця виганяли разом з сім'єю за межі цілої землі, а все майно підлягало конфіскації[282].

Одним з важливих питань, яким займався С.Г. Борисенок, був пошук доказів існування в період до видання Статуту 1529 р. на території Великого князівства

[281] Борисенок С. Г. Карний зміст «потока» Руської Правди. *Праці Комісії по виучуванню історії західньо-руського та вкраїнського права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 14 – 19, 30.
[282] Там же. С. 20 – 25, 30.

Литовського місцевих територіальних правових систем, основу яких складали своєрідні норми звичаєвого права. З цією метою він порівнює велику кількість правових пам'ятників першої чверті XVI ст.: судові акти з різних областей Литовсько-Руської держави, різні привілеї у формі статутних грамот, Судебник Казимира 1468 року і т.д.

Вчений вважає, що до кодифікації 1529 р. в Литовсько-Руській державі повністю домінував принцип партикуляризму: в кожній землі існувала окрема, відмінна від інших, система звичаєвого права – так зване «земське право». Такі системи існували, як вважає С.Г. Борисенок, у Литві, а також – у Жмудській, Вітебській, Бєльській, Полоцькій, Смоленській, Київській, Волинській, Дрогобицькій, Берестейській землях[283].

Цікавим виглядає проведений вченим історично-правовий аналіз норм окремих земських грамот-привілеїв і Судебника Казимира 1468 р. У результаті, він приходить до висновку, що Судебник Казимира є правовою пам'яткою, яка мала поширення на території тільки Литовського князівства. Такий висновок став наслідком порівняння норм про судову владу воєвод, про грабіжницькі напади («наїзди»), про крадіжку («татьба»).

Наприклад, він знаходить істотні відмінності в нормах Судебника Казимира, привілеїв Волинській, Київській, Вітебській, Полоцькій, Смоленській землям щодо передачі злодія потерпілому, подальшої долі предмета крадіжки, юридичних наслідків для злочинця. Це ще більше переконує вченого в існуванні на початку XVI ст.

[283] Борисенок С. Г. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1928. Вип. 3. С. 66 – 70.

в Литовсько-Руській державі своєрідних місцевих звичаєво-правових систем[284].

Важливо відзначити, що С.Г. Борисенок не зупиняється лише на нормативному порівнянні: він порівнює також символічні обряди, які існували в різних областях Литовсько-Руської держави і легітимізували ту чи іншу норму звичаєвого права. Наприклад, він порівняв такі обряди, як «ставити шапки» при наданні позики, «єднання» між потерпілим і злочинцем, «чоломбитие» як відображення відносин між паном і підлеглим, «обличкование» при знахідці власником вкраденого у нього коня та ін.[285]. Цікаво, що вчений підкреслив не тільки наявність аналогічних, але і відмінних рис зазначених обрядів у різних землях Литовсько-Руської держави.

Загальна тенденція розвитку радянської науки. На початку 20-х років більшовиками (квітень 1923 р., XII з'їзд РКП (б)) було проголошено курс на «українізацію» (хоча і формально-декларативний та оперетково-декоративний), але він сприяв певною мірою розвитку української культури, освіти, науково-дослідної сфери. Не випадково, що у складі реорганізованої і перейменованої більшовиками УАН на ВУАН продовжували діяти обидві названі вище Комісії (за часів існування Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права було видано близько 180 праць, Комісії для виучування звичаєвого права України (назва змінювалась упродовж 20-х років) – приблизно 150 праць). Члени обох Комісій могли публікуватись не лише на шпальтах «Праць…», але й в інших радянських продовжуваних періодичних ви-

[284] Борисенок С. Г. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1928. Вип. 3. С. 75 – 81.

[285] Там же. С. 81 – 87.

даннях, які фінансувались більшовицькою владою; непересічними стали й постійні критичні зауваження на праці закордонних учених, полеміка з тими науковцями, які перебували за межами УСРР та СРСР.

Проте природа, сутність і характер більшовицької влади не передбачали не тільки зайняття у широкому форматі порівняльною історією права, але й використання історично-порівняльного методу для обґрунтування еволюції історії національного права (чи зайняття історією звичаєвого права). Адже «соціалістичний лад» апріорно визнавався «єдино правильним», і який не міг, навіть опосередковано, бути критикованим. Тому будь-які порівняння із «експлуататорськими капіталістично-буржуазними устроями» визнавались ворожими і непотрібними. Відтак, порівняння як дієвий спосіб пізнання історично-правової реальності майже виключався із науково-дослідного вжитку.

До того ж, згортання у кінці 20-х років НЕПу, ліквідація політики «українізації», оголошення «форсованої індустріалізації», «п'ятирічок», «суцільної колективізації», курс на створення «єдиного радянського народу» передбачали початок формування «єдиного, цільного, радянського», як наслідок – тотального знищення зайняття історією національної державності і права. Відтак, на порядок денний (на початок 30-х років) висувається необхідність обґрунтування сумнозвісної схеми: «Київська Русь – колиска трьох братніх народів»; порівняння ж мало «вписуватись» у марксистсько-ленінську методологію і слугувати її доведенню.

У результаті, у 1930 р. Комісію для виучування історії західно-руського та вкраїнського права перейменували спочатку на Комісію історії українського права, а у 1934

р. – її було ліквідовано; члени Комісії увійшли до складу Кабінету радянського будівництва і права при Президії ВУАН, який теж незабаром припинив існування, а значна частина науковців була репресована. Так само більшовики розправились і з Комісією для виучування звичаєвого права України: у 1934 р. Комісію було ліквідовано, а деяких її активних членів – репресовано і розстріляно.

Після цього фактично чи не єдиним представником історично-правової науки в УРСР у другій половині 30-х – 40-х роках був доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР С.В. Юшков. Завдяки його науковій діяльності багато у чому були закладені основи радянської історико-правової науки зі своїми характерними особливостями; йому ж належить заслуга у визначенні предмета науки історії держави і права, розробці методології радянської історично-правової науки, створенні першого підручника з історії держави і права СРСР.

Як зазначають С.І. Штамм, О.І. Чистяков, Л.В. Черепнин, І.Б. Усенко, В.А. Чехович, замість періодизації за центрами політичної влади або династіями С.В. Юшков пов'язував дослідження історії державно-правових інститутів з етапами змін у виробничих відносинах, соціально-політичному ладі, вивчав історію джерела права у тісному зв'язку з розвитком суспільних відносин[286]. Достатньо сказати, що навіть сучасні йому критики С.А. Покровський, А.А. Введеньський, В.Д. Мєсяц позитивно оцінювали наукову діяльність С.В. Юшкова, особливо

[286] Штамм С. И. Советские юристы – ученые и педагоги. С.В. Юшков (1888 – 1952 гг.). *Советское государство и право*. 1979. № 4. С. 121; Чистяков О. И., Штамм С. И. Основоположник науки истории государства и права СССР. *Вестник Московского университета. Серия: Право*. 1988. № 2. С. 65; Усенко І. Б., Чехович В. А. Біля джерел радянської історико-правової науки. *Вісник Академії правових наук УРСР*. 1988. № 5. С. 93; Черепнин Л. В. Рецензия. *Вопросы истории*. 1950. № 4. С. 132.

щодо створення нових підручників. Ними ставилось в заслугу створення першого підручника з історії держави і права СРСР, викладання історії права не догматично, а у зв`язку з історичними умовами тощо[287].

Зрозуміло, що методологія, яку використовував С.В. Юшков при дослідженні історії права, була марксистсько-ленінська, в рамках якої *порівняльний прийом виконував службову роль, а історично-порівняльний метод застосовувався як діахронічний чи синхронічний*, але *виключно як один із способів* підтвердження більшовицької ж схеми розгортання історичного процесу.

Сам же учений у стислому вигляді дав схему дослідження правових інститутів, яка класично відображає марксистсько-ленінську методологію:

«1) Виробничі відносини;

2) політична надбудова;

3) правові відносини;

4) правова ідеологія;

5) норма»[288].

Таким чином, дослідження наукових поглядів С.В. Юшкова варто проводити через призму загальної концепції, виробленої радянською історично-правовою та історичною науками. Вона включала визнання залежності формування і розвитку державно-правових інститутів від виробничих відносин та класової боротьби у рамках певної суспільно-економічної формації, ствердження існування спільного кореня у формуванні білоруської, української та російської державності – Київської Русі,

[287] Покровский С. Рецензия. *Советское государство и право*. 1940. № 12. С. 110; Введеньський А.А. Рецензія. *Революційне право*. 1941. № 4. С. 25; Месяц В. Рецензия. *Советская юстиция*. 1941. № 6. С. 22.

[288] Юшков С. В. К вопросу о методологии истории права. *Записки научного общества марксистов*. 1928. № 1. С. 122.

створення періодизації історії держави і права народів СРСР залежно від етапів розвитку російської державності і права тощо.

Сам же вчений і заявляв, що «…основним стержнем історії держави і права СРСР має бути історія руської держави, яка об'єднала народи в єдиний союз»[289]. Відповідно, основна увага приділялась висвітленню історії держави і права Київської Русі, Московського князівства, царства, Російської імперії на шкоду більш ґрунтовному вивченню історії держави і права інших народів СРСР, у тому числі й українського.

Зазначена схема була впроваджена С.В. Юшковим при конкретному дослідженні кримінального права Київської Русі (він, в основному, спеціалізувався на вивченні історії держави і кримінального права Київської Русі). Так, він зазначає, що дослідник, вивчаючи Руську Правду, «…повинен вивчати основні його постанови в Київській державі у зв'язку з боротьбою класів, що розгортається…»[290]. Ґрунтуючись на марксистсько-ленінському вченні про суспільно-економічні формації, фактично єдиною причиною розвитку права він вважає генезис виробничих відносин, розвиток процесу феодалізації і зростаючу класову боротьбу. Як зазначає В.С. Покровський, С.В. Юшков вивчає Руську Правду на фоні соціально-економічної історії Київської Русі[291].

---

[289] Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. С. 11.

[290] Юшков С. В. «Русская Правда» как кодекс русского феодального права. *Проблемы социалистического права*. 1939. № 4-5. С. 73.

[291] Покровский В. С. Очерк общественной и научной деятельности проф. С.В. Юшкова. *Юшков С.В. История государства и права СССР*. Москва, 1961. Ч. 1. С. 654.

Марксистсько-ленінська схема особливо виявилась у розробленій ним теорії про «дофеодальний період» (IX-X ст.) та концепції про «соціальне походження русі». Як вважає С.В. Юшков, «русь» – це не етнічна, а соціальна група у середовищі східного слов`янства, вона як соціальна група виділяється у період розкладу первісного ладу у східних слов`ян (друга половина VIII-IX ст.); лише після того, як групи русі стали брати участь в організації держави, «русь» стала поняттям політико-етнічним[292].

Теорія ж «дофеодальної» держави включала:

- співіснування трьох укладів (феодального, первісного та рабовласницького);

- відсутність розвиненої системи васалітету-сюзеренітету;

- наявність залишків «військової» демократії;

- глава такої держави є передусім військовим вождем, а його діяльність спрямовувалась радою з числа родової знаті та дружинників;

- наявними є залишки народних зборів;

- існує десяткова система управління; - основним джерелом доходів глави держави є данина, військову силу складають народне ополчення та дружина[293].

Стверджуючи, що такі ознаки були притаманні Київській державі у IX – X ст., а перемога феодальної дер-

[292] Юшков С. В. До питання про походження Русі. *Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР*. 1941. Т. 1. С. 153; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1949. С. 62, 63, 85; Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. С. 247.

[293] Юшков С. В. К вопросу о дофеодальном («варварском») государстве. *Вопросы истории*. 1946. № 7. С. 65; Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 3-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1950. Ч. 1. С. 12 – 13.

жавності відбулась вже при Ярославі Володимировичу, С.В. Юшков розглядає через призму цих постулатів становлення руського кримінального права.

На прикладі історії кримінального права Київської Русі С.В. Юшков показує розвиток права і виділяє кілька його етапів, обґрунтовуючи це становленням феодальних відносин, класовою диференціацією (при цьому застосовує історично-порівняльний діахронічний метод для доведення процесу розвитку права). На першому етапі (період укладення русько-візантійських договорів X ст.) відбувається становлення системи руського права, яку він протиставляє родовим звичаям слов'янських племен[294]. Наступним етапом у розвитку кримінального права є реформа князя Володимира Святославича (кінець X ст.) у сфері кримінально-правових відносин. Цю реформу С.В. Юшков пов`язує з подальшим генезисом феодальних відносин, необхідністю посилення захисту життя і майна феодалів.

Подальший розвиток кримінального права Київської Русі відбувається у період видання Руської Правди. Зокрема важливою віхою цього процесу є видання Правди Ярослава, офіційного збірника, створеного у 30-х роках XI ст. Як вважає С.В. Юшков, джерелами Правди Ярослава були звичаєве право русів і законодавство Ярослава,

[294] Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. С. 80 – 81; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1949. С. 85; Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. С. 247; Юшков С. В. История государства и права СССР. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1961. Ч. 1. Изд-е 4-е. С. 84.

а причиною видання – поглиблення процесу феодалізації[295].

На думку С.В. Юшкова, важливою подією у становленні феодального права-привілею є видання Правди Ярославичів. Статут Володимира Мономаха є заключним етапом у розвитку феодального права-привілею у Київській Русі. Причиною його видання науковець вважає посилення експлуатації феодально-залежного населення, зокрема лихварями – своїх боржників і, відтак, зростання класової боротьби.

З 1940 р. починається важливий етап у науковій діяльності С.В. Юшкова – він систематично готує підручники та навчальні посібники з історії держави і права СРСР; важливу їх частину займає історія державно-правових інститутів Київської Русі. Якщо до 1940 р. вчений, в основному, обґрунтовував причини, фактори та умови розвитку кримінального права Київської Русі, то у підручниках і навчальних посібниках міститься розгорнутий аналіз понять та інститутів кримінального права, при цьому ним використовується і *історично-порівняльний метод (як діахронічний, так і синхронічний*).

Так, С.В. Юшков доводить, що у договорах русі з греками X ст. зафіксоване змішане право – візантійське та руське, причому вчений високо оцінює стан розвитку руського кримінального права. Він зазначає, що русичам

[295] Юшков С. В. «Русская Правда» как кодекс русского феодального права. *Проблемы социалистического права*. 1939. № 4-5. С. 82 – 84; Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР. Москва: Издание Всесоюзной заочной правовой академии, 1940. С. 35; Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. Історія України : Під ред. проф. М.Н. Петровського. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. С. 57, 88; Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. В. I-II: Общественно-политический строй и право Киевского государства. С. 23.

були відомі такі види злочинів як вбивство, спричинення тілесних ушкоджень, крадіжка, розбій тощо. Система покарань, як стверджує С.В. Юшков, включала родову післясудову помсту, викуп за вбивство, грошові стягнення за нанесення побоїв, спричинення поранення або вчинення злочинів проти власності[296]. На його думку, руське кримінальне право отримало свій розвиток у нормах Руської Правди та інших джерелах права Київської Русі.

Слід також розглянути і погляди С.В. Юшкова щодо подальшої долі кримінального права Київської Русі. Як зазначалось вище, у загальному вигляді вони випливають із концепції, яка була розроблена у рамках радянської історичної та історико-правової наук, що «…Київська держава є колиска трьох народностей – української, білоруської і російської»[297].

Відповідно, *можливості історично-порівняльного методу* мали бути використані на підтвердження даної схеми. Учений вважав, що Руська Правда та деякі інші джерела кримінального права справили свій вплив на розвиток кримінального права у наступні періоди. Зокрема С.В. Юшков наполягав, що у Литовському князівстві певний час діючим джерелом права була Руська Правда, вона справила вплив на формування норм Судебника Казимира 1468 р., була важливим джерелом (крім німецького, польського та римського права) Литовського Статуту.

Разом з тим норми кримінального права Руської Правди позначились і на таких пам'ятках як Псковська

[296] Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. В. I-II: Общественно-политический строй и право Киевского государства. С. 22 – 23.

[297] Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. Історія України : Під ред. проф. М.Н. Петровського. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. С. 81.

судна грамота, Двінська статутна грамота та інші[298]. Як зазначав вчений, у Московському князівстві навіть тоді, коли воно зробилося центром об'єднання руських земель, Руська Правда в тих або інших частинах продовжувала зберігати свою дію.

Застосування історично-порівняльного діахронічного методу дозволило зробити йому висновок про вплив Руської Правди та церковного Статуту Ярослава і на норми кримінального права, що містились у такому джерелі як «Правосуддя митрополиче». На його думку, ця пам'ятка була утворена у другій половині XIII – першій чверті XIV ст., а факт її існування «…заповнює той провал, який існує відносно джерел права між Руською Правдою, з одного боку, і Судебником 1497 г., Псковською і Новгородською судними грамотами, з іншої»[299].

С.В. Юшков вважав, що подальший розвиток кримінального права відбувався за часів Гетьманської України. Вчений стверджував це, аналізуючи джерела українського права цього періоду, зокрема, Литовський Статут: «… якоюсь мірою мав значення перший Литовський статут, який особливо характеризувався наявністю основних

[298] Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР. Москва: Издание Всесоюзной заочной правовой академии, 1940. С. 99 – 100; Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. В. IV: Общественно-политический строй и право Литовского государства, кавказских государств и государств Средней и Центральной Азии. С. 7 – 8; Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. В. III: Общественно-политический строй и право феодальных княжеств (XI – XV вв.) и русского государства в период превращения его в централизованное (до середины XVI в.). С. 14, 22 – 23, 35; Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. С. 203.

[299] Юшков С. В. Правосудие митрополиче. *Труды выдающихся юристов*. Москва: Юридическая литература, 1989. С. 344.

начал руського права, що розвивалися з часів Руської Правди». Зв'язок між періодами (Литовської держави, Русі Посполитої і Гетьманщини) вчений вбачає і у чинності інших редакцій Литовського Статуту за доби Гетьманщини[300].

Із сказаного вище ми можемо дійти таких ***висновків***.

Припинення в Україні після 1917 р. розробок теоретико-методологічних аспектів порівняльної історії права, відсутність проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень із широким залученням іноземного матеріалу були пов'язані із низкою об'єктивних причин, якими стали:

- Лютнева революція 1917 р. в Росії і повалення самодержавства;

- більшовицький державний переворот;

- спроби створення українських національних держав і розбудови власної правової системи.

У свою чергу, вони зумовили появу тих факторів, які нівелювали сутність «образу» і концепції порівняльної історії права, створеної ученими до 1917 року, а також сприяли використанню порівняльно-історичного методу в іншому «форматі».

До таких факторів ми віднесемо:

- проведення досліджень у сфері історії національного права, що стало реакцією на відсутність таких дослідів у дореволюційний період;

- зацікавленість історією звичаєвого права України;

- підтримка (хоч і формальна) більшовицькою владою у 20-х роках інституцій, в яких проводились дослі-

[300] Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. С. 435.

дження у сфері історії українського права і історії звичаєвого права України;

- абсолютне їх заперечення на початку 30-х років з метою ствердження схеми: «Київська Русь – колиска трьох братніх народів».

Як наслідок, відбувається і зміна «формату» застосування порівняльно-історичного методу – він використовується як *історично-порівняльний (діахронічно-генетичний чи синхронічний*) задля: 1) доведення історичної генетичної безперервності розвитку українського права на теренах України (включно з історією західно-руського права); розробки звичаєвого права України на основі синхронічного порівняння джерел звичаєвого права (ученими УАН-ВУАН), 2) з 30-х років – виконання службової ролі у марксистсько-ленінській методології з метою підтвердження більшовицької схеми розгортання історичного процесу.

Використання історично-порівняльного (діахронічно-генетичного чи синхронічного) ученими УАН-ВУАН ми не вважаємо абсолютною відмовою від проведення дослідів у сфері порівняльної історії права. Переконані, що вивчення історії національного права (разом із звичаєвим) є *первинним етапом* для проведення подальших досліджень із залученням іноземного матеріалу, оскільки виокремлюється необхідний для порівняння національний об'єкт (це підтверджується і визнанням С.Г. Борисенком необхідності порівняння українського й іноземного матеріалу). Проте цей етап не дістав логічного продовження у зв'язку із припиненням досліджень у сфері історії національного права на початку 30-х років.

Одним з яскравих прикладів застосування історично-порівняльного методу із зазначеними вище цілями

є наукова творчість С.Г. Борисенка, який для досягнення мети, що ставилась УАН-ВУАН, використав цілий комплекс методів: історично-порівняльний, порівняльно-мовознавчий, порівняльно-фольклористичний. Назвемо ряд обґрунтованих ученим положень, які є актуальними для сьогодення:

- термін «поток» означав вигнання злочинця разом з сім'єю за межі землі-князівства;

- існування в Литовсько-Руській державі в період до видання Статуту 1529 р. територіальних, зі своєю унікальністю, систем звичаєвого права;

- локальне, лише для етнографічної Литви, значення Судебника Казимира 1468 р. тощо.

С.В. Юшков «включив» історично-порівняльний метод у загальну систему марксистсько-ленінської методології, який виконував роль службового прийому для:

- обґрунтування схеми «Київська Русь – колиска трьох братніх народів», в якій провідну роль відігравала Московська (Російська) держава;

- він же використовувався для доведення:

а) теорії «дофеодальної» держави та концепції «соціального походження русі»;

б) розвитку права (в основному, кримінального) з причин генезису виробничих феодальних відносин, зростання класової боротьби;

в) формування періодизації еволюції права залежно від названих факторів.

3.2. Осмислення порівняльної історії права як сфери практичних досліджень у розвідках українських учених за кордоном (20-ті – 80-ті роки)

За умов припинення розробок з історії національного права і використання історично-порівняльного методу з метою підтвердження більшовицької апріорної схеми розгортання історичного процесу дослідження у сфері порівняльної історії права переносяться за кордон. Тому вважаємо, що необхідно звернути увагу і на *третій варіант* застосування порівняльно-історичного методу у пореволюційний період, який було представлено у працях українських учених, що знаходились з об'єктивних причин поза межами СРСР в еміграції. Такими ученими є Р.М. Лащенко (1878 – 1929 рр.), А.І. Яковлів (1872 – 1955 рр.), М.Д. Чубатий (1889 – 1975 рр.), Я.М. Падох (1908 – 1998 рр.), Л.О. Окіншевич (Leo Yaresh) (1898 – 1980 рр.).

Як *гіпотезу* висуваємо припущення, що у працях названих вчених було:

1) застосовано *історично-порівняльний (діахронічно-генетичний, або синхронічний) метод* (фактично для досягнення подібних цілей, що ставили перед собою учені УАН-ВУАН);

2) адаптовано у тій чи іншій мірі досвід методологічних розробок вітчизняних учених дореволюційної епохи – у частині використання *порівняльно-історичного методу* у різних сферах пізнання історично-правової реальності (явище, що відрізняє як від праць учених УАН-ВУАН, так і С.В. Юшкова).

Спробуємо для доведення висунутої гіпотези згрупувати їх наукову діяльність за певними блоками, вихо-

дячи із застосування ученими як порівняльно-історичного методу, так й історично-порівняльного.

Застосування *історично-порівняльного діахронічного (діахронічно-генетичного) методу*.

А) Розробка *теоретичних аспектів* і проведення *конкретних досліджень у сфері історії українського права.* Так, під історією права Р.М. Лащенко розумів поступовий розвиток правових понять і форм. Він вважав, що історія всесвітнього права є явищем доволі абстрактним, тому слід концентрувати свою увагу на вивченні *історії національного права*; адже кожна нація «іде більш-менш визначеним шляхом», виявляючи при цьому свої національні риси.

Причинами цього «особливого напряму розвитку» він називав «творчий геній цілого народу», а також фізичні, географічні, історичні та інші умови. Власне, в його концепції імпліцитно виявляється думка, що історію всесвітнього права слід розуміти лише через призму історії права різних націй («поза нацією не може бути справжнього права»), а загальнолюдські ідеї права тоді екстраполюються в народне життя, коли не тільки їх зміст, але й форма зрозуміла народу[301].

Відтак, в його інтерпретації *історія українського права є наукою*, яка «…викладає і вияснює поступовий розвиток українських правничих норм, правну еволюцію українського народу…». Обсяг історії українського права має бути доволі широким і охоплювати усю українську націю, всю її правову творчість, де б і як вона не виявлялась[302].

[301] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 18 – 19.
[302] Там же. С. 19 – 20.

Варто зазначити, що така широка дефініція мала важливе значення для застосування *історично-порівняльного методу*: він був необхідний задля порівняння тих форм і рис правового життя, які з`явились під впливом окремих визначених факторів (наприклад, для Галичини, Буковини тощо). Використання Р.М. Лащенком *історично-порівняльного (як діахронічно-генетичного) методу* дало йому можливість виокремити періоди безперервної еволюції українського права. Такими він вважав земський, литовсько-польський, гетьманський та московський (до 1917 р.)[303].

Так само і М.Д. Чубатим при інтерпретації предмета та створенні періодизації історії українського права було використано *історично-порівняльний (діахронічно-генетичний) метод*. Зокрема він вважав, що позитивне право не є виключно витвором влади чи вчених-юристів, а є результатом багатовікового розвитку, що відбувається під впливом потреб життя, є лише однією із фаз правової еволюції. З іншого боку, в історії українського народу були деякі періоди, коли панувало іноземне позитивне право.

Тому, як зазначав у своїх мемуарних спогадах М.Д. Чубатий, єдиним «зв`язуючим» елементом між різними періодами (повністю державного, автономного та бездержавного життя) було українське звичаєве право як відображення національних традицій, що сягало своїм корінням часів створення Руської Правди. Таке твердження дало йому можливість порівнювати між собою періоди і на підставі цього сформулювати предмет історії українського права: «наука, яка висвітлює нам повстання і без-

[303] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 32.

перервний розвиток правних норм серед українського народу»[304].

Логічним продовженням концептуалізації предметної сфери було намагання вченого окреслити періоди розвитку державного українського права. Використовуючи, в основному, схему М.С. Грушевського, М.Д. Чубатий виділяє земську (княжу) добу (до середини XIV ст.), литовсько-руську (до кінця XVI ст.) та козацьку доби (XVII і XVIII ст.).

Зазначений метод був головним при проведенні і Я.М. Падохом конкретних досліджень з метою доведення недискретного характеру розвитку українського права. Він наголосив на тому, що хоч у литовсько-руську та гетьманську доби Україна і не була суверенною державою, але в основному вона керувалась власним правом, що сягало періоду Київської держави[305].

У контексті зазначеного особливо варто виділити дослідження Я.М. Падохом історії українського кримінального права. Вчений не сумнівався у тому, що початки українського карного права слід шукати в доісторичних часах, воно оформлюється за часів Київської держави, а провідними його ідеями він вважав людяність, рівність перед правом, пошану до гідності людини, її честі і свободи, перевагу публічного над приватним елементом[306].

[304] Чубатий М. Як народжувалася наука історії українського права. *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891 – 1961)*. Мюнхен, 1974. С. 144; Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен-Київ: Ноосфера, 1994. С. 5 – 7.

[305] Падох Я. Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921-1981). *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. Мюнхен, 1983. Т. X. С. 1033

[306] Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 29; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 10 – 14.

На думку вченого, розвиток карного права у литовсько-руський період мав два етапи: «старовини» (до початку XV ст.) і «новини» (з початком XV ст.). Для першого етапу характерним є тісний зв`язок норм карного права з попереднім періодом, воно спиралось на його здобутки, у правовій практиці використовувались давні збірки. Учений визнавав, що з XV ст. право змінюється під впливом розвитку політичних, господарських, соціальних, життєвих умов; такій зміні сприяли і західноєвропейські впливи (польський, німецький, римський, канонічний). Проте «…навіть карне право 3. Литовського статуту виявляє надзвичайно сильний зв`язок із добою київською»[307].

Застосування *історично-порівняльного (діахронічно-генетичного) методу* дало змогу Я.М. Падоху виокремити позитивні і негативні зміни у карному праві литовсько-руської доби. До перших він відносить більш чітке окреслення давніх і нових родів злочинів, розвиток окремих понять та інститутів карного права (ідеї суб`єктивної провини, відкидається відповідальність третіх осіб, розвиваються поняття умислу, підмови, співучасті, необхідної оборони тощо), а до негативних – пріоритет приватного інтересу. Значним відступом від попередньої доби він вважав і домінування таких ідей, як станова нерівність, залякування як мета покарання, запровадження при визначенні міри покарання системи таліону, обмеження охорони честі шляхетським станом[308].

[307] Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 28 – 29.

[308] Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 33; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 28 – 32.

У розвитку кримінального права Гетьманщини вчений також виділяв два етапи, розмежовуючи їх першою чвертю XVIII ст., хоча для них обох притаманним є вплив ідей кримінального права, що сформувались за доби Київської Русі. За словами вченого, дану тезу доводять «…подібні, а інколи й ідентичні ідеї, систематика й роди злочинів і кар, нарешті, термінологія…»[309].

Для першого етапу характерним є відхід від ідей станового права литовсько-руської та польської доби і формування норм кримінального права на основі звичаєвого права та судової практики, що стало наслідком зміни соціального ладу після революції середини XVII ст. Але із розвитком суспільної диференціації серед населення поступово відроджуються ідеї Литовського Статуту та попередньої доби, зміцнюється вплив російського права[310].

Я.М. Падох розрізняв позитивні риси кримінального права Гетьманщини та негативні, що гальмували його розвиток. До позитивних рис він зарахував «… поглиблення самого поняття права і справедливости, кращу систематику і влучніше визначення поодиноких злочинів», запровадження принципів загальності (рівність громадян, іноземців, представників усіх соціальних верств суспільства) та демократизму (визнання за міщанами та селянами майже тієї самої, як і для вищих верств населення, правової охорони своїх прав; встановлення подвійних винагород за образу честі жінок з нижчих соціальних прошарків; визнання прав кріпаків; захист державою честі і свободи людини), розвиток те-

[309] Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 56 – 57.

[310] Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 56 – 57.

орії суб`єктивної вини, зміцнення публічно-правового елемента[311].

Поряд з позитивними рисами Я.М. Падох виділяв негативні, якими були дуалізм публічно- та приватно-правових принципів (змішання у понятті злочину приватного та публічного інтересу, присутніми у системі покарань є публічні та приватні кари, кримінальні та таліонні, композиції, цивільні відшкодування як наслідок вчинення злочину), суворість покарань[312]. Невід`ємною частиною українського карного права доби Гетьманщини вчений вважав право Запорізької Січі, яке було витвором народу, але мало особливості через військовий характер Січі, географічне і політичне положення, постійну загрозу існуванню Січі[313].

Історично-порівняльний метод застосовувався Я.М. Падохом і при дослідженні історії судового процесу в Україні. У кількох розвідках він намагався довести генетичний зв`язок між елементами українського судового процесу на різних етапах його розвитку (період Київської Русі, литовсько-руську добу, період Гетьманщини).

Він наголошував, що протягом всіх етапів судовий процес зберігав такі риси як змагальність, рівність та диспозитивність сторін, усність, безпосередність; під час попереднього слідства продовжували існувати такі

[311] Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 40 – 41; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 58 – 64.

[312] Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 58, 62, 64; Падох Я. Охорона чести й свободи людини в карному праві княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1956. Т.6. С. 187.

[313] Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція. Правнича комісія*. 1990. Т. 209, ч. 5. С. 118.

старовинні інститути як «звід», «гоніння сліду», «лице» тощо. Попри це, судовий процес мав і зовнішні впливи, зокрема західноєвропейські та російські, які позначились, як вважав Я.М. Падох, на формалізації процесу, появі нових інститутів («скрутінія», «домашня ревізія», тортури та ін.)[314].

Особливу увагу вчений приділяв вивченню такої риси судового процесу як його приватно-правовий характер. Він зазначав, що «…нова система козацьких судів ретельно зберігала «права і звичаї стародавні», родовід яких, безсумнівно стверджений аналізою правничих пам`ятників, сягає до Руської Правди». На думку вченого, приватно-правовий характер судового процесу Гетьманщини був традиційний і відповідав духові народної правосвідомості, тому російській владі не вдалось замінити змагальний процес на інквізиційний[315].

Важливе значення у контексті розвитку українського судового процесу Я.М. Падох приділяв звичаєвому праву і судочинству. Тому він і зауважував, що звичаєве судівництво в Україні «органічно виросло» в надрах народної правосвідомості, було позбавлене чужих негативних впливів. У зв`язку з тим, що українське звичаєве право було достатньо потужним і його не могло змінити

[314] Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 7 – 22; Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція. Правнича комісія*. 1990. Т. 209, ч. 5. С. 41 – 81, 106 - 111; Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини. Проблема підсудності. *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891 – 1961)*. Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. С. 111.

[315] Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу на Гетьманщині. Проблема приватно-правного характеру процесу. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Видання Української Вільної Академії Наук в США. Нью-Йорк, 1977. С. 365, 368, 369.

чуже право, звичаєве судівництво у формі копного судочинства проіснувало до кінця XVIII ст.[316].

Як вважав Я.М. Падох, судівництво, засноване на нормах звичаєвого права, знайшло і свої законодавче закріплення. Так, кодифікатори при створенні «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) у частині процесу найбільше у додатках звертали увагу на звичаєве право; правові звичаї були важливим джерелом норм процесуального права, вміщених в універсалах Генеральної військової канцелярії[317].

Аналогічною є позиція Я.М. Падоха і у питанні генетичної еволюції судової системи України. Так, він вважав, що на відміну від західноукраїнських земель, які підпали під владу Польщі, в українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, до 1386 р. існували давні судові установи; навіть після реформ кінця XIV ст. упродовж до 1566 р. зберігались елементи староукраїнської судової системи. До них він, у першу чергу, відносив копні суди, які були аналогом вервних судів Київської доби; ці суди продовжували існувати і у добу Гетьманщини[318].

---

316 Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 23; Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція. Правнича комісія*. 1990. Т. 209, ч. 5. С. 85 – 86.

317 Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини. Джерела процесового права. *Записки НТШ*. 1976. Т. CLXXXXII. С. 228 – 229.

318 Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 4 – 5, 8; Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція. Правнича комісія*. 1990. Т. 209, ч. 5. С. 16 – 17, 20, 33.

Генетичний зв`язок Я.М. Падох вбачав і у розвитку української адвокатури. Він поділяв його на два етапи:

1. До 1840 р., коли адвокатська діяльність регулювалась переважно нормами українського права.

2. Після 1840 р., коли на українських землях було запроваджене іноземне право. Перший період містить достатутовий період, добу Литовського Статуту і період Козацької держави[319].

У достатутовий період прообразом адвокатів були родичі та друзі («добрі люди», судові оборонці), які виконували свої функції на добровільних засадах. Я.М. Падох стверджує, що у XIII – XIV ст. на цьому ґрунті виникає інститут судових заступників («посли», «прокуратори»), який формалізується у II редакції Литовського Статуту і дістає істотного розвитку у III редакції.

Виникнення професійної адвокатури в Україні вчений відносив до XV – XVI ст., чому сприяли внутрішні (розвиток грошових відносин) та зовнішні (істотні впливи магдебурзького права) причини. Саме при магдебурзьких судах у XV ст. діють вже професійні адвокати, а в інших судах – у XVI ст.[320]. Але вперше термін «адвокат» зустрічається, на думку Я.М. Падоха, в «Правах, за якими судиться малоросійський народ», саме у добу Гетьманщини «…адвокатура одержала на лише свою нинішню назву, але також організаційні форми шляхом реєстрації в судах, при яких адвокати діють, та кодекс своїх професійних обов`язків»[321].

Б) *Дослідження у сфері історії українського звичаєвого права*. Із попередньою сферою закономірно тісно

[319] Падох Я. З минулого української адвокатури. *Правничий вісник*. 1962. Кн. II. С. 133.
[320] Там же. С. 133 – 135.
[321] Там же. С. 145.

пов'язане і вивчення звичаєвого права, адже основним постулатом вітчизняних учених було твердження про невіддільність українського національного права від правового звичаю українського народу, базування першого на звичаєвому праві.

Зокрема безперервність ґенези українського права тісно пов`язувалась Р.М. Лащенком із дієвістю *звичаєвого права*, творцем якого є сам народ, творчий геній його. Саме консерватизм звичаєвого права уможливлював існування і розвиток українського права в різні історичні періоди[322]. На думку В.А. Потульницького, дослідник намагався довести, що, враховуючи історичні традиції, українському народу було притаманні ідеї народоправства, демократизму, рівноправності, відсутності становості[323].

На основі *історично-порівняльного діахронічного методу* у ряді праць Р.М. Лащенко спробував обґрунтувати життєздатність українського права, яке, підкреслимо ще раз, пов`язувалось ним із звичаєвим правом. По-перше, він постулював ідею, що «…найголовнішим змістом Руської Правди є стародавні українські (руські) народні звичаї».

По-друге, на його думку, положення Руської Правди сприяли подальшому правовому розвитку українського народу. Він зазначає, що в литовсько-польську добу норми права, відображені в обласних привілеях великих литовських князів, «…вказують на надзвичайно близьке їх відношення до старовинної пам`ятки українського

[322] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 24.

[323] Потульницький В. А. Історія української політології (Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ: «Либідь», 1992. С. 67.

права – до Руської Правди…»; найважливішим джерелом Судебника Казимира 1468 р. була також Руська Правда[324].

Вчений наголошує і на безпосередньому зв`язку норм українського права княжої доби та Статуту І редакції (1529 р.). До підстав так вважати Р.М. Лащенко зараховує, по-перше, «руську» (українську) мову, якою писаний Статут; по-друге, найголовнішим джерелом Статуту було українське звичаєве право, воно склало основний зміст норм кримінального, цивільного, частково – процесуального, права Статуту[325].

Так само і А.І. Яковлів підкреслює важливість і виняткове значення звичаєвого права: «Основним і найбільш важливим джерелом українського права є неписане звичаєве право, що було створено шляхом постійного збереження протягом століть народних звичаїв і підпорядкування звичаєвим правилам правового життя і побуту»[326]. А.І. Яковлів був переконаний у силі правових звичаїв українського народу і вважав, що вони в Україні існували досить довгий час: виникнувши ще до періоду Київської Русі, правові звичаї були зафіксовані в Руській Правді, існували в Литовсько-Руській державі, ними керувалися під час судочинства в Гетьманщині[327].

Історично-порівняльний діахронічний (діахронічно-генетичний) метод служив для А.І. Яковліва важливим способом доведення генетичного розвитку норм українського звичаєвого права в епоху Середньовіччя. Показо-

[324] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 51, 207, 214 – 216.

[325] Лащенко Р. Литовський Статут, яко памятник українського права. *Науковий збірник Українського університету в Празі*. 1923. Т. І. С. 76 – 78, 83 – 87.

[326] Яковлів А. Українське право. Історичний нарис. Мюнхен, 1988. С. 230.

[327] Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право. В Празі: Державна друкарня в Празі, 1931. С. 91 – 93, 109.

вим прикладом є дослідження ученим формування і розвитку українського звичаєвого процесуального права.

Так, порівнюючи між собою норми Руської Правди, Судебника Казимира, Литовського Статуту, постанови судових актів Литовської Метрики, гродських, земських, копних, козацьких судів, приписи «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., він намагався показати безперервність генезису інститутів звичаєвого процесуального права в XI – XVIII ст. Крім того, він вважав, що і після повної інкорпорації українських земель Москвою в 40-і роки XIX ст. розвиток українського звичаєвого права, хоча і був затриманий, але повністю не припинявся. Більш того, звичаєве право пережило революцію 1917 р. і використовується, на думку А.І. Яковліва, і в сучасний йому період[328].

Вчений був переконаний в тому, що характерною особливістю українського звичаєвого процесуального права були символізм і обрядовість. Він називає такі, закріплені нормами Руської Правди, обряди як «гоніння сліду», «звід», «сік», «особа», «заклад», «рота-присяга». Ці ж обряди в незмінній або модифікованій формі він знаходить у пам'ятках права наступних періодів – у Литовському Статуті всіх трьох редакцій, актових судових матеріалах. Крім того, важливим елементом звичаєвого права були формули, які відобразили принципи народного права і народної правотворчості.

На думку А.І. Яковліва, деякі формули в зв'язку з їх постійним використанням скоротилися і набули значення процесуальних термінів. Вчений зробив важливий висновок про те, що багата обрядовість звичаєвого

[328] Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право. В Празі: Державна друкарня в Празі, 1931. С. 91 – 94.

процесуального права надала йому характер життєвої стійкості, публічності, привернула широкі маси населення до участі в судовому процесі; формули ж, придбавши значення норми, уможливили розвиток правової мови і термінології.

Взагалі ж, «… звичаєве процесуальне право, яке було чинним на українських землях, побудовано на принципах давнього звичаєвого права Русі-України. Принципи і дух звичаєвого права періоду Р.П. були тим міцним, життєдайним зв'язком, який зв'язував сучасність періоду Литовсько-Руської держави та Гетьманщини з давньою давниною Руської Правди … ». Звичаєве право уявлялося А.І. Яковліву як єдине право, яке в своїх основах не змінилося, а в розвитку – було не дискретним[329].

Іншим прикладом, яскравою ілюстрацією застосування вченим діахронічно-генетичного методу було історично-порівняльне вивчення їм розвитку системи копних судів і копного судочинства в Україні в XI – XVIII ст. Він не сумнівався, що основу виникнення копних судів слід шукати в період існування Руської Правди, коли роль і діяльність потерпілої сторони була спрямована на об'єднання сусідів, мешканців «околиці» на основі загального інтересу в своєрідні копні зборів. Вчений відзначає ст. 2, 9, 13-15, 20, 38 Короткої Правди, 27, 29, 32, 34, 36, 68, 88, 99, 125 Просторової Правди, в яких якраз і йдеться про активну участь в судовому процесі потерпілого, його роль у самостійному пошуку та притягненні винного до суду[330].

---

[329] Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право. В Празі: Державна друкарня в Празі, 1931. С. 107 – 109.

[330] Яковлів А. До питання про ґенезу копних судів на Україні. *Життя і право*. 1928. Ч. 2. С. 7 – 8, 12.

Порівняння Руської Правди і Судебника Казимира 1468 р. призводить А.І. Яковліва до висновку про те, що еволюція права пішла в напрямку поширення процесуальних норм на цілу групу близьких потерпілому людей, його сусідів, на околицю; вони не тільки беруть участь у пошуку винного, але і починають виконувати чисто суддівські обов'язки (ст. 1, 2, 4-8, 12-18 Судебника Казимира). Саме тоді виникають «копи» - своєрідні зборів сусідів, основні функції яких полягали в затриманні злочинця, його засудженні, виконанні вироку[331].

Незважаючи на те, що термін «копа» відноситься відповідно до історичних документів до кінця XV – XVIII ст., початком розвитку копного права вчений вважає навіть період більш ранній, ніж період Руської Правди. Підставою цього є, по-перше, закріплення Руською Правдою вже існуючого де-факто порядку, використовування населенням звичаїв; по-друге, норми Руської Правди, які містять основні принципи копного права, в подальшому їх розвитку залишилися без змін[332].

Іншими словами, копне право існувало в Україні дуже довгий час, його основні принципи сформувалися ще до Руської Правди, були нею оформлені, отримали розвиток в період, коли українські землі перебували в складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Цілющою силою цього інституту була, на думку А.І. Яковліва, своєрідна традиція збереження слідів колишньої спільності життя. Незважаючи на економічні зміни,

[331] Яковлів А. До питання про ґенезу копних судів на Україні. *Життя і право*. 1928. Ч. 2. С. 11.

[332] Яковлів А. Про копні суди на Україні. *Науковий ювилейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чеськословенської республіки проф. Др. Т.Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження*. Прага, 1930. Ч. 2. С. 163 – 164.

які призвели до змін форм суспільного життя (споріднена сім'я - сім'я змішаного типу з родичів і чужих при спільному майні - громада зі спільним майном - змішана громада з правом індивідуальної власності - село), в Україні названа традиція виявлялася у збереженні сусідства, яке частково замінювало давню родову близькість; в існуванні спільної власності; нарешті - в спогадах про спільне родове життя[333].

Як бачимо, діахронічний вид історично-порівняльного методу використовувався вченим для доказу генетичного розвитку одного з інститутів українського звичаєвого права. Вчений не був далекий і від визнання впливу на розвиток права не тільки культурно-мовних, а й соціальних умов життя. Так, говорячи про причини припинення діяльності копних судів у кінці XVIII ст., він на перше місце поставив зміни соціально-економічних умов побуту, які привели і до зміни поглядів суспільства на необхідність існування копного судочинства. Іншим соціальним фактором була зміна поглядів державної влади на завдання її органів з охорони і забезпечення порядку у державі. Причому варто відзначити і те, що ліквідацію цього інституту звичаєвого права вчений не розглядав як якийсь регрес: «Еволюція суспільства йшла своїм природним шляхом вперед і те, що було життєздатним і доцільним у XV і XVI ст., не мало підстави для свого розвитку в XVIII ст.»[334].

[333] Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI – XVIII вв. на Україні. *Життя і право*. 1929. Ч. 1. С. 12 – 13.

[334] Яковлів А. Про копні суди на Україні. *Науковий ювилейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чеськословенської республіки проф. Др. Т.Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження*. Прага, 1930. Ч. 2. С. 165 – 168.

М.Д. Чубатий багато уваги приділив обґрунтуванню теоретичної моделі звичаєвого права, за словами Ю.П. Лободи, адаптуючи її «до дослідження правової історії саме українського народу з її конкретно-історичною специфікою»[335]. Зокрема М.Д. Чубатий зазначає, що існує три погляди на ґенезу звичаєвого права: індивідуалістичний (початок звичаєвого права слід приписати впливовим одиницям серед народу); націоналістичний (початок слід шукати в прикметах народної душі) та об`єктивні обставини (відносини з іншими народами, власна культура, клімат тощо). Вчений займає нейтральну позицію, вважаючи, що всі три погляди виявляють лише окремі етапи ґенези звичаєвого права[336].

У конкретних дослідженнях вчений намагався довести справедливість тверджень щодо дієвості і значущості українського звичаєвого права. Так, він зазначає, що норми маєткового, спадкового і родинного права, які ґрунтувались на ідеях Руської Правди, з невеликими змінами перейшли у XIУ ст., а норми спадкового права вплинули на форми землеволодіння в Україні в XУ і XУI ст.; ідеї приватно-правової культури українського народу помітні були і у козацьку добу[337].

Порівняльно-історичний метод (як діахронічний, так і синхронічний вид). Його було використано ученими з різними цілями: пошуку спільних та відмінних рис між українським та іноземним правом, а також рецепції норм останнього до українського права.

[335] Лобода Ю. П. Історико-правова концепція М. Чубатого та методологія дослідження правової традиції українського народу : [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.pravnuk.info. Сторінки не розподілені.

[336] Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен-Київ: Ноосфера, 1994. С. 13 – 14.

[337] Чубатий М. Д. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV ст. *Записки НТШ*. 1924. Т. 134 – 135. С. 19 – 20.

А) *Співставлення і протиставлення українського й іноземного права. Сфера конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.* Так, М.Д. Чубатий застосував порівняльно-історичний метод при дослідженні питання щодо права власності на землю в українських землях у період існування Великого князівства Литовського. На основі синхронічного і діахронічного контрастного порівняння сутності маєткового права в українських землях у вказаний період та у країнах Західної Європи він доходить висновків про істотну різницю між ними. Зокрема він визначив, що у Західній Європі існував «західний феодалізм», ознаками якого були відносини сюзеренітету-васалітету, наявність умовного тримання землі.

В українських землях спроби ввести цю систему були за часів князя Вітовта, але виявились невдалими. Приватноправова маєткова залежність васала від сюзерена за помісною системою, на думку вченого, здавалась лише подібною до феодалізму, але насправді такою не була; адже надані за службу маєтки у другому-третьому поколінні ставали вже повною власністю. Причиною цього були глибоко вкорінені ідеї приватної власності в українському праві.

У зв`язку із порушеним питанням, М.Д. Чубатий доводить, що вживана в канцелярському обігу «феодальна» термінологія («феод», «барон», «васал» тощо) не віддзеркалює наявний стан речей; відбувається лише перенос назв на поняття, які не завжди їм відповідали. Вчений констатує, що подібні до західноєвропейських правові інститути місцевого походження існували тільки як наслідок військової необхідності[338].

[338] Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен-Київ: Ноосфера, 1994. С. 215 – 216.

Синхронічний вид порівняльно-історичного методу використовувався і Я.М. Падохом для порівняння норм та інститутів іноземного та українського права з метою доведення наявності його унікальних рис та ознак. Показовим у цьому сенсі є порівняння кримінально-правових норм Руської Правди та іноземних правових пам`яток. Як зазначає С. Блащук, вчений через аналіз правових пам`яток Русі намагався довести прогресивність її права порівняно з тогочасним західноєвропейським правом, показати вплив українського права на світову юридичну традицію[339]. У ряді наукових публікацій він висловив думку про існування таких своєрідних провідних ідей давньоукраїнського карного права як гуманізм, демократизм, повага до гідності людини, її честі та свободи[340].

Гуманний характер системи покарань у кримінальному праві Київської Русі виявлявся, на думку вченого, у відсутності різких форм кровної помсти, яка у середині XI ст. взагалі була скасована, відсутності смертної кари, тілесних покарань, покарань проти честі, тюремного ув`язнення, принципу таліону.

Гуманізм Я.М. Падох вбачає і у однаковості покарання вільних і залежних в економічному відношенні осіб (закупів) у випадку вчинення ними злочинів; існувала навіть деяка охорона прав невільників. Як прояв

[339] Блащук С. Давньоруське право в науковій спадщині Ярослава Падоха (1920-ті – початок 1950-х років). *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 227, 229.

[340] Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 111, 119; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 12 – 13; Падох Я. Охорона чести й свободи людини в карному праві княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1956. Т.6. С. 197.

гуманізму вчений розглядав надання чужинцям привілейованого положення на Русі[341]. Причина гуманного характеру кар корінилась у гуманній правосвідомості та високій духовності давньоукраїнського суспільства, які розглядались дослідником як іманентніх характеристики цього суспільства.

Для підкреслення домінування у кримінальному праві Київської Русі ідеї гуманності вчений звертається до порівняльного аналізу норм польського та німецького права. Він вважає, що у Польщі та Німеччині кровна помста існувала навіть у XV ст., наводить різноманітні кваліфіковані види смертної кари та тілесних покарань, що використовувались у Німеччині та Польщі: колесування, спалення, четвертування, осадження на палю, осліплення, каліцтво членів тіла, позбавлення очей, носа, виривання язика тощо; зазначає, що у Німеччині досить довго «…панував жорстокий дух ранніх віків».

Окрім того, у Німеччині існували такі жорстокі інститути як Wildfangrecht (право поневолення іноземця, який пробуде на території краю 1 рік і 1 день), Heimfallsrecht (право володаря на спадщину після смерті чужинця), Strandrecht (власник берега мав право на майно чужинця після затоплення судна)[342].

[341] Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 115 – 118; Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 32; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 12; Падох Я. Охорона чести й свободи людини в карному праві княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1956. Т.6. С. 187, 196.

[342] Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 113 – 114; 116, 118 – 119; Падох Я. Нарис

Демократизм, який, на думку вченого, виявлявся у давньоукраїнському кримінальному праві у вигляді рівності та загальності, був наслідком демократичного за суттю державного і суспільного ладу Київської Русі. Ознаками такого демократизму він називав: «відкритість» суспільних верств та князівської служби і, як наслідок, можливість переходу простолюдинів до «лучших людей»[343]. Для доведення власної думки Я. Падох звертається до конкретних статей Руської Правди. Особливо показовим у цьому відношенні є його аналіз ст. 1, 19, 22, 23 Короткої Правди, 3, 11 Просторової Правди, в яких йдеться про покарання за вбивство простолюдинів та представників соціальної групи «княжих мужів» (відповідно, штраф – 40 та 80 гривень).

Він вважає, що в цих статтях «…йшлося лише про підвищення державної кари за вбивство княжого урядника, оправдане повагою особистої княжої опіки, під якою він перебував, та урядовими функціями, що їх сповняв убитий як репрезентант княжої (державної) влади»; у цілому, норми Руської Правди зберегли рівність перед правом усього населення[344].

Натомість, як вважав Я.М. Падох, у німецькому та польському праві закріплювалась не тільки станова нерівність, але й різна кримінальна відповідальність представників станів. Вчений на конкретних прикладах дово-

історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 11.

[343] Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 120; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 12.

[344] Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 122.

дить, що лицарі, шляхтичі користувались у цьому відношенні значними перевагами[345].

Демократизм виявлявся і у високому правовому статусі жінки. Науковець доводив, що, на відміну від римського та німецького права, у Київській Русі права жінки охоронялись державою так само, як і чоловіка. Єдиний виняток, на його погляд, складала ст. 88 Просторової Правди, санкція якої передбачала сплату половину віри (20 гривень) за вбивство чоловіком своєї зрадливої дружини. Але навіть у такому обмеженні вчений вбачав переваги кримінального права Київської Русі, адже, як стверджував Я.М. Падох, у середньовічному німецькому праві таку дружину дозволялось безкарно вбити[346].

На контрастному порівнянні дослідник намагався довести наявність у давньоукраїнському кримінальному праві такої ідеї, як повага до гідності людини, її честі та свободи. Він зазначив, що у правових джерелах Київської Русі нема вказівок на спеціальних суб`єктів злочину, наявними є норми про загальність покарання за злочини проти честі і свободи, особиста честь і свобода людини мала особливу ціну, їх охорона здійснювалась за демократичними ознаками, захищались навіть права закупів, розмір кари збільшувався лише за порушення жіночої честі та, іноді, княжих урядовців. Окрім того, у системі покарань були відсутні кари, що ганьбили честь людини. Проте принизливі для честі людини кари були доволі популярними у Західній Європі та Візантії[347].

[345] Там же. С. 123.

[346] Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 125 – 126.

[347] Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 13; Падох Я. Охорона чести й свободи людини в карному праві княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюн-

На відміну від інших учених, Л.О. Окіншевич звертав увагу як на пошук спільних, так і відмінних рис. Зокрема, аналізуючи склад та компетенцію Ради старшинської, він робить висновок про її проміжне місце між московською Боярською думою та литовською «Пани-ради»; зазначає, що схожість з нею має багато державних рад і сенатів Західної Європи, що пояснюється, на його думку, подібними умовами державного і соціального життя різних країн тих часів, політичною і економічною перемогою землевласників-аристократів[348].

Як вважає вчений, так само існували і подібні за складом і компетенцією до колегії Генеральної старшини установи в інших державах: в Англії – рада баронів, королівська рада, у Франції – королівська рада та її малий пленум, у румунських князівствах – рада бояр або «діван», у Московії – «ближние» бояри, у Польщі та Литві – ради з урядників[349].

Надаючи загальну характеристику Генеральній раді Гетьманщини XVII – XVIII ст., він порівнює її з апелою у Спарті, центуріатними комісіями у Римі, вічовими зборами у германців і східних слов`ян, конфедераціями польських жовнірів, Радою на Запоріжжі, військовими колами у донських та уральських козаків. Правда, він справедливо застерігає, що деякі установи (апелла, коміції, вічові збори) подібні за формою, а не за змістом: вони притаманні певному економічному типу народного господарства, певному ступеню соціально-економіч-

хен: Український Вільний Університет. 1956. Т.6. С. 196 – 197.

[348] Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині. *Україна*. 1924. Ч. 4. С. 25.

[349] Окиншевич Л. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII вв. *Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права*. 1926. Вип. 2. С. 94 – 96.

ного розвитку даної країни[350]. Звернемо увагу на те, що Я.М. Падох у своїх історіографічних розвідках відзначив «вжиття історично-юридично-порівняльної методи» Л.О. Окіншевичем як одну з головних прикмет його наукових творів[351].

Цінним у науковій творчості ученого є його намагання визначити місце України у рамках цивілізаційної «вісі» «Схід-Захід», що об'єктивно неможливе без широкого застосування порівняльно-історичного методу. Як виявляється, Л.О. Окіншевич не був беззастережним прихильником теорії безперервного прогресивного розвитку людства.

Бурхливі історичні події І та ІІ світових війн, напружений міжвоєнний період, початки «холодної» війни у повоєнний період, виникнення біполярного світу переконують його ще більше в тому, що «тепер із зневірою у «поступ» народжуються нові схеми…Познаки деградації починають оцінюватися, як доказ того, що рух історії не завсіди і не скрізь іде тільки вперед…», «Історична реальність катастрофічних війн та революцій, занепаду та падіння могутніх імперій, глибинних змін у соціальних ідеалах та принципах сама собою й найбільш чітко та очевидно демонструє непридатність більшості теорій розвитку людства від простого до складного, від примітивного та досконалого, від дикого до високоморального стану». Тому його цікавить пошук «нерівномірності, не-

[350] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ч. 1: Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.ст. *Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права*. 1929. Вип. 6. С. 374 – 383.

[351] Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Нью-Йорк – Мюнхен, 1985. С. 22; Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права козацької України. *Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні*. Львів, 1995. С. 17 – 18.

подібності, непов`язаності історичного розвитку окремих народних груп», скоріше – відмінностей, а не спільних рис[352].

Виходячи з цього факту, він розглядає проблему історичного розвитку «історично-культурних» типів або «цивілізацій», критично аналізує теорію циклічності історії А. Тойнбі. Остання, за словами О. Ясь, приваблює його в аспекті думок про повний / неповний цикл існування цивілізацій, лінію чи межу демаркації між ними, роль творчої / домінуючої меншості, ідею світової держави[353].

Учений був абсолютно упевнений, що вся історія України свідчить про те, що вона є країною *проміжного характеру*, з територією, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів» і являє собою широкий простір переходового від однієї цивілізації до іншої характеру. Як зазначає О. Ясь, вихідним положенням вченого стало з`ясування проблеми межі конфронтації між двома цивілізаціями та її впливу на національний історичний процес[354].

На думку Л.О. Окіншевича, ця межа мала ознаки рухливості і проходила у різні часи у різних місцях, пересуваючись залежно від історичного періоду, на захід чи

---

[352] Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 198; Окіншевич Л. Історія цивілізації Східної Європи в праці Арнольда Тойнбі. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 207; Окіншевич Л. Про «цивілізаційні основи» білоруського історичного процесу. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 222 – 223.

[353] Ясь О. Лев Окіншевич і теорії циклічності історії. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 192.

[354] Ясь О. Лев Окіншевич і проблема «межового положення» України (З історіографічних дискусій на еміграції кінця 40-х – початку 50-х років XX ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 1998. Число 2. С. 363.

схід. Підставами для такого висновку слугували наведені науковцем конкретні історичні факти і події.

Зокрема у княжу добу Україна належала до православно-візантійської культури, але у той самий час українські князівства мали активні економічні, політичні та культурні стосунки з країнами Західної Європи; під час татарської навали частина земель увійшла в орбіту впливу монголів, але західноукраїнські землі ще більше зміцнили свої зв`язки із Західною Європою.

За «литовської» доби українські землі засвоюють норми магдебурзького права, але південні степи знов «освоюються» козачими ватагами, яких вчений схильний був розглядати як щось більш наближене до «татарсько-ногайських степових здобичників». За часів Гетьманщини Л.О. Окіншевич вбачає постійний вплив обох типів: з одного боку – спроба утворити упорядковану Гетьманську державу, з іншого – ворожість до неї запорожців. У релігійній політиці відбувається боротьба між західною унією та православ`ям, підтримуваним Москвою.

У кінці ж XVIII ст. українські землі були поділені між Російською імперією (східний вплив) та Австро-Угорщиною (західний вплив). Події 1917 – 1920-х рр., міжвоєнний період також свідчать про одночасний вплив на українських землях східно- та західноєвропейських історично-культурних типів[355].

Вчений задається і питанням: чи є позитиви у такому крос-культурному характері України відносно до всієї Європи? Його відповідь є ствердною і доволі оригінальною: незважаючи на породжені таким характером внутрішні конфлікти, «…якраз такий конфліктний ґрунт

[355] Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 200 – 202.

звичайно породжує рух уперед і переважає суспільний організм, хоч гармонійніший, але більш схильний до застою»[356].

Порівняльно-історичний метод було використано ученими для доведення *відсутності спільних рис між українським і російським правом*. Зокрема даний метод було застосовано Р.М. Лащенком про дослідженні питання ідеї права власності на землю в Україні та Московській державі. Він зазначає, що ідея права власності на речі в Україні «вписується» у світову історію розвитку цієї ідеї: від змішання понять «власність» і «володіння» до повноцінної приватної власності у сучасному розумінні, що стало наслідком довгої еволюції правових понять та зростання загальної культури. На думку Р.М. Лащенка, право власності на рухомі речі вже існувало за часів Київської Русі, чому він знаходить підтвердження у русько-візантійських договорах X ст. та Руській Правді[357].

Р.М. Лащенко у цілому підтримав погляди В. Сергієвича та І. Енгельмана на проблему права власності в Київській Русі і дійшов висновків, що фактичне володіння землею мало ознаки права власності, під ним можна вважати займанщину, для легалізації права власності потрібно було освоєння землі, громадські землі могли переходити у власність окремої особи. На його думку у українців право приватної власності на землю виникло у той період, коли земля стала економічною цінністю, а для її обробки варто було докладати працю. Тому першими землевласниками були селяни[358].

---

[356] Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 204.
[357] Лащенко Р. Ідея приватної власності в Україні. *Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі присвячений панові Президентові Чехословенської республіки Проф. Др. Т.Г. Масарикові*. 1925. Ч. І. С. 376 – 378.
[358] Там же. С. 383 – 384.

Дослідник переконаний, що з XI ст. відбувається подальший процес розвитку ідеї приватної власності на землю, вона набирає вже визначених форм, поступово відділяється від володіння. Основними рисами цього процесу є наявність покарання за порушення земельних меж у статтях Руської Правди; протягом XII ст. в Київській Русі набуває активного розвитку князівська земельна власність і «боярське вотчинне право»; з другої половини XII ст. земля стає об`єктом купівлі-продажу[359].

Вчений зауважує, що розвиток ідеї приватної власності на землю відбувався і у литовсько-польський період. До його характерних ознак він відносить наявність «отчини» (спадкової власності), займанщини, існування права селян розпоряджатися земельною власністю, використання в Литовському Статуті та інших актах таких термінів як «купленина», «власність дідична», «земля власна», нарощування боротьби українських селян із польськими панами щодо збереження власних прав на землю тощо.

На відміну, в праві Московської держави Р.М. Лащенко спостерігає зовсім інші тенденції. Він наголошує на тому, що татарське ярмо абсолютно перешкодило розвитку ідеї права приватної власності на землю в Московії. Московські володарі, маючи право верховної власності на землю, стали необмеженими її власниками. Іншим гальмом виявилась громадська форма землеволодіння, яка передбачала ідею повної влади громади. Вотчинне ж землеволодіння завжди в Московії пов`язувалось із несенням служби; до того ж за найменшу провину землю могли конфіскувати. Симптоматично, що і термінологія,

[359] Лащенко Р. Ідея приватної власності в Україні. *Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі присвячений панові Президентові Чехословенської республіки Проф. Др. Т.Г. Масарикові*. 1925. Ч. І. С. 386 – 387.

яка відображала право приватної власності на землю, виникла лише вже у період Російської імперії: термін «власність» вживане в актах часів Катерини ІІ, а термін «давність володіння» – зустрічається вперше у Зводі Законів Російської імперії 1832 р.[360].

Взагалі, в наукових розвідках дослідника експліцитно простежується ідея заперечення «слов`янських коренів» права Московії. Він підтримує думку Ф.І. Леонтовича щодо втрати з XIV ст. зв`язку між московським законодавством та старовинним руським правом, пояснюючи це тим, що норми Руської Правди зовсім не відповідали правовій ідеології московського народу. Вчений не підтримав і погляд М.Ф. Владимирського-Буданова про Литовський Статут як «місток» між Руською Правдою та Соборним Уложенням 1649 р.[361].

Як зазначалось вище, Л.О. Окіншевич будував концепцію історії українського права, виходячи із співставлення історично-правових процесів в Україні з аналогічними процесами в Європі, проте він їх протиставляв «великоруським». Як справедливо зазначає В.П. Яремчук, «В основі бачення минулого України Л. Окіншевичем – уявлення про сепаровані один від одного український, білоруський і російський історичні процеси, з іншого боку – аналогічний характер історичного розвитку українського та інших європейських народів»[362].

---

[360] Лащенко Р. Ідея приватної власності в Україні. *Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі присвячений панові Президентові Чехословенської республіки Проф. Др. Т.Г. Масарикові*. 1925. Ч. І. С. 389 – 391, 394.

[361] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 24, 53; Лащенко Р. Литовський Статут, яко памятник українського права. *Науковий збірник Українського університету в Празі*. 1923. Т. І. С. 86 – 87..

[362] Яремчук В. П. Історик українського права Лев Окіншевич. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2 (6). С. 17.

Особливо це помітно на прикладі правової історії Київської Русі та українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського. Л.О. Окіншевич у своїх працях постійно наголошує на тому, що в ці періоди в Україні відбувались подібні до європейських процеси право- та державотворення («шлях від родини до родів», перехід до племінного устрою, створення «великої імперії Володимира Святого і Ярослава Мудрого», роздрібнення влади, лицар Західної Європи – український дружинник, боярин, шляхтич, наявність ленного землеволодіння, єдині тенденції розвитку писаного статутного права тощо)[363].

Натомість, як стверджує науковець, державно-правові інститути п`яти українських князівств Київської Русі (Київська, Чернігівська, Переяславська, Волинська і Галицька) мали суттєві відмінності від князівств великоруських, в яких потужними були позиції великого князя, слабке боярство, мало розвиненими були вічові принципи. Названі українські князівства відрізнялись зростаючим впливом боярства, розвитком у них ранніх форм феодалізму із формуванням відносин сюзеренітету-васалітету, створенням своєрідного союзу-конфедерації[364].

Також він заперечив думку тих учених, які вважали, що литовсько-руське («західно-руське право») має вивчатись паралельно із східно-руським («московським») правом у рамках загальної історії російського права. Підставою для такого висновку була висловлена ним теза про істотні відмінності в еволюції державно-правових інститутів східнослов'янських народів у добу Київської

[363] Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 165 – 170, 174.

[364] Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне. *Україна. Науковий двомісячник українознавства*. 1927. Кн. 1-2. С. 107 – 113.

Русі; тому наука історії західно-руського права мала б здійснити порівняльний аналіз устрою українських та білоруських земель XIV – XV ст., чого вона не здійснила[365].

Зовсім інша картина уявлялась вченому на теренах великоруських князівств. У рамках порівняльно-історичного дослідження на конкретних прикладах вчений показує, з одного боку, різницю у державно-правових інститутах українських та великоруських князівств у XII – XIII ст., з іншого – доводить суттєві відмінності між державно-правовою історією Московії та європейських країн XIV – кінця XVII ст. (відсутність феодальних прав бояр і дворян, суцільне закріпачення населення, надмірна централізація державного апарату, бюрократизація, ганьблячі кари тощо). Фактично Л.О. Окіншевич робить висновок про те, що поява радянської державності і права була закономірно підготовлена усією попередньою історією держави і права Московії, Російської імперії, такої відмінної від європейської[366].

Л.О. Окіншевич здійснив спробу дати відповідь і на таке запитання: чи є Україна частиною російського державного оформлення? Адже багато вчених (зокрема і А. Тойнбі), на його думку, помилково ставили знак рівності між поняттями «східноєвропейський», «православний» і «російський». Він зазначає, що «В ґрунті речей Східня Європа є конгломерат великої кількості національностей з різноманітним числом самостійних культур, об`єднаних своїм незахідноєвропейським чи позаєвропейським характером». Тобто, науковець вважає, що паралельно з

[365] Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне. *Україна. Науковий двомісячник українознавства*. 1927. Кн. 1-2. С. 105 – 116.

[366] Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 202 – 205.

Московією існували й інші держави (Велике князівство Литовське, Гетьманщина, вірменські та грузинські держави)[367].

Б) *Рецепція норм іноземного права до українського як проблемна сфера.* У цілому, Р.М. Лащенко *лояльно* поставився до рецепції візантійського права до давньоукраїнського, зазначивши, що «…рецепції права візантійського не являли собою простих компіляцій, але в значній мірі були переробкою права грецького…», вони пройшли «… через фільтр українського правничого світогляду»[368]. Він вважав, що рецепція стосувалась, в основному, інститутів цивільного права, але впливу візантійського права не варто перебільшувати, оскільки те, що не відповідало «народному правовому почуттю» – не сприймалось.

Негативно Р.М. Лащенко поставився до впливу німецького права у литовсько-польський період, адже, на його думку, воно вважалось в українському середовищі «незрозумілим», було спрямовано на перебудову старовинного українського життя, передусім – у містах.

В унісон з представниками історичної школи права в Україні XIX ст. Р.М. Лащенко протиставляв німецьке міське право давньослов`янському, стверджував, що воно поширювалось в Польщі, Чехії, Моравії протягом XII – XIII ст., і, зокрема, зруйнувало колишній стародавній слов`янський устрій Польщі, перетворивши її на шляхетську республіку, змінило докорінно не лише державний лад, але й суспільний устрій польських земель[369].

---

[367] Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 205; Окіншевич Л. Історія цивілізації Східної Європи в праці Арнольда Тойнбі. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 218 – 219.

[368] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 46.

[369] Там же. С. 220 – 225; 234.

На українські території німецьке право через Польщу «проникає» у XIV ст. Основним мінусом німецького муніципального права вчений вважав відсутність спільних рис із українським звичаєвим правом, на якому розбудовувалось життя міста. Р.М. Лащенко зазначає, що в українських землях починають діяти адаптовані до реалій тогочасної Польщі збірки магдебурзького права, які складались польськими компіляторами[370].

Набагато *лояльніше* вчений поставився до рецепції права польського. По-перше, давні польські збірники (Віслицький Статут 1347 р., Вартський Статут 1420-1423 рр.) містили, як і Руська Правда, чимало норм автохтонного звичаєвого права. По-друге, згадані Статути мали дуже багато норм, тотожних з нормами Руської Правди (у цьому Р.М. Лащенко підтримує думку Ф.І. Леонтовича). Такі твердження дали змогу вченому зробити висновок про тотожність норм старовинного права слов`янських народів[371].

А.І. Яковлівим *синхронний вид порівняльно-історичного методу* застосовувався, в першу чергу, для порівняння норм українського та чеського права періоду Середньовіччя з метою, як висловився сам А.І. Яковлів, для виявлення впливу чеського національного права та термінології на право українське, причому до рецепції чеського права учений ставився доволі *лояльно*[372].

Підставою для проведення таких розвідок було переконання вченого про існування між слов'янськими народами культурних впливів, взаємних відносин. Це дало

[370] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 224 – 225, 230 – 231

[371] Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. С. 236 – 242.

[372] Яковлів А. Впливи староческого права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. С. 3.

А.І. Яковліву можливість порівнювати і пам'ятки чеського й українського права більш пізнього періоду – XIV – XVI ст., впритул підійти до проблеми рецепції норм чеського права в правові пам'ятки українських земель зазначеного часу. Саме тому він наполягав на величезному значенні порівняльно-історичного методу при вивченні права слов'янських народів, який, по-перше, служив засобом висвітлення і вирішення багатьох проблем історії права цих народів; по-друге, давав можливість краще пізнати і оцінити характерні особливості як свого народу, так і його місце і роль в історії слов'янства і в цілому - всього людства[373].

Об'єктом порівняльно-історичного вивчення вченого стали, з одного боку, Судебник Казимира 1468 року і три редакції Литовського Статуту, з іншого – «Книга старого пана з Розенберка» (1320-1330 рр.), «Ряд права земського» (перша половина XIV ст.), «Виклад права земського чеського пана Андрія з Дуб» (XIV ст.), «Кодекс земський» (1500 р.), «Кодекс земський в королівстві чеському» (1530, 1549 рр.), «Права міські королівства чеського» (кінець XV ст.), «Статут короля Оттона» (початок XIII ст.), «Кароліна» в чеському тексті (середина XIV ст.) та ін. А.І. Яковлів зазначає, що в Судебнику Казимира 1468 р. ще мало чеських впливів, хоча і було запозичено кілька чеських термінів («рок», «кара», «шибениці», «лежня», «право»). Набагато більше потрапив під вплив чеських збірок Литовський Статут[374].

---

[373] Яковлів А. Впливи староческого права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. С. 3.

[374] Яковлів А. Впливи староческого права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. С. 40 – 41.

Так, більшість розділів І редакції Литовського Статуту 1529 р., на думку А.І. Яковліва, мають реципо-вані норми з чеських правових пам'яток (артикули 1, 2, 4, 5 розділу І, артикули 1, 4, 5, 7, 14 і 15 розділу ІІ, артикули 3, 5, 8, 10, 12-14, 17 розділу ІІІ, артикули 1, 2, 5-8, 10-13, 16, 17, 20, 23 розділу ІV, артикули інших розділів).

Їх співставлення зі згаданими вище чеськими збірками дало змогу вченому зробити висновок про те, що редактори Статуту 1529 р., по-перше, використовували в більшості випадків «Кодекс земський» (1500 р.), «Ряд права земського» (перша половина XIV ст.), «Книгу старого пана з Розенберка» (1320-1330 рр.) і «Виклад права земського чеського пана Андрія з Дуб» (XIV ст.). По-друге, вони використовували пам'ятки в кількох напрямах: брали окремі норми; запозичили юридичну термінологію або цілі речення; переробляли норми і термінологію, виходячи з автохтонних умов; вставляли окремі слова і пропозиції в їх первинному вигляді і в тому самому значенні, в якому вони існували в чеських актах[375].

Литовський Статут другої і третьої редакцій також, як вважає А.І. Яковлів, мали своїм джерелом чеські правові пам'ятки. В цілому, порівняльно-історичне дослідження Литовського Статуту і правових збірок Чехії дало підставу вченому зробити ряд важливих висновків. До них слід віднести такі. По-перше, за змістом, в Литовський Статут були запозичені норми двоякого характеру: перші мали повну тотожність з чеськими як в нормативній частині, так і точки зору санкції; другі представляли аналогію за змістом і метою закону.

[375] Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. С. 41 – 52.

По-друге, за мовою та термінологією мова Статуту дуже близька до давньочеської актової мови як за складом, так і за лексичним матеріалом (чеські терміни писалися «руським» текстом без змін або змінювалася транскрипція відповідно до литовсько-руської актової мови). На погляд А.І. Яковліва, чеський мовно-термінологічний апарат міг бути запозичений редакторами Литовського Статуту двома шляхами: безпосередньо з чеських пам'яток і опосередковано - з польських.

На цю думку вченого навело кілька напрямів використання чеських термінів:

- рецепція тих термінів, які відсутні в польській мові і були запозичені без змін;

- використання термінів, наявних у польській мові, з дотриманням чеської транскрипції;

- застосування термінів у перекладі на литовсько-руську мову;

- використання термінів, які мають однакову транскрипцію у польській мові;

- рецепція термінів у польській транскрипції.

Слід погодитися зі справедливим висновком дослідника, що в такому випадку редактори Литовського Статуту не тільки були прекрасно ознайомлені зі давньочеською актовою мовою і пам'ятками чеського права, а й мали ці пам'ятки на руках і безпосередньо ними користувалися[376].

Варто зазначити, що А.І. Яковлів залучив до порівняльно-історичного вивчення не тільки законодавчі пам'ятки, але і литовсько-руські судові акти. Він справедливо пояснював, що між литовсько-руським і чеським

[376] Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. С. 60 – 62.

судовим процесом існує багато спільних рис, аналогій і тотожностей. Серед них він виділяв такі, як приналежність судової функції громаді, князю, суддям з представників населення або за участю деяких привілейованих верств суспільства; наявність спеціальних судів і ін. Однак сам судовий процес в українських землях XV - XVII ст. мав не тільки аналогії, але й був відкритий до впливів з боку чеського судового процесу, що вчений намагався довести на прикладі аналізу численних судових справ, записаних в Литовську метрику і судові земські і гродські книги XVI ст.[377].

Цікавими є й висновки А.І. Яковліва щодо тимчасових рамок впливу і шляхів поширення чеського права. Так, дослідник вважав, що в XV ст. такий вплив був незначним, проте впродовж XVI ст. запозичення збільшилися, а в XVII ст. вплив чеського права змішувався з польським, нарешті, в кінці цього століття повністю вже домінував польський вплив.

Рецепція ж чеського права відбувалася двома шляхами:

- перший - безпосередній (через литовських, білоруських і українських людей, які були грамотні і займали певне офіційне становище в державі);

- другий - опосередкований (через Польщу, польський королівський двір, панів, шляхту, які і самі були під впливом чеської мови і культури)[378].

Слід зазначити, що було б глибоко помилково вважати А.І. Яковліва прихильником впливу на українське право періоду Середньовіччя лише права окремої гру-

[377] Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. С. 62 – 75.
[378] Там же. С. 78 – 79.

пи слов'янських народів. Вчений, як показує аналіз його праць, розглядав проблему рецепції в просторовому плані більш широко. Відмінне знання ним німецької мови дозволило дослідникові на основі вивчення німецького законодавчого матеріалу поставити питання і про його вплив на українське право у XVIII ст. Як вказують сучасні українські вчені, А.І. Яковліву вдалося істотно вийти за межі традиційних уявлень і довести, що проблема німецького права в Україні значно ширше, ніж питання застосування магдебурзького права у місцевому самоврядуванні[379].

В цілому, на відміну від більшості своїх колег – вчених української емігрантської науки, А.І. Яковлів *позитивно сприйняв наслідки німецького впливу* в Україні. Так, саме за прикладом поширених в українських землях робіт Щербича і Гроїцького над магдебурзьким правом, починаючи з 30-х років XVIII ст. українські правознавці також створювали праці, які стосувалися практичних цілей: ознайомити читача з основними принципами судового процесу, допомогти йому розібратися у різних кодексах і т.д.

Такими працями він вважав «Процес короткий наказний» (1734 г.), «Права малоросійські з книг Статуту, Саксону і Порядку виписані» (1744-1757 рр.), «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйкевича (1750-1758 рр.), «Короткий Звід Статуту» (кінець XVIII ст.)[380].

Їх аналіз дав ученому можливість стверджувати, що, крім Литовського Статуту і звичаєвого права джерелами

[379] Мала енциклопедія етнодержавства: НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Вид-во «Генеза»; Вид-во «Довіра», 1996. С. 909.

[380] Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. (*Відбитка з Наукового Збірника т.III Українського В. Університету в Празі*). Прага: Накладом Українського Вільного Університету в Празі, 1942. С. 405.

цих пам'яток були й німецькі збірники, авторами яких були Яскер, Щербіч і Гроїцький. А.І. Яковлів вважав, що в тій чи іншій мірі були запозичені норми всіх відомих в XVIII ст. галузей і інститутів права (цивільного та кримінального процесуального, цивільного, речового, зобов'язального, спадкового, земельного, кримінального, сімейного). Більш того, в деяких працях пріоритет надається нормам німецького права, які іноді суперечать Литовському Статуту, що свідчить про їх застосування в українських судах[381].

Разом з тим, вчений зазначає, що існували збірники, «… які мали своїм предметом виклад тільки німецького права»[382]. Такими були «Короткий показник Магдебурзького права» (середина XVIII ст.), «Коротко виписано з прав малоросійських книги «Порядку», «Артикули Права Магдебурзького», «Права цісарського …» (середина XVIII ст.). Остання цікава тим, що її автор намагався передати суть норми або правила у формі твердження або коротко сформульованої тези; саме тому ця праця має значення як своєрідний підручник з магдебурзького права.

Як вважає А.І. Яковлів, у всіх зазначених пам'ятках були викладені основні принципи німецького права, причому автори намагалися сформулювати їх у вигляді цитат, «… систематичних викладів, або, нарешті, у формі коротких тез…». Важливим висновком вченого стало положення про те, що німецьке право в XVIII ст. розглядалося як складова частина «малоросійського права»[383].

---

[381] Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. (*Відбитка з Наукового Збірника т.III Українського В. Університету в Празі*). Прага: Накладом Українського Вільного Університету в Празі, 1942. С. 405 – 422.

[382] Там же. С. 423.

[383] Там же. С. 431 – 432.

Логічним продовженням дослідження А.І. Яковлівим характеру впливу німецького права на українське в XVIII ст. було вивчення німецьких джерел «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Завдяки використанню текстологічного та спеціально-юридичного методів йому вдалося структурувати ці джерела на три групи. До першої він відніс ті правові пам'ятки, які в царських указах були названі як «Зерцало Саксонов», «Додані особливо артикули права Магдебурзького або Цивільного», «Хелминське право» і «Порядок» Б. Гроїцького (він включав, власне, «Порядок права Магдебурзького», а також «Артикули права магдебурзького», «Поступок», «Титули права Магдебурзького» і «Реєстр до Порядку і до Артикулів права Магдебурзького»).

Другу групу становили ті джерела, які редакційна комісія використовувала і цитувала під текстом, однак про них не згадала в своїх звітах і у вступі до збірки (науковий трактат латинською мовою Я.К. Церазіна «Енхіридіон», праця Б. Гроїцького «Оборона сиріт та вдів»). Нарешті, до третьої групи він відніс ті правові пам'ятки, які були використані, але комісія не привела з них цитат під текстом (роботи М. Яскера «Право провінційне», «Право міське Магдебурзьке» і покажчик до перших двох праць, наукові трактати німецького криміналіста Б. Карпцова). Однак, якщо навіть і не враховувати цитування останньої групи, то, за підрахунком вченого, кількість цитат з німецьких джерел становило 52,1% із загальної кількості (тобто 1580 цитат з 3031)[384], що саме по собі вражає і свідчить про значний вплив німецького права.

[384] Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ». *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. – Мюнхен: Кооперативне вид-во «Заграва», 1949. Т. CLIX. С. 40 – 50, 66.

Варто зазначити, що А.І. Яковлів проаналізував і змістовну частину запозичених норм з німецьких правових пам'яток. В результаті, він дійшов висновку, що норми німецького права були реципіовані до II, VII, XIV-XVI, XXIII, XXV, XXVII і XX глави «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Зміст впливу німецького права вчений розподілив за такими напрямками: перший – завдяки йому норми «Прав …» набули абстрактного характеру; другий – як наслідок, було збільшено і розширено законодавчий матеріал, який містився в Литовському Статуті, але був уже недостатній для регулювання правового життя в Україні в XVIII ст.

М.Д. Чубатий вважав, що дослідження іноземного впливу на українське право має *службове значення*, «… поскільки мусимо ілюструвати, як це чуже право спричинювалося до заникання місцевого або навпаки – наскільки місцеве українське право впливало на чуже, захоже й витворювало тут нові інститути». До таких періодів панування іноземного права він відносив: з середини XV ст. – в Галичині, а від 1569 р. – і на інших українських землях (польське право), з кінця XVIII ст. – період московського та австрійського права[385].

Варто відзначити контрастне ставлення М.Д. Чубатого до характеру різних іноземних впливів. Наприклад, він, як і Р.М. Лащенко, доволі *лояльно* ставився до рецепції візантійського права у період Київської Русі. Вчений вважав, що рецепція візантійського права була «легкою», введено лише ті закони, яких вимагало на той час життя; частину постанов було введено без змін, частину – пристосовано до норм звичаєвого права.

[385] Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен-Київ: Ноосфера, 1994. С. 7.

Як зазначає дослідник, «Візантійське право ввело у нас чимало нових правних норм, передовсім з обсягу приватного права, і то деякі помітно в дусі римського права». На його думку, позитивним наслідком рецепції була уніфікація права на всіх землях Київської Русі, а також збагачення національного права новими правовими поняттями. Проте рецепція в Київській Русі, на відміну від країн Західної Європи, не набула суттєвого поширення: цьому заважали потужна дія звичаєвого права та консерватизм українських племен[386].

Попри це, він *однозначно негативно* поставився до впливів польського права, бо, по-перше, ці впливи були наслідком занепаду української державності; по-друге, вони істотно змінили публічно-правовий устрій українських земель; по-третє, привнесли елементи феодального устрою, який вчений розглядав як «чужий, сторонній»[387]. Як справедливо зазначає Ю.П. Лобода, на підставі дослідження концепції М. Чубатого можна зробити висновок про діалектичну сутність двох підсистем правової системи. Особливістю першої є домінування іноетнічних чинників, а друга підсистема зберігала власну неповторність і самобутність; діалектика першої та другої підсистем правової системи сприяла збереженню та розвитку правової традиції українського народу в умовах втрати власної державності[388].

---

[386] Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен-Київ: Ноосфера, 1994. С. 25 – 27.

[387] Чубатий М. Д. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV ст. *Записки НТШ*. 1924. Т. 134 – 135. С. 19; Чубатий М. Д. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV ст. *Записки НТШ*. 1926. Т. 144 – 145. С. 106.

[388] Лобода Ю. П. Історико-правова концепція М. Чубатого та методологія дослідження правової традиції українського народу: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.pravnuk.info. Сторінки не розподілені.

У цілому, можна говорити про *негативну інтерпретацію* Я. Падохом запозичень іноземного права до українського[389]. Так, він зазначив, що у період Київської Русі смертна кара виникла під впливом грецького духовенства, але через невеликий проміжок часу була скасована Володимиром Великим через її невідповідність народній правосвідомості. Ті ж прецеденти, що спочатку мали місце в духовних судах, а згодом – у світських, вчений пояснює впливом візантійського права і монгольських звичаїв[390].

Він вважав, що демократичний вічевий лад існував у всіх культурних народів ранньої доби, але під впливом різних обставин, провідною з яких була рецепція римського права та німецького муніципального права, почався процес диференціації населення, і це привело до правової класово-станової нерівності громадян; така рецепція на Україні відбулась, на його думку, пізніше, тому рівність мешканців існувала довше[391].

У литовсько-руський період істотними були впливи польського, німецького, римського та канонічного права. Вчений наголошує на тому, що ці впливи були *негативними*, бо у цю добу право формується за принципом станової нерівності, вводиться при покаранні принцип таліону, покарання стає більш суворим, панівним стає приватноправовий принцип. У період Гетьманщини помітним,

[389] Кудін С. В. Напрями порівняльно-історичних правових досліджень у працях українських зарубіжних учених ХХ ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 32.

[390] Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 115; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 12, 24.

[391] Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 127 – 128.

окрім західноєвропейського, стає вплив російського права, який позначився на скасуванні традиційної релігійної толерантності, появі деяких видів покарань (заслання)[392].

Негативний вплив російського права був відчутний, на думку вченого, і у кримінальному праві Запорізької Січі. Як зазначав Я. Падох, до суто російських покарань, застосованих на Січі, відносились: закопування живцем у землю, побиття батогами, заслання до Сибіру, таврування, виривання ніздрів, заслання на каторгу[393].

На думку вченого, негативно рецепція вплинула і на розвиток українського процесуального права. Так, у литовсько-руську добу з`являються зайвий формалізм у судовому процесі, елементи інквізиційного процесу, а у період Гетьманщини процесуальне право зазнало рецепції норм застарілого, вкрай формалістичного російського процесу. Дослідник наголошує на спробах російської влади замінити змагальний процес у Гетьманщині на інквізиційний, ввести «судову волокиту», поєднати суд та адміністрацію[394].

---

[392] Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 29 – 33, 47 – 48, 57, 73, 98

[393] Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція. Правнича комісія*. 1990. Т. 209, ч. 5. С. 119, 121 – 122.

[394] Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. С. 14, 19; Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини. Проблема підсудності. *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891 – 1961)*. Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. С. 109; Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу на Гетьманщині. Проблема приватно-правного характеру процесу. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Видання Української Вільної Академії Наук в США. Нью-Йорк, 1977. С. 366 – 369; Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція. Правнича комісія*. 1990. Т. 209, ч. 5. С. 47 – 49, 67 – 68, 73 – 74.

В) *Співставлення історичного розвитку права українського і слов'янських народів. Сфера конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.* Оскільки вітчизняні учені однозначно зараховували українців до групи слов'янських народів, то порівняльно-історичний метод слугував важливим способом пошуку спільних рис у праві цих народів. Зокрема Р.М. Лащенко провів розвідку про інститут «вінування» (забезпечення матеріальних інтересів жінки при виході заміж на випадок смерті її чоловіка) в литовсько-українському праві. Він зазначає, що цей інститут та інститут «crinile» (правовий порядок маєткового забезпечення жінок, які не мали ні посагу, ні віна) зустрічається також у польському, чеському, хорватському праві. Тому «…найбільш характерні постанови про віно – характерні зокрема для права польського, є типовими і для інституту віна литовсько-українського права»[395].

Р.М. Лащенко висловлив і думку про наявність багатьох спільних рис між давнім українським та польським правом. Зокрема давнє польське право також визнавало право селянина на земельну власність; деякі положення Віслицького Статуту 1347 р. у цьому відношенні аналогічні постановам Руської Правди. Проте такі положення у давньому польському праві були нівельовані шляхетським правом, норми якого поступово переносились і на українські землі[396].

[395] Лащенко Р. «Вінець» дівочий (crinile, crinale), як інститут литовсько-українського права. Подєбради, 1929. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chtyvo.org.ua. С. 86, 91 – 95.

[396] Лащенко Р. Ідея приватної власності в Україні. *Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі присвячений панові Президентові Чехословенської республіки Проф. Др. Т.Г. Масарикові*. 1925. Ч. І. С. 392 – 394, 399 – 400.

Подібні думки висловив і А.І. Яковлів. Так, аналізуючи судовий процес за нормами Руської Правди, він стверджував, що способи доказів, які були закріплені в статтях цього пам'ятника, мають зв'язок з подібними правовими інститутами греків («paracatabolae»), римлян («sacramentum»), германців («wedde») і взагалі індоєвропейських народів[397]. Слов'яни ж мають загальну праслов'янську культуру, давньослов'янську правову основу; розвиток у подальшому національних особливостей, права обумовлювалося різницею географічних, економічних і політичних умов життя і культури окремих народів.

Цю тезу вчений намагався довести на прикладі права чехів. Він вказував, що давнє чеське, як і українське право, за змістом і формою було звичаєвим неписаним правом; воно зросло на основі давньослов'янського права, наповнилося згодом національним звичаєвим правом і розвивалося за допомогою різних правових джерел (законодавчої діяльності органів влади, судової практики, праць юристів). Зіставлення А.І. Яковліва норм і інститутів Руської Правди і чеських правових джерел (привілей короля Премисла-Отокара I (1222 г.), Статут короля Оттона I (1229 - 1237 рр.), привілей празьким німцям (1178 г.), привілей духовенству (1222 г.) дало йому можливість зробити висновок про їх аналогію і давньослов'янську правову основу (кругова порука, «звід», «особа», гоніння «сліду», «сік», поділ спадщини та ін.)[398].

[397] Яковлів А. Про копні суди на Україні. *Науковий ювилейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чеськословенської республіки проф. Др. Т.Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження*. Прага, 1930. Ч. 2. С. 156.

[398] Яковлів А. Впливи староческого права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. С. 3, 21 – 24, 28 – 29.

Г) *Розробка теоретичних аспектів історії українського права на основі його співставлення з правом європейських країн.* Так, Л.О. Окіншевич дає таке визначення *предмета науки історії українського права*: «дослідження повстання і розвитку правил поводження людей у суспільних організованих союзах, що їх протягом своєї історії творив український нарід на опанованій ним території».

На його глибоке переконання, право кожного періоду необхідно вивчати у зв`язку з іншими явищами епохи, зі структурою суспільства, основами його культурного та економічного існування. Він вважає, що важливим *завданням* цієї науки є пізнання і характеристика правових норм, які визначали правові відносини українського населення в попередні часи його існування. Це, на його думку, уможливлює вирішити питання щодо здібності народу до самостійної правової творчості, а також з`ясувати, чи «...йшла ця правна творчість, бувши оригінальною, основним шляхом розвитку права інших націй європейської культури»[399].

Як бачимо, вчений намагався окреслити завдання дослідження історії українського права у взаємозв`язку, передусім, з історією права *європейських країн*, на фоні існування між ними *спільних рис*. Чим пояснюється така позиція вченого? Почнемо з того, що Л.О. Окіншевич позитивно поставився до еволюційної теорії Г. Спенсера про поступову ускладненість форм людських союзів. Зокрема це знайшло підтвердження у висловленому вченим положенні про залежність правових понять від

[399] Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. С. 3 – 4; Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 162 – 163.

стадій розвитку суспільства. Такими стадіями, за яких відносини між людьми ускладнювались, він визначає: «сім`я – задруга (велика родина) – рід – плем`я – держава»[400].

Але було б помилкою вважати Л.О. Окіншевича беззастережним прихильником еволюційної теорії безперервного прогресу суспільства. Наприклад, він розглядав суспільні комплекси Стародавнього Сходу, античні держави Греції і Риму як більш складні утворення, ніж перші феодальні держави Європи. У зв`язку з цим він зазначає, що «…історія людських суспільств не знає прямих шляхів розвитку людських союзів…історія розвитку людських суспільств іде раз-у-раз стрибками, залишаючи місце для революційних змін, подекуди звертає у несподіваному напрямку…і залежить від багатьох причин цілком випадкового характеру».

Саме тому він порушує питання про циклічність історичного розвитку, хоча вважає, що і теорія історичних циклів не в змозі пояснити всі випадки розвитку людських суспільств (він наводить приклади щодо тисячолітніх «застиглих» форм у Китаї чи Індії). Тому цю теорію він розглядає як визначення кордонів певного періоду у світовому розвитку людської культури та форм людських організацій.

Вона, на думку вченого, має допомогти реалізувати практичну мету: визначити закономірності розвитку суспільства і держави, але лише в рамках Європи у післяантичний період. Це пояснюється Л.О. Окіншевичем тим, що європейські країни (у тому числі – і Україна), перебуваючи у подібних географічно-кліматичних умовах,

[400] Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 25, 34 – 39.

мали однаковий економічний і культурний розвиток. Вони постійно запозичували культурні та організаційні надбання, тому саме серед цих країн можна найлегше знайти подібність та провести аналогії щодо еволюції суспільної організації[401].

Зазначені вище погляди ученого знаходять підтвердження і у питанні розробки ним *періодизації* історії українського права. Як зазначає Я.М. Падох, він спирався на соціологічний метод дослідження правових норм і відкинув традиційну схему історії українського права, що ґрунтувалась на загальній політичній історії народу або найвизначніших пам`ятках права; натомість, вчений пропонував визначити критеріями періодизації «соціально-економічний стан і розвиток населення, і то на ширшому світовому тлі»[402].

Правда, таку позицію Л.О. Окіншевич зайняв не одразу: на ранньому етапі своєї творчості він дотримувався традиційної періодизації (князівсько-земський, литовський, польський, гетьманський, імператорський періоди або «княжої доби», «литовсько-руської доби», «польської», «гетьманської» чи «козацької», період української державності за доби визвольних змагань)[403].

Проте, у подальшому він відмовляється від цієї схеми, відводячи критерію наявності або ненаявності укра-

[401] Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 45 – 46.

[402] Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини ХУІІ – ХУІІІ ст. Нью-Йорк – Мюнхен, 1985. С. 23; Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права козацької України. *Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні*. Львів, 1995. С. 18.

[403] Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне. *Україна. Науковий двомісячник українознавства*. 1927. Кн. 1-2. С. 106; Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. С. 8 – 9.

їнської державної організації, її форми субсидіарного значення. На його погляд, цей поділ надто відривав етапи розвитку права від етапів соціально-економічного, політичного тощо розвитку; адже право кожного окремого періоду має своєрідні, неповторні для інших періодів риси і характер. На думку Л.О. Окіншевича, право, будучи витвором людей, «…завжди відбиває становище людської організації, віддзеркалює панівні в ньому ідеї та прагнення й пануючі суспільно-господарські та суспільно-політичні відносини». Саме тому право змінне і детерміноване соціально-економічними і політичними факторами[404].

З іншого боку, кожний період має багато спільного в істотних і основних рисах з правовими нормами й інститутами інших народів (у першу чергу – європейських) у відповідних періодах їх історичного шляху. З такої тези закономірно випливало і положення щодо аналогій (але не прямих запозичень) в історичному розвитку правових форм у різних народів на певному етапі. При цьому Л.О. Окіншевич закликав не забувати, що аналогії цих форм могли існувати лише в основних рисах, але вони різнились в окремих своїх частинах і видах[405].

Виходячи з таких міркувань, вчений вважав, що «… український народ, який зберігся як єдине ціле до нашого часу, слід думати, пройшов в основних рисах спільні для народів європейського культурного циклю шляхи». Тому він поділяв історію українського права за основни-

[404] Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне. *Україна. Науковий двомісячник українознавства*. 1927. Кн. 1-2. С. 105; Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 54.

[405] Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. С. 9.

ми періодами розвитку історії українського народу, так само як і інших європейських народів: період початкової або дофеодальної державної організації (право античних держав); феодальний період (право держав феодального середньовіччя); період станової держави (право станових монархій); епоха модерної держави (право модерних держав)[406].

Особливу увагу він звернув на тенденцію «інтернаціоналізації» в праві модерних держав, що стало наслідком посилення культурних, технологічних та економічних зв`язків у сучасному йому світі; проте вважав за потрібне зберегти самобутність національного права.

Слід зазначити, що за словами Я. Падоха та Н. Григорук, окреслені М.Д. Чубатим предмет та періодизація історії українського права відрізнялись від запропонованих Л.О. Окіншевичем. У останнього дефініція ширша: він не обмежує науку історії українського права лише правом державних організацій, які створив український народ на опанованій ним території, а включає і право, яке утворили українці у періоди бездержавні та з обмеженою державністю. Так само не поділяв і думку про критерії періодизації: ними мали бути етапи не державного, а соціального, економічного, політичного розвитку суспільства.

Широко застосовуючи *синхронний порівняльно-історичний метод*, Л.О. Окіншевич вважав, що шляхи розвитку українського та європейських суспільств багато у чому подібні, тому і періодизація історії українського права та

[406] Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. С. 10 – 11; Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 47 – 56, 60 – 63, 161.

права європейських народів є аналогічною[407]. Іншою, як бачимо, є позиція М.Д. Чубатого, який застосував *діахронічний історично-порівняльній метод* і робив наголос на самобутності правового розвитку українського народу.

Д) *Розробка методологічних аспектів порівняльно-історичних правових досліджень.* До даної тематики звернувся лише Л.О. Окіншевич, який висловив думку, що вагомим способом пізнання є догматичний метод, що являє собою вивчення норм права, яке діє в даний момент у даній країні. Але цей метод у той самий час досліджує право в його нерухомій, застиглій формі, що свідчить про його антиісторичність. Адже, за словами Л.О. Окіншевича, «…кожне питання, хоч яким би простим і нескладним воно спершу виглядало, завжди є тільки одною ланкою в довгому (безконечно довгому) ланцюгу правних і суспільних явищ». Саме тому, догматичний метод має співіснувати з історичним та *порівняльно-історичним* методами. Перший полягає у дослідженні минулого в його історичному розвитку, другий – у вивченні права народів та націй в їх порівнянні.

Він зазначає, що у розвитку правових норм у кожної нації є свої особливості, які легше виявити, порівнюючи їх з розвитком правових норм у інших народів. При цьому вчений наголошує на тому, що порівнювати слід лише однорідні явища, порівняння доцільне тільки в межах певних періодів, які були в основі аналогічними в історичній еволюції кожної нації, в розвитку її культури, економіки, суспільної організації.

[407] Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права. *У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого. 1889 – 1975*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1987. С. 91, 94 – 95. Григорук Н. Микола Чубатий як історик України. Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2003. С. 57 – 60.

Отже, на думку науковця, порівняльно-історичний метод сприяє як встановленню у межах певних періодів як спільних рис у розвитку норм права у певних народів, так і з`ясуванню особливостей, самостійних та своєрідних рис такого розвитку, пояснює їх причини і сенс. Але при цьому порівняльно-історичний метод, на думку Л.О. Окіншевича, має обов`язково поєднуватись із соціологічним методом, оскільки «…тільки на базі широких соціологічних узагальнень можна порівняти природу і характер державних інститутів двох (чи кількох) ріжних держав, чи ті чи інші обставини і шляхи в їх історичному розвитку»[408].

Взагалі, Л.О. Окіншевич надавав великого значення цьому способу дослідження правових явищ; він висловив своє глибоке переконання щодо необхідності застосування цього методу при конкретних дослідженнях історії національного права, називав його «найдосконалішим і найпродуктивнішим», оскільки найлегше і найзручніше порівнювати правові норми за певними аналогічними історичними етапами. Так, одним з критичних зауважень щодо праці Р.М. Лащенка «Лекції по історії українського права» є брак використання автором порівняння, бо на думку вченого, «…при сучасному стані науки писати курс історії національного права, не порівнюючи його інститути з правними інститутами інших держав, що стоять на однаковому ступеню історичного розвитку, – вже неможливо». Так само Л.О. Окіншевич критично поставився і до монографії А.І. Яковліва «Укра-

[408] Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне. *Україна. Науковий двомісячник українознавства*. 1927. Кн. 1-2. С. 105; Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. С. 5; Окіншевич Л. Борис Крупницький. До методологічних проблем української історії. Рецензія. *Україна (Париж)*. 1949. Ч. 2. – С. 137; Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. С. 76 – 82.

їнський кодекс 1743 року» через відсутність у ній порівняння «Прав, за якими судиться малоросійський народ» з європейськими правовими кодексами[409].

Отже, із сказаного вище можна зробити такі ***висновки***.

Застосування порівняльно-історичного методу ученими – представниками вітчизняної історично-правової науки в еміграції – розглядається нами як третій «варіант» використання його можливостей: 1) як спроба використати порівняльно-історичний метод у «форматі» *історично-порівняльного (діахронічно-генетичного) методу* для досягнення подібних цілей, що ставили перед собою учені УАН-ВУАН); 2) як можливість адаптації у тій чи іншій мірі досвіду методологічних розробок вітчизняних учених дореволюційної епохи – у частині використання *порівняльно-історичного методу* у різних сферах пізнання історично-правової реальності.

При цьому слід наголосити на тому, що наукові напрацювання учених емігрантської науки у рамках порівняльної історії права у сукупній цілісності дають підстави стверджувати про можливість об`єднати їх у *сферу конкретних порівняльно-історичних правових досліджень*. Такий висновок можна зробити на основі виявленої концентрації вітчизняними ученими уваги до *історії українського права* і *визначення місця України у європейському просторі в історичному минулому*. При цьому застосування історично-порівняльного методу дозволяло створити більш-менш цілісну конструкцію історичного поступу українського права, а використання порівняльно-істо-

[409] Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне. *Україна. Науковий двомісячник українознавства*. 1927. Кн. 1-2. С. 115; Окіншевич Л. Український кодекс 1743 року. *Україна*. 1951. Ч. 5. С. 333; Окіншевич Л. Історія дослідження українського права. *Енциклопедія українознавства: Загальна частина*. Київ, 1995. Т. 2. С. 632.

ричного методу – порівнювати його із розвитком зарубіжного права.

Мета *застосування історично-порівняльного методу (діахронічно-генетичного)* – доведення генетичної спорідненості українського права на всьому протязі його історичного існування. Для її досягнення ученими зазначений метод було використано для розробки *теоретичних аспектів* і проведення *конкретних досліджень у сфері історії українського (включно – звичаєвого) права. Основними результатами* таких дослідів стали:

– історію всесвітнього права слід розуміти через призму історії права різних націй, а безперервність еволюції українського права тісно пов`язувалась із дієвістю українського звичаєвого права, підкреслювався перманентний розвиток в Україні ідеї права приватної власності на землю (*Р.М. Лащенко*);

– сполучним елементом, який синтезував ґенезу українського права в єдину безперервну лінію, слід вважати українське звичаєве право; детермінували його формування і розвиток ініціатива впливових серед народу осіб, національні прикмети народу та ряд об`єктивних обставин; висловлено думку про недискретну, самобутню, лінійну еволюцію норм українського права, побудовану на своєрідності правових звичаїв, а також про незмінність ідей приватноправової культури українського народу в XI – XVIII ст. (*М.Д. Чубатий*);

– розвиток українського права розглядається через призму самобутнього характеру народної свідомості; завдяки народному духу позитивні риси українського права проіснували у часовому вимірі достатньо довго. Підкреслено генетичний розвиток українського кримінального та процесуального права, судової системи, ад-

вокатури в період Київської Русі, литовсько-руську добу та у період Гетьманщини і його залежності від дієвості українських звичаєво-правових інститутів (*Я.М. Падох*);

– існує генетичний зв'язок у розвитку копного судочинства, інститутів і норм українського звичаєвого процесуального права в період Київської Русі, Литовсько-Руської держави і у період Гетьманщини, об'єднуючим елементом є низка символів, обрядів і спільних для різних історичних періодів термінів; висловлено думку про недискретний розвиток українського звичаєвого права (*А.І. Яковлів*).

Порівняльно-історичний метод (як діахронічний, так і синхронічний вид) застосовано ученими для, *по-перше*, пошуку спільних та відмінних (навіть – унікальних) рис між українським та іноземним правом, *по-друге*, виявлення реципованих норм іноземного права в українське та оцінки результатів запозичень, *по-третє*, з'ясування спільних і відмінних рис в історичному поступі окремих народів Європи. Виділимо кілька напрямів пошуку, в рамках яких було здійснено спробу реалізувати зазначену ціль, а також *основні результати* досліджень:

Співставлення і протиставлення українського й іноземного права:

– на основі протиставлення виявлялись відмінні риси *М.Д. Чубатим* і *Я.М. Падохом*. Перший учений здійснив обґрунтування різниці у сутності маєткового права в українських землях у литовсько-руський період та у країнах Західної Європи в аналогічну добу. Він дійшов висновку, що деяка подібність у системах маєткового права була удаваною, розвитку класичного феодалізму в українських землях заважала ідея приватної власності в українському праві. Я.М. Падох намагався довести наяв-

ність унікальних рис та ознак українського права через контрастне порівняння окремих інститутів українського та німецького, польського, візантійського права, виявляв переваги національного права.

– натомість, *Л.О. Окіншевич* здійснював як співставлення, так і протиставлення. Він розглядав історію українського права виключно у взаємозв`язку з історією права європейських народів і намагався довести наявність подібностей за формою і змістом у правовому статусі центральних органів Гетьманщини XVII – XVIII ст. та аналогічних установ Європи того самого періоду; обстоював думку про аналогічні процеси правотворення в Україні та Європі в XI – XVI ст. На основі власної інтерпретації цивілізаційної теорії циклічності він спробував визначити місце України у «вісі» «Схід-Захід». Вчений наголосив на проміжному місці України: вона є територією, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів». Такий висновок він обґрунтував історичними прикладами, які свідчать про подвійний і різний за характером (західно-східний) вплив на правовий розвиток України на всіх історичних етапах.

Разом з тим, ученими одностайно при проведенні порівняння історичного розвитку українського і російського права використовувалось протиставлення. Таким чином було наголошено на особливостях історичного розвитку українського права і відсутності слов'янських коренів у праві російському:

– ідея права приватної власності в Україні «включена» до загальносвітової ідеї розвитку цього права, її еволюцію в Україні зумовлювали аналогічні причини, що й в інших державах. Натомість татарське ярмо і громадська форма землеволодіння перешкодили розвитку цієї ідеї в Московії (*Р.М. Лащенко*);

– існує суттєвий контраст між державно-правовим розвитком українських та північно-східних князівств у період Київської Русі, між державно-правовою історією Московії та європейських країн XIV – кінця XVII ст.; відсутня реальна можливість паралельного вивчення західно- і східно-руського права в рамках історії російського права через істотні між ними відмінності; Україна ж не може ніяк розглядатись частиною «російського» у контексті ототожнення останнього із «східноєвропейським» чи «православним» (*Л.О. Окіншевич*).

Співставлення (зіставлення) історичного розвитку права українського і слов'янських народів. Констатуємо, що учені були одностайні у поглядах на наявність подібного між «українським» і «слов'янським», що пояснювалось ними давніми родоплемінними зв'язками:

– існують подібні інститути «вінування» та «crinile» в литовсько-українському та польському, хорватському, чеському праві, аналогічним є право селянина на земельну власність у давньому українському та польському праві (*Р.М. Лащенко*);

– обґрунтовано думку про спільність у давній період правових засад індоєвропейських народів, однією з груп яких були слов'яни, невід'ємною частиною яких – українці; багато інститутів цивільного, кримінального та процесуального права, які були відображені в Руській Правді, мали аналогічний характер з тими, що існували у Чехії (кругова порука, «звід», «особа», гоніння «сліду», «сік», поділ спадщини та ін.) (*А.І. Яковлів*).

Розробка теоретичних аспектів історії українського права на основі його співставлення з правом європейських країн. Фактично, на підґрунті зіставлення до даного напряму звернувся *Л.О. Окіншевич*. На відміну від

Р.Л. Лащенка і М.Д. Чубатого, які формували предмет історії українського права на основі ідеї: «українське як окрема цілісність», то Л.О. Окіншевич підходив з позиції: «українське як цілісність – частина європейського». Тому ним було здійснено концептуалізацію предмета та сформульовано завдання науки історії українського права, встановлено періодизацію історії українського права у повному взаємозв`язку, передусім, з історією права європейських народів. Вона ґрунтувалась на залежності розвитку права від етапів соціально-економічної, політичної, культурної еволюції та на аналогіях в основних рисах правових форм у європейських та українського народів у їх історичному розвитку.

Рецепція норм іноземного права до українського як проблемна сфера. У цілому, можна констатувати факт відсутності єдиного погляду учених-емігрантів на проблему рецепції, що відображає у сукупності дилему їх наукових пріоритетів: - рецепція як негатив, що гальмує розвиток самобутнього, неповторного українського права; - запозичення, які зумовлені різними причинами, мають позитивні наслідки. У результаті проведеного нами дослідження можна погляди учених згрупувати таким чином:

– рецепція *візантійського права* у період існування давньоукраїнської держави. До неї *позитивно* поставились *Р.М. Лащенко і М.Д. Чубатий,* мотивуючи це тим, що наслідком була уніфікація права на всіх землях Київської Русі, збагачення національного права новими правовими поняттями, а запозичення були не прямі, а такі, що перероблювались на місцевому ґрунті. Натомість *Я.М. Падох* висловив думку про суперечність такої рецепції народній правосвідомості;

– рецепція *права слов'янських народів* (польського, чеського) у XIV – XVI ст. Лояльно ставились до неї *Р.М. Лащенко* і *А.І. Яковлів*, які вважали, що існує тотожність норм старовинного права слов`янських народів і запозичення зумовлені єдністю племінних зв'язків. Так, А.І. Яковлів доводив, що норми Литовського Статуту, мова Литовсько-Руської держави, судовий процес формувалися під значним впливом давньочеського права і чеської актової мови; рецепція була як безпосередня, так і опосередкована (через Польщу); навів кілька напрямів використання чеських термінів редакторами Статуту. Проте, *М.Д. Чубатий* і *Я.М. Падох* заперечували позитиви впливів польського права, вважаючи, що вони істотно змінили публічно-правовий устрій українських земель, привнесли елементи феодального устрою, негативно відбились на розвитку українського кримінального, процесуального права, судової системи;

– рецепція *західноєвропейського права* (німецького, римського, канонічного) у литовсько-польський період, *і російського* – за часів Гетьманщини. Однозначно негативно до рецепції німецького права поставився *Р.М. Лащенко*, оскільки вважав, що воно не мало спільних рис із українським звичаєвим правом, загалом – протиставив німецьке міське право давньослов`янському. *Я.М. Падох* негативно ставився не тільки до впливів німецького, а й римського, канонічного і російського, наслідком яких вважав привнесення в Україну станової нерівності, істотне посилення суворості системи покарань, введення формалістичного та інквізиційного судового процесу. Разом з тим, *А.І. Яковлів* позитивно поставився до наслідків німецького впливу на правові пам'ятки Гетьманщини XVIII ст.: вони сприяли більшій абстрактності норм укра-

їнського права, іноземний матеріал заповнив прогалини в національному законодавстві, розширення галузевого наповнення українського права.

Розробка методологічних аспектів порівняльно-історичних правових досліджень. Л.О. Окіншевич був переконаний, що одним із способів пізнання правових явищ є догматичний метод, але евристичний характер дослідженню історично-правового розвитку надають історичний і *порівняльно-історичний* методи. Останній має використовуватись при порівнянні однорідних явищ у межах певних періодів, які були в основі аналогічними в історичному розвитку кожної нації, в розвитку її культури, економіки, суспільної організації. При цьому даний метод має обов'язково поєднуватись із соціологічним методом.

На підставі аналізу результатів застосування ученими-емігрантами історично-порівняльного та порівняльно-історичного методів у різних сферах наукових досліджень (теоретичні розробки, конкретно-історичні досліди, проблемний напрям) ми можемо сформувати в основних рисах і *предмет* порівняльно-історичних правових досліджень. При цьому використання історично-порівняльного методу ми розглядаємо як первинний етап конструювання необхідного для порівняння *об'єкту* – українського права в його безперервному (генетичному) розвитку. Предмет включав:

А) на основі визначення спільних рис – виявлення універсального в українському (національному) як частини слов'янського і загальноєвропейського;

Б) на підставі з'ясування відмінних (специфічних) рис – виявлення унікального (одиничного) в українському (національному) у контексті історично-правового розвитку народів (націй) і країн Європи.

РОЗДІЛ 4

ВЗАЄМОЗВ`ЯЗОК «ТРАДИЦІЙНОСТІ» І «НОВАЦІЙНОЇ» ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПРАВА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Тема нашого дослідження зумовлює необхідність вирішення питання про характер і зміст взаємозв`язку «традиційності» і «новаційної» інтерпретації порівняльної історії права в контексті постнекласичної науки.

Для пояснення авторської позиції стосовно можливостей поєднання «традиційного» і «новаційного» на сучасному етапі розвитку української юридичної науки з`ясуємо сутність понять «традиційне» («традиційність»), «новаційне» («новаційність»), їх співвідношення із вітчизняною традицією концептуалізації порівняльної історії права.

Передусім зауважимо, що наше бачення вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права базується на визнанні того, що єдиний і цілісний світ пізнається як багатоманіття і різноманіття його прояву, гармонійно співіснують різні види реальності (об'єктивна, суб'єктивна, віртуальна тощо), існує невизначений кількісно масив рівнозначних поглядів на світ, «себе», «іншого», «себе й іншого у світі» тощо.

Відповідно, наша позиція не є догмою, а лише одна із багатьох гіпотетичних можливостей представити ві-

тчизняну традицію концептуалізації порівняльної історії права в «авторському форматі».

Не лише плюралізм поглядів, але й зазначена вище можливість множинності буття світу переконує нас: вітчизняна традиція концептуалізації порівняльної історії права є одним із варіантів, який співіснує з іншими традиціями, що історично склались у часовому вимірі і просторовому загальносвітовому масштабі. У свою ж чергу, вітчизняна традиція також може «проявлятись» у багатоманітності і складатись із «варіантів» (або «форм») своєрідного відображення ученими у наукових працях власного бачення порівняльної історії права. Вони віддзеркалюють і етапи осмислення сутності порівняльної історії права (представниками історичної школи права в Україні, соціологами-позитивістами, українськими ученими в еміграції).

На нашу думку, поділ вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права на історичні варіанти (форми) зумовлювалось актуалізацією постулатів класичної науки, їх занепадом, формуванням некласичної науки, типами праворозуміння, вираженням позитивізму у форматі марксизму-ленінізму і його несприйняттям, конкретними умовами історичних періодів тощо. Зазначені фактори впливали на той чи інший зміст осмислення вітчизняними ученими *предмета порівняльної історії права, її методології, отриманих результатів конкретно-історичних правових досліджень*, що впливало й на варіантність інтерпретацій *порівняльної історії права як наукового явища*. Ці варіанти (форми) об'єктивно змінювали один одного у хронологічній (часовій) послідовності, але кожний з них і взаємодоповнював інші.

Зважимо й на такий момент: і самі варіанти *формувались повільно,* упродовж приблизно 50 – 60 років. Зазначимо, що в рамках цих періодів поступово відбувались такі процеси:

– окреслення предмета порівняльної історії права;

– теоретичне обґрунтування можливостей порівняльно-історичного методу;

– проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень, виявлення предметних знань, їх накопичення, оцінка і осмислення.

У результаті маємо таку картину. Поступовість формування варіантів, їх змінність підкреслювала й історичну «рухливість» вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права. Відтак, можна гіпотетично говорити про діалектичну «лінійність» чи синергетичну «нелінійність» її розвитку; прогресивний чи регресивний рух; можливості вдосконалення чи занепаду кожного варіанту залежно від наявності чи відсутності певних об'єктивно-історичних умов; наголошувати на закономірності чи випадковості їх існування і ймовірних напрямах еволюції за кардинально інших обставин тощо (наприклад, чи можна вважати Лютневу революцію 1917 року в Російській імперії і жовтневий більшовицький переворот тими біфуркаційними точками, які призвели концепцію порівняльної історії права в осмисленні соціологів-позитивістів (як систему поглядів, ідей, їх втілення у конкретні порівняльно-історичні правові досліди, відображення результатів таких досліджень у поглядах учених тощо) до її занепаду у контексті загального поступу вітчизняної правової науки як явища системного характеру).

Разом з тим, названа рухливість варіантів (форм) зовсім не означала відсутність їх взаємодоповнення, оскільки у кожному з них ми вбачаємо *спільність* поглядів вітчизняних учених щодо предмета порівняльної історії права, її методології, напрямів проведених ними конкретно-історичних правових досліджень тощо. Проте наявність *різниці* у поглядах не є підставою відмежувати їх від вітчизняної традиції: відмінне є таким самим невід`ємним елементом єдиного, як і спільне; будучи антиподами, разом вони створюють цілісність уявлень про зміст вітчизняної традиції.

Висвітлимо нашу авторську позицію щодо взаємозв`язку вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права і понять «традиційність» і «новаційна» інтерпретація порівняльної історії права в контексті постнекласичної науки.

На наш погляд, «традиційність» відображає сутність вітчизняної традиції і є її «проекцією» за сучасних умов розвитку української правничої науки.

Елементи «традиційності» можуть:

– бути пролонговані за нашої дійності;

– стати підгрунтям для розробок у сфері порівняльної історії права у майбутньому. З іншого боку, деякі елементи «традиційності» можуть не відповідати сучасним умовам або бути «оновлені» під впливом об'єктивних реалій нашого життя.

«Новаційність» же розглядається нами як спосіб модернізації вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права і може послуговуватись як логічний, послідовний розвиток вітчизняної традиції.

Як ми вважаємо, традицією осмислення вітчизняними ученими змісту онтологічної частини порівняль-

ної історії права є те, що її предмет міг формуватись і уточнюватись двома напрямами, які, втім, взаємодоповнювали один одного:

– обгрунтовуватись ученими у розробках теоретичного характеру, а порівняльно-історичний метод слугував важливим способом його пізнання.

– метод міг, у свою чергу, бути «джерелом» створення предмета порівняльної історії права. Тоді окреслення предмета відбувалось завдяки поступовому накопиченню відповідних предметних знань у результаті використання науковцями порівняльно-історичного методу в конкретних порівняльно-історичних правових дослідах, осмисленню цих знань з подальшою інтерпретацією предмета.

Зазначена нами змінність (історична динаміка) варіантів осмислення порівняльної історії права (середина XIX ст. – 80-ті роки XX ст.), *екстрапольована на її предмет*, може бути представлена таким чином:

– пошук як «загального», так і, переважно, «особливого» у «загальному» через акумуляцію «одиничного» (історична школа права в Україні);

– визначення «загального» як наслідок поєднання різноманіття «одиничного» (соціологи-позитивісти);

– виявлення елемента «загального» в «одиничному» як складової частини «особливого», а також з'ясування частки «унікального» – в «особливому» (вітчизняні учені-емігранти).

Таким чином, можемо представити «рух» (чи динаміку) етапів осмислення *предмета порівняльної історії права у часі*, як-то:

– представники історичної школи права в Україні – з'ясування закономірностей історичного розвитку уні-

версального права, виявлення особливостей еволюції загальнослов'янського права, а в його рамках – самобутності національного права окремих народів «слов'янського племені»;

– соціологи-позитивісти – з'ясування закономірностей історичного розвитку загальносвітового права на основі пошуку спільних рис у правовій еволюції народів (націй) і держав;

– вітчизняні учені-емігранти – виявлення універсального в українському (національному) як частини слов'янського і загальноєвропейського, а також унікального в українському (національному) у контексті історично-правового розвитку народів (націй) і країн Європи.

З іншого боку, взаємодоповнення варіантів передбачає можливість розуміння нами інтерпретації ученими *предмета порівняльної історії права* як статичного у цілому явища. Відповідно, осмислення предмету науковцями може бути представлене нами так: з'ясування на основі використання порівняльно-історичного методу універсальних законів історично-правового розвитку народів і держав світу, особливостей правової еволюції племінних груп (слов'янських) та унікальності (самобутності) розвитку у хронологічній послідовності національного (українського) права.

Предмет порівняльної історії права, окреслений у наукових розробках вітчизняних учених (безвідносно до представлених варіантів), був пов`язаний з такими явищами і категоріями:

Право як об'єкт дослідження. Залежно від розуміння сутності права, його походження, взаємозв'язку із поняттями «народ», «суспільство», «держава» чи «національна

держава», воно мало у дослідженнях учених невід'ємні причинно-наслідкові зв'язки з такими явищами, як мова нації, «народний дух», слов'янство, умови життя соціуму, природні і географічні чинники впливу на розвиток права тощо.

Важливо підкреслити, що обов'язковою умовою проведених ученими досліджень у рамках порівняльної історії права є наявність як національного, так і іноземного правового матеріалу.

Історія як «магістраль» лінійного прогресивного (хоча окремі вітчизняні учені визнавали і періоди регресу) правового розвитку народу, нації, племінної групи, держави, а також загальносвітової еволюції права.

Просторово-часовий континуум. У наукових розробках учених «простір» охоплював території проживання окремих груп за національною або наднаціональною ознакою: української, як у період державності або її відсутності, окремих слов`янських народів, племінної (слов'янської). Разом з тим, поняття «простір» включав і суто «державницьку» ознаку: дослідженню підлягало право держав різних континентів (у першу чергу – Європи).

«Часовий» же вимір був пов'язаний із вивченням права від найдавніших епох історії людства (фактично, від перших відомостей про життя арійських племен) і до сучасних вітчизняним ученим історичних періодів.

Разом з тим, зазначені елементи, складаючи у комплексі, з одного боку, традицію інтерпретації ученими онтологічної частини порівняльної історії права, з іншого – могли у різних комбінаціях (відсутність якогось елементу; навпаки, наявність додаткових) виступати і структурно виділеними частками предметів різних наук

у рамках сфер пізнання правової, історичної або історично-правової реальностей.

Тому для їх поєднання у межах предмета саме порівняльної історії права необхідними були комунікативні чинники, якими у наукових розробках вітчизняних учених виступали домінуючі складові гносеологічної частини порівняльної історії права – *порівняльно-історичний підхід і базовий у його рамках метод – порівняльно-історичний*. Таким чином, можна говорити і про особливий ракурс пізнання ученими правового матеріалу – порівняльний.

Відзначимо, що традиція осмислення ученими змісту цієї частини порівняльної історії права у загальних рисах можна представити не тільки як усвідомлення значущості, крайньої ефективності, евристичності використання порівняльно-історичного методу, але й визнання його «гнучкості» як важливого інструменту, спрямованого на досягнення таких цілей:

– він міг бути «джерелом» формування предмета порівняльної історії права (при всій різниці у варіантах його окреслення вітчизняними науковцями);

– використовуватись для досягнення тих дослідницьких завдань, які ставили перед собою учені (у тому числі, у рамках конкретних порівняльно-історичних правових дослідів);

– вирішення проблем порівняльної історії права (наприклад, з'ясування місця західно-руського права в історичному поступі слов'янських народів, рецепція норм іноземного права до національного тощо).

Зазначена спрямованість порівняльно-історичного методу відображалась у працях учених у різних «форма-

тах» залежно від мети його використання. Можна у загальних рисах визначити ось що:

– порівняльно-історичний метод як порівняльно-слов`янський (порівняння між собою права слов'янських народів, пошук спільного);

– порівняльно-історичний метод, використаний у «широкому» значенні (порівняння права різних народів і держав, виявлення, здебільшого, спільного, проте й – відмінного);

– порівняльно-історичний метод, застосований у «вузькому» значенні (порівняння національного (українського) права з правом народів Європи, пошук спільного і відмінного).

Представлена схема використання порівняльно-історичного методу у відмінних між собою «форматах» залежала, на нашу думку, від типу праворозуміння, якого дотримувались учені (історична школа права в Україні, соціологічний позитивізм), об'єктивних причин (закономірна необхідність пошуку унікального в українському праві вітчизняними ученими-емігрантами), ряду обставин, зумовлених конкретно-історичною ситуацією у той чи інший період, тощо.

Зазначені «формати» використання порівняльно-історичного методу, які різнились між собою, складали варіанти інтерпретації науковцями змісту гносеологічної частини порівняльної історії права; у сукупності ж вони віддзеркалювали традицію її осмислення вітчизняними ученими. Обґрунтуванням нашою позиції може слугувати той факт, що спроби створити у рамках кожного варіанту цілісну «картину» історично-правової реальності здійснювались на основі порівняльного ракурсу її пізнання.

На нашу думку, слід також зазначити: традиція інтерпретації включала і те, що порівняльно-історичний метод слугував тим вкрай необхідним засобом, який дозволяв вітчизняним ученим проводити не описові, а саме порівняльно-історичні дослідження.

Відповідно, його застосування уможливлювало порівнювати між собою іноземний правовий матеріал, а також іноземне та національне (українське) право в їх історичному розвитку.

Авторське розуміння традиції осмислення вітчизняними ученими змісту гносеологічної частини порівняльної історії права включає таку тезу: для досягнення найбільш об'єктивного результату, створення цілісної «картини» історично-правової реальності в єдності варіантів її відображення важливо, передусім, оперувати достатньо розробленим національним правовим матеріалом, представленим у формі етапів його розвитку.

Тому важливим і підготовчим етапом проведення порівняльно-історичних правових досліджень стає використання представниками української емігрантської науки порівняльно-історичного методу у «форматі» (якості) історично-порівняльного (або діахронічно-генетичного). Будучи провідним у рамках історії національного права, він, однак, ставав службовим у сфері конкретних порівняльно-історичних правових дослідів.

На наш погляд, це дозволяло досягти кілька важливих результатів:

– по-перше, надати необхідний об'єктний матеріал для його подальшого порівняння з іноземним;

– по-друге, довести безперервність ґенези українського права протягом всього його існування; проі-

люструвати можливість розвитку права при відсутності власної національної держави та інше.

Традиція включала, на наш погляд, і розуміння вітчизняними ученими «гнучкості» порівняльно-історичного методу при формуванні предметів різних наукових дисциплін (чи наук). Наголосимо, що, як вважали вчені, він міг застосовуватись при проведенні досліджень у сфері догматичної юриспруденції, загальної історії, генетичної історії права, політики права тощо.

Крім того, висловлювалась теза (зокрема М.О. Максимейком), про те, що порівняльно-історичний метод може використовуватись і як основний, і як додатковий прийом при вивченні історії національного права (при постановці різних науково-дослідницьких завдань): у першому варіанті – національний матеріал був службовим, а увага зверталась на з`ясування спільного з іноземним правом; у другому – останній, навпаки, був додатковим, а дослідження переслідувало мету виявити відмінне між національним та іноземним правом, здійснити пошук реципованих норм іноземного права до національного.

Така позиція науковця, на наше переконання, гармонізується із традицією осмислення вітчизняними ученими ролі і значення порівняльно-історичного методу як дієвого способу і засобу пізнання правової, історичної та історично-правової реальностей. Це, до речі, підтверджується і характером та результатами проведених вітчизняними ученими за кордоном протягом 20-х – 80-років XX ст. конкретних порівняльно-історичних правових досліджень. Нами було встановлено, що всіма ученими були здійснені спроби:

– представити іноземний правовий матеріал як службовий у порівнянні з українським з метою виявлення реципованих норм іноземного права, пошуку відмінних рис;

– з`ясувати спільні риси між розвитком українського права та права народів і держав Європи, при цьому національний правовий матеріал ставав додатковим.

Спробуємо визначити у загальних рисах й варіантність інтерпретацій ученими порівняльної історії права як наукового явища. Можна у цілому погодитись із Ю. Бардахом, О.Л. Львовою, О.Л. Макаренко, Х. Бехрузом та іншими, які висловили думку, що широке застосування порівняльного методу перетворювало історію держави і права із науки про окремі країни у всезагальну історію про загальні закономірності і специфічні особливості розвитку держави і права[410]. Підтримаємо і погляд вітчизняного ученого М.А. Дамірлі, який зазначив, що з другої половини XIX ст. із широким застосуванням порівняльно-історичного методу загальна історія права уявляється і як порівняльна історія права, в її рамках відбувається пошук загальних закономірностей розвитку правових систем різних суспільств і народів[411].

Подібна тенденція була притаманна і вітчизняній історично-правовій науці. Тому у рамках вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права відзначимо, у першу чергу, розширене її розуміння. Так,

[410] Косарев А. И. Об использовании сравнительного метода в историко-правовом исследовании. *Советское государство и право*. 1965. № 3. С. 86; Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження): Монографія. За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: «Видавництво «Фенікс», 2007. С. 14; Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник для вузів. Одеса: Фенікс, 2011. С. 44.

[411] Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: Ч.1: Статус, предмет и система. Одесса: Фенікс, 2013. С. 127.

дійсно, загальна історія права спрямовувала свої зусилля на виявлення закономірностей розвитку права (або його універсального характеру), порівняльна ж історія права також орієнтувалась на з`ясування загальних законів правового розвитку людства. Фактично відбувалось співпадіння предметів, що й зумовлювало ототожнення загальної історії права й порівняльної історії права (розширене розуміння). Його дотримувались не тільки соціологи-позитивісти, але й (правда, частково) деякі представники історичної школи права в Україні (наприклад, Ф.І. Леонтович).

Проте існувало і звужене розуміння порівняльної історії права. Зокрема учені – представники історичної школи права пріоритетним вважали використання порівняльно-слов`янського методу, який, на чому наголошувалось нами вище, використовувався у рамках порівняльної історії права слов`янських народів. Зазначимо, що таке розуміння виявлялось і в деяких наукових працях теоретичного характеру вітчизняних соціологів-позитивістів. Так, у свій час Ф.В. Тарановський обстоював думку про існування порівняльної історії слов`янського права; М.О. Максимейко наголошував на історії права племінних груп (фактично, порівняльній історії).

Втім, між двома типами звуженого розуміння порівняльної історії права існувала і різниця. Якщо, наприклад, представники історичної школи, апелюючи до апріорного визнання єдності походження права слов`янських народів, проводили між ними широкі аналогії і здебільшого протиставляли «слов`янське» і «неслов`янське», то соціологи-позитивісти включали право слов`янських народів та інших племінних груп як до загального

поступу права народів, держав Європи, так і до правового розвитку у світовому масштабі.

Разом з тим, зазначимо й таке. Вітчизняними соціологами-позитивістами протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. послідовно, на засадах позитивістської методології, обґрунтовувалась (що представлене нами у відповідному підрозділі) теза про визнання порівняльно-історичного методу як вкрай важливого інструменту пізнання історично-правової реальності.

Відтак, якщо М.К. Ренненкампф лише включав до предмета порівняльного правознавства історичний елемент і визнавав важливість порівняльно-історичного вивчення права, то Ф.В. Тарановський (і не тільки він, зокрема М.О. Максимейко, О.О. Малиновський) надавав порівняльно-історичному методу вже абсолютного способу пізнання історично-правової дійсності. У цілому ж, відбувається формування потужного історичного напряму в порівняльному правознавстві.

Така інтерпретація ролі і значення порівняльно-історичного методу вплинула і на спроби учених цього напряму ототожнити порівняльну історію права із порівняльним правознавством. Це дає нам підстави говорити і про існування абсолютного, граничного розуміння порівняльної історії права.

Звернемо увагу і на осмислення порівняльної історії права вітчизняними ученими, які перебували за кордоном (у 20-х – 80-х роках XX ст.). Представлений вище аналіз їх праць свідчить про недостатню розробку теоретико-методологічних аспектів порівняльної історії права, тому можна стверджувати про незавершеність її концептуалізації, що відповідним чином впливало і на розуміння порівняльної історії права. З точки зору фор-

мування її теоретичних основ порівняно з періодом до 1917 року це можна інтерпретувати як регрес.

Нами було наголошено і на причинах цього, головна з яких – об'єктивна необхідність зайняття історією національного (українського) права як наслідок її фактичної нерозробленості до 1917 року і незавершеності дослідів ученими УАН-ВУАН у результаті сталінських погромів.

Як ми вважаємо, недостатня увага розробки епістемологічних аспектів порівняльної історії права викликалась і тими факторами-подіями міжнародного характеру, які відображали *суперечність світового порядку у XX ст*.

Такими «віховими» подіями ми можемо визначити такі: І Світова війна, більшовицький жовтневий переворот, ІІ Світова війна, створення низки тоталітарних і авторитарних режимів, «холодна війна» і біполярний світ після 1945 року, маса локальних конфліктів у світовому масштабі після закінчення ІІ Світової війни, релігійний фундаменталізм, початок процесів глобалізації і «вестернізації» тощо.

Зазначені події засвідчили наявність ірраціоналізму як основи світосприйняття, заперечення «відмінного», намагання «своє різне» видати за «необхідне спільне» шляхом відвертої конфронтації або прихованої агресії тощо (як найбільш характерні історичні приклади можна навести: ідеї про «світову комуністичну революцію», пропаговані більшовиками, спроби німецьких нацистів, японських мілітаристів встановити «власний новий порядок» в усьому світі, поширення комуністичної форми інтерпретації соціалізму в СРСР на територію інших держав як у довоєнний, так і повоєнний періоди та інше).

З іншого боку – крах нацизму і мілітаризму, системи колоніалізму, періоди зближення між СРСР і США, Заходом і Сходом, започаткування процесів об'єднання країн Європи, створення ООН, антиглобалізм як можливість збереження національної самоідентифікації означали і початок діалогу і полілогу між державами, визнання можливості наявності як універсального, так і різного.

При відсутності ж національної державності, як наслідок – можливостей розбудовувати власну правову систему, одним з виходів ставало окреслення власного (національного) правового «відмінного» через його дослідження у рамках історії українського права, а розробки теоретико-методологічного характеру у сфері порівняльної історії права залишались на другому плані.

Втім, у зв'язку з представленим виникає із закономірною необхідністю така проблема: так, можна представити еволюцію національного права протягом всього його існування, але при цьому національне право ніколи не набуде ознак і властивостей «відмінного» без його порівняння з «другим», «третім» і так далі. Саме тому, наприклад, Л.О. Окіншевич розробляв періодизацію історії українського права у взаємозв'язку із розвитком права країн Європи. Всі науковці у тій чи іншій мірі для пошуку унікального в українському праві використовували іноземний матеріал, звертали особливу увагу на рецепію норм іноземного права.

Проте порівняння подібного національного і іноземного матеріалу зумовлювало виявлення не лише «різного», «унікального», «контрастного», але й «спільного». Тому-то науковцями у конкретних порівняльно-історичних дослідженнях доводяться положення про спільність між правом українського та інших слов`янських народів,

належність України до Європи, те, що не всі реципровані норми мали негативне значення для розвитку українського права.

Можна стверджувати, що недостатня розробка ученими теоретичних і методологічних основ порівняльної історії права компенсувалась концентрацією їхньої уваги на проведенні конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

У цілому, можемо констатувати, що зазначені варіанти визначаються нами з огляду на:

А) як специфіку, так і однаковість окреслення ученими предмета порівняльної історії права (онтологічна частина);

Б) теоретичні розробки науковцями різних можливостей порівняльно-історичного методу при дослідженні історично-правових, історичних і правових явищ, обґрунтування ними положень, що порівняльно-історичний метод є дієвим засобом пошуку як «спільного», так і «відмінного» і може використовуватись залежно від наявності чи відсутності таких факторів як «спільність у походженні давніх народів», «географічна (просторова) єдність території проживання», «запозичення» (чи «рецепція»), «однаковість» чи «відмінність у природно-кліматичних умовах проживання», «етнічна» або «національна» чи «наднаціональна» спільність та інше) (гносеологічна частина);

В) напрями і досягнені результати конкретних порівняльно-історичних правових дослідів. Вони мали подвійне значення: з одного боку, слугували підтвердженням теоретико-методологічних розробок учених, з іншого – могли закладати фундамент для окреслення предмета порівняльної історії права, з`ясування евристичних можливостей порівняльно-історичного методу та інше;

Г) напрями і отримані результати досліджень у проблемній сфері порівняльної історії права (проблема історії «західно-руського права», «рецепції» норм іноземного права до загальнослов'янського, окремих слов`янських народів (включно з українським).

Такий короткий екскурс не тільки відображає в основних рисах наше авторське розуміння традиції концептуалізації порівняльної історії права. Він, як ми вважаємо, сприяє і акумуляції знань про вітчизняну традицію, що можуть бути використані для доведення такої *гіпотези*: в якій мірі елементи «традиційності» є підставою для осмислення порівняльної історії права в умовах сучасного розвитку української юридичної науки.

Визначимо основні напрями дослідження порівняльної історії права на початку XXI ст., які є взаємопов'язаними між собою. Такими, на наш погляд, можуть бути:

– окреслення предмета порівняльної історії права і визначення домінуючого методологічного підходу і методу;

– з`ясування співвідношення між порівняльним правознавством і порівняльною історією права;

– встановлення співвідношення між порівняльною історією права і блоком історично-правових наукових дисциплін (наук) (історією держави і права України, історією українського права, історією держави і права зарубіжних країн) і факту наявності чи відсутності взаємовпливу між ними;

При цьому наші зусилля спрямовуються на виявлення «традиційного» (що може слугувати підставою і для доведення висунутої нами гіпотези) і «новаційного» елемента в осмисленні порівняльної історії права.

Результати таких досліджень можуть стати підставою для з`ясування змісту авторської інтерпретації порівняльної історії права.

Як ми вважаємо, за сучасних умов становлення і розвитку юридичної компаративістики для порівняльної історії права вже не є актуальним вирішення такої дилеми: що є первинним – предмет чи метод. Адже можна визначити предмет у «статичному» вигляді, а метод має лише виконувати службову функцію його пізнання. Можна, втім, використовувати метод у конкретних порівняльно-історичних правових дослідженнях для набуття нових предметних знань і на цій основі здійснювати окреслення (уточнення) предмета. Такий погляд є «традиційним» має, безперечно, право на існування.

Проте як «новаційну» (що абсолютно не претендує на догму) висловимо думку, що порівняльна історія права має не предмет, а *предметне «поле»*. Його рамки є динамічними, рухливими і визначаються не наперед заданою «константою», а їх окресленням тим чи іншим науковцем, як наслідок – впливають на використання порівняльно-історичного методу в різних «форматах» для досягнення предметних знань.

Це, на нашу думку, зумовлює динамізм меж предметного «поля», що впливає і на постановку науковцем дослідницьких завдань, передусім, у сфері конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Не забуваймо, що не лише предмет може бути первинним по відношенню до методу, а останній впливати на визначення предмета: адже компаративізм спрямовує дослідника на пошук «плюрального», «багатоманітного», у першу чергу, йдеться про вивчення різних об’єктів соціальної реальності, які мають прямий взаємозв’я-

зок із усім «правовим». Відповідно, включення до сфери порівняльної історії права нових об'єктів може зумовити і динамічність меж її предметного «поля».

Наведемо такий приклад. Останнім часом у вітчизняній науці змінюються традиційні уявлення про об`єкти порівняльного правознавства. Так, О.Д. Тихомиров зауважує, що у порівняльному правознавстві одним із традиційних є поняття правової системи, однак його обмеженість виявляється в тому, що в умовах «правового плюралізму» і різноманіття форм соціального регулювання у різних країнах і цивілізаціях такою системою повинна бути система соціального регулювання з виокремленням домінуючого соціального регулятора і правової системи як однієї з її підсистем[412] (як зазначалось вище, «традиційність» осмислення вітчизняними ученими онтологічної частини порівняльної історії права означала включення до її об'єктної сфери лише правових явищ і процесів).

Погоджуючись у цілому із такою думкою, слід зазначити, що для порівняльної історії права такі об`єкти як «не правові соціорегулятори» є особливо важливими. Адже довгий час в історії окремих країн і цивілізацій (в державах Стародавнього Сходу, Японії, Арабському Халіфаті, цивілізаціях Центральної Америки (доколумбової епохи) та інших) життя населення регулювалось не лише нормами права, але й нормами етики, моралі, релігії, традиціями; вони співіснували, переплітались, могли існувати паралельно в одному законодавчому пам`ятнику (наприклад, Закони Хаммурапі, Закони Ману, Коран тощо).

[412] Тихомиров О. Проблеми осмислення плюралістичної природи порівняльного правознавства та його інтерпретацій. *Право України.* 2013. № 10. С. 278.

Тому «новаційні» наукові дослідження у сфері порівняльної історії права не обов'язково повинні обмежуватись порівнянням лише правових процесів та явищ: вони можуть спрямовуватись і на пізнання норм неюридичного характеру, які регулювали життя суспільств у різні історичні періоди в рамках різного ж за географією простору.

Традиція осмислення вітчизняними ученими предмета порівняльної історії права, включала, між іншим, її спрямованість на пізнання універсального, а соціологи-позитивісти підкреслювали, що виявлення загального має пріоритетне значення. Вважаємо, що така позиція за сучасних умов плюралізації світу вже є не достатньо справедливою. Адже у самій природі порівняння закладено пошук як загального, спільного, так і відмінного, різного. Тому важливим стає дослідження у сфері порівняльної історії права не лише загального, що було притаманне історично-правовому розвитку цивілізацій, регіонів, народів, правових систем, правових культур, держав тощо, але й особливого для них, а також й унікального.

Безперечно, вітчизняні учені здійснювали не тільки пошук загального, але й особливого і одиничного (самобутнього, унікального), про що свідчать напрями і результати проведених ними конкретних порівняльно-історичних досліджень. Проте особливе пов`язувалось лише із правом народів «слов`янського племені», а унікальність стосувалась права окремих слов`янських народів (наприклад, М.Ф. Владимирський-Буданов обстоював думку про самобутність правового розвитку руського народу, українські учені в еміграції зазначали унікальність генези права українського народу). При цьому особливість чи самобутність визначалась на основі протистав-

лення, на рівнозначності ж права слов`янського чи українського з правом інших європейських народів увага, здебільшого, не акцентувалась.

Зазначена «традиційність» має право на існування, але за сучасних умов розвитку вітчизняної юридичної науки вона може бути трансформована під впливом «новаційного» осмислення предметного «поля» порівняльної історії права.

Йдеться про те, що для сучасного розвитку порівняльної історії права важливо підкреслити рівнозначність між собою усього масиву унікального; між собою – особливого; унікального по відношенню до особливого і загального; особливого – до загального. Це сприятиме об'єктивному виявленню закономірного внеску тієї чи іншої цивілізації, країни, нації у світовий історично-правовий розвиток.

«Новаційність» розуміння предметного «поля» порівняльної історії права включає й визнання рівноцінності усієї багатоманітності проявів і форм відображення історично-правової реальності як частини історично сформованої соціальної дійсності («національне право», «право споріднених народів», «правові системи держав», «історично-правові системи», «правові традиції», «традиції права», «правові культури», «правові цінності цивілізацій» тощо), які осмислюються через особливий ракурс пізнання – порівняльний (компаративний).

Виявлення множини «загального, особливого, унікального (неповторного)» у співпорівнюваному (за стадіями) історично-правовому розвитку цих проявів і форм від найдавніших часів (доступних для дослідження) при спільних і різних просторових «ареалах» і хронологічних рамках їх існування (наприклад, спільний і інший кон-

тиненти проживання, християнський і мусульманський «регіони», територія домінування «західної» і «східної» традицій права, елементи «східної деспотії» у державах, які перебували на різних історичних етапах розвитку (з одного боку, стародавні країни Межиріччя, Стародавній Єгипет, з іншої – величезна держава Олександра Македонського або Китай у період Середньовіччя) тощо) дозволить, на нашу думку, говорити про існуючу *«історично-правову палітру світу»*.

При цьому поняття «історично-правовий розвиток» відображає всю сукупність як прогресивних, так і регресивних якісних й кількісних змін у досліджуваних правових явищах на мега-, мезо- і мікро-рівнях й інших «феноменів» – результатів культурної дільності того чи іншого соціуму (зокрема, «не правових» соціальних регуляторів), які відбивали ментальність і правосвідомість суспільств і історичну динаміку взаємозв'язків між «правовим» і «не правовим».

Вище зазначалось, що традиція осмислення вітчизняними ученими гносеологічної частини порівняльної історії права ґрунтувалась на поєднанні *порівняльного* та *історичного*, визнанні «гнучкості» його використання при вирішенні завдань порівняльної історії права, застосуванні у різних «форматах» (як порівняльно-слов`янський, у широкому або вузькому значеннях), проведенні не історично-описових, а порівняльно-історичних досліджень із обов'язковим залученням іноземного матеріалу тощо. Відповідно, порівняльно-історичний підхід і метод ставали домінуючими у рамках порівняльної історії права. На нашу думку, такі погляди як «традиційні» мають право на існування і за сьогодення.

Особливо варто наголосити на крайній значущості для порівняльної історії права проведення не описових, а порівняльних досліджень. Так, можна в описовому варіанті представити окремо історію права країн Стародавнього Сходу (Стародавній Єгипет, держави Міжріччя, Стародавню Індію, Стародавній Китай) і античного світу. Такі досліди, безперечно, абсолютно важливі з двох причин:

– для вирішення цілей у рамках різних історичних наук або виконання спеціальних завдань щодо пізнання правової історії кожної з названих країн;

– для отримання предметних знань, що можуть бути використані як необхідний матеріал для проведення вже порівняльно-історичних правових досліджень;

3) для здобуття студентами (курсантами) знань про джерела права, умови їх формування, історично-правові події, окремі норми права, інститути цивільного, сімейно-шлюбного, кримінального та інших галузей права тощо.

Так само можна здійснити і опис права країн Європи періоду Середньовіччя (держава франків, Франція, Англія чи Німеччина тощо) або права Арабського Халіфату (періоду династії Омейядів чи Абасидів, етапів централізації чи роздробленості). Це теж надає необхідний і вкрай цінний, як науковий, так і навчальний матеріал для пізнання історії права цих держав.

Разом з тим, такі розвідки описового характеру не містять порівняльно-історичного дослідницького «навантаження», не мають порівняльної складової, відповідно – не належать до сфери порівняльної історії права. Інша річ, при застосуванні порівняльно-історичного

методу можна (для порівняння обираються різні правові об'єкти на макро-, мезо- і мікро-рівнях):

– з'ясувати спільні і відмінні риси розвитку зазначених вище країн Стародавнього Сходу і на цій основі знайти між ними загальне і різне, а у порівнянні з правом держав античного світу – здійснити пошук загального для періоду до середніх віків, особливого – для західного (європейського) і східного (азійського), унікального – для кожної країни (Єгипет, Індія Афіни, Рим та інші);

– виявити загальне і різне для названих вище країн періоду Середньовіччя у Європі, а у порівнянні з правом Арабського Халіфату (як у період централізації, так і децентралізації) з`ясувати загальне, принаймні для двох просторово-географічних «ойкумен» поширення правових норм, встановити особливе – для «західної» і «східної» традиції права (у контексті, наприклад, особливостей домінування норм права) і одиничне (унікальне) для кожної країни (скажімо, відмінностей у поширенні різних джерел права: для Франції – північний (правовий звичай) та південний (нормативні акти, які складались під впливом римського права) регіони; для Німеччини – партикуляризм норм права на всій її території; для Англії – єдність поширення на острові принципу «загального права»; для Арабського Халіфату – релігійні анклави (наприклад, християни-зімії), на території яких існували власні порядки, існування поняття «хиджаз» (священна земля, де, за легендою, жив пророк Мухаммед) тощо.

Традиція осмислення вітчизняними ученими змісту гносеологічної частини порівняльної історії права включала поділ порівняльно-історичного методу на види: діахронічний і синхронічний. Очевидно, такі по-

гляди як «традиційні» мають право на існування і за сучасних умов розвитку порівняльної історії права.

Разом з тим, наголосимо на тому, що слід відрізняти діахронічний вид порівняльно-історичного методу від діахронічно-генетичного (або історично-порівняльного). Останній спрямований на з'ясування генетичної спорідненості історичного розвитку національного права на всіх етапах його існування. Наприклад, у результаті проведення такого дослідження можна прослідкувати генезу англійського загального права, українського звичаєвого права тощо.

Діахронічний вид порівняльно-історичного методу має інше спрямування, пов'язаний із обов'язковим порівнянням іноземного матеріалу; поділяється на діахронічно-якісний і діахронічно-кількісний різновиди. У першому випадку дослідник буде спрямовувати свої зусилля на виявлення наявності або відсутності певних властивостей у порівнюваних об'єктів, історично-правовий розвиток яких пройшов кілька стадій. У другому – з'ясовувати кількісні розходження або встановлювати кількісну тотожність таких об'єктів.

З іншого боку, діахронічні порівняльно-історичні дослідження складають лише один пласт пізнання об'єктів історично-правової реальності. Вагоме значення мають синхронічні порівняльно-історичні правові дослідження. Вони можуть включати порівняльно-історичне пізнання двох або більше об'єктів, які знаходились на одній стадії розвитку, здійснюватись на основі співставлення, протиставлення, моделювання, проведення аналогій тощо. У такому аспекті дослідження будуть спрямовані на виявлення спільних та відмінних ознак; загального на рівні кількох правових систем, держав, їх об`єднань тощо

та різного для кожної окремого утворення (або у рамках певного регіону – географічного, культурного чи іншого).

Проведення діахронічних та синхронічних порівняльно-історичних правових досліджень дозволить досягти двох важливих результатів: по-перше, через порівняння національних історій права виявити усю багатоманітність розвитку світової історії права, еволюцію права в масштабах певного регіону чи континенту. По-друге, з`ясувати унікальність історично-правового розвитку тієї чи іншої нації, держави, цивілізації, традиції тощо.

Вище нами зазначалась можливість використання порівняльно-історичного методу у різних «форматах» тільки для пошуку загального (широкий), чи особливого (виявлення спільного у межах правового розвитку окремих «племінних груп) або унікального (вузький). Такий погляд розглядається нами за сучасних умов як «традиційний» і, безперечно, має право на існування. Проте можна говорити і про «новаційність» розуміння можливостей порівняльно-історичного методу:

– використання різних «форматів» порівняльно-історичного методу при проведенні конкретних порівняльно-історичних правових досліджень не тільки окремо, а й, по можливості, у комплексі, в їх поєднанні. Цим, на нашу думку, досягається найбільш очікуваний результат.

– модифікація деяких «форматів» використання порівняльно-історичного методу. Наприклад, порівняльно-слов`янський метод, заснований на аналогії, може бути застосований при проведенні досліджень не тільки до права народів «слов`янського племені», але й адаптований до вивчення історично-правового розвитку народів і держав інших регіонів і континентів. Зокрема він

може бути способом виявлення спільних рис історично-правового розвитку для частин певної держави у період її децентралізації, але в якій домінувала одна релігія (наприклад, Арабський Халіфат за часів роздробленості); може слугувати засобом пізнання спільного для розвитку звичаєвого етносів і народів Африканського континенту як у період до його колонізації європейцями, так і після цього.

Варто наголосити і на дієвості застосування вузького «формату» порівняльно-історичного методу. Вітчизняними дослідниками він, здебільшого, спрямовувався на пошук унікальних рис права українського народу (або права руського народу). Цінним є те, що, наприклад, «український правовий матеріал» міг порівнюватись ученими з подібним іноземним (польським, німецьким, чеським тощо) й за умови відсутності чи наявності національної державності (зокрема за часів Київської Русі, у литовсько-польський період чи період Гетьманщини), коли іноземний представлявся виключно у зв'язку з існуванням власної національної держави.

Такий «формат» може бути екстрапольований і на порівняльно-історичне вивчення *подібних* ситуацій у інших народів. Так, можна порівняти правовий розвиток Китаю, Індії та Ізраїлю у період другої половини 40-х років XX ст. з метою виявлення, які чинники вплинули на збереження власної національно-правової самоідентифікації.

Інший приклад: можна порівняти правовий устрій південних слов`ян, які проживали на землях, що були колоніями Османської імперії, і самої метрополії для встановлення причин збереження у цілому власного правового «Я» цих народів при відсутності національної дер-

жавності; у той самий час як державні органи метрополії в азійських володіннях, які формували соціально-правовий устрій, вважались місцевим населенням «своїми».

Слід сказати і про теоретичне обґрунтування М.О. Максимейком можливостей порівняльно-історичного методу при дослідженні проблем історії національного права (його розробки були ним же, а також деякими іншими представниками соціологічного позитивізму в Україні й вітчизняними ученими за кордоном реалізовані у сфері конкретних порівняльно-історичних правових досліджень). Йдеться про виокремлення понять «основний» або «службовий» принагідно до компонування і подальшого використання національного чи іноземного правового матеріалу. У такому разі порівняльно-історичний метод застосовувався для пошуку або тільки спільного, або відмінного.

Подібні розвідки необхідні і не втратили актуальності і на сьогодні для історії національного права, історії держави і права України, історії держави і права зарубіжних країн. Проте «компаративізація» порівняльної історії права зумовлює можливість висунення нами такої тези: будь-який матеріал місцевого чи іноземного походження є між собою рівноцінним, так само рівнозначним для порівняльної історії права є пізнання як спільного, так і відмінного, чим досягається і наповнення необхідним змістом «історично-правової палітри світу». Тому пропонується при проведенні конкретних порівняльно-історичних правових досліджень поєднати зазначені вище поняття, одночасно виявляти як спільне, так і специфічне в історично-правовому розвитку народів, держав, цивілізацій тощо.

Наголосимо і на ще одному «форматі» використання порівняльно-історичного методу, апробованому вітчизняними ученими, які перебували за кордоном: історично-порівняльному (діахронічно-генетичному). Зрозуміло, що він є одним з домінуючих при розвідках у *сфері історії національного права* без залучення іноземного матеріалу. Його ми включаємо до набору способів і засобів, які використовуються у рамках порівняльно-історичного підходу, як додатковий.

Разом з тим, він послуговується як *первинний етап* накопичення необхідних предметних знань про історію національного права (причому, не лише українського). Ці ж знання стають цінним матеріалом для проведення подальших розробок вже у сфері порівняльної історії права.

Актуальність його залучення до досліджень у сфері порівняльної історії права визначається тим, що він спрямований, передусім, на виявлення *генетичного і безперервного історичного розвитку* національного права; інформація ж про такий розвиток стає базовою при проведенні конкретних порівняльно-історичних правових дослідів.

Для підтвердження справедливості наших тверджень, які стають необхідною складовою авторської концепції, наведемо ряд прикладів.

Так, можна дослідити як правову пам'ятку Руську Правду, Литовський Статут або «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Це дасть певний результат залежно від поставлених наукових завдань: чи формально-догматичний опис усього джерела, чи причин і наслідків його виникнення, чи дослідження конкретних норм, вміщених у них, тощо. Такі самі досліди

можна провести стосовно, наприклад, Польської Правди XII ст., Кароліни Карла V або Кодексу Наполеона 1804 року.

На нашу думку, немає, звісно, підстав відмовлятись від порівняння, припустимо, Руської Правди і Польської Правди, виявлення між ними спільних і відмінних рис. Такі досліди є вкрай важливими і мають безапеляційну цінність як окремі «цеглини» (структурні елементи) проведення більш широких, фундаментальних розробок у сфері конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Разом з тим, наголосимо на тому, що подібні спеціалізовано-вузькі наукові досліди будуть мати відповідне аксіологічне «навантаження» лише у контексті ознайомлення того чи іншого науковця із загальною еволюцією правового розвитку іншої країни (нації, народу), яка обрана для порівняльного дослідження.

Наприклад, навряд чи буде позитивний науковий результат від порівняння правового статусу жінки за Кутюмами Бовезі у Франції періоду раннього Середньовіччя і правового статусу жінки у США початку 30-х років XX ст., поняття «право власності» за нормами Соборного Уложення 1649 року і Литовського Статуту 1588 року *безвідносно* від знання загальної канви історично-правового розвитку Франції та США або Московської держави і Речі Посполитої, поділеного на періоди, незалежно навіть від суб'єктивно виділених науковцями тих чи інших критеріїв періодизації (суспільно-економічні формації, цивілізації, субцивілізації, національні, народні чи етнічні анклави, включені до певних держав тощо)?

І справді, на наше переконання (таке твердження, звісно, не є догмою), логіка проведення конкретних по-

рівняльно-історичних правових досліджень передбачає використання цілісної «картини» (конструкція якої досягається поділом на елементи (етапи) розвитку національного права. Адже переконані: з'ясування періодів історичного розвитку національного права необхідне для виявлення закономірностей еволюції національного права, що досягається різними дослідницькими методами, у тому числі – й історично-порівняльним.

Разом з тим, при з'ясуванні закономірностей розвитку виключно одного об'єкта (національного права) не маємо спільного чи відмінного з *подібним* зарубіжним матеріалом. Відтак, важливим для порівняльно-історичних правових досліджень, спрямованих на виявлення закономірностей, особливостей і унікальностей (універсального, особливого і одиничного) історично-правового розвитку народів, етносів, націй і держав, є наявність як об'єкта іноземного матеріалу, співпорівнюваного за етапами розвитку з еволюцією національного права (чи держави, або правових традицій, звичаїв народів і етносів, які проживали на території даної держави, чи інше).

Виділення завдяки застосуванню історично-порівняльного методу етапності розвитку національного права важливе і з таких підстав: будь-який підхід учених до встановлення періодизації дає можливість об'єктивно з огляду на конкретно-історичну ситуацію відобразити і спільність функціональної «спрямованості» окремої норми, поняття чи терміну у тій чи іншій правовій пам'ятці, а при обґрунтуванні відмінного в етапах правового розвитку – з'ясувати при аналогічності відображення (написання) правових термінів у різних національних правових джерелах – їх різницю.

Наведемо історичні приклади: термін «тать» у Руській і Польській Правді (XI – XII ст.) в рамках раннього Середньовіччя (тобто, спільний етап розвитку для двох держав: Польського королівства і Київської Русі) тлумачився аналогічно як «злодій», «крадій». Проте у рамках пізнього Середньовіччя (Соборне Уложення 1649 року, Московське царство середини XVII ст.) він вже прирівнювався до поняття державний злочинець і не відрізнявся від терміну «вор».

Функціональне призначення, наприклад, такого покарання як «головщина» теж було різне: у Руській і Польській Правді воно виконувало роль задоволення приватних інтересів, а у Соборному Уложенні – як каральна міра.

На нашу думку, варто звернути увагу і на інші нові можливості порівняльно-історичного методу. Так, деякі сучасні вітчизняні учені пропонують необхідність «компаративного» осмислення порівняльного методу. Йдеться про те, що компаративний метод, на відміну від порівняльного, не зводиться лише до дослідження одного об`єкта чи одного стану об`єкта, а вивчає «одне, друге та інше». Тому він поєднує порівняльний метод, а також методи зіставлення, протиставлення, паралельного зіставлення, конфронтації, контрасту, топології, ареальний, порівняльно-історичний, за аналогією та ін.[413]

Разом з тим, порівняльно-історичний метод, який цілком може розглядатись як частина компаративного

[413] Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика як постнекласичний етап розвитку порівняльного правознавства. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: Зб. наук. статей.* За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 124 – 125; Тихомиров О., Гусарєв С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Право України.* 2013. № 9. С. 127 – 128.

методу, може перетворитись і на *компаративно-історичний, застосований у сфері порівняльної історії права.* У такому розумінні він може інтегрувати вказані методи (і не тільки їх, але й, наприклад, моделювання, резонансу, типології, історично-порівняльний та інші; у цілому – способи, засоби і прийоми компаративного пізнання всіх проявів і форм відображення історично-правової реальності). Відповідно, у комплексі названих структурних елементів він є провідним у рамках компаративно-історичного підходу і базовим при проведенні конкретних досліджень у рамках порівняльної історії права.

Компаративно-історичний підхід і метод можуть спрямовувати дослідника на виявлення спільного і відмінного, аналогічного і різного, тотожного і протилежного, не сприйнятого і адаптованого тощо в історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової дійсності у взаємозв'язку з різними «не правовими» явищами, встановлення її співвідношень з іншими співіснуючими у часі видами соціальної реальності[414].

«Новаційність» розуміння змісту гносеологічної частини порівняльної історії права включає, на нашу думку, не лише можливість поєднання в компаративно-історичному методі низки існуючих способів компаративного дослідження історично-правової дійсності, вивчення багатоманіття явищ та форм її прояву, «правового» і «не правового» матеріалу, взаємопов'язаного між собою історично.

Слід зазначити, що в умовах постнекласичного етапу розвитку науки і компаративного осмислення порів-

[414] Кудін С. В. Основні напрями розвитку порівняльної історії права в Україні на початку XXI ст. *Scientific letters of Academic society of Michal Baludansky*. 2015. Т. 3. № 6. С. 71.

няльно-історичного підходу і методу істотного значення набувають питання модернізації методології порівняльної історії права на засадах міждисциплінарності й багатоманітності напрямів дослідження історично-правової дійсності. Це зумовлює необхідність використання таких підходів і методів (звичайно, у раціональному сенсі), у результаті застосування яких можливо досягти нових предметних знань. Будучи за своїм характером допоміжними, вони можуть сприяти компаративному пізнанню історично-правової реальності.

Варто відзначити, що такі підходи і методи мають базуватись на принципах об'єктивності досліджень, соціальної відповідальності вчених, різноманітності методологічних зв'язків порівняльної історії права з низкою соціально-гуманітарних й природничих наукових дисциплін.

Так, акцентуємо увагу на залученні до компаративно-історичного підходу цілого набору допоміжних засобів, які використовуються в інших сферах наукового пізнання, передусім, історичної реальності (тісно пов'язаної з історично-правовою дійсністю «історичним» аспектом), як-то: етнографії (етнології), фольклористиці, історичному джерелознавстві, історії національних культур, допоміжних наукових дисциплінах, а також мовознавстві, лінгвістиці, філології тощо, які є особливо важливими при вивченні найдавніших періодів історично-правового розвитку людства. У рамках компаративно-історичного підходу відбувається акумуляція їх методологічних можливостей, інтеграція набутих за допомоги застосування цих засобів знань, із подальшим дослідженням накопиченого матеріалу у сфері порівняльної історії права.

Наприклад, у результаті проведених етнологічних досліджень було послідовно виявлено етногенез народів на далекосхідному просторі («ареал» проживання китайців, корейців, японців та інших), спільність і відмінність елементів їх культури, ментальності та інше. У сфері порівняльної історії права такий матеріал може бути використаний з різноманітними цілями (за умови застосування не одного, а різних складових компаративно-історичного методу):

– на основі аналогії з`ясувати тотожність як у впливі різних «не юридичних» соціорегуляторів як елементів культури (етичних, моральних, релігійних та інших норм) на становлення права у цих народів, так і у його розвитку (у Стародавній період, епоху Середньовіччя, в інші часи);

– на основі співставлення – знайти спільні риси історично-правового розвитку протягом як окремих хронологічних етапів, так і кількох періодів;

– на основі протиставлення і контрасту – виявити відмінності й унікальності у правовому розвитку цих народів;

– на основі конфронтації – визначити ті суперечності в їх правовому устрої, які могли призвести до міжетнічних конфліктів.

Крім того, використання різних способів і прийомів, що є елементами структури компаративно-історичного методу, дозволяє виявляти:

– ступінь запозичення правових норм іноземного походження;

– рівень правової акультурації;

– «перехрещеність» правових культур.

Разом з тим, можемо стверджувати й про несприйняття «іншого» у рамках «далекосхідного», говорити про наявність традиційних основ правового укладу (у Китаї – на базі конфуціанства, в Японії – синтоїзму тощо).

Такі приклади не є поодинокими, подібні дослідження можуть бути адаптовані не лише стосовно географічної класифікації етносів, але й мовної, антропологічної, культурно-господарської тощо. Вони можуть проводитись як окремо, так і в їх поєднанні у різних комбінаціях; бути діахронічними, синхронічними або комплексними.

Як ми вважаємо, у рамках порівняльної історії права можуть використовуватись можливості тих методологічних підходів, які, будучи базовими в різних гуманітарних й суспільствознавчих науках, ученими-правознавцями адаптуються до умов пізнання правової реальності. Проте вони можуть послуговуватись і для компаративного дослідження історично-правового розвитку різних проявів і форм відображення історично-правової реальності, впливати на розширення меж предметного «поля» порівняльної історії права.

Для прикладу наведемо наступне. Так, як видається, важливим є залучення знань, добутих у результаті використання *гуманістичного* підходу. На думку І.М. Ситара та О.Л. Чорнобая, цей підхід доповнюється порівняльним вивченням досвіду різних країн щодо, наприклад, забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина, порівняння відповідних правових механізмів забезпечення цих прав і свобод[415]. У рамках же порівняльної історії права гуманістичний підхід поєднується не

[415] Ситар І. М., Чорнобай О. Л. Методологічні основи порівняльного правознавства: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 22.

лише з порівняльним ракурсом пізнання прав і свобод людини і громадянина, але й з компаративно-історичним аспектом. Так, можна здійснити не тільки порівняння прав і свобод, закріплених у політико-правових документах США і Франції періоду національних революцій (кінець XVIII ст.), але й правового статусу окремих верств населення у «західній» і «східній» традиції права тощо. На підставі цього виявляти між ними спільне і відмінне.

Інший приклад. Очевидно, можливим є і компаративно-історичне вивчення правового статусу кріпаків у країнах Європи протягом періоду Середньовіччя. У результаті ж, можемо з`ясувати загальне для всіх держав (наприклад, кріпак завжди був «прикріплений» до землі, власником якої був його сеньйор), особливе (так, в Англії й Італії кріпосне право зникає достатньо рано), одиничне (зокрема в українських землях, які були приєднані до Польського королівства, а згодом стали частиною Речі Посполитої, соціальне гноблення селянства поєднувалось із національним і релігійним).

Логічним результатом розвитку юридичної науки стало використання ученими-правознавцями можливостей *антропологічного* підходу для пізнання правової реальності. Поступово формується і такий науковий напрям як *юридична антропологія*, яка вивчає процеси юридизації людського буття, обумовлені конкретними історичними типами цивілізацій, а також всю правову багатоманітність і багатство як усього людства, так і тих етнічних груп, народів, націй, які його складають, в їх становленні і розвитку, реальному соціально-історичному бутті[416]. Думається, що використання досягнень антропологічно-

416 Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник для вузів. Одеса: Фенікс, 2011. С. 67; Рулан Н. Юридическая антропология: учебник для вузов: [перевод с франц.] ; отв. ред. Нерсесянц В.С. М.: Изд-во «НОРМА», 2000. С. 1.

го підходу, юридичної антропології в сфері порівняльної історії права уможливить дослідити людину як соціального індивіда, яка залежно від конкретно-історичної ситуації має у різних історичних спільностях набір тих чи інших прав, можливостей їх реалізації. У свою ж чергу, це сприятиме і виявленню спільного і відмінного, тотожного і протилежного в історичному поступі «людини у праві» у різних суспільствах.

Багатоманітність явищ і форм прояву історично-правової реальності дозволяє залучати до досліджень у сфері порівняльної історії права і можливості *цивілізаційного* підходу. Як зазначає Х. Бехруз, він дозволяє виявити як унікальність, так і рівноцінність не тільки різних цивілізацій, але й правових систем; розкриває генетичне коріння правових систем, їх діалектичний зв`язок з релігією, мораллю, політикою, економікою, соціальною структурою[417].

У рамках історично-правової реальності кожна цивілізація відображає певний набір продукованих нею соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних та правових цінностей, що складались упродовж певного історичного періоду. Їх компаративне пізнання при залученні можливостей цивілізаційного підходу надасть змогу виявити як багатоваріантність і унікальність становлення і розвитку права, «правових цінностей» різних націй, народів, етнічних груп у загальносвітовому масштабі, так і з`ясувати певні закономірності й особли-

[417] Бехруз Х. Н. Методологические основы сравнительного правоведения: Открытая лекция. Киев, Симферополь: Ин-т гос. и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, Изд-во «Логос», 2007. Вып. 6. С. 12; Бехруз Х. Место цивилизационного подхода в становлении сравнительного правоведения. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень: Зб. наук. праць* [За ред. І.В. Кресіна, І.М. Ситара]. Київ: Ліга-прес, 2015. С. 204.

вості цього процесу. Як ми вважаємо, при проведенні таких досліджень варто враховувати кілька моментів:

будь-яка цивілізація не може розглядатись як ідеальна модель («центр Всесвіту», «господар чотирьох сторін світу», «Третій Рим» тощо), всі цивілізації (і створені ними «правові» і «не правові» цінності) незалежно від їх локалізації у часі і регіональному чи континентальному просторі у контексті глобального (загальносвітового) розвитку є рівними. Безумовно, застосування методу історичного моделювання ще не означає відсутність можливостей виявляти спільне і відмінне у «правових цінностях» кількох цивілізацій.

Наприклад, у рамках античного світу можна заздалегідь визначити, що «правові цінності» римської цивілізації є модель, і порівняти їх з «правовими цінностями» грецької цивілізації. Але тоді все відмінне «грецьке» відкидається як граничний негатив. У свою чергу, це призводить до нівелювання унікальності грецької цивілізації: фактично, вона «випадає» із загальносвітового цивілізаційного розвитку.

Цей приклад можна екстраполювати на весь історично відомий поступ усіх цивілізацій. Припустимо, що західноєвропейську цивілізацію протягом всього її існування й трансформації в індустріальне суспільство ми визнаємо як модель. Але тоді всі відмінні «правові цінності» неєвропейського зразка стають віджилими, архаїчними, непотрібними, протилежними, навіть – конфронтаційними. Загальне ототожнюється із закономірностями розвитку «правових цінностей» лише західноєвропейської цивілізації, а унікальне і особливе практично зникають. Такі погляди, безперечно, дисонують із світоглядом компаративізму, основою якого є визнання

не тільки багатоманітності світу, але й рівноцінності і «плюральності» всіх форм його прояву.

Тим більше, що історичні факти підтверджують нашу думку. Так, несприйняття всього не «західноєвропейського» (у тому числі – і «правових цінностей») призводило до постійних війн з арабо-мусульманською цивілізацією у період Середньовіччя (хоча б можна згадати про низку хрестових походів на Схід із численними людськими жертвами).

Так само, визнання як модель «Москва – Третій Рим» викликало потребу нав'язування цінностей російської (євразійської) цивілізації сусіднім цивілізаціям і субцивілізаціям (достатньо згадати укладання антиукраїнських договорів між московськими царями і гетьманами упродовж другої половини XVII – початку XVIII ст., анексія прилеглих до Московського князівства (царства) і Російської імперії територій – «ареалів» проживання інших народів, розповсюдження ідей «панславізму» під егідою і керівництвом Москви – як один з наслідків – низка російсько-турецьких війн).

Як не згадати й про те, що на хвилі абсолютного відторгнення цінностей інших цивілізацій останні були просто відверто знищені (зокрема іспано-португальська експансія за Атлантичний океан призвела до анігіляції існування унікальних за своїм характером цивілізацій Америки (майя, інків, ацтеків, інших).

– використання можливостей цивілізаційного підходу у сфері порівняльної історії права, на нашу думку, є актуальним і для сьогодення. Застосування компаративно-історичного методу (у комплексі його структурних елементів або у певній комбінації) сприяє вирішенню проблеми конфліктності «правових цінностей» сучасних

цивілізацій, конфронтації між державами, коріння яких сягає у минуле; гармонізації їх стосунків, діалогу і полілогу різноманітних за походженням, історичними й іншими умовами існування правових культур.

Йдеться не тільки про пошук спільного і відмінного, тотожного і протилежного, єдиного і різного, але й конфронтаційно-небезпечного, резонансно-вибухового, усього того, що викликало несприйняття і відторгнення «правових цінностей» інших цивілізацій. Для сучасності це може означати: не нав'язану уніфікацію власних «правових цінностей», а їх добровільну адаптацію; не примусову вестернізацію, а її можливе прийняття із збереженням національно-правової самоідентифікації; не глобалізацію на основі наперед заданої «моделі», а визнання «плюральності» моделей як основи цілісності світу.

Резюме.

Проведене дослідження теоретико-методологічних засад порівняльної історії права дозволяє зробити висновок, що *порівняльна історія права* може мати *предметне «поле»,* яке характеризується такими параметрами:

– уся множина «загального, особливого, унікального (неповторного)»;

– співпорівнюваність (за стадіями) історично-правового розвитку;

– багатоманітність проявів і форм відображення історично-правової реальності;

– спільні і різні просторові і хронологічні (від найдавніших часів) рамки їх існування.

Базовим *методологічним підходом і методом* може визнаватись компаративно-історичний, який дозволяє здійснювати пізнання цієї множини і дозволяє ствер-

джувати про існування «історично-правової палітри світу». При цьому авторське розуміння значення компаративно-історичного підходу виключає і залучення представлених вище можливостей порівняльно-історичного методу в його «новаційному» розумінні.

Історично-правовий розвиток відображає, на нашу думку, всю сукупність прогресивних і регресивних якісних і кількісних змін у правових явищах на різних рівнях у їх взаємозв'язку з історичним розвитком «не правових» соціорегуляторів.

Авторське осмислення предметного «поля» порівняльної історії права, з`ясування домінуючого методологічного підходу і методу дозволяє, на нашу думку, визначити і співвідношення між порівняльною історією права і порівняльним правознавством та блоком історично-правових наук.

На наш погляд, свідченням і одночасно важливими напрямами розвитку порівняльної історії права на початку XXI ст. є включення українськими вченими-компаративістами:

– порівняльно-історичного аспекту до сформульованого ними предмета порівняльного правознавства (це стосується, наприклад, праць Х. Бехруза, О.Л. Львової, О.Л. Макаренко, О.М. Лисенко, О.Л. Бигич, В.Д. Ткаченка, С.П. Погребняка, Д.В. Лук`янова та інших);

– порівняльно-історичних елементів до структури порівняльного правознавства.

Так, О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов виділяють «вертикальне» порівняльне правознавство (історична компаративістика), Х. Бехруз, Ю.М. Бисага, С.П. Погребняк, Д.В. Лук`янов відносять порівняльно-історичні пра-

вові дослідження до загальної або особливої частини порівняльного правознавства[418].

М.А. Дамірлі у структурі порівняльного правознавства, яка базується на структурі системних знань – науки, поряд із порівняльно-правовою теорією та галузевими порівняльно-правовими науковими дисциплінами виділяє порівняльну історію права. Вона є частиною комплексної науки порівняльного правознавства, належить до підсистеми історичного порівняльного правознавства, має свій об`єкт та предмет[419].

На думку М.А. Дамірлі, об`єктом порівняльної історії права є всесвітній історично-правовий процес: в його цілісності і відносно великих просторово-часових масштабах (правові системи та сім`ї); в більш або менш автономних структурах (галузі та інститути права). Предметом виступають закономірності великих якісних та кількісних змін історично-правового розвитку в глобальному і відносно великих просторово-часових масштабах, у більш або менш автономних структурах[420].

Погоджуючись із вченим, слід додати, що національні історії права є «цеглинами» такого історично-правового процесу, становлення та розвиток різних правових систем утворює необхідний матеріал для пошуку якісних

[418] Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції: Посібник. Харків: Одіссей, 2002. С. 9; Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник для вузів. Одеса: Фенікс, 2011. С. 28; Порівняльне правознавство: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. С.П. Погребняк, Д.В. Лук`янов, І.О. Биля-Сабадаш та ін. Харків: Право, 2011. С. 15 – 16; Порівняльне правознавство : Упоряд. Бисага Ю. М. Ужгород: Видавничий Дім «Гельветика», 2013. С. 28.

[419] Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: Ч.1: Статус, предмет и система. Одесса: Фенікс, 2013. С. 126 – 132.

[420] Там же. – С. 129.

і кількісних змін історично-правової еволюції, виявлення закономірностей цих змін.

Як бачимо, вітчизняні учені одностайні у думці, що порівняльна історія права є елементом порівняльного правознавства, також виділяється і її предмет, і об'єкт; вони обстоюють погляд, що порівняльне правознавство і порівняльна історія права не є поняттями тотожними і їх предмети не співпадають. Відповідно, у такому осмисленні порівняльної історії права ми можемо вбачати відсутність елементів «традиційності». Зокрема відсутнє абсолютне розуміння порівняльної історії права, притаманне для деяких соціологів-позитивістів (її ототожнення із порівняльним правознавством).

Разом з тим, на наш погляд, «традиційність» присутня у визначенні предмета порівняльної історії права (наприклад, виявлення закономірностей історично-правового розвитку у світовому масштабі); охоплюються значні просторові і часові межі; об'єктом дослідження виступають правові явища на різних рівнях.

Натомість, сучасні учені підкреслюють необхідність виділення порівняльної історії права в окремий структурний елемент порівняльного правознавства; предмет же порівняльного правознавства має включати і порівняльно-історичний аспект (це можна розглядати і як «новацію»).

Одним з важливих питань сучасної української юридичної правової науки стає виявлення взаємозв'язку між порівняльною історією права і тими науками, в рамках яких (за своєю природою, метою, завданнями) здійснюється вивчення об'єктів історично-правової реальності. Відповідно, актуалізуються дослідження, спрямовані на встановлення меж співвідношення предметів

порівняльної історії права і зазначених наук, а також про роль порівняльно-історичного методу у порівняльній історії права і в різних історично-правових наукових дисциплінах.

У сучасній вітчизняній історично-правовій науці об'єкти історично-правової реальності досліджуються різними науками. Такими можна визначити: *історію держави і права України, історію українського права, історію держави і права зарубіжних країн.*

Оглянемо кілька характерних прикладів визначення вітчизняними науковцями *предмету історії держави і права України*:

– вивчення закономірностей та особливостей формування й розвитку державності і права, зародження, змін і генезису типів і форм держави та права, державно-правових інститутів на території України у хронологічній послідовності[421];

– пізнання загальних законів виникнення, розвитку й змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історичних умовах України[422];

– історія виникнення, змін і розвитку типів та форм держави і права, а також конкретних державних органів і правових інститутів народів, що населяли і населяють територію України[423];

---

[421] Кудін С.В. Історія держави і права України: навч.-метод. посібник. Київ : Вид-во АПСВ ФПУ, 2010. С. 15.

[422] Іванов В. Історія держави і права України : підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. С. 14.

[423] Історія держави і права України: підручник. У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, І А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Том 1. Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. Д. Святоцький та ін. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 4.

– історія виникнення, становлення, розвитку різноманітних типів і форм держави і права, а також державно-правових інститутів і суспільно-політичних систем, що функціонували на території України, в їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності[424];

– вивчення у часових і просторових межах процесу виникнення і розвитку державності і права на території України, їх суті, соціальної значимості, загальних закономірностей і характеристик, особливостей в хронологічній послідовності, тобто від найдавніших часів до сучасності[425];

– закономірності виникнення і розвитку, особливості вияву на різних етапах історії, векторна спрямованість розвитку, специфіка їх на сучасному етапі[426];

– пізнання процесу зародження і розвитку держави та права України, формування української державної традиції, вивчення державно-правових категорій та інститутів, правового становища населення, джерел права та правової системи в їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності[427];

– історія виникнення, становлення, розвитку різноманітних типів і форм держави та права, а також державно-правових інститутів і суспільно-політичних систем, що функціонували на території України, у їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності;

---

[424] Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник. Київ : Атіка, 2005. С. 3.

[425] Історія держави і права України: акад. курс : підручник. Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. Київ : Ін Юре, 2015. С. 14.

[426] Костицький М. В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник. Право.* 2015. № 12. С. 15.

[427] Нелін О. І. Історія держави і права України : підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. С. 7.

еволюція української державної і правотворчої традиції в цілому; закономірності та взаємовплив історичного і державно-правового розвитку на теренах сучасної України[428].

Визначається також і *предмет історії українського права,* зокрема як:

– причини, умови становлення (включає в себе зародження і власне виникнення), еволюції, розвитку та трансформації історії українського права як соціокультурного явища, ядра і нормативної основи правової системи України[429];

– становлення та розвиток правових звичаїв, законів і судових рішень, системи права, окремих галузей й норм права, інститутів державної влади та інших правових явищ, що становлять основу механізму правового регулювання суспільних відносин українського народу[430].

Ученими також формулюються мета і завдання історії держави і права України й історії українського права, їх об'єкти. Зокрема основна увага приділяється проблемам становлення української державності і формування основ права в їхньому історичному розвитку; виникненню й розвитку державно-правових систем, їхнім особливостям, характерним рисам у тих чи інших історичних умовах; розкриттю основних етапів формування державного устрою та виникненню і розвитку права, судових органів і судового процесу на українських землях

[428] Історія держави і права України. Курс лекцій. В.М. Щербатюк, П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Вид-во «Фенікс», 2018. С. 11.

[429] Мірошниченко М. І. Місце історії українського права в системі юридичних наук в умовах глобалізації. *Концепція та методологія історії українського права: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченій пам`яті Олександра Шевченка*. Київ: «ДС День Печати», 2017. С. 12.

[430] Історія українського права : посіб. І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ : Грамота, 2010. С. 18.

у різні часи; становлення і розвитку українського права у періоди української державності; специфіці розвитку українського права, яке у багатьох випадках існувало і застосовувалось за відсутності української державності. Об'єктом історії держави і права України є право та сама держава (Україна і її право) в історичному розрізі, а об`єктом історії українського права може слугувати процесуальна динаміка права як цілісного системного утворення у зв`язку з розвитком суспільства і державності на теренах України протягом усієї історії[431].

Вітчизняні науковці звертають увагу і на методологію дослідження історії держави і права України. При цьому серед різних методів (діалектичного, ряду загальнонаукових, спеціально-наукових, конкретно-наукових і спеціально-правових) називаються як базові історико-правовий, історико-порівняльний, порівняльно-історичний[432].

[431] Історія держави і права України : акад. курс : підручник. Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. Київ : Ін Юре, 2015. С. 14; Костицький М.В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник. Право.* 2015. № 12. С. 15; Нелін О. І. Історія держави і права України: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. С. 8; Історія держави і права України. Курс лекцій. В.М. Щербатюк, П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Вид-во «Фенікс», 2018. С. 11; Історія держави та права України: підручник. За заг. редакцією О.М. Бандурки / О.М. Головко, В.А. Греченко, О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, С.Ю. Обрусна, В.Є. Кириченко та інші. Харків : Майдан, 2018. 640 с.; Історія українського права. За редакцією О.О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. С. 8; Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до ХУІІІ століття (Навчальний посібник з історії держави і права України). Львів, 2003. С. 5 – 15; Мірошниченко М. І. Місце історії українського права в системі юридичних наук в умовах глобалізації. *Концепція та методологія історії українського права : збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченій пам`яті Олександра Шевченка*. Київ: «ДС День Печати», 2017. С. 12.

[432] Кудін С.В. Історія держави і права України: навч.-метод. посібник. Київ : Вид-во АПСВ ФПУ, 2010. С. 14; Історія держави і права України : акад. курс :

Одразу зауважимо, що ми з повагою ставимось і до тих розробок, які провели й інші вітчизняні науковці; підкреслимо, що вони у цілому гармонізуються із вже наведеними. Порівняльний аналіз визначень предмету історії держави і права України, історії українського права, мети і завдань цих наук, значення порівняльно-історичного методу дозволяє зробити наступні висновки:

– історія держави і права України й історія українського права як науки спрямовані на дослідження, передусім, закономірностей історичного процесу «розгортання» (становлення, формування, виникнення, розвитку, еволюції) державно-правових типів, форм, систем, які існували на території України з найдавніших часів і до сьогодення (або права українського народу);

– головним є не порівняння з іноземним матеріалом, а прискіплива увага до історичного процесу, поступу державно-правових інститутів у хронологічній послідовності на теренах України (або права українського народу);

– національний (український) правовий матеріал співвідноситься із зарубіжним як основний і додатковий, а норми іноземного права є службовим об'єктом пізнання;

– основою дослідження буття державно-правових форм, типів і систем на території України є історично-порівняльний метод, який дозволяє прослідкувати ґенезу права України (українського права), встановити

підручник. Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. Київ: Ін Юре, 2015. С. 18; Нелін О. І. Історія держави і права України: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. С. 34; Історія держави і права України. Курс лекцій. В.М. Щербатюк, П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Вид-во «Фенікс», 2018. С. 14.

(разом з іншими методами) закономірності і особливості цього процесу.

Акцентуємо увагу на проблемі співвідношення порівняльної історії права, історії держави і права України й історії українського права (включає і визначення між ними взаємовпливу), що уможливлює висловити у подальшому авторську позицію (із врахуванням елементів «традиційності») стосовно *«новаційного»* осмислення порівняльної історії права. *Спільним*, на нашу думку, є наступне:

– оперування національним правовим матеріалом як об'єктом пізнання;

– хронологічна послідовність і стадіальність історичного процесу становлення і розвитку права;

– застосування порівняльно-історичного методу.

Виокремимо *різницю* між порівняльною історією права й історією держави і права України й історією українського права:

– предмети не співпадають: історія держави і права України й історія українського права орієнтуються на виявлення закономірностей (і особливостей) розвитку держави і права на одній, визначеній території проживання українського народу (етносу), а предметне «поле» порівняльної історії права – на з`ясування загального, особливого і одиничного в історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової реальності;

– часові рамки: для порівняльної історії права – від формування норм права у перших протодержавах на території Стародавнього Єгипту (IV тисячоліття до нашої ери), для історії держави і права України – від перших відомостей про правовий устрій держави кіммерійців

(VIII – VII ст. до н.е.), а для історії українського права – від перших відомостей про зачатки формування права у давніх українців;

– просторові рамки: для порівняльної історії права – світовий масштаб; для історії держави і права України – територія України;

– для порівняльної історії права важливо оперувати як рівноцінними об'єктами національним і зарубіжним матеріалом, для історії держави і права України й історії українського права – значущим є, передусім, національний матеріал;

– особливий ракурс пізнання становлення і розвитку правових явищ: для порівняльної історії права – порівняльний, для історії держави і права України – історичний;

– порівняльна історія права використовує як базовий компаративно-історичний метод, а історія держави і права України й історія українського права – історично-порівняльний (діахронічно-генетичний). При цьому застосовується й порівняльно-історичний метод, але як службовий, спрямований на виявлення реципованих норм іноземного права, виконання завдань у рамках історії національного права (наприклад, побудови періодизації на основі співставлення із стадіями розвитку зарубіжного права);

– порівняльна історія права націлює дослідника на виявлення «спільного» і «відмінного» в історичному розвитку як зарубіжного, так і зарубіжного і національного права, а історія держави і права України й історія українського права – на з`ясування історично-генетичного розвитку національного права.

При цьому зауважимо, що порівняльна історія права акумулює національний матеріал не тільки з історії держави і права України, але й Німеччини, Білорусі, Японії, Чилі, Анголи, Індонезії, Ірану тощо; тобто, йдеться про загальні засади й умови порівняльного використання правового матеріалу.

Взаємовплив між порівняльною історією права й історією держави і права України, історією українського права вбачається нами в наступному:

– порівняльна історія права може оперувати предметними знаннями, які добуті у рамках названих наук, передусім, інформацією про стадіальність (етапність) становлення і розвитку права України (українського права) для подальшого порівняння із подібним зарубіжним матеріалом;

– у свою чергу, історія держави і права України й історія українського права можуть використовувати знання, отримані у сфері порівняльної історії права, задля уточнення «власного» предмета досліджень, побудови історичного процесу «розгортання» (фактично, періодизації) на основі порівняння із зарубіжним правовим масивом у взаємозв'язку з історичним розвитком «не правових» соціальних регуляторів поведінки людей (причому, не тільки з правом європейських народів і держав).

З цієї точки зору наведемо ряд поглядів вітчизняних науковців, які визначають критерії періодизації історії держави і права України й історії українського права, що можуть у тій чи іншій мірі розглядатись у взаємозв`язку із критеріями поділу зарубіжних держави і права. Так, це можуть бути цивілізаційний, хронологічний, формаційний, за етапами української державності, за джерелами

права, хронологічно-цивілізаційний тощо[433]. Тому варто, думається, погодитись із думкою М.І. Мірошниченко, яка зазначає, що наразі існує проблема побудови обґрунтованої періодизації всесвітньої історії, а, отже, й історії українського права, а періодизацію останньої доцільно здійснювати в контексті періодизації як світової історії, так і історії України[434].

Звернемо увагу і на визначення ученими *предмета історії держави і права зарубіжних країн,* формулювання ними мети і завдань цієї науки, а також з`ясування значення порівняльно-історичного методу. Зокрема предмет окреслюється як:

загальні та специфічні процеси і закономірності виникнення, розвитку, занепаду або загибелі різних типів держави і права у конкретно-історичних умовах[435];

конкретні процеси виникнення й розвитку державно-правових інститутів та явищ, що розвиваються у хро-

[433] Історія українського права. За редакцією О.О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. С. 8; Історія держави і права України : підручник. За ред.: В. Д. Гончаренка. Харків : Право, 2013. С. 12; Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. 6-те видання, виправлене і доповнене. Київ : Знання, 2007. С. 14; Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2011. С. 5; Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підручник. В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. Київ : Ін Юре, 2007. С. 10; Ухач В. З. Наукові проблеми періодизації історії держави і права України. *Юридичний вісник*. 2011. № 2 (19). С. 28 – 29.

[434] Мірошниченко М. І. Місце історії українського права в системі юридичних наук в умовах глобалізації. *Концепція та методологія історії українського права : збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченій пам`яті Олександра Шевченка*. Київ: «ДС День Печати», 2017. С. 13; Мірошниченко М. І. Об`єкт і предмет історії українського права у контексті антропологізації історико-правового знання (до питання назви наукової і навчальної дисципліни). Методологія в праві : монографія. [І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.]. За заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 44.

[435] Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 13.

нологічній послідовності й виявляються в певному географічному просторі (зарубіжні країни)[436];

процеси виникнення, розвитку, суть, основні функції, причини загибелі різних держав і систем права в хронологічній послідовності та конкретній соціально-історичній обстановці, які існували чи існують сьогодні за межами України[437];

дослідження процесу становлення і розвитку держави і права країн світу в різні періоди історії[438];

як загальні, так і специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права окремих країн у конкретно-історичних умовах їх розвитку в хронологічній послідовності[439].

Можна навести й інші приклади визначення предмету вітчизняними науковцями, які спеціалізуються на дослідженні проблем історії держави і права зарубіжних країн. Зокрема процес виникнення, утворення і розвитку держави і права у певній конкретній історичній обстановці у кожній окремій країні в порядку хронологічної послідовності (В.П. Глиняний); загальні закономірності та специфічні риси походження держави і права як в цілому, так і у певних регіонах та країнах, сутність та особливості форми держави і права, їх розвиток і функціонування, занепад і загибель одних держав та державно-правових систем і заміна їх іншими (В.С. Макарчук); вивчення процесів виникнення держави і права різних

[436] Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. переробл. й доп. : Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 7.

[437] Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Львів : «Новий світ-2000», 2008. С. 8.

[438] Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Тернопіль, 2010. С. 8.

[439] Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. [О. М. Джужа, Т. А. Третьякова, В. С. Калиновський та ін.]. Київ, 2012. С. 7.

народів, типів і форм державно-правових систем, політичних установ і правових інститутів у їхньому історичному розвитку на хронологічному відрізку від найдавніших часів дотепер (В.Є. Рубаник); загальні та специфічні риси виникнення, розвитку і функціонування держави і права у різних народів з найдавніших часів до наших днів (М.М. Страхов); вивчає процес виникнення, розвитку, суть, основні функції, соціальну роль та причини загибелі різних держав і систем права в хронологічній послідовності на конкретній соціально-історичній обстановці, які співіснували чи існують нині за межами України (Б.Й. Тищик); загальні закономірності та специфічні особливості походження держави і права, їх суть, особливі форми, а також їх розвиток і функціонування у тій або іншій конкретно-історичній обстановці, в окремій країні, у хронологічній послідовності (О.О. Шевченко)[440].

При цьому мета історії визначається, як-то: виявлення історичних закономірностей і тенденцій розвитку держави й права, їх специфіки порівняно із закономірностями й тенденціями розвитку як інших окремих елементів суспільства, так і суспільства в цілому; виявлення історичних закономірностей розвитку держави та права[441] тощо.

Цікавим є висвітлена Л.М. Бостан і С.К. Бостаном позиція щодо формування періодизації історії держави і права зарубіжних країн, яка формулюється так: «поряд

[440] Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Тернопіль, 2010. С. 9.

[441] Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. переробл. й доп. : Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 7; Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник. Львів: «Новий світ-2000», 2008. С. 8.

із формаційним використовується цивілізаційний підхід до явищ, котрий дозволяє розглядати державно-правові явища з урахуванням специфіки їх розвитку в країнах, що належать до двох макроцивілізацій — західної та східної», а також їх думка щодо значущості порівняльно-історичного методу. Науковцями зазначається, що проблемний і проблемно-хронологічний методи не можуть повноцінно виявляти схожості юридичних інститутів різних країн.

Тому цю проблему вирішує порівняльно-історичний метод, який орієнтує дослідника на вивчення конкретних державно-правових явищ шляхом зіставлення їх окремих якостей і рис з показниками інших однотипних та одночасних явищ (синхронне порівняння – порівняння по «горизонталі») або зіставлення явищ (можливо, одного й того ж явища) на різних етапах їх еволюції (діахронне порівняння – порівняння по «вертикалі»)[442]. Зауважимо, що учені достатньою мірою використали висвітлені ними ж можливості цього методу: наголосимо, що у праці постійно виявляються спільні риси та особливості становлення і еволюції права у різних суспільствах, на основі чого встановлюються й основні (як загальні, так і особливі) риси кастово-станового чи громадянського суспільства.

Існують й інші (хоча й подібні) думки щодо ролі порівняльно-історичного методу: так, він дозволяє порівнювати аналогічні історичні типи і форми державності, правові системи для встановлення як загальних закономірностей їх розвитку, так і специфічних особливостей; виявити загальні закономірності та особливості розвит-

[442] Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. переробл. й доп. : Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. С. 4, 12.

ку держави та права в той самий час, але в різних країнах (синхронне порівняння), розглянути певне явище в різних хронологічних межах і навіть в умовах різних історичних епох (діахронне порівняння), можна порівнювати не тільки подібні, близькі, аналогічні, але й протилежні явища; дає можливість виявити спільні та відмінні риси і закономірності розвитку державно-правових явищ і процесів у певний час у різних країнах та регіонах світу (синхронний метод) або у різні історичні періоди та епохи (діахронний метод)[443].

Порівняльний аналіз окреслення науковцями предмету історії держави і права зарубіжних країн, мети даної науки, ролі і значення порівняльно-історичного методу дозволяє зробити такі висновки:

– історія держави і права зарубіжних країн опікується виявленням закономірностей (загальних і специфічних) і особливостей історичного процесу «розгортання» (становлення, формування, виникнення, розвитку, еволюції, занепаду, загибелі і зміни) державно-правових явищ, які існували поза межами України з найдавніших часів і до сьогодення (чи у хронологічній послідовності і конкретно-історичній ситуації);

– основою є порівняння між собою державності і права зарубіжних країн, які перебували в історичній динаміці, з метою з`ясування між ними спільних і відмінних рис;

– зарубіжний правовий матеріал співвідноситься між собою, у принципі, як «нейтральний» (тобто, не

[443] Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 15; Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. [О. М. Джужа, Т. А. Третьякова, В. С. Калиновський та ін.]. Київ, 2012. С. 12; Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Тернопіль, 2010. С. 12.

пріоритетним є один по відношенню до іншого) (наприклад, англійське право не може домінувати у суб'єктивній оцінці дослідника над французьким, а європейське над далекосхідним тощо);

– дослідження державно-правових явищ грунтується на використанні порівняльно-історичного методу (діахронічного чи синхронічного), який на підставі виявлення між ними спільного і відмінного дозволяє встановити закономірності і особливості історичного процесу їх «розгортання».

Вище ми зазначали, що учені у рамках окремих варіантів осмислювали порівняльну історію права розширено або звужено. Подібного на даному етапі розвитку історично-правової науки в Україні ми не прослідковуємо. Історія держави і права зарубіжних країн чітко постулюється ученими як *окрема наука*, відповідно, відзначимо й відсутність як елемента «традиційності» ототожнення порівняльної історії права із всесвітньою (загальною) історією права або виділення в окремий тип порівняльної історії слов`янського права.

Зосередимо увагу на можливому співвідношенні порівняльної історії права й історії держави і права зарубіжних країн. *Спільним* може бути:

– пошук загального і особливого у правовому розвитку зарубіжних держав, а об'єктом дослідження виступає зарубіжний правовий матеріал;

– хронологічна послідовність еволюції правових явищ за певними стадіями (періодами, етапами);

– використання синхронічного чи діахронічного виду порівняльно-історичного методу з метою з`ясування спільного й відмінного, а ракурс пізнання історичного процесу – порівняльний;

– єдність часових рамок – від перших відомостей про становлення правового устрою країн Стародавнього світу і до сьогодення.

Різниця, на нашу думку, може полягати у наступному:

– не співпадають предмети: якщо історія держави і права зарубіжних країн спрямована на виявлення закономірностей і особливостей «однопорядкових» правових явищ (правова система, система права, норма права), то предметне «поле» порівняльної історії права включає визначення загального, особливого і одиничного в історично-правовому розвитку «різнопорядкових» явищ – багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової реальності;

– для ученого (наприклад, польського, українського, американського), який проводить досліди у сфері історії держави і права зарубіжних країн, національний матеріал (відповідно, польське, українське, американське право) не є «іноземним», відтак, він і не залучається до досліджень, а це впливає на проблему з`ясування унікального у національному праві порівняно із зарубіжним у рамках даної науки.

Натомість науковець, що виконує дослідницькі завдання у сфері порівняльної історії права, може здійснювати порівняння не лише зарубіжного права між собою, але й зарубіжного і національного права. Тому у сфері порівняльної історії права досліджуються як об'єкти національний і зарубіжний правовий матеріал, а в історії держави і права зарубіжних країн – зарубіжний.

– відповідно, можна говорити і про те, що для дослідника у сфері порівняльної історії права категорія «простір» включає всі країни світу, а для ученого з істо-

рії держави і права зарубіжних країн – ті, що знаходяться поза межами власної, національної;

– історія держави і права зарубіжних країн використовує як провідний порівняльно-історичний метод, а порівняльна історія права – компаративно-історичний, який включає поряд з іншими способами компаративного пізнання історично-правової реальності й порівняльно-історичний.

Взаємовплив між порівняльною історією права й історією держави і права зарубіжних країн, на наш погляд, полягає в наступному:

– порівняльна історія права може використовувати ті знання, які дослідниками отримані під час проведення досліджень у сфері історії держави і права зарубіжних країн. Як думається, це може бути інформація про спільні і відмінні риси у правовому розвитку зарубіжних країн на різноманітних історичних стадіях (етапах), яка доповнює розвідки у сфері порівняльної історії права уточненням знань про загальне і особливе у зазначеному розвитку за умови врахування виявленого унікального в еволюції будь-якого національного права порівняно із іноземним в рамках названої сфери;

– натомість історія держави і права зарубіжних країн може використовувати знання, набуті у сфері порівняльної історії права у результаті використання компаративно-історичного методу, які будуть послуговуватись задля:

– уточнення у порівняльному ракурсі пізнання історично-правової реальності змісту історичного процесу становлення і розвитку права зарубіжних країн;

– сприяння виявленню закономірностей і особливостей цього процесу.

При цьому предметні знання, отримані науковцями-компаративістами, мають становити сукупний результат з`ясування загального, особливого й одиничного.

Резюме.

Із врахуванням зазначеного вище, висловимо авторське розуміння можливого *«новаційного»* осмислення порівняльної історії права. Ми вважаємо, що порівняльна історія права може виступати як сфера *міждисциплінарних* наукових досліджень. *Міждисциплінарність* визначається так:

А) Порівняльна історія права є невід`ємною частиною порівняльного правознавства як науки, має з нею прямий зв'язок через порівняльний ракурс пізнання історично-правової реальності і звернення уваги на дослідження права як об`єкта.

Б) Порівняльна історія права має співвідношення (разом із взаємовпливом) з блоком історично-правових наук, яке нами встановлюється через наявність між ними спільного і різного, і може бути представлене загалом у наступному:

– відсутності «накладення» предметного «поля» порівняльної історії права на предмети історії держави і права зарубіжних країн, історії держави і права України та історії українського права;

– наявності різних ракурсів пізнання історичного процесу становлення і розвитку права у сфері порівняльної історії права й історії держави і права України та історії українського права і спільних – з історією держави і права зарубіжних країн;

– використанні порівняльною історією права і блоком історично-правових наук предметних знань;

– застосуванні порівняльно-історичного (основного – для історії держави і права зарубіжнх країн і додаткового – для інших історично-правових дисциплін) й історично-порівняльного (основного – для історії держави і права України й історії українського права) методів. Разом з тим, названі методи є частиною компаративно-історичного методу, який є домінуючим у сфері порівняльної історії права.

– можливості поєднання в сфері порівняльної історії права досліджень правових об'єктів (національний та зарубіжний матеріал), які вивчаються окремо названими історично-правовими науками;

– можливості проведення у сфері порівняльної історії права більш широких за критерієм «просторово-часовий континуум» дослідів, ніж у межах історії держави і права України, історії національного права, історії держави і права зарубіжних країн.

Порівняльна історія права постулюється нами і як сфера *компаративно-історичних* досліджень, а такий характер визначається тим, що: - компаративно-історичний підхід і метод є базовими; - поєднуються існуючі способи і прийоми компаративного пізнання всіх форм відображення історично-правової реальності; - інтегруються предметні знання, отримані як результат використання компаративно-історичного підходу і тих методологічних підходів, які застосовуються в різних гуманітарних і суспільствознавчих науках; - нарешті, плюральності осмислення цих знань.

Безперечно, що будь-які розробки теоретико-методологічного характеру мають бути підтверджені (або адаптовані) конкретними науковими дослідженнями. Спробуємо на кількох прикладах проілюструвати автор-

ське бачення можливостей порівняльної історії права за сучасних умов. Оскільки для кожного ученого, у першу чергу, важливим є звернення уваги на пізнання «національного», то ми обираємо як об'єкт «український» історично-правовий матеріал, але у порівнянні із зарубіжним (з європейським (періоду Середньовіччя), але обидва метеріали для нас є рівнозначними.

Як *гіпотезу* висловимо припущення, що українське право в своїй історії при зв'язках з іноземним правом і його впливах завжди займало певну нішу на різних регіонально-просторових рівнях. Визначення цих рівнів, на нашу думку, відображає погляд про можливість пізнання у рамках порівняльної історії права не тільки «одного», але й «іншого», а компаративно-історичний метод досліджує їх як різноманіття проявів історично-правової реальності.

Приклад 1.

Як ми вважаємо, одним із важливих напрямів досліджень у сфері порівняльної історії права може бути порівняння західноєвропейського та вітчизняного права періоду X – XIII ст. з метою пошуку як спільних рис у праві, поява яких зумовлена єдиною християнською релігією, так і відмінних, обумовлених впливом різних християнських конфесій.

Адже період Середньовіччя характеризувався впливом релігії на всі сфери життя; винятком не стала і правова сфера. Канонічно-правові правила поведінки зайняли значну частку в житті особи у будь-якій європейській країні, релігійні норми справили вплив і на світське право.

Інша річ, що християнізація в Європі проводилась або за західним (римським), або за східним (візантій-

ським) обрядами. Відтак, це вплинуло і на появу *західноєвропейської* та *східноєвропейської цивілізаційних систем* (остання включала і Київську Русь). При цьому слід говорити не про механічний поділ за географічною ознакою, а, за словами Є.О. Харитонова, світоглядними засадами, культурою, організацією суспільства[444].

Іншою особливістю періоду Середньовіччя є романізація життя у західноєвропейських державах. У правовій сфері це втілилось у рецепцію до законодавств римського права. На нормативному рівні це можна помітити вже у так званих «варварських» правдах раннього Середньовіччя, а зацікавленість його вивченням відноситься до XI – XIII ст. завдяки появі і розвитку в Західній Європі системи університетів.

Вітчизняне право періоду Київської Русі становило конгломерат норм різного характеру та історичних періодів: дохристиянського, церковно-християнського, звичаєвого, княжого тощо. Очевидно, що певний вплив на його еволюцію справили і норми римського права, але у модифікованій «візантійській» («грецькій») оболонці. Тому одним із напрямів досліджень може стати вивчення впливу класичного римського права на право західноєвропейських держав та його візантійського варіанту – вже на вітчизняне право періоду Київської Русі. Це дасть змогу не лише визначити різні способи рецепції римського права до того чи іншого національного права, але й з`ясувати характер, обсяги та результати такої рецепції як до вітчизняного, так і західноєвропейського права.

[444] Харитонов Є. О. До питання про доцільність дослідження західної традиції приватного права українськими науковцями. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2004. Вип. 23. С. 36 – 37.

У період, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, питання рецепції стало доволі актуальним. Відсутність національної української державності зумовила посилений вплив польського та німецького права. Тому одним із напрямів досліджень у сфері порівняльної історії права може стати виявлення характеру та обсягів рецепції норм іноземного права до правових пам`яток українських земель того часу.

Епоха Середньовіччя характеризується не лише зазначеними вище явищами, але й поступовим формуванням особливостей у праві кожної західноєвропейської держави. Слід зазначити, що західноєвропейське право цього періоду слід розглядати як спільний каркас, на базі якого відбувалось становлення і розвиток правових систем різних держав Західної Європи.

Об`єднуючим фактором було, очевидно, те, що західноєвропейські країни перебували під істотним впливом конкретно-історичної ситуації епохи Середньовіччя, з притаманними лише їй характерними ознаками. Проте саме тоді починають формуватись особливості права, наприклад, середньовічної Франції або Німеччини.

Тому одним із напрямів досліджень може стати порівняння вітчизняного права та права середньовічних західноєвропейських держав X – першої половини XVII ст. Це дасть змогу виявити загальні та особливі причини формування вітчизняного права та права різних західноєвропейських держав, умови та фактори, які впливали на становлення тих чи інших відмінних рис у праві, характер функціонування норм права у різних соціумах. Але головним завданням є з`ясувати, які явища та процеси є спільними і об`єднуючими, які є відмінними

і роз`єднуючими, що як зближувало, так і віддаляло ці своєрідні правові устрої в рамках, по-перше, єдиного європейського простору; по-друге, в межах «синхронної» історично-правової реальності.

Приклад 2.

Проблеми співвідношення міжнародного, наднаціонального та національного права, їх конвергенції стають значущими, виходячи не лише із суто гносеологічних чи наукознавчих потреб. Ці проблеми актуалізуються, насамперед, життєвими реаліями сучасного світу: регіональною та міжнародною інтеграцією країн, світовою глобалізацією, полілогом правових культур, навіть, тих, що мають у своїй історичній основі різні світоглядні установки. Це є своєрідні «візитівки», що презентують світовий порядок, принаймні кінця XX – початку XXI ст. Осторонь цих процесів не має стояти Україна. Так, Ю.М. Оборотов у рамках концепції належності України та українського права до сучасної «прикордонної цивілізації» наголошує на неминучості включення України у вирішення проблеми діалогу культур[445].

Безумовно, що активізацію включення України у згадані вище процеси спонукає і багатовіковий історичний досвід: вітчизняне право, попри наявність власних, передусім, звичаєвих основ, було «відкритим» для запозичення, рецепції норм права інших народів. Зокрема професори Є.О. Харитонов та О.І. Харитонова зазначають, що специфічною ознакою середньовічної української правової системи було змагання східної та західної традицій права з переважанням першої на підґрунті звичаєвого

[445] Оборотов Ю. Н. Месторазвитие и цивилизационная принадлежность украинского права. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірн. наук. праць.* За ред. С.В. Ківалова, Ю.С. Шемшученка. Одеса: Фенікс, 2013. С. 73 – 74.

права Київської Русі та з переважанням другої у період створення статутів Великого князівства Литовського[446].

Слід зауважити, що явища, об`єкти історично-правової реальності усвідомлюються нами через їх конкретно-історичну локалізацію у просторі і часі. Разом з тим, на ці дві категорії, що уособлюють просторові та часові виміри права, можуть «накладатись» і інші виміри, зокрема «місцевий» та «регіональний». Вони також існують у просторі і часі. Інша річ – конкретизувати ці абстрактні поняття принагідно до руського права.

У просторі «місцевий» вимір руського права можна локалізувати таким чином. Норми руського права складались на певній частині території Середнього Придніпров`я у місці проживання споріднених союзів племен, що об`єднались у VIII – IX ст. у союзи союзів «Русь» та «Руська земля». В основі цих норм були звичаї, що сформувались у територіальному трикутнику – областях, де проживали такі східнослов`янські племена як поляни, древляни, сіверяни.

Більш складно визначити часові межі «місцевого» виміру, адже руське право, складаючись із звичаїв, було неписаним; перші його записи у формі міждержавних договорів між Руссю та Візантією відносяться до початку X ст. Але вже у цих договорах йдеться про існування Закону («покону») Руського (ст. 5 договору Олега 911 р., ст. 6, 9, 14 договору Ігоря 945 р. (за Іпатіївським літописом)[447].

---

[446] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Правова система України: між західною та східною традиціями права. *Порівняльно-правові дослідження.* 2007. № 1-2. С. 166.

[447] Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов). [Подг. Г.Е. Кочин]. Ленинград: Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 35, 54, 55.

На думку М.Б. Свердлова, Закон Руський являв собою уніфікацію у VIII – першій половині IX ст. близьких за складом і соціальною природою Правд полянського і сіверянського племен; його юрисдикція поширювалась на територію південного державного утворення східних слов`ян з центром у Києві[448]. У принципі, можна погодитись з такою позицією; ймовірно, Закон Руський, норми якого згадуються у договорах Русі з Візантією, був неписаним «статутом звичаїв» конвергентного типу, поєднував у собі за принципом дифузії звичаї найбільш могутніх племінних союзів Середнього Придніпров`я, навколо яких у подальшому гуртувались й інші. Місцеві літописні повідомлення, свідчення арабських авторів (про потужну групу племен із політичним центром Куяба), археологічні джерела інформують про наявність такого союзу саме у VIII – на початку IX ст. Тому з певною долею впевненості можна стверджувати, що «місцевий» вимір руського права визначається часовими рамками не пізніше саме цього періоду.

Темпоральний рух руського права має наслідком, на нашу думку, трансформацію «місцевого» виміру у «регіональний» (звісно, Середнє Придніпров`я теж є певним, відносно інших територій, регіоном; але оперуємо поняттями, що є більш сталими в науці, наприклад, Південно-Східна Європа, Східноєвропейський регіон тощо). Така трансформація була плавною, її можна локалізувати у часі X – першою половиною XI ст.

Вона відображала два, фактично паралельні, процеси. *Перший* – приєднання руськими великими князями протягом X ст. величезних територій Східноєвропейсько-

[448] Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. Москва: Юридическая литература, 1988. С. 171.

го регіону (так, Олег захопив землі древлян та радимичів, за Ігоря було приєднано тиверців та уличів, князі Святослав та Володимир залучили до держави землі в`ятичів, у різні часи були підкорені території неслов`янських народів, особливо на Півночі, тощо). За часів князювання Ярослава Мудрого в основному склались кордони держави, що в історичній літературі отримала назву Київська Русь.

Другий – поступове поширення на вказані території норм Закону Руського, а у першій половині XI ст. – норм Короткої редакції Руської Правди, що була укладена на основі звичаєвих норм Закону Руського, а також судової практики та князівських постанов.

З другої половини XI ст. розпочинається формування норм різних частин Просторової Правди, які також розповсюджувались князівською владою на підвладні їм території Східноєвропейського регіону. Ситуація, в основному, не змінилась і після другої третини XII ст., коли в Київській Русі відбуваються процеси роздробленості. Норми руського права мали свою чинність у Київському, Чернігівському, Переяславському, Новгород-Сіверському, Галицько-Волинському, Полоцькому князівствах, у землях Північно-Східної Русі, в Новгородській та Псковській республіках.

У подальшому руське право зберігає свій «регіональний» вимір, залишаючись потужним джерелом для права українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, для права Новгородської та Псковської земель. Фактично, ареал поширення норм руського права залишився незмінним порівняно з періодом роздробленості Київської Русі (можливо, крім Галичини та Волині, де активно поширювалось з другої половини XIV ст. польське право).

Проблема витоків литовсько-руського права другої половини XIV – XVI ст. в основних аспектах достатньо досліджена у науковій літературі. Зокрема ще у другій половині XIX – на початку XX ст. ученими було обґрунтовано доведено, що руське право стало, по-перше, одним із найпотужніших джерел статутних земських грамот литовських князів, листів-привілеїв, що надавались містам, окремим верствам населення, Судебника Казимира 1468 р., нарешті – Литовського Статуту всіх трьох редакцій. По-друге, норми руського права використовувалось як у публічно-, так і приватно-правовій сферах.

Так само руське право залишалось одним з важливих джерел правових пам`яток Новгородської та Псковської республік. Особливо рельєфно це виявилось у кримінальному праві. Зокрема у договорі Новгорода з німецькими містами та Готландом (1189-1199, 1270 рр.), договірній грамоті Новгорода з королем Польським і великим князем Литовським Казимиром IV (70-ті роки XV ст.), як і у Руській Правді, залишились грошові штрафи, принцип залежності розміру штрафів від тяжкості діяння, різниця у стягненні штрафу за вбивство залежно від перебування на державній посаді, були відсутні фізичні кари, тюремне ув`язнення. У Псковській судній грамоті домінуючими є також майнові покарання: відшкодування шкоди (у нормах цієї грамоти зберігся термін Руської Правди «головшина»), штрафи на користь органів держави; була відсутня диференціація покарання залежно від соціального статусу суб`єкта злочину[449].

[449] Памятники русского права. [под. ред. С.В. Юшкова]. Москва: Государственное изд-во юрид. литературы, 1953. Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси (XII – XV вв.). 1953. 442 с.; Андреевский И. О договоре Новагорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году. СПб: В типографии Я. Трея, 1855. 106 с.

Отже, історія руського права має «місцевий» та «регіональний» виміри, що локалізуються у просторі та часі. «Місцевий» вимір у просторових межах визначається місцем проживання союзів племен, що об`єднались у союзи союзів «Русь» та «Руська земля» (частина території Середнього Придніпров`я); часовий – не пізніше VIII – початку IX ст. Цей вимір відображає формування основ руського права у місцевості, що була підґрунтям створення Київської Русі.

«Регіональний» вимір відобразив поступову трансформацію «місцевого». Ця трансформація локалізується у часових межах X – першої половини XI ст., пов`язана як із істотним розширенням території Русі, залученням до неї величезних масивів Східноєвропейського регіону, так і з поширенням на них норм Закону Руського, Короткої Правди.

У наступні історичні періоди руське право зберігає «регіональний» вимір: чинність його норм поширюється на землі як єдиної, так і роздробленої Київської Русі; руське право було важливим джерелом правових пам`яток українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, права Псковської та Новгородської республік.

Приклад 3.

Перманентні в історії впливи на право України різних традицій права, що почали формуватись у давні історичні часи, багато у чому зумовлюють і місце сучасної національної правової системи на «правовій карті світу». У першу чергу, йдеться про те, що українські землі, починаючи з періоду формування Київської Русі, були ареною протистояння *західної* та *східної* традиції права. Показовими у вказаному контексті є погляди І. Шевчен-

ка (про впливи у період Середньовіччя на теренах України «Заходу» і «Сходу» - «східно-західне» місце України), І. Лисяк-Рудницького (про характеристику України як «країни границь» як результат впливу Заходу, Сходу і Півдня), В. Липинського (він назвав культурний простір України «синтезом Заходу і Сходу»)[450].

Що розуміється під вказаними вище термінами? Так, М.В. Тельмах зазначає, що головна різниця між «Заходом» і «Сходом» полягає в типах світосприйняття: для першого характерна націленість людини на пізнання зовнішнього світу, активний вплив на цей світ, для другого – будується на самоізоляції людини від оточуючого світу, відхід у внутрішнє духовне життя[451].

Є.О. Харитонов вважає, що для «Заходу» характерними є: потужний інститут власності, соціально-політичний плюралізм, поділ влади, світський характер влади, самоврядність, конкурентна і персоналістична соціальна етика, релігія абсолютної вартісності, а західна традиція права представлена відносно чіткою межею між правовими та іншими інститутами, впливом на правові інститути юридичної думки, яка аналізує та систематизує право, усвідомленням переваги права над політичною владою, впевненістю у можливості існування громадянського суспільства та правової держави. У цілому, під західною традицією права він розуміє закономірний процес формування і розвитку права у народів, груп, етносів, що належать до західної європейської цивілізації[452].

[450] Луцький І. Відмінність візантійської філософсько-правової традиції від західно-римської. *Право України*. 2011. № 1. С. 189 – 190.

[451] Тельмах М. В. Конфлікт правових цінностей західного та східного світу в сучасну епоху глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 185.

[452] Харитонов Є. О. До питання про доцільність дослідження західної традиції приватного права українськими науковцями. *Актуальні проблеми держави і*

На нашу думку, ототожнення термінів «західна» і «західноєвропейська» традиції права є не досить виправданим. Очевидно, мова може йти про їх співвідношення як ціле (західна) та частина (західноєвропейська), причому слід говорити про первинність в історично-хронологічному аспекті саме «західноєвропейської» традиції права.

Її базою стали правові цінності, що сформувались в античності (Стародавня Греція та Рим), з часом вона була «модернізована» залученням християнських цінностей в західноєвропейській (католицькій, протестантській) інтерпретації, а з XV – XVI ст. відбувається її поступова трансформація у «західну» традицію права (за рахунок просторового розширення «західноєвропейської» традиції, удосконаленням її змісту). «Західноєвропейська» традиція залишається її елементарною «традиційною» структурною часткою.

У контексті розуміння місця різних традицій права в історично-правовій реальності слід наголосити і на дещо спрощеній інтерпретації терміну «східна» традиція. Деякі науковці невиправдано проводять повну аналогію між «східною» і «візантійською» традиціями.

Безумовно, елементи спорідненості є, але «східна» традиція (як об`єктивна даність, що є «незахідною», у сучасному широкому розумінні) включає мусульманську, іудейську, буддійську, далекосхідну, африканську правові традиції. В історичному ж аспекті до неї слід долучити правові традиції, що існували в тих держав, які на певному хронологічному етапі припинили своє існування (на-

права. Збірник наукових праць. 2004. Вип. 23. С. 36, 37; Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції: Посібник. Харків: Одіссей, 2002. С. 48 – 49.

приклад, традиції Стародавнього Єгипту та Межиріччя, Східної Римської імперії).

Тому «візантійська» традиція є елементом історичного розвитку «східної» традиції. Унікальність «візантійської» традиції становив конгломерат античних, елліністичних і східних культурних традицій, елементів як класичного, так і переробленого римського права, залишків демократії та східної деспотії, неповторності «азіатського способу виробництва», класичного рабства і колонату тощо.

Враховуючи зазначене, більш правильно говорити не про глобальне «змагання» на теренах України «західної» та «східної» традицій права, а про історичні впливи «західноєвропейської» та «візантійської» традицій. Адже Україна, хоч і в різній мірі і формі, але протягом X – XVIII ст. відчувала впливи першої (від ознайомлення з елементами римського права у період Київської Русі до їх рецепції у «німецько-польському варіанті» у більш пізні часи) та другої (спочатку завдяки Візантії, а після її падіння – Московській державі та Російській імперії).

Головне питання: якою мірою «позначились» у праві України впливи цих традицій у X – XVIII ст? Як відомо, однією із характерних рис права Київської Русі була традиційність у розумінні потужності норм звичаєвого права. Про це свідчать тексти русько-візантійських договорів X ст.: в них поряд із суто візантійськими (східно-римськими) нормами були відображені і руські правові звичаї (особливо, що стосується спадкування, грошових штрафів за різні злочини; для підкреслення різниці між нормами руського і візантійського права у договорах вживались такі терміни, як «по закону руському», «по уставу руському», «по закону грецькому»).

Але у кінці X ст. Русь приймає християнство у візантійському варіанті, що викликало появу нового важливого інституту – церкви, відповідно, нормативно слід було закріпити правовий статус цього інституту. Для цього князі видали два церковних статути, які в історію увійшли під назвою «Статут Володимира» та «Статут Ярослава». В них співіснували реципповані з візантійського права диспозиції релігійних злочинів, інститут церковних судів, десятина та заборона на проведення язичницьких весільних обрядів, руські санкції за вчинення релігійних злочинів (грошові штрафи), більш широкі юрисдикційні повноваження церковного суду як щодо кола суб`єктів, так і за змістом справ.

У XI – на початку XII ст. було видано «Руську Правду». Її поява була викликана стрімким розвитком різних сфер суспільного життя та необхідністю його паралельного правового забезпечення: 1) заповнення тих прогалин, які мали місце за нових умов і не могли бути врегульовані нормами звичаєвого права; 2) заміна тих норм, що вже не відповідали дійсності.

Виходячи з конкретно-історичних умов, посилення політичних та торгівельних зв`язків між Руссю і Візантією, єдності їх релігійної платформи, об`єктивно візантійський правовий масив становив джерело для запозичення. Але при цьому рецепція існувала у мінімальних розмірах за принципом додатковості: йдеться про часткову подібність, доповнення у потрібних для цього частинах (вільна переробка).

Також слід наголосити і на тому, що рецепція стосувалась норм приватного права (передусім, спадкового). Публічно-правова сфера (особливо кримінально-правова) Русі і Візантії була принципово відмінною (інститут

покарання у руському праві був заснований, в основному, на грошових штрафах, у Візантії – на суміші різних покарань (штрафи, конфіскації, тілесні кари, вигнання, смертна кара); інститут покарання у праві Русі виконував функцію відшкодування шкоди особі, поповнення державної скарбниці, у Візантії – залякування, норми Руської Правди про вбивство, крадіжку виконували функцію захисту вищих за соціальною градацією груп населення, подібні норми візантійського права такої функції не мали).

Тому, мабуть, не можна стверджувати, що Київська Русь разом із православною релігією сприйняла і візантійську ідею права, яка докорінно почала модернізувати всі аспекти життя держави та суспільства – політичний, правовий, духовний, культурний тощо.

Після другої чверті XII ст. Київська Русь вступає у довгий період роздробленості, який характеризується існуванням в українських князівствах (Галицько-Волинське, Київське, Переяславське, Чернігівське, Новгород-Сіверське) власних конфронтуючих між собою династичних ліній – відгалужень Рюриковичів; монголо-татарською навалою середини XIII ст., піднесенням і занепадом Галицько-Волинської Русі.

У правовому полі князівства залишались у межах традицій Руської Правди, в них почали формуватись власні звичаєві правові системи; попри це, у містах Галицько-Волинської землі після середини XIII ст. виникають німецькі анклави, життя яких регулювалось нормами магдебурзького права (своєрідний конгломерат міського німецького та римського права).

Роздробленість українських земель спричинила поступове їх втягнення (з середини XIV ст.) до орбіти впли-

ву Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Підляшшя, Холмщина та Галичина переходять «під руку» польських королів, у цих областях вводиться Польська Правда, згодом – Віслицький Статут Казимира 1347 р., Статут Владислава II 1420-1423 рр., Повний звід статутів короля Казимира та ін., які базувались як на польських автохтонних звичаях, так і на римському та релігійно-католицькому праві.

На інших українських землях у правовій царині панував відносний «спокій» щодо впливів «західноєвропейської» та «візантійської» традицій права. З одного боку, цьому перешкоджало включення Волині, Київщини, Чернігівщини до Великого князівства Литовського, політична еліта якої в абсолютній більшості сповідувала православну релігію, наділяла землі та окремі міста «споконвічними правами», принаймні до кінця XV ст. намагалась підтримувати в українських областях звичаєво-правові норми.

З іншого – Візантія боролась за власне існування, а Московська держава до кінця XV ст. займалась звільненням від монголо-татарського ярма, а до початку другої чверті XVII ст. – проводила боротьбу із зовнішніми ворогами, розширювала свої території на схід, вирішувала внутрішньо-династичні проблеми. Саме тому склались своєрідні системи місцевого звичаєвого права у Волинській, Київській, Луцькій землях, що підтверджується низкою підтверджувальних грамот великих литовських князів.

Ситуація докорінним чином змінюється у XVI ст. із виданням трьох редакцій Литовського Статуту (1529, 1566 та 1588 р.). Кожна з них представляла собою подальше розширення впливів «західноєвропейської» право-

вої традиції, особливо це стосувалось сфери приватного права. Як доведено вченими, Литовський Статут був конгломератом норм звичаєвого руського та литовського права, а також польського, німецького та римського права.

Але класичне римське та німецьке право (яке теж містило норми римського права) було використане не у «чистому» вигляді, а пройшло переробку польськими юристами, пристосоване до автохтонних умов і саме у такій формі рециповане до Литовського Статуту (наприклад, Saxon і Ius Municipale П. Щербича та усі книги Б. Гроїцького під збірною назвою Порядку). Причому з виданням кожної нової редакції такий вплив діставав все виразніших форм (особливо у III редакції, після утворення у 1569 р. Речі Посполитої).

Рециповані норми приватного права, що відобразили «західноєвропейську» правову традицію, стосувались переважно питань спадкування, договірних та зобов`язальних засад (міна, купівля-продаж, застава майна), сервітутів, тестаментів, вільного, а не умовного, розпорядження маєтками, питань приватної власності як на рухоме майно, так і на землю та будівлі тощо.

Багато уваги було приділено не усній, а письмовій формі документів, передусім, договорів; загалом – процесуальній частині права. Не можна не відзначити і впливи вказаної традиції на норми публічного права: зокрема у Статуті з`являються норми про «маєстат господарський» (про монарха та його статус), принципи покарання, деякі елементи складу злочину, види злочину, залякуючі види покарань тощо. Проте основа кримінального права залишається давньоруською – звичаєво-правовою: переважний відсоток покарань є майнові

(грошові штрафи, відшкодування), домінує задоволення приватного інтересу над державним, приділяється традиційна увага посиленому захисту прав жінки тощо.

Після визвольної війни українського народу у середині XVII ст. відновлюється дія багатьох норм місцевого звичаєвого права, але на іншій основі. Крім них, впливовими стають норми козацького права, що базувались на звичаєвому праві Запорозької Січі, а також сформувались під час війни. Такі норми закріплювались у гетьманських універсалах та інших нормативних актах української влади. З іншого боку, ліквідуються ті норми Литовського Статуту, польського та німецького права, що не відображали нових реалій. Таким чином, період від середини XVII – до початку XVIII ст. характеризується відносною відсутністю впливів «західноєвропейської» та «візантійської» традиції права.

Після поразки повстання І. Мазепи можна говорити про поступовий занепад звичаєвого права, як результат – посилення впливів «західноєвропейської» та «візантійської» традиції права. Особливо показовими у цьому відношенні є «Права, за якими судиться малоросійський народ» (або Кодекс 1743 р.). Його джерелами стали, у першу чергу, Литовський Статут, Саксонське Зерцало, Порядок Б. Гроїцького, праці П. Щербича, гетьманське та царське законодавство, звичаєве право.

Саме через чотири перші джерела були, хоч і в опосередкованій формі, рециповані норми римського права, а «західноєвропейська» правова традиція відновила свій вплив на право України. Передусім, слід говорити про збереження цих впливів у приватно-правовій сфері (інститут власності, спадкування, договірні та зобов`язальні відносини, речове право тощо, господарські правовідно-

сини, термінологічний апарат, деякі дефініції), частково – щодо публічно-правової сфери (у першу чергу, кримінальне право – надання нормам абстрактного характеру, розширення матеріальної частини як з погляду кількості злочинів, так і ужорсточення покарань).

Можна зазначити, що у XVIII ст. вплив цієї традиції був непрямим, її нормативний елемент перероблювався правниками Німеччини та Польщі, у Кодексі 1743 р. його було адаптовано до автохтонних умов, рецепція римського права мала частковий характер.

У той самий час, істотно посилився вплив «візантійської» традиції права, модифікованої і пристосованої до умов суспільного життя у Московській державі і Російській імперії. Зокрема у Кодексі 1743 р. були рециповані норми імператорських указів 20-30-х р. XVIII ст. Окрім того, обов`язковими для Гетьманщини стають прямо впроваджені норми російського законодавства: численні укази російських монархів 40-60-х р. XVIII ст., наприклад, у відомому «Аксцесі» (1743 р.) міститься реєстр указам (32), які мали обов`язково використовуватись у судах Гетьманщини, тощо. Такі укази стосувались переважно публічно-правової сфери – запровадження норм державного, кримінального та адміністративного права. «Візантійська» правова традиція у XVIII ст., як і «західноєвропейська», мала опосередкований вплив (через норми російського законодавства), але рецепція норм була як частковою, так і повною за змістом.

Отже, «західноєвропейська» та «візантійська» правові традиції співвідносяться із, відповідно, «західною» та «східною» традиціями права як частина і ціле. Вони також є історичними та унікальними формами розвитку «західної» та «східної» традицій права. «Західноєв-

ропейська» традиція базувалась на правових цінностях, сформованих в античний період, з часом вона збагатилась християнськими цінностями в західноєвропейській інтерпретації.

«Візантійська» ж традиція сформувалась за часів існування Східної Римської імперії на основі поєднання правових цінностей античного, елліністичного, близькосхідного світу та християнських цінностей у православному варіанті.

Вплив нормативного елемента «західноєвропейської» та «візантійської» правових традицій на право України відрізнявся за часом початку поширення, географією розповсюдження на українські землі, обсягом, змістом і формою рецепції, сферою регулювання суспільних відносин (публічно-правова та приватно-правова сфери) та за хронологічною циклічністю.

У періоди до впливу та між циклами впливу цих правових традицій особливого значення в українських землях набувають норми автохтонного походження, передусім, звичаєвого права. Такими періодами є: X ст., друга чверть XII – кінець XV ст. (формування в окремих областях самобутніх систем звичаєвого права), середина – кінець XVII ст.

Приклад 4.

Порівняльна історія права слугує важливим інструментом пізнання як універсальних, так і особливих і унікальних рис в історично-правовому розвитку країн світу, сприяє як виявленню векторів зближення багатоманітних у правовому, політичному, соціально-економічному, культурному відношенні держав, так і акумуляції позитивного досвіду правового розвитку народів різних регіонів та континентів. Значущим підґрунтям виступає

дослідження у компаративно-історичному аспекті договірних міждержавно-правових відносин різних країн (у тому числі – і Київської Русі).

Цінний матеріал для вивчення *«спільного»* і *«різного»* у праві держав містять договори Русі із Візантією 911 та 944 р., договори Новгорода 1189 – 1199 рр., 1270 р. із німецькими містами, Готським берегом та Готландом. Проте поняття «спільне» і «різне» можна виявити лише через порівняння норм зазначених договорів Русі з правовими пам`ятками Східної Римської імперії (Еклога, Прохірон, Епанагога та інші джерела) і постанов Новгородської Скри, що була обов`язковою для мешканців німецької громади Новгорода. Вона була укладена на основі законів міста Любек; за різними оцінками вчених, найдавніший список цієї пам`ятки був укладений на початку XIII ст., хоча створення її архетипу відноситься до XII ст.

Таке порівняння дає змогу виявити деякі норми, притаманні лише системі руського кримінального або цивільного права («різне»). Зокрема такі норми відображені у ст. 4 договору 911 р. про вбивство, ст. 5 про штраф за побиття у 5 літрів срібла «по покону Русскому», ст. 6-7 про потрійний розмір відшкодування у випадку крадіжки або іншого незаконного заволодіння майном, ст. 13 про порядок спадкування, ст. 6 договору 944 р. про крадіжку і про покарання «по уставу и обычаю русскому», ст. 13 про вбивство, ст. 14 про штраф за побиття у 5 літрів срібла «по обычаю русскому» та деяких інших статтях, які містили відшкодування шкоди[453]. У свою чергу, візантій-

[453] Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов). [Подг. Г.Е. Кочин]. Ленинград: Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 34 – 36, 54, 55; Памятники русского права. [сост. А.А. Зимин]. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X – XII в. 1952. С. 11 – 13, 38, 39.

ські правові пам`ятки, як правило, містили тілесні каліч-ницькі кари, смертну кару; проте в них були відображені і грошові штрафи, і відшкодування шкоди.

Для права Новгородської Русі XII – XIII ст. можемо виявляти «різне» внаслідок аналогічного порівняння норм договорів 1189 – 1199 рр., 1270 р. із німецькими містами, Готським берегом та Готландом і постанов Новгородської Скри.

Показовими, наприклад, є статті 7, 8, 10 та 14 договору 1189 – 1199 р., які стали закономірним розвитком відповідних постанов Руської Правди та церковного Статуту Ярослава щодо образи честі як вільної, так і невільної жінки («пошибаеть мужеску жену любо дчерь», съгренеть чюжее жене повои с головы или дщьри», «робу повержеть насильемь»), участі свідків у судовому процесі («12 мужь послухы, идеть роте»)[454]. У той самий час, у Новгородській Скрі такі статті взагалі відсутні.

Своєрідними були і деякі статті договору Новгорода 1270 р. з німецькими містами і Готландом стосовно вбивства та поранень (ст. XXII – XXIV), в яких йдеться про сплату штрафів, у той самий час, як ст. 40, 42 Новгородської Скри передбачають калічницьку та смертну кари («Если он ранит его и если вследствии раны раненный не лишится жизни, то ранившему должно отрубить руку…»; «Если кто либо убьет другого и будет пойман и уличен в том двумя добрыми людьми…то ему (преступнику) должно отрубить голову…»)[455].

---

[454] Памятники русского права. [под. ред. С.В. Юшкова]. Москва: Государственное изд-во юрид. литературы, 1953. Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси (XII – XV вв.). 1953. С. 125 – 126..

[455] Андреевский И. О договоре Новагорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году. СПб: В типографии Я. Трея, 1855. С. 33, 34, 63, 64.

Слід зазначити, що договори Русі, як і більшість договорів епохи Середньовіччя (особливого, раннього його періоду), слід оцінювати як міждержавні, як своєрідний прообраз міжнародних договорів більш пізніх історичних періодів. Вони були спрямовані на залагодження міждержавних конфліктів, встановлення миру, регулювання торгових і дипломатичних стосунків, закріплення правового статусу іноземців тощо.

Їх укладення стало наслідком міждержавних *домовленостей*, *діалогу*. На міждержавному рівні статті цих договорів мали визнаватись обома сторонами – підписантами угод (про це зокрема йшлось у ст. 1, 15 договору 911 р., ст. 1, 16 договору 944 р., ст. 1 договору 1189 – 1199 р., вступ договору 1270 р.)[456]. Таким чином, можна говорити про те, що, відображаючи «різне» («відмінне») за змістом у руському праві по відношенню до права Візантії або німецького права, ст. 4-7, 13 договору 911 р., ст. 6, 13 та 14 договору 944 р., ст. 7, 8, 10 та 14 договору 1189 – 1199 р., ст. XXII – XXIV договору 1270 р. повинні були стати «спільними» («загальними») на міждержавному рівні як наслідок їх визнання іншою стороною.

Поняття «спільне» включало нормативно-правовий масив різного характеру. По-перше, ті норми, які відображали «різне» і які стали загальними і обов`язковими для виконання у результаті їх визнання іншою сторо-

[456] Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов). [Подг. Г.Е. Кочин]. Ленинград: Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 34, 36, 53, 56; Памятники русского права. [сост. А.А. Зимин]. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X – XII в. 1952. С. 10, 11, 14, 36, 40; Памятники русского права. [под. ред. С.В. Юшкова]. Москва: Государственное изд-во юрид. литературы, 1953. Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси (XII – XV вв.). 1953. С. 125; Андреевский И. О договоре Новагорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году. СПб: В типографии Я. Трея, 1855. С. 19.

ною. По-друге, ті норми, які були створені як результат *компромісу* між сторонами і були визнані спільними як логічний наслідок двосторонніх міждержавних домовленостей. Норми компромісного характеру являли собою узгоджені представниками держав правила поведінки, яких мали дотримуватись кожна із сторін. Очевидно, що це були норми, які у тій чи іншій мірі влаштовували обидві держави, а їх підґрунтям слугував певний інтерес кожної з них.

З великою долею впевненості такими можна вважати такі статті договору 911 р.: ст. 8 – про заборону привласнювати товар з човна, що потерпів від негоди, і його повернення власнику (християнину або руському); ст. 9, 11, 12 – про повернення невільника (челядина) на батьківщину; статті договору 944 р. – ст. 2 – про порядок перебування руських купців у Константинополі, ст. 3 і 4 – про повернення челядника власнику (русичу чи греку), ст. 7 – про рівні викупні платежі полонених християн і руських, ст. 9 – про заборону привласнювати товар з човна, що потерпів від негоди, ст. 12 – про заборону самосуду над злочинцями, ст. 15 – про допомогу руських військ Візантії тощо[457].

Подібні статті містяться і у вказаних вище договорах Новгородської Русі. Наприклад, ст. 2, 3, 15 договору 1189 – 1199 р. містять штрафи (відповідно, 20 та 10 гривень срібла) за вбивство послів, святенників та іноземців-купців у Новгороді та німецьких містах, ст. 9, 11 – про порядок вирішення судових тяжб новгородців і німців,

[457] Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов). [Подг. Г.Е. Кочин]. Ленинград: Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 35, 36, 53 – 56; Памятники русского права. [сост. А.А. Зимин]. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X – XII в. 1952. С. 12, 13, 37-40.

ст. 13 – про заборону ув`язнювати іноземців-боржників[458].

Варто звернути увагу і на статті договору 1270 р. Зокрема на основі домовленостей між сторонами були укладені статті III (про порядок притягнення злодія до відповідальності), X (про заборону ув`язнення за борги), XI (про порядок вирішення суперечок між німцями і новгородцями), ст. XII – XIII (про особливості судочинства у випадку посягання на здоров`я особи та її власність), ст. XVIII (про право безперешкодної торгівлі у випадку війни Новгорода з іншими державами), ст. XIX (про право сторін представляти одних й тих самих свідків), ст. XXII-XXIII (про однаковий розмір штрафу за вбивство послів та купців), ст. XXV (про розмір штрафу за побиття), ряд інших статей стосовно того чи іншого розміру відшкодування шкоди, порядку здійснення торгових операцій у Новгороді, судового процесу, боргів[459].

Окрім названого вище нормативно-правого масиву, поняття «спільне» включало і норми ще одного характеру, а саме – ті, які були загальними, принаймні для країн європейського регіонального простору, і стали такими внаслідок єдності людської природи у різних народів. Передусім, такі норми існували у сфері публічно-правових відносин, найбільш рельєфно вони репрезентували систему кримінального права, судовий процес.

Слід зазначити, що при існуючій різниці у покаранні за окремі види злочинів у руському (майнові покарання) та візантійському (в основному, фізичні кари) праві об`єднуючим фактором було стягнення відшкодування

459 Памятники русского права. [под. ред. С.В. Юшкова]. Москва: Государственное изд-во юрид. литературы, 1953. Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси (XII – XV вв.). 1953. С. 125 – 126.

шкоди (особливо у випадку злочинів проти власності) (такими є статті 4-7 договору 911 р., ст. 5, 6, 13, 14 договору 944 р.). Очевидно, що загальними були і норми, які відображали один із найважливіших правових принципів – про відповідність покарання характеру злочину («будеть казнь, яко же явится съгрешение о сем»; «да прииметь, яко же будеть створил») (ст. 3 договору 911 р. та ст. 12 договору 944 р.)[460].

При всій істотній різниці у руському і візантійському судовому процесі (неписаний та формалізований характер; особливості доведення вини; особливості притягнення до відповідальності) загальними нормами можна вважати вирішення справи лише у судовому порядку, обов`язкова наявність свідків, речових доказів, присяга за своєю вірою («да елико яве будеть показании явлеными, да имеють верное о тацех явлении», «да егда кленется по вере своеи», «да на роту идуть наши хрестеяне Руси по вере их, а не хрестянии по закону своему») (ст. 3-5, 12 договору 911 р., ст. 3, 14 договору 944 р.).

Загальні норми могли існувати і у сфері приватно-правових відносин, зокрема у сфері спадкових відносин. Хоча порядок та умови спадкування у Візантії та Русі у X ст. були різними, але аналіз ст. 13 договору 911 р. свідчить про факт існування і у руському праві спадкування за законом та заповітом («аще кто умреть, не урядив свого именья…да възвратить именье к малым ближикам в Русь; аще ли створить обрящение, таковыи възмет уряженое его, кому будеть писал наследити именье, да на-

[460] Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов). [Подг. Г.Е. Кочин]. Ленинград: Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 34, 55; Памятники русского права. [сост. А.А. Зимин]. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X – XII в. 1952. С. 11, 39.

следит е…» (аналогічний принцип спадкування існував і у спадковому праві Візантії)[461].

Подібні загальні норми існували і у договорах Новгородської Русі. Наприклад, у ст. 4-6 договору 1189 – 1199 р. та ст. XXIV – XXV договору 1270 р. йдеться про поранення гострою зброєю, побиття, незаконне позбавлення волі, за що передбачався штраф різних розмірів (залежно від характеру спричиненої особі шкоди, ступеня суспільної небезпеки скоєного, інших умов)[462].

Аналогічні норми містяться і у Новгородській Скрі. Зокрема ст. 37, 49, 51, 52, 77 так само передбачають штрафи та відшкодування шкоди («ударивший его…долже заплатить ему, ольдерману и Св. Петру полторы марки серебра, а изувеченному должен за увечье дать десять марок серебра»; «если один ударить другого в ухо, должен заплатить полтора фердинга серебра…»; «Если кто посадить другого в тюрьму…и истец не будет в состоянии его в том уличить, то…заплатит полторы марки серебра»)[463].

Таким чином, можна припустити, що загальні норми, скоріше, відображали певні принципові правові положення (норми-принципи), своєрідний базовий каркас, на якому вибудовувались системи права Русі та Візантії, Новгородської Русі і німецьких міст-держав та міських

---

[461] Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов). [Подг. Г.Е. Кочин]. Ленинград: Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 36.

[462] Памятники русского права. [под. ред. С.В. Юшкова]. Москва: Государственное изд-во юрид. литературы, 1953. Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси (XII – XV вв.). 1953. С. 125; Андреевский И. О договоре Новагорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году. СПб: В типографии Я. Трея, 1855. С. 34.

[463] Андреевский И. О договоре Новагорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году. СПб: В типографии Я. Трея, 1855. С. 61, 62, 68 –70, 79 – 80.

союзів. Саме ці норми-принципи, будучи загальними, складали певну частку у понятті «спільне», «різне» ж яскраво ілюструвало особливості (своєрідність) правового розвитку (в силу різних причин) названих держав, свідчило про багатоманітність правової еволюції названих державних утворень.

Важливим є питання: якою мірою норми, що відображали поняття «різне» і «спільне», можуть інтерпретуватись в умовах історично-правової реальності X – XIII ст. як норми міждержавного права у певному регіоні. Можна припустити, що норми, які відображали поняття «різне», при їх застосуванні суб`єктами права на території кожної із держав, складали систему власного (руського, візантійського, німецького) («внутрішнього») права, і лише внаслідок двосторонніх домовленостей вони могли розглядатись вже як елементи системи міждержавного регіонального («зовнішнього») права.

Іншими елементами цієї системи слугували зазначені вище *норми компромісного характеру* та *норми-принципи*. Отже, можна констатувати важливий факт: «спільне» набувало характеру загального на міждержавному рівні у випадку включення зазначених вище норм до договорів, укладення яких стало результатом домовленостей між державами певного регіону.

Слід зазначити, що особливості політико-правового, соціально-економічного, культурного розвитку країн середньовічної Європи дозволяє припустити існування східноєвропейського регіону, в якому Русь відігравала важливу роль. Свідченням цього є якраз укладені договори X – XIII ст., які, з одного боку, є невід`ємною частиною середньовічного європейського міждержавного права, з іншого – показником зовнішньої активності Русі. Займа-

ючи значну територію Східної Європи, Русь, безумовно, намагалась проводити власну зовнішню політику у східноєвропейському регіоні на різних напрямах. Наявність вказаних договорів підтверджує думку про значущість для неї підтримання добросусідських відносин у Понтському (або Чорноморському) (X ст.) та Балтському (XII – XIII ст.) регіонах.

Договори Русі є яскравим показником успішного діалогу між державами, заснованими на різних цивілізаційних культурах, з різними історичними умовами становлення і еволюції. Так, зокрема, варто оцінити договори язичницької Русі X ст. із християнською Візантією, договори православної Новгородської Русі із «латинськими» німецькими містами. Саме у такому контексті можна розглядати не лише укладення миру між країнами, але й домовленості щодо правового режиму перебування послів, правового статусу мешканців анклавів-громад в інших державах (руських – у Константинополі, німців – у Новгороді, новгородців – у німецьких містах), інших питань публічно-правового та приватно-правового характеру.

Отже, договори Русі містять цінну інформацію щодо її відносин із сусідами у певному регіоні (договори X ст. є відображенням взаємовідносин із Східною Римською імперією (Понтський (або Чорноморський) регіон; (договори Новгородської Русі (XII – XIII ст.) з німецькими містами та Готландом є важливим показником торгової та дипломатичної активності Новгорода у Балтському регіоні).

Договори Русі є об`єктом пізнання «спільного» і «різного» у праві тих держав, що їх уклали. Поняття «різне» у договорах відображало системи власного (руcько-

го, візантійського, німецького) («внутрішнього») права, воно відтіняло особливості правового розвитку Русі, Візантії, німецьких міст-держав та міських союзів.

Поняття «спільне» у договорах включало три елементи, які репрезентували систему міждержавного регіонального («зовнішнього») права. По-перше, це були ті норми, що відображали «різне», але ставали «спільними» («загальними») на міждержавному рівні як наслідок їх визнання іншою стороною – підписантом угоди. По-друге, ті норми, які були створені як результат компромісу між сторонами, і були визнані спільними як результат міждержавних домовленостей (норми компромісного характеру). По-третє, ті норми, які були загальними внаслідок єдності людської природи у різних народів (норми-принципи). Такі норми існували як у сфері публічно-правових, так і приватно-правових відносин.

Звернемо увагу і на можливості достатньо новітніх підходів, які активно використовуються у природничих науках і можуть за певних умов бути залучені для проведення дослідів у сфері порівняльної історії права. Таким зокрема є *синергетичний підхід*. Він кардинально за своїм змістом відрізняється від «традиційних» підходів, що використовуються у порівняльно-історичних правових дослідженнях.

Як відомо, одними із засновників синергетики були І. Пригожин та Г. Хакен. Проте значний внесок у розробку цього наукового напрямку зробили В.І. Арнольд, М.В. Волькенштейн, М. Моїсєєв, У. Матурана, Ф. Варела, Е. Янч, М. Фейгенбаум, Ф.А. фон Хайєк, ряд інших вчених. Всі названі науковці різнились підходами та предметними сферами дослідження, але мали спільне – пошук універсальних закономірностей виникнення порядку з хаосу,

опис причин і механізмів відносно стійкого існування структур та їх розпаду[464]. Синергетика об'єднує кілька теорій, а саме: дисипативних структур, хаосу, нелінійної динаміки, самоорганізації, катастроф.

Основними положеннями синергетичної моделі побудови світу є: для існуючих систем характерні стани порядку і хаосу; вони є відкритими, динамічними, постійно еволюціонують, а їх структурні елементи мають здатність до коеволюції (тобто, до одночасної спільної еволюції; зміни, які торкаються одного елемента, призводять до змін в інших елементах); для таких систем властиві процеси зміни станів та якостей, самоорганізація; вони є відкритими для зовнішніх впливів; для процесів самоорганізації важливими є флуктуації (відхилення різного роду), через які система стає нестійкою; виникають т.зв. точки біфуркації (поліфуркації) (момент вибору подальшого шляху, він характеризується незворотністю, непередбачуваністю, випадковістю, багатоваріантністю).

Флуктуації можуть бути кількох видів і призводити як до руйнування системи, так і до формування абсолютно якісно нової структури цієї системи. У точці біфуркації відбуваються «процеси неповернення», різні складові частини системи через «фазовий перехід» прямують до атрактора – стійкого стану системи (своєрідна спрямованість часу).

За словами науковців, синергетика на сучасному етапі розвитку виступає як *наукова картина світу*, *самостійна наука, методологія*, *міждисциплінарний підхід*. Як наука синергетика досліджує універсальні закономір-

[464] Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем : (Синергетика и теория социальной самоорганизации). СПб: Изд-во «Лань», 1999. С. 13. (Серия «Мир культуры, истории и философии»)..

ності виникнення, існування, стійкості та еволюції дисипативних структур, що самоорганізуються і виникають у різних за природою відкритих системах при протіканні незворотних процесів. Існують й інші визначення синергетики[465]. Деякі науковці схильні розглядати синергетику як *приватно-наукові теорії, загальнонаукову теорію, наукову парадигму*[466]. Така багатоманітність точок зору щодо статусу синергетики доводить, що остання на сьогодення знаходиться у стані формування.

Науковці відмічають значення синергетики як методології постнекласичної науки та її евристичні можливості як міждисциплінарного підходу[467]; синергетика

[465] Князева Е. Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса. Москва: РАН, 1995. С. 4, 15; Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. С. 10; Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование). Москва: Мир, 2004. С. 21; Буданов В. Методология и принципы синергетики. *Філософія освіти*. 2006. № 1(3). С. 171; Терехов С. В. Введение в синергетику. Донецк: «Цифровая типография», 2009. С. 8; Шконда В. В. Феномен синергетики: наука – общество – образование : Монография [В. В. Шконда, А. В. Кальянов, П. Г. Давидов]. Донецк: Норд-Пресс, 2009. С. 38 – 39.

[466] Аршинов В. И. Синергетическое знание: между сетью и принципами [В. И. Аршинов, В. Э. Войцехович] *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 109; Сапронов М. В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 4.С. 159 - 160; Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід у дослідженнях соціальних наук. *Людина і політика*. 2003. № 5. С. 57 - 58; Буданов В. Методология и принципы синергетики. *Філософія освіти*. 2006. № 1(3). С. 146 - 148; Палатников Д. Е. Социальная синергетика как новая парадигма в социально-философском познании. *Фундаментальные исследования*. 2009. № 1.С. 89 - 90 та ін.

[467] Князева Е., Курдюмов С. Синергетика: начала нелинейного мышления. *Общественные науки и современность*. 1993. № 2. С. 41; Ларионова И. Л. Всемирно-исторический процесс: варианты интерпретации. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/history-411. Страницы не распределены; Тузов В. В. Синергетика как методология

претендує на статус загальнонаукового підходу, оскільки спрямовує зусилля на вивчення процесів самоорганізації, переходу від порядку до хаосу і навпаки у складних системах різної природи (фізичних, хімічних, біологічних, технічних, соціальних). Як метод синергетика вивчає характер системних зв'язків між структурними елементами складних систем; вона розглядає кожний об'єкт у становленні, механізм його розвитку у часі і описує єдиною системою понять[468].

Проте варто окреслити і *межі застосування* синергетичного підходу. Як і діалектика, синергетика вивчає рух *матерії*, але, на відміну від діалектики, такої, яка розглядається як «система»; причому, цей *рух* заснований не на причинно-наслідкових зв'язках, а на випадковості. Але не всі явища надскладного і суперечливого реального світу можуть бути представлені як системні утворення. Окрім того, ці «системи» мають бути відкритими: обмінюватись речовиною, енергією і інформацією із оточуючим середовищем. Вказані «системи» мають бути і достатньо складними, із значною кількістю структурних елементів. Слід наголосити і на тому, що синергетика

исследования процессов самоорганизации сложных систем. [Электронный ресурс]: **Режим доступа:** http://cyberleninka.ru/article/n/. Страницы не распределены.

[468] Данилов Ю. А. Роль и место синергетики в современной науке. *Онтология и эпистемология синергетики*. Москва: РАН, 1997. С. 7; Дмитриева М. С. Синергетика в современной науке. *Синергетика в науке и наука языком синергетики : Сб. статей*. Одесса, Астропринт, 2005. С. 23; Галіченко М., Поліщук І. Проблема застосування синергетичної методології в соціально-гуманітарних науках. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31-32. С. 26; Малинецкий Г. Г. Синергетика – от прошлого к будущему. *Моделирование и анализ информационных систем*. 2012. Т. 19. № 3. С. 17; Орлов Ю. Ю., Джужа О. М., Орлова О. Ю. Синергетика та пізнання правових явищ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 76.

досліджує лише *один* аспект *розвитку* – самоорганізацію структур за циклічною схемою: «порядок» – «хаос» – «порядок».

На думку ряду дослідників, на сьогодення відбуваються процеси формування одного з відгалужень синергетики – *соціальної*, яка розкриває універсальні механізми самоорганізації як процесу еволюції порядку в соціальних системах. При їх дослідженні синергетичний підхід спрямовується на пошук загальних закономірностей соціальної самоорганізації, виявлення взаємовідносин соціального порядку і хаосу[469].

Як видно, синергетичний підхід в рамках соціальної синергетики досліджує як *об'єкт* соціальну систему. Але остання відрізняється за своїми змістовними характеристиками від систем неживої природи та біологічних систем: функціонування соціальних систем залежить не тільки від самоорганізації структурних елементів, але й від свідомо-вольової діяльності людини як феномену історично-соціальної реальності. Людина лише частково впливає на «рух» соціальної системи. Отже, варто відрізняти самоорганізацію та управлінську діяльність, а остання є *межею* застосування синергетичного підходу.

[469] Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 1999. № 6. С. 117; Черникова И. В., Черникова Д. В. Возможности социосинергетики в теоретических исследованиях социальности. *Синергетическая парадигма. Социальная синергетика*. Москва: Прогресс-Традиция, 2009. С. 65; Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. праць*. 2011. Вип. 9. С. 10-11; Груба І. Д., Лукашевич С. Ю. Історичні та теоретичні підвалини застосування синергетичної парадигми в соціально-гуманітарному знанні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр.* 2013. № 2 (16). С. 174. .

Тому *особливістю* використання синергетичного підходу при дослідженні соціальних систем є виявлення своєрідного типу закономірностей самоорганізації, таких, що відрізняються від закономірностей самоорганізації в природних системах.

Очевидно, що синергетичний підхід має слугувати не лише задля філософських узагальнень (взаємний перехід соціального хаосу і порядку), теоретичного обґрунтування предметного «поля» соціосинергетики (виявлення закономірностей самоорганізації). Важливо підкреслити його роль у конкретних дослідженнях: наприклад, щодо використання соціальних технологій в процесах соціальної самоорганізації, аналізу проблем проведення соціальних реформ[470], прогнозування соціальних криз і вибухів, вивчення «поля» траєкторій виходу з можливої кризи на підставі аналізу потенційних можливостей елементів, що можуть бути атракторами тощо.

Певні напрацювання у цьому напрямі є в українській науці. Зокрема Л.Д. Бевзенко розглянула соціальну біфуркаційну кризу на Україні у 2000-2001 р., Н.О. Омельченко – стадії соціального хаосу в Україні (1991-2005 р.), визначила детермінанти оптимізації становлення ново-

[470] Пономарева Ю. Е. Возможности и ограничения социальной синергетики при исследовании прогресса реформирования. *Теория и практика общественного развития*. 2007. № 1. С. 31 - 33; Бразевич С. С. Перспективы синергетического подхода в социальном прогнозировании. *Социология и право*. 2010. № 2. С. 10 - 15; Колосова О. Ю. Социальная синергетика в управлении социальными системами. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2011. № 1. С. 118 - 120; Бевзенко Л. Основные идеи теории социальной самоорганизации и кризисные социальные технологи. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. № 5. С. 458 - 472.

го соціального порядку в різних сферах життєдіяльності українського суспільства[471].

Проте застосування синергетичного підходу при дослідженні соціальних систем має і ряд суттєвих проблем:

Що вкладається вченими у поняття «соціальна система» («спільнота»)? Дослідники або взагалі уникають інтерпретації цього поняття, або існує його невизначеність. Так, соціальна система ототожнюється із суспільством; соціальна спільнота організована в межах держави; це – люди і відносини між ними; соціальна спільнота (соціум) характеризується єдністю умов життєдіяльності у будь-яких відношеннях і внаслідок цього об'єднується спільністю культури тощо[472]. Можливо, мова може йти про *складну* систему, із достатньою для самоорганізації кількістю елементів, а в історичному контексті пов'язуватись не лише з державним періодом розвитку людських спільнот.

Ключовими поняттями соціосинергетики є «соціальний хаос» та «соціальний порядок»; розглядаються проблеми їх взаємного переходу, робиться наголос на їх

[471] Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.; Омельченко Н. О. Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем : Монографія. Запоріжжя: Вид-во ЗНУ, 2008. 200 с.

[472] Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем : (Синергетика и теория социальной самоорганизации). СПб: Изд-во «Лань», 1999. С. 13. (Серия «Мир культуры, истории и философии»).; Омельченко Н.О. Омельченко Н. О. Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем : Монографія. Запоріжжя: Вид-во ЗНУ, 2008. С. 180; Черникова И. В., Черникова Д. В. Возможности социосинергетики в теоретических исследованиях социальности. *Синергетическая парадигма. Социальная синергетика*. Москва: Прогресс-Традиция, 2009. С. 70; Воронкова В. Г. Місце і роль синергетики у пізнанні соціальних процесів та розвитку сучасного суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2012. № 48. С. 16.

синтезі (система «скидає» в оточуюче середовище зайву ентропію, тим самим підтримуючи стабільність – негентропію; це відбувається за умови постійного обміну із середовищем речовиною, енергією та інформацією)[473]. Але проблемами (які достатньо не вирішені у науковій літературі) є чітке визначення змісту понять «соціальна речовина, енергія, інформація», поняття «оточуюче середовище» для соціальної системи (соціальні системи інших держав, міждержавних утворень, або інше?); виявлення механізму вказаного обміну між системою і середовищем.

Достатньо відносним є твердження про «конструктивність» (народження нового порядку) і «деконструктивізм» (руйнування порядку) соціального хаосу, адже воно має перевірятись історичною практикою. Так, велика економічна криза 1929-1932 рр. призвела до руйнування «старого порядку» в багатьох країнах (у тому числі – і правового), вона може розглядатись як хаос, з якого відбулось постання «нового порядку». Конструктивним хаос можна визнати у випадку американського варіанту виходу з кризи (були збережені демократичні правові традиції); але чи був хаос конструктивним у випадку німецького варіанту? Адже «новий порядок» у Німеччині було спрямовано на знищення мільйонів людей, його «діяльність» стала однією з причин Другої світової війни тощо.

---

[473] Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 1999. № 6. С. 118; Дебердеева Т. Х. Синергетический подход в познании социально-исторических явлений. Москва : Ин-т филос. РАН, 2005. С. 29; Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія: зб. наук. праць*. 2011. Вип. 7. С. 4; Шундиков К. В. Синергетический поход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения: Монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. С. 31.

Інший приклад: війна конкістадорів з мешканцями Південної і Центральної Америки (війна, як і криза, також є зануренням у хаос); в результаті були знищені унікальні цивілізації (а також – і їх «правові цінності»), «новий порядок» спрямовував свої зусилля на навернення індіанців на рабів, створення у період Середньовіччя жахливої рабовласницької системи епохи Античності. Ці приклади свідчать про необхідність «вимірювати» якості хаосу загальнолюдськими цінностями, сформованими за весь довгий період людської історії.

Нарешті, достатньо складною є проблема формалізації багатьох понять і факторів соціальної еволюції, необхідності врахування соціально-психологічних, свідомо-вольових факторів (почуттів, емоцій, свідомих дій тощо окремих людей, малих соціальних груп), багатьох параметрів соціальних моделей, різного масштабу явищ, що розглядаються, багатоманітності зв'язків між елементами соціальної системи тощо[474].

Соціальна система суспільства включає ряд підсистем, серед яких – правова система, а вона, в свою чер-

[474] Малков С. Ю. Математическое моделирование исторических процессов. *Новое в синергетике: Взгляд в третье тысячелетие*. Москва: Наука, 2002. С. 291 – 292. (Информатика: неограниченные возможности и возможные ограничения); Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід у дослідженнях соціальних наук. *Людина і політика*. 2003. № 5. С. 58; Малков С. Ю. Логико-математическое моделирование динамики социально-экономических систем (методический аспект). *История и синергетика: Методология исследования*. Москва: КомКнига, 2005. С. 18. (Синергетика в гуманитарных науках); Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. Москва: КомКнига, 2007. С 57 – 58. (Синерегетика: от пришлого к будущему); Малков С.Ю. Применение синергетики для моделирования социальных процессов. Синергетическая парадигма. Социальная синергетика. Москва: Прогресс-Традиция, 2009. С. 202, 213; Шконда В. В. Феномен синергетики: наука – общество – образование : Монография [В. В. Шконда, А. В. Кальянов, П. Г. Давидов]. Донецк: Норд-Пресс, 2009. С. 68.

гу, включає правові явища, частина з яких може уявлятись як системи. Отже, гіпотетично синергетичний підхід може бути застосовано і при дослідженні правових системних утворень.

В юридичній науковій літературі наголошується на необхідності експлікації як наукової теорії юридичної синергетики, яка може відігравати безпосередню методологічну роль у дослідженнях конкретних елементів об'єктів юриспруденції, синергетичний підхід розуміється як відображення методологічної ролі синергетики в правовій науці, підкреслюється методологічне значення синергетичного підходу при дослідженні правових явищ. Разом з тим, вченими справедливо зазначається, що недопустимо механічно переносити поняття та закономірності самоорганізації фізичних, хімічних, біологічних систем на системи правові, має відбутись творче осмислення понять синергетики, їх інтерпретація, пристосування для опису правових явищ[475].

[475] Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право. Советское государство и право. 1986. № 10. С. 36 - 45; Ветютнев Ю. Ю. Синергетика в праве. Государство и право. 2002. № 4. С. 65; Шундиков К. В. Методологический статус синергетики в юридических исследованиях. Современное право. 2007. № 1. [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view/. Страницы не распределены; Шундиков К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации. *Правоведение*. 2008. № 1. С. 148 - 149; Вележев С. И. Юридическая синергетика как методологическая основа познания правовых явлений. *Вопросы экономики и права*. 2012. № 2. С. 261 - 266; Мельник Н. В. Особливості дослідження теорії самоорганізації: синергетичний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 430 - 438; Шундиков К. В. Концепция самоорганизации правовой жизни как перспективное направление развития отечественной юриспруденции. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 1. С. 123; Джужа О. М., Калюжний Р. А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov. Сторінки не розподілені.

Виходячи із зазначеного, важливо виокремити ті правові об'єкти, що можуть бути досліджені синергетичним підходом. Ряд вчених такими об'єктами визначають правову систему, механізм правового саморегулювання та правовий звичай як його елемент, правосвідомість, колективні форми правомірної поведінки, юридичну практику, систему права, правовідносини, правотворчість, правову культуру. Разом з тим, наголошується на обмеженості, а то й непридатності використання синергетичного підходу при дослідженні таких систем, як-то: позитивного права, законодавства, джерел (форм) права (крім правового звичаю), правових інституцій[476]. Перша група об'єктів відрізняється такими рисами як складність, відкритість, наявність внутрішнього ресурсу для самоорганізації; друга ж група залежна від регулюючого впливу, втручання правотворчих суб'єктів, держави. Отже, *межею використання* синергетичного підходу слугує здатність систем до самоорганізації; закриті системи (ті, які потребують організаційного втручання ззовні) мають досліджуватись іншими підходами, наприклад, системним, системно-функціональним тощо.

Враховуючи особливості синергетичного підходу, можна виділити *предметне «поле»*, яке утворюється в результаті дослідження вказаним підходом деяких систем

[476] Шундиков К. В. Юридические явления в свете концепций самоорганизации. *Общественные науки и современность*. 2007. № 3. С. 26 - 30; Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: Дис… кандидата юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. С. 89 - 107; Назаркулова Л. Т. О необходимости синергетического подхода в исследовании государственно-правовых явлений. *Ученые записки Академии экономики и права*. 2010. № 2. С. 42 - 47; Джужа О. М., Калюжний Р. А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov. Сторінки не розподілені; Шундиков К. В. Синергетика и правовое регулирование. *Ленинградский юридический журнал*. 2013. № 1. С. 117 - 121.

правового походження. На фундаментальному рівні це може бути виявлення специфічності проявів законів самоорганізації у правовій сфері, особливостей реалізації механізму правової самоорганізації як наслідку взаємних переходів «правового порядку» і «правового хаосу».

Проте синергетичний підхід є перспективним і при проведенні конкретних правових досліджень. Зокрема такими можуть стати дослідження концептуальних основ правопорядку, що включає елементи саморегулювання суспільних відносин; розробка альтернатив правової політики, які містили б передбачення різних варіантів розвитку подій, впливу зовнішніх факторів; вироблення дієвого механізму подолання нормативної дезорганізації; вивчення впливу правових звичаїв на процеси саморегулювання суспільних відносин. Деякими вченими також наголошено на перспективності досліджень правових систем «перехідного типу» і «перехідних періодів» у розвитку правової системи[477].

Ряд дослідників зазначає, що синергетичний підхід також має евристичні можливості при проведенні *порівняльно-правових досліджень*. Зокрема він може бути спрямований на виявлення закономірностей, механізмів, принципів еволюції та самоорганізації правових систем; крім діалектичної, формується синергетична логіка порівняльно-правових досліджень та ін.[478]

---

[477] Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: Дис… кандидата юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008 С. 109 - 117.

[478] Андреев А. Ю., Бородкин Л. И., Левандовский М. И. История и хаос: новые подходы в синергетике. *Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход): Сборник статей*. Москва: ИВИ РАН, 2000. С. 75 - 77; Крывцова И. С. Эвристическая ценность идей синергетики в сравнительно-правовом познании. *Порівняльно-правові дослідження*. 2007. № 1-2. С. 72 - 73; Корунчак Л. А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ. *Часопис Київського університету*

Вище наголошувалось на проблемах застосування синергетичного підходу при дослідженні соціальних систем. В експліцитній формі вони присутні і при дослідженні систем правового характеру, але існують і «власні» проблеми. Такими можна визначити:

Слід чітко уяснити зміст поняття «правовий хаос». Так, це може бути грубе і системне порушення прав людини. Але навряд це може стосуватись тоталітарних режимів (нацистської Німеччини, більшовицького СРСР 20-30-х рр., режиму Пол Пота в Кампучії тощо): по-перше, вказані порушення є іманентною властивістю таких режимів, по-друге, в названих державах правові системи перебували не в кризі, а в стані порядку. Інша річ: періоди революцій (Лютнева революція в Росії у 1917 р., революція у Німеччині у 1918 р. тощо), коли соціальна система та її підсистеми (в тому числі і правова) перебували у стані кризи і поступово формувався новий порядок. Під поняттям «правовий хаос» можна також розуміти істотне зростання злочинності, нормативний безлад та ін.

Потребує вирішення проблема обміну «правовою інформацією, речовиною і енергією» між правовою системою і «оточуючим середовищем». Можливо, під останнім можна розуміти інші підсистеми соціальної системи, а на думку окремих вчених – соціум. Від соціуму правова система «отримує» суспільні запити, але й сама активно

права. 2011. № 3. С. 61; Маїк І. С. Доктрина синергетики як важіль впливу у порівняльному правознавстві. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. праць*. Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 76; Смазнова И. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 67. С. 150; Орлов Ю. Ю., Джужа О. М., Орлова О. Ю. Синергетика та пізнання правових явищ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 78 - 79.

впливає на його енергетичні характеристики[479]; можливо, в інші підсистеми та соціум правова система «передає» у вигляді інформації норму як правило поведінки. Отже, виникає нагальна потреба у дослідженнях, спрямованих на виявлення «синергетичних» взаємозв'язків між правовою та економічною, ідеологічною, політичною, культурною тощо системами, а також вирішення по суті проблеми синтезу «правового порядку» і «правового хаосу», зв'язків між негентропійними процесами у правовій системі та ентропійними – в інших підсистемах соціальної системи та соціумі.

Одним з найбільш важливих питань є визначення тих ***об'єктів порівняльної історії права***, які можуть бути досліджені синергетичним підходом. Якщо синергетика орієнтує на вивчення відкритих, складних систем, то закономірно, що таким об'єктом є «історично-правова система».

Але який зміст вкладається в це поняття? Ряд дослідників схильні на глобальному рівні уявляти як систему весь історичний процес розвитку людських спільнот, відтак, історія людства представлена як чергування фаз порядку і хаосу, як процес самоорганізації[480]. Така інтер-

[479] Джужа О. М., Калюжний Р. А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики. [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov. Сторінки не розподілені.

[480] Моисеев Н. Н. Палитра цивилизаций: разнообразие и единство. *Человек*. 1992. № 3.С. 7; Ларионова И. Л. Всемирно-исторический процесс: варианты интерпретации. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/history-411. Страницы не распределены; Коротаев А. В. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции. Москва: Вост. лит., 2003; Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование). Москва: Мир, 2004; Бадалян Л. Г., Криворотов В. Ф. История. Кризисы. Перспективы: Новый взгляд на прошлое и будущее. Москва: Книжный Дом «Либроком», 2012. 288 с. (Синергетика: от пришлого к будущему, №

претація історичного процесу викликає ряд запитань. По-перше, які елементи належать до такої «системи»: суспільно-економічні формації, цивілізації, етапи, щось інше? По-друге, в загальному поступі (всесвітньо-історичний процес) втрачається унікальність правового розвитку людських спільнот, неповторність їх буття. По-третє, як співвідноситься така «система» з ірраціональними вчинками людей, окремими історичними явищами та подіями?

Тому відповідь на питання: що може послуговуватись об'єктами порівняльної історії права, які досліджуються синергетикою, може полягати ось у чому. Протягом всієї історії людство (на рівні племені, союзу племен, цивілізації, народу чи нації в рамках тієї чи іншої держави) намагалось створювати належні умови проживання (в окремі історичні періоди – виживання) в оточуючому середовищі. З цією метою людство створило такий «феномен» власної культури як право (разом з тим, й інші – економіку, релігію, політику тощо). На їх основі утворювались правові (а також політичні, морально-етичні, релігійні та інші) системи. *За умови, що такі правові системні утворення є відкритими, складними, дисипативними, здатними до самоорганізації,* їх можна розглядати як об'єкти дослідження синергетичного підходу.

Також варто наголосити на такому важливому аспекті. Кожний історик права (у тому числі – учений, який проводить досліди у сфері порівняльної історії права)

50. Будущая Россия); Ханжи В. Б. Концепция исторического процесса: аттракторы человеческой истории. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://sociosphera.com/files/conference/2013/Sociosphere_1-13/17-22_v_b_hanzhi.pdf. Страницы не распределены; Шакун Н. Синергетична інтерпретація історії як альтернатива історицизму. *Філософські обрії*. 2014. № 12. С. 5.

оперує такими категоріями як «час» і «рух». Вони мають використовуватись при проведенні конкретних порівняльно-історичних правових досліджень. Саме тому без врахування вказаних категорій названі системи можуть розглядатись лише через призму *системного* підходу (виявляються їх якісні змістовні характеристики, системи уявляються в статиці), але ж ніяк не *синергетичного*. Отже, йдеться про *динаміку, рух, розвиток* зазначених систем у часовій площині, а синергетичний підхід має націлювати вченого на вивчення *рухливості* системи, її динамічності. Тільки за цієї умови названі об'єкти можуть інтерпретуватись як «історично-правові системи» (під історично-правовою системою можна розуміти не лише правову систему, що «включена» в історичний процес, але й низку інших правових системних утворень).

Проте синергетичний підхід спрямований на вивчення не всього руху системи, а його частини – *переходу-стрибка* між станами системи. Йдеться про те, що стрибок – це революції, війни, соціальні кризи та заворушення (біфуркація), в результаті яких настає деієрархізація системи, відбувається пошук виходу з хаосу, самоорганізовується нова структура, система набуває стабілізації за рахунок появи атрактора. Наприклад, навряд чи можна використати синергетичний підхід при дослідженні розвитку правової системи Київської Русі у X – XIII ст.: система розвивалась лінійно, об'єктивно, відсутніми були відхилення, що могли привести до руйнації системи.

Інший приклад – період соціальної революції та національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. (точка біфуркації). В результаті, на українських землях виникає нова держава – Гетьманщина з

якісно новою правовою системою (стара зазнала руйнування), а атрактором, що «притягнув» інші структурні елементи цієї системи, забезпечив її усталеність, можна вважати правосвідомість українського народу.

Враховуючи зазначене вище, можна говорити про *межі застосування* синергетичного підходу у сфері порівняльної історії права. По-перше, об'єктом дослідження мають бути лише відкриті, складні, дисипативні історично-правові системи; по-друге, акцент має робитись на переході цих систем від одного стану (порядку) до іншого (хаос), розглядатись процес самоорганізації структур при переході від хаосу до порядку.

Ряд дослідників справедливо наголошує на можливості *вивчення нелінійного розвитку* систем: у точках біфуркації виникають випадкові флуктуації, подальший розвиток є непередбачуваний, багатоваріантний. Причому небезпідставною є думка про те, що такі випадковості пов'язані із суб'єктивним фактором: роллю в історії особистості[481].

[481] Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории. *Общественные науки и современность*. 1994. № 2. С. 102; Сапронов М. В. Концепции самоорганизации в обществознании: мода или необходимость (Размышления о будущем исторической науки). *Общественные науки и современность*. 2001. № 1. С. 148 – 161; Князева Е. Н. Саморефлексивная синергетика. *Вопросы философии*. 2001. № 12. С. 106 - 107; Ипполитов Г. М. К вопросу о синергетическом подходе в исторических и историографических исследованиях. *Известия Самарского научного центра Российской Академии наук*. 2010. Т. 12. № 2. С. 208 - 209; Мелешко Е. И. Возможности внедрения методов синергетики в исторические исследования. *Культура, наука, образование в современном мире*. Гродно: ГГАУ, 2011. С. 409; Павлов Ю. В. Синергетична модель пізнання соціоісторичної реальності. [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://www.info-library.com.ua/books-text-11432.html. Сторінки не розподілені; Кириченко В. Є. Синергетика в історико-правових дослідженнях. *Розвиток методології сучасної юриспруденції: Матли Четвертої наук. конф.* Одеса: Фенікс, 2015. С. 98 - 99; Лошкарев А. В. Синергетика в системе методов теории права. *Вопросы экономики и права*.

Діяльність ряду історичних постатей наводить на думку про справедливість такого твердження. Наприклад, завдяки наполегливості, великій працездатності, талановитості О. Кромвеля під час одного з етапів Англійської буржуазної революції середини XVII ст. було прийнято важливий історично-правовий документ – «Знаряддя управління» (1653 р.). В результаті, відбувся перерозподіл владних повноважень між державними інституціями: виконавча влада в особі лорда-протектора (О. Кромвель) отримала надзвичайні повноваження; принципи військової організації були перенесені на адміністративно-територіальний устрій держави; в країні запанувала диктатура; державно-правова історія Англії змінила (на певний, звісно, час) траєкторію свого розвитку.

Інший приклад – реформаторська діяльність у Стародавніх Афінах (VI ст. до н.е.) архонта Солона. На момент проголошення правових реформ держава-поліс знаходилась у стані соціальної кризи, що неминуче мала призвести до соціального вибуху та громадянської війни. Але компромісний характер реформ видатного державного діяча – Солона – зупинив такий вибух; проте державна, правова, економічна системи набули якісно нових рис. Можна констатувати, що відбулась істотна демократизація афінського державного ладу (вільні громадяни отримали право на управління державними справами), держава гарантувала непорушність прав громадян Афін, було скасоване боргове рабство для афінських громадян, рабовласницька система існувала за рахунок праці рабів-іноземців (переважно «варварів») та ін.[482]

2015. № 2. С. 24.

[482] Кудін С. В. Синергетичний підхід в структурі методології історико-правових досліджень. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 42.

Нелінійність розвитку систем зумовлює використання синергетичного підходу в рамках т.зв. «альтернативної» історії («теоретичної», «історичної механіки»). Вона базується на використанні методів «ретропрогнозування», математичного та комп'ютерного моделювання, контрфактного аналізу. Як зазначають дослідники, акцент має робитись не тільки на існуючих, але й на нереалізованих потенційних сценаріях; слід враховувати вплив майбутнього, співставляти можливі альтернативні шляхи подальшого розвитку з сучасним, минулим та нереалізованим минулим; еволюційно більш ранні процеси розглядати з урахуванням еволюційно більш пізніх, а минуле – через призму майбутнього; можливим стає напрацювання «реалістичних стратегій і діагностики утопій». Альтернативна історія звертає увагу на прогнозування траєкторій руху систем, історичній нелінійній динаміці, виявленні можливих шляхів історичного процесу, навіть – на парадоксальному впливі майбутнього на сьогодення[483].

[483] Шейко В. М. Історія культури та цивілізації в синергетичній парадигмі. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2001. Вип. 8. С. 6; Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. С. 129, 269; Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование). Москва: Мир, 2004. С. 21 – 23; Крывцова И. С. Развитие методологии сравнительного правоведения под воздействием синергетической парадигмы. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: Зб. наук. статей* [За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна]. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 163, 165; Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. Москва: КомКнига, 2007. Синерегетика: от пришлого к будущему). С. 25, 44; Малинецкий Г. Г. Из прошлого в будуще. *Историческая динамика. На пути к теоретической истории*. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. (Синергетика: от прошлого к будущему). С. 10; Малинецкий Г. Г. Теоретическая история и математика. *История и математика: Макроисторическая динамика общества*

Слід зазначити, що саме в рамках такого підходу історія права перестає бути описовою і має умовний спосіб. Синергетична нелінійна модель дає можливість не лише стверджувати про існування «реалізованої» історично-правової реальності, але й уявити в імпліцитній формі альтернативну «віртуальну» реальність. При цьому історично-правові системи «перебувають» в просторово-часовій еволюційній площині, яка характеризується високим ступенем диверсифікації, мають як існуючий сценарій еволюції, так і різноманітні варіанти еволюційних процесів.

У науковій літературі на сьогодення вже існує певна кількість історичних та історико-правових досліджень, у яких використовується синергетичний підхід. Такими, наприклад, є праці А.О. Стьопіна (здійснювалась інтерпретація історії суспільного розвитку України), І.С. Кривцової (виявлялись подібні і відмінні риси дії механізму еволюції правових систем, що належать до різних правових сімей, в процесі їх розвитку), Т.І. Бондарук та І.В. Музики (визначався ряд синергетичних характеристик правової системи Візантії), Л.А. Корунчак (з'ясовувались можливості історично-синергетичного погляду на про-

и государства. Москва: Ком Книга, 2007. С. 8 - 9; Нехамкин В. А. Контрфактические исторические исследования в системе научного познания. *Общественные науки и современность*. 2007. № 5. С. 131 – 140; Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика и прогнозы будущего. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://spkurdyumov.ru/category/forecasting. Страницы не распределены; Бадалян Л. Г., Криворотов В. Ф. История. Кризисы. Перспективы: Новый взгляд на прошлое и будущее. Москва: Книжный Дом «Либроком», 2012. (Синергетика: от пришлого к будущему, № 50. Будущая Россия). С. 54 - 58; Абиль Е. Пределы применения методов естественных наук в историческом исследовании. [Электронный ресурс]: Режим доступа: www.enu.kz. Страницы не распределены.

блему формування правового звичаю) та ін.[484] Ці праці є наочним прикладом спрямування синергетичного підходу на висвітлення *вже реалізованих* сценаріїв еволюції.

У світлі зазначеного вище цікавість представляє застосування синергетичного підходу групою вчених, що здійснюють експлікацію *альтернативної* історії людських спільнот[485]. Аналіз їх праць дозволяє визначити важливі спільні риси. По-перше, всі праці ґрунтуються на

[484] Стьопін А. О. Синергетичні виміри розвитку України: історія і сучасність. Одеса: Астропринт, 2006. С. 149; Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: Дис… кандидата юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. С. 142 - 188; Бондарук Т. І., Музика І. В. Тоталлогія і синергетика в історико-правових дослідженнях. *Правова держава*. 2012. Вип. 23. С. 22 - 27; Корунчак Л. А. Формування правового звичаю: історично-синергетичний підхід. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 30.

[485] Новое в синергетике: Взгляд в третье тысячелетие. Москва: Наука, 2002. 480 с. (Информатика: неограниченные возможности и возможные ограничения); Коротаев А. В. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции. Москва: Вост. лит., 2003. 278 с.; Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование). Москва: Мир, 2004. 367 с.; История и синергетика: Математическое моделирование социальной динамики. Отв. ред. С. Ю. Малков, В. А. Коротаев. Москва: Комкнига, 2005. 192 с. (Синергетика в гуманитарных науках); Малинецкий Г. Г., Потапов А. Б., Подлазов А. В., Нелинейная динамика: Подходы, результаты, надежды. Москва: КомКнига, 2006. 280 с. (Синергетика: от прошлого к будущему); Турчин П. В. Историческая динамика. На пути к теоретической истории. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. 368 с. (Синергетика: от прошлого к будущему); История и математика: Макроисторическая динамика общества и государства. Москва: КомКнига, 2007. 184 с.; Коротаев А. В., Малков А. С., Халтурина Д. А. Законы истории: Математическое моделирование Мир-Системы. Демография, экономика, культура. Москва: КомКнига, 2007. 224 с.; Коротаев А. В., Комарова Н. Л., Халтурина Д. А. Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны. Москва: КомКнига, 2007. 258 с.; Законы истории: Математическое моделирование и прогнозирование мирового и регионального развития. [Коротаев А.В., Халтурина Д.А., Малков А.С. и др.]; под ред. А.В. Коротаева. 3-е изд. Москва: Изд-во ЛКИ, 2010. 344 с.; Бадалян Л. Г., Криворотов В. Ф. История. Кризисы. Перспективы: Новый взгляд на прошлое и будущее. Москва: Книжный Дом «Либроком», 2012. 288 с. (Синергетика: от пришлого к будущему, № 50. Будущая Россия) та ін.

синтезі методів природно-технічних та соціально-гуманітарних наук; по-друге, всі історичні процеси розглядаються як нелінійні та динамічні, з варіантами їх розгортання у майбутньому; по-третє, у дослідах представлено апарат математичного та комп'ютерного моделювання еволюції людських спільнот, використано низку логіко-математичних методів.

Слід зазначити, що вченими особливо наголошується на необхідності використання математичних методів і комп'ютерного моделювання і прогнозу. Підкреслюється, що стає можливим досліджувати не тільки реальність, але й ситуації вибору, точки біфуркації історичного процесу; визнання багатофакторності, множинності аспектів і глобальної цілісності тенденцій соціуму, який розвивається, і подій, які змінюють один одного, передбачає комп'ютерне вирішення поставлених проблем; синергетична методологія генетично пов'язана з математикою[486].

Разом з тим, ряд науковців наголошують на необхідності обмеження прогностичних можливостей альтернативної історії. Зокрема підкреслюється, що необхідно шукати відповіді на питання: «чи могли б події розвиватися іншим шляхом?», але не варто описувати те, що могло би бути, якщо б події розгорнулись іншим чи-

[486] Хвостова К. В. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке. *Одиссей. Человек в истории*. 2000. С. 10; Буданов В. Методология и принципы синергетики. *Філософія освіти*. 2006. № 1(3). С. 148; Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика и прогнозы будущего. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://spkurdyumov.ru/category/forecasting. Страницы не распределены; Бородкин Л. И. «Порядок из хаоса»: концепции синергетики в методологии исторических исследований. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Labs/HisLab/BOOKS/chaos.htm. Страницы не распределены.

ном; важливо проаналізувати, чому вибір було зроблено на користь саме даного напряму розвитку, тощо[487].

У науковій літературі піднято питання щодо визначення завдань синергетичного підходу, що впливає і на формування предметного поля при його застосуванні, – пошук універсальних закономірностей самоорганізації систем або вивчення конкретно-історичних ситуацій в точках біфуркації; триває наукова дискусія щодо можливостей застосування цього підходу в рамках національної, всесвітньої, універсальної, регіональної, цивілізаційної історії (у тому числі – й правової)[488].

Враховуючи зазначене, можна в основних рисах визначити *предметну сферу,* яка утворюється в результаті використання синергетичного підходу. Вона включає, по-перше, з'ясування закономірностей та випадковостей переходів історично-правових систем від стану порядку до хаосу, а також закономірностей та особливостей самоорганізації структур при переході від хаосу до порядку. По-друге, до неї належить визначення впливу історичних постатей у точках біфуркації на обрання даного сценарію розвитку систем. Нарешті, це – розробка

[487] Ипполитов Г. М. К вопросу о синергетическом подходе в исторических и историографических исследованиях. *Известия Самарского научного центра Российской Академии наук*. 2010. Т. 12. № 2. С. 210; Алимгазинов К. Синергетика как методологический дискурс исторических исследований. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.iie.kz. Страницы не распределены.

[488] Волов В. Т., Китаев Д. Ф. Синергетика как базовая методология гуманитариев XXI века. Самара, 2005. С. 244; Ларионова И. Л. Всемирно-исторический процесс: варианты интерпретации. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/history-411. Страницы не распределены; Хвостова К. В. Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука. Новая и новейшая история. 2006. № 2. С. 29; Мальцева Н. Н. Возможности и границы применения синергетики в философии истории. *Научные ведомости. Серия: Философия. Социология. Право*. 2011. № 2. Вып. 15. С. 300 - 301; Асланов Л. А. Вклад синергетики в исторические исследования на современном этапе. *Историческая информатика*. 2014. № 2-3 та ін.

альтернативних у майбутньому потенційно-позитивних варіантів розвитку історично-правових систем. При цьому основою має стати моделювання ситуацій із включенням минулого, врахуванням впливу майбутнього на сьогодення.

Варто наголосити на тих проблемах, які існують при використанні синергетичного підходу у вказаних дослідженнях. Такими є:

Потребує вирішення проблема обміну між «історично-правовою системою» та «навколишнім середовищем» речовиною, інформацією та енергією, в результаті чого «система» упорядковується; в навколишньому ж середовищі відбуваються зворотні процеси хаотизації. Припустимо, що таким середовищем для системи є інша просторова система в рамках одного і того самого часового періоду. Наприклад, варварські німецькі держави утворились на уламках Західної Римської імперії, яка знаходилась у стані кризи, і німецькі племена сприяли її знищенню; самобутні крито-мікенські держави були зруйновані північними варварськими племенами, що побудували власні держави; великі імперії – Британська, Іспанська, Російська, Австро-Угорська та ін. – створювали колонії як наслідок придушення прагнень місцевого населення до самовизначення (фактично утворення власних національних правових систем). Отже, «синергетична схема» може бути застосована (хоча б умовно) до подій історичного минулого, але проблемні питання обміну, визначення змісту понять «речовина», «енергія», «інформація» в історичному контексті залишаються відкритими.

Складність полягає у деяких обмеженнях використання математичних методів. Так, вченими до уваги

беруться лише кількісні показники відносно невеликої групи історично-правових факторів, при цьому важко моделювати правову культуру, правосвідомість, правову психологію тощо. Це пов'язане з тим, що людина в силу своєї іманентної сутності є найбільш непрогнозованою, не підлягає математично-логічним «синергетичним вимірам», оскільки в багатьох випадках діє спонтанно та ірраціонально, особливо в біфуркаційні періоди.

Ще одна проблема (в рамках альтернативної історії) пов'язана з тим, що науковець неминуче стикається з необхідністю дослідження не тільки дійсних еволюційних напрямів, але й «масовості» більш-менш вірогідних нереалізованих варіантів еволюції систем. Особливу складність представляє «заглиблення у минулі віки», з'ясування особливостей правової ментальності різноманітних груп людей принагідно до конкретно-історичних умов життя тощо. Тобто, наявною є ймовірність «погрішності», «усереднення» в оцінці різноманітних специфічних даних. Одним з варіантів вирішення проблеми є введення в науковий обіг та розробка понять «горизонт прогнозу», «межі передбачення»[489], які дають можливість у принципі «відсікти» непередбачувані випадки від реально прогнозованих сценаріїв.

Важливою проблемою є пошук критеріїв розмежування об'єктивних і суб'єктивних факторів, які вплинули на вибір саме даного напряму розвитку у точці біфуркації: чи була це закономірність, чи малі відхилення (ді-

[489] Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика и прогноз. Настоящее и будущее. *Новое в синергетике: Взгляд в третье тысячелетие*. Москва: Наука, 2002. С. 1 – 39. (Информатика: неограниченные возможности и возможные ограничения); С. 22; Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. Москва: КомКнига, 2007. (Синерегетика: от пришлого к будущему) С. 151.

яльність історичної особи) спричинили такий «поворот подій». Наприклад, мало хто сумнівається в суттєвому внеску Ф. Рузвельта у поступовий вихід з кризи державно-правової системи США у 30-х рр. XX ст.: його наполегливість, рішучість, креативність у прийнятті рішень дозволила переломити ситуацію. Проте можна стверджувати й інше: вся його діяльність на посаді Президента США є закономірним результатом компромісу двох політичних партій, вихід з кризи був об'єктивно зумовлений активним втручанням держави в економічні процеси тощо.

Інший приклад пов'язаний з діяльністю такої історичної постаті як цар Олександр Македонський. Можна, безумовно, говорити про те, що його військовий талант, мобільність, хоробрість, воля до перемоги та інші риси характеру сприяли побудові величезної елліністичної держави із своєрідною правовою системою. Проте можна наголосити і на об'єктивних причинах перемоги маленької Македонії – роз'єднаність грецьких міст-полісів, відверта слабкість розмаїтої в етнічному, економічному, релігійному, державно-правовому аспектах Перської держави тощо.

Нарешті, слід наголосити на чіткому розмежуванні самоорганізації структурних елементів системи та їх організації як наслідку управлінсько-владного втручання. Наприклад, навряд чи справедливим є твердження про самоорганізацію правової системи Радянської України після більшовицького перевороту та громадянської війни: упорядкування її підсистем (нормативної, ідеологічної, інституційної) відбувалось за абсолютного владного втручання партії більшовиків. Інший приклад пов'язаний з руйнуванням Західної Римської імперії та її правової системи; на її колишній території утворилось ряд

варварських держав із специфічними правовими системами. Наприклад в Галлії виникла держава франків, а її правова система упорядковувалась за рахунок як владного втручання (видання королівських законів, Салічної Правди, створення органів королівської публічної влади), так і самоорганізації (суспільні відносини (особливо, в земельному та сімейно-родовому праві) регулювались давніми звичаями салічних франків, продовжували існувати органи громадського самоврядування).

Можна навести ще один приклад, який свідчить вже про пріоритет самоорганізації у впорядкуванні системи. Так, роздробленість Русі, Батиєве нашестя призвели до руйнування давньоукраїнської правової системи: західноукраїнські землі були захоплені Польським королівством, інші – інкорпоровані Великим князівством Литовським. Якщо на західноукраїнських землях правова система перебудовувалась за польським зразком, то у «литовській» частині давньоукраїнська правова система не зазнала руйнації за рахунок двох причин.

По-перше, це невтручання литовських князів у правове життя земель («новини не вводити, старовини не рухати») (тобто, відсутність управлінського впливу); по-друге, це потужний вплив «елементу пам'яті» – правового звичаю. Впорядкування суспільних відносин відбувалось на основі правових звичаїв, сформованих «природним шляхом» як результат сукупності народних уявлень про правомірну поведінку, зафіксованих в обласних грамотах, реалізованих в народних копних судах. У результаті, давньоукраїнська правова система була модифікована в ряді місцевих правових систем (Волинська, Луцька, Київська тощо).

Отже, синергетика може розглядатися як наукова картина світу, самостійна наука, методологія, міждисциплінарний підхід, приватно-наукова теорія, загальнонаукова теорія, наукова парадигма. Така багатоманітність статусу синергетики доводить, що остання на сьогодення знаходиться в стані формування. Як методологічний підхід, синергетика спрямовує зусилля на: 1) вивчення такого аспекту розвитку як «самоорганізація»; 2) вивчення самоорганізації такої частини матерії як системи різної природи, що відповідають критеріям складності, відкритості, дисипативності; 3) дослідження самоорганізації систем у рамках схеми: «порядок» - «хаос» - «порядок».

Відмінності соціальних та природних систем зумовлюють межі використання синергетичного підходу при дослідженні соціальних систем: організація систем як наслідок управлінського впливу досліджується іншими підходами. Тому його основним завданням є виявлення своєрідного типу закономірностей соціальної самоорганізації, таких, що відрізняються від закономірностей самоорганізації у природних системах. При застосуванні синергетичного підходу виникає і ряд проблем, що пов'язані із чітким визначенням понять «соціальна система», «соціальна енергія, речовина, інформація»; взаємним переходом соціального порядку і хаосу, конструктивністю соціального хаосу тощо.

Синергетичний підхід має ряд евристичних можливостей при дослідженні деяких систем правового характеру і у цілому спрямовує зусилля на виявлення специфічності проявів законів самоорганізації у правовій сфері, особливостей реалізації механізму правової самоорганізації як наслідку взаємних переходів правового порядку і хаосу. Проте його застосування обмежено

дослідженням лише відкритих систем, а закриті системи досліджуються в рамках інших підходів. Специфічними проблемами, що виникають при використанні цього підходу, є визначення поняття «правовий хаос», виявлення механізму обміну «правовою інформацією, речовиною і енергією» між правовою системою і «оточуючим середовищем», сутності синтезу правового порядку і хаосу.

Таким чином, можна зробити такі ***висновки.***

Авторське осмислення *вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права* ґрунтується на тому, що вона може бути представлена у багатоманітності її проявів і складатись із «форм» чи «варіантів» відображення ученими у наукових працях власного бачення порівняльної історії права (*представниками історичної школи права в Україні, соціологами-позитивістами, українськими ученими в еміграції*).

Порівняльна історія права усвідомлювалась ученими як явище наукового характеру, набувала своєї інтерпретації залежно від ряду об'єктивно-історичних причин, а варіанти віддзеркалювали історичні етапи її наукового осмислення, які змінювали один одного, але одночасно – і взаємодоповнювали. Всі варіанти формувались певний час, протягом якого відбувались процеси поступового окреслення предмета порівняльної історії права, розробки її методології, накопичення і оцінки результатів конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Змінність варіантів у сукупності із взаємодоповненням надає нам можливість осмислити вітчизняну традицію концептуалізації порівняльної історії права як єдність «спільного» і «відмінного» між варіантами у

цілісному системному вигляді, представлену через її динаміку.

Поняття *«традиційність»* відображає зміст вітчизняної традиції за сучасних умов розвитку науки і є своєрідним «переживанням» минулого у теперішньому. При цьому елементи «традиційності» можуть виступати як: віджилі (є відсутніми), збережені у своїй первинній формі, і такими, що можуть підлягати «переробці». «*Новаційність*» розглядається нами як один із способів осмислення порівняльної історії права в контексті постнекласичної науки і компаративізації юридичної науки; «новаційні» розробки у сфері порівняльної історії права можуть послуговуватись засобом модернізації («переробки») вітчизняної традиції.

Наша *авторська інтерпретація порівняльної історії права* ґрунтується на поєднанні її «новаційного» осмислення (включно із модернізованими елементами «традиційності»), й існуючих (збережених) елементів.

Вітчизняна традиція включала кілька *варіантів* осмислення ученими змісту онтологічної й гносеологічної частин порівняльної історії права, які змінювались у часі, але і взаємно доповнювали один одного. Зокрема (у рамках онтологічної частини):

– предмет міг «визначати» завдання для порівняльно-історичного й інших методів;

– предмет окреслювався як через темпоральну послідовність змінності категорій: «особливе» і «загальне» (представники історичної школи права в Україні) - «загальне» (соціологи-позитивісти) - «одиничне» (вітчизняні учені-емігранти) в праві, так і через їх доповнення (з'ясування універсальних законів історично-правового розвитку народів і держав світу, особливостей еволюції

загальнослов'янського права та самобутності розвитку українського права). Це не виключало поєднання в рамках варіантів «змішаного» пошуку «спільного», «відмінного» і «унікального»;

– предмет був тісно пов'язаний із такою «тріадою»: зарубіжне і національне *право* як об'єкт, *історія* як «магістраль» його прогресивного чи регресивного розвитку, *простір* (межі проживання народів слов'янського племені, українського народу, держави різних континентів) і *час* його існування (від найдавніших часів). Предмет «пізнавався» ученими через особливий ракурс дослідження – порівняльний.

Осмислення змісту гносеологічної частини вітчизняними ученими можна представити таким чином:

– «гнучкість» порівняльно-історичного методу як домінуючого способу при досягненні завдань у рамках порівняльної історії права (міг слугувати джерелом формування її предмета, використовуватись у конкретних дослідженнях), й інших наукових напрямів (наукових дисциплін, наук) (як допоміжний). При цьому основним у межах порівняльної історії права був порівняльно-історичний підхід;

– використання порівняльно-історичного методу у різних «форматах»: у «широкому» (порівняння на загальносвітовому рівні), «вузькому» (порівняння українського і європейського) значеннях, і як порівняльно-слов`янський (порівняння на загальнослов'янському рівні). При цьому проводились не описові, а порівняльно-історичні дослідження – діахронічні, синхронічні;

– порівняльно-історичний метод міг бути використаний як основний (пошук спільного із зарубіжним) і додатковий (з'ясування відмінного, виявлення у націо-

нальному праві реципованих норм) спосіб при вивченні історії національного права. Але всі «формати» акумулювали в єдності пошук загального, особливого і одиничного. Застосування історично-порівняльного (діахронічно-генетичного) методу у рамках історії українського права ставало підготовчим етапом проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Розуміння вітчизняними ученими порівняльної історії права *як наукового явища* відбиває ряд варіантів традиції її осмислення у вигляді напряму (сфери) чи концепції. Ці варіанти були як змінними у хронологічній послідовності, так і такими, що взаємодоповнювали один одного, мали ряд як спільних, так і відмінних рис, навіть – суперечливих моментів, разом з тим, вони складали *у цілому системну єдність.* Ці варіанти осмислення порівняльної історії права можемо проілюструвати таким чином:

– розширене – ототожнення із загальною (всесвітньою) історією права (переважно, соціологи-позитивісти, деякою мірою – й представники історичної школи права в Україні);

– звужене – означало виділення в окремий тип порівняльної історії слов`янського права (історії права окремих племінних груп), яке мало два різновиди (вивчення слов'янського права на основі широких аналогій із протиставленням всьому не «слов'янському» (представники історичної школи права в Україні) або його включення до загального правового розвитку народів і держав Європи і світу (соціологи-позитивісти);

– абсолютне – за якого порівняльна історія права ототожнювалась із порівняльним правознавством (окремі вітчизняні соціологи-позитивісти).

У тому чи іншому варіанті осмислення відбувалось на основі відповідних теоретико-методологічних розробок.

– переважно як сфера конкретних порівняльно-історичних правових досліджень (вітчизняними ученими-емігрантами). Такий варіант осмислення порівняльної історії права пояснюється нами недостатнім рівнем дослідження ученими епістемологічних засад порівняльної історії права, що зумовлювалось об'єктивною необхідністю акцентування уваги на дослідах у сфері історії національного (українського) права в умовах відсутності національної державності. Проте події міжнародного характеру, які відображали суперечність світового порядку у XX ст. і свідчили про наявність як ірраціонального (війни, конфронтації, відверта агресія, намагання нав'язати іншим власний спосіб побудови світу тощо), так і раціонального у світосприйнятті (спроби діалогу, примирення, визнання будь-якого «різного» як рівного між собою та інше) зумовлювали потребу не тільки концентрувати увагу на проблемах історії українського права, але й через порівняння виявляти «спільне» і «відмінне» між національним та зарубіжним.

Елементи «традиційності» ми можемо вбачати:

– у визначенні предмета порівняльної історії права (закономірності історично-правового розвитку, світовий масштаб, значні просторово-часові рамки), а об'єктом виступають правові явища (норми, галузі права, системи права тощо);

– у визнанні того, що право є не лише продуктом «народної правосвідомості», але й соціокультурним явищем;

– у проведенні не описових, а порівняльно-історичних правових досліджень із обов'язковим залученням зарубіжного правового матеріалу. При цьому описові дослідження надають матеріал для проведення порівняльних дослідів;

– у розумінні порівняльно-історичного методу як таких видів: діахронічного і синхронічного;

– у розумінні порівняльно-історичного методу при його застосуванні у сфері історії національного права як основного, так і додаткового способу дослідження правових явищ. В останньому випадку він використовується задля побудови періодизації на основі зв'язків національного і зарубіжного права;

– в осмисленні історично-порівняльного (діахронічно-генетичного) методу як додаткового у рамках порівняльно-історичного підходу і який послуговується як первинний етап накопичення необхідних предметних знань про етапність (стадіальність) розвитку національного права, що стають базовим матеріалом для проведення подальших розробок у сфері порівняльної історії права.

– Проте деякі елементи «традиційності» є відсутніми, зокрема:

– абсолютне розуміння порівняльної історії права і її ототожнення із порівняльним правознавством;

– розширене осмислення порівняльної історії права і усвідомлення її як всесвітньої (загальної) історії права;

– звужена інтерпретація порівняльної історії права (виділення в окремий тип порівняльної історії слов'янського права);

– осмислення порівняльної історії права як сфери конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

«Новаційність» інтерпретації порівняльної історії права може полягати у:

А) модернізації деяких елементів «традиційності»:

– не є достатньо актуальним в умовах розвитку сучасної юридичної компаративістики вирішення проблеми «первинності» предмета чи методу порівняльної історії права, адже онтологічна й гносеологічна частини не домінують одна по відношенню до іншої, а взаємодоповнюють;

– загальне, особливе і одиничне визнаються рівноцінними категоріями, унікальність і особливість історично-правового розвитку будь-якого народу, держави, групи народів тощо визначається не лише протиставленням, але й співставленням;

– визнається рівноцінним (а не «службовим» (пошук тільки відмінного) чи «основним» (виявлення лише спільного) при проведенні досліджень у сфері порівняльної історії права як зарубіжний, так і національний правовий матеріал, чим досягається одночасне виявлення як спільного, так і специфічного в історично-правовому розвитку народів, держав, цивілізацій;

– діахронічний вид порівняльно-історичного методу може бути як діахронічно-якісний (виявлення наявності або відсутності певних властивостей у порівнюваних об'єктів, історично-правовий розвиток яких пройшов кілька стадій), так і діахронічно-кількісний (встановлення кількісних розходжень або кількісної тотожності об'єктів) і поєднуватись у конкретних дослідженнях із синхронічним;

Б) допустимості того факту, що порівняльна історія права має, скоріше, не предмет, а *предметне «поле»*, межі якого є динамічними і можуть змінюватись залежно від таких умов:

– окреслення їх науковцями відповідно до поставлених ними завдань під час проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень, а порівняльно-історичний метод здійснює їх «реалізацію»;

– дослідження не тільки «правових» об'єктів, але й інших («не правові соціорегулятори» (моральні, релігійні, етичні тощо), які мають прямий взаємозв'язок із усім «правовим».

Визначення меж предметного «поля» може залежати від ряду умов методологічного характеру:

– різні «формати» порівняльно-історичного методу можуть застосовуватись в їх поєднанні, у комплексі;

– модифікація деяких «форматів» використання порівняльно-історичного методу (порівняльно-слов`янський метод, заснований на аналогії, може бути адаптований до вивчення історично-правового розвитку народів і держав інших регіонів і континентів; вузький «формат» може бути використаний при порівняльно-історичному вивченні правового розвитку народів за умови відсутності чи наявності національної державності);

– можливість трансформації порівняльно-історичного підходу і методу як домінуючих у сфері порівняльної історії права на *компаративно-історичний підхід і метод*.

Наше розуміння сутності компаративно-історичного підходу і методу ґрунтується на таких положеннях:

Компаративно-історичний підхід включає як базовий – компаративно-історичний метод, а на засадах

міждисциплінарності він може інтегрувати методологічні можливості тих засобів, які використовуються в інших сферах наукового пізнання, передусім – історичної реальності: етнології, фольклористиці, історичному джерелознавстві, історії національних культур, допоміжних наукових дисциплінах, а також мовознавстві, лінгвістиці, філології тощо.

Компаративно-історичний метод інтегрує існуючі способи, засоби і прийоми компаративного пізнання всіх форм відображення історично-правової дійсності.

Використання компаративно-історичного підходу і методу у сфері порівняльної історії права уможливлює пізнавати загальне, особливе і унікальне в історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової дійсності у взаємозв'язку з різними «не правовими» явищами.

Зазначене пізнання здійснюється на основі: - інтеграції предметних знань у вигляді «спільного і відмінного», «аналогічного і різного», «тотожного і протилежного», «не сприйнятого і прийнятого», «конфронтаційного і злагодженого», «суперечливого і адаптованого» тощо; - плюральності їх осмислення.

Компаративно-історичний підхід може залучати можливості й не «компаративних» за суттю методологічних підходів, застосованих у гуманітарних і суспільствознавчих науках і адаптованих до пізнання правової реальності. Але у сфері порівняльної історії права вони «націлюються» на наукове вивчення історично-правової реальності, а компаративно-історичний підхід інтегрує добуті знання з метою компаративного дослідження історично-правового розвитку її проявів і форм відображення.

Такими підходами можуть, між іншими, бути: - гуманістичний; - антропологічний; - цивілізаційний.

Гуманістичний підхід дозволяє сконструювати загальноісторичний розвиток правового статусу людини і громадянина.

Антропологічний (юридична антропологія) підхід сприяє побудові історичної еволюції поняття «людина у праві» у різних суспільствах.

Цивілізаційний підхід уможливлює визначити ті правові цінності, що належали певній цивілізації і поступово складались упродовж певного історичного періоду в її рамках.

Компаративно-історичний підхід не тільки інтегрує ці знання, але й «перероблює» у компаративному ракурсі пізнання. Зокрема можливим стає отримання й акумуляція предметних знань щодо історичної динаміки прав і свобод людини і громадянина, правового статусу різних верств населення у будь-яких просторово-географічних масштабах при багатоманітності їх форм відображення за умови виявлення «спільного і відмінного».

Так само уможливлюється з'ясування спільного і відмінного, тотожного і протилежного в історичному поступі «людини у праві» у різних суспільствах.

Компаративно-історичний підхід на основі визнання рівнозначності «правових цінностей» всіх цивілізацій і того факту, що будь-яка цивілізація не може розглядатись як ідеальна модель, здійснює пошук і інтеграцію «спільного і відмінного», «тотожного і протилежного», «єдиного і різного», «конфронтаційно-небезпечного», «резонансного, вибухового», того, що викликало в історії несприйняття і відторгнення «правових цінностей» інших цивілізацій.

Враховуючи зазначене, можна визначити ***предметне «поле» порівняльної історії права*** таким чином: уся множина «загального, особливого, унікального (неповторного)» у співпорівнюваному (за стадіями) історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової реальності від найдавніших часів при спільних і різних просторових і хронологічних рамках їх існування. Пізнання цієї множини завдяки застосуванню компаративно-історичного підходу і методу (а також залученню можливостей порівняльно-історичного методу в його «новаційному» розумінні) дозволить стверджувати про існування «історично-правової палітри світу».

Історично-правовий розвиток відображає всю сукупність прогресивних і регресивних якісних й кількісних змін у правових явищах на різних рівнях в їх взаємозв'язку з історичним розвитком «не правових» соціорегуляторів.

Порівняльна історія права осмислюється нами як ***сфера міждисциплінарних наукових досліджень.*** Такий висновок випливає із наступного: - порівняльна історія права є невід'ємним елементом порівняльного правознавства, предмет якого включає порівняльно-історичний аспект, і має з ним прямий зв'язок через порівняльний ракурс пізнання історично-правової реальності і звернення уваги на дослідження права як об`єкта; - вона має співвідношення (спільне і різне, взаємний вплив) з блоком історично-правових дисциплін (відсутність «накладення» предметного «поля» порівняльної історії права й предметів низки історично-правових наук; наявність єдиних і різних ракурсів пізнання історично-правової реальності; взаємне використання предметних знань;

застосування порівняльно-історичного й історично-порівняльного методів, які є елементами базового для порівняльної історії права методу – компаративно-історичного; поєднання вивчення у сфері порівняльної історії права національного і зарубіжного правового матеріалу, які досліджуються окремо історично-правовими науками; проведення істориками-компаративістами більш широких за критерієм «просторово-часовий континуум» дослідів, ніж в історично-правових наукових дисциплінах).

Порівняльна історія права визначається і як сфера ***компаративно-історичних досліджень***, що забезпечується наступним: - компаративно-історичний підхід і метод є базовими; - поєднуються існуючі способи і прийоми компаративного пізнання всіх форм відображення історично-правової реальності; - інтегруються предметні знання, отримані як результат використання компаративно-історичного підходу і тих методологічних підходів, які застосовуються в різних гуманітарних і суспільствознавчих науках; - нарешті, плюральності осмислення цих знань.

У кількох конкретних дослідженнях у сфері порівняльної історії права ми висловили авторське бачення її можливостей за сучасних умов, а також значення компаративно-історичного методу при їх проведенні. У результаті, ми дійшли таких висновків:

А) Українське право в своєму історичному розвитку (часовий вимір) при існуючих зв'язках з іноземним правом і його впливах займало певну нішу на різних регіонально-просторових рівнях, які можуть визначатись такими поняттями: «розташування в Східній Європі», «християнська культура», «східноєвропейська субцивілі-

зація», «між Сходом і Заходом», «ареал поширення західноєвропейської або візантійської традицій права», «арена протистояння західноєвропейської і візантійської традицій права», «симбіоз західної і східної правових культур» тощо.

При цьому зауважимо, що «західноєвропейську» традицію права (виникла на основі правових цінностей античного світу, у період Середньовіччя вона увібрала християнські цінності у західноєвропейській інтерпретації) ми розглядаємо як джерело формування «західної» традиції права. У сучасному світі ця традиція частково знайшла відображення в романо-германській та англо-американській правових сім`ях.

«Візантійська» традиція історично склалась як відгалуження більш широкого поняття – «східної» традиції, у просторово-часовому вимірі – її «переднім краєм». «Східна» традиція, яка включала увесь масив існуючих традицій «незахідного» типу (основу яких складало переплетення правових та інших соціорегуляторів (релігійних, моральних, етичних тощо) і таких, що «зійшли» з історичної арени. «Візантійська» традиція базувалась на інтеграції елементів культури і права країн античного, елліністичного, близькосхідного світу, цінностей православної релігії.

Б) Руське право мало як «місцевий», так і «регіональний» виміри, які залежали від часових рамок. Місцевий вимір відображав формування початків руського права, може бути локалізований у просторі як частина території Середнього Придніпров`я, у часі – VIII – початок IX ст. Регіональний вимір розглядається як трансформація місцевого і означав: значне збільшення території Київської Русі, на яку поширювалось руське право; у часі цей

процес зайняв період X – першої половини XI ст. У наступні історичні періоди (друга половина XI ст. – перша чверть XII ст., доба розробленості, існування Великого князівства Литовського, Псковської і Новгородської республік) руське право зберігає свій регіональний вимір і охоплює значні території Східноєвропейського регіону.

В) Право України протягом X – XVIII ст. формувалось і дістало свого розвитку як результат, з однієї сторони, впливів контрастних за своїм змістом «західноєвропейської» та «візантійської» правових традицій, з іншої – потужної дії українського права, у першу чергу, звичаєвого. Спільною рисою впливу «західноєвропейської» і «візантійської» традицій була її дискретність. Відзначимо також відмінні риси цього впливу: за хронологічними циклами, географією поширення на українські землі, обсягом, змістом і формою рецепції, сферою регулювання суспільних відносин.

Так, «візантійська» традиція вплинула на розвиток сімейно-шлюбного, спадкового права Київської Русі, правовий статус церкви тощо (з кінця X ст.). Але рецепція існувала у мінімальних розмірах за принципом субсидіарності: йдеться про часткову подібність, доповнення у потрібних для цього частинах (вільна переробка), і не торкалась основ державного і суспільного життя. Відносна відсутність впливів цієї традиції протягом XIV – кінця XVII ст. змінюється на відновлення її поширення з початком XVIII ст., і намаганням запровадити норми російського державного, кримінального та адміністративного законодавства. При цьому рецепція норм була як частковою, так і повною за змістом.

«Західноєвропейська» традиція у просторі і часі поширювалась поступово: після середини XIII ст. – на тери-

торію західноукраїнських земель, її дія була потужною після приєднання цих земель до Польського королівства; із виданням трьох редакцій Литовського Статуту у XVI ст. (рецепція стосувалась норм приватного права, окремих дефініцій, термінології, видів злочинів і покарань) – на територію інших українських земель; у XVIII ст. з виданням кількох нормативних актів її вплив на українських землях відновлюється, рецепція стосується як приватно-правової, так і частково – публічно-правової сфер.

Норми ж українського звичаєвого права діяли протягом усього досліджуваного періоду, а особливої дієвості набували у періоди до впливу та між циклами впливу правових традицій (X ст., друга чверть XII – кінець XV ст., друга половина XVII ст.).

Г) Міждержавні договори Русі (X ст., XII – XIII ст.) з іншими країнами слугують цінним матеріалом для пізнання правового розвитку Русі, систем руського цивільного та кримінального права; разом з тим, є джерелом отримання важливих предметних знань, які можуть бути використані для виявлення спільних та відмінних рис у руському та іноземному праві. Їх дослідження засвідчило можливість діалогу між державами, налагодження між ними стосунків у різних сферах (дипломатичних, торгівельних, інших). Він відбувався у досліджуваний період між Руссю і сусідніми країнами у Чорноморському і Балтійському регіонах.

Можемо виділити «спільне» і «різне» у міждержавних договорах, що слугує підставою для твердження про наявність як системи міждержавного регіонального («зовнішнього») права, так і систем «внутрішнього» (автохтонного) права. Останні, будучи відображенням «різ-

ного» у договорах, складали специфіку розвитку права Русі і сусідніх держав.

«Спільне» включало кілька елементів «зовнішнього» права: «різне» за умови їх визнання іншою стороною; норми права, які були включені до договорів на основі компромісної угоди (домовленостей, і такі правила поведінки влаштовували обидві сторони); нарешті – норми-принципи, які набували загального значення внаслідок єдності людської природи (у сфері кримінального права, судового процесу тощо).

Як ми вважаємо, умови розвитку постнекласичної науки (міждисциплінарність наукових напрямів і їх спеціалізація, інтеграція предметних і методологічних знань) уможливлюють залучення до сфери порівняльної історії права і тих підходів, які використовуються у природничих науках. Одним з таких є синергетичний підхід, який, проте, має ряд особливостей.

Вони зумовлені *кількома факторами загального характеру*: обмеженням «історичної площини» (науково вивчаються тільки явища, які приведені до певної системи, досліджуються лише ті системи, які мають здатність до самоорганізації і не потребують державно-управлінського впливу, досліджуються переходи (точка біфуркації) систем від порядку до хаосу (війни, соціальні революції, кризи, коли структури руйнуються) і навпаки (процеси самоорганізації структур на основі певного атрактора), виявленням впливу флуктуацій-відхилень (діяльності історичних постатей) на той чи інший сценарій «розвитку подій».

Разом з тим, визнання нелінійності еволюції історично-правових систем зумовлює сприйняття погляду на історію як на процес альтернативний та багатова-

ріантний. Це уможливлює розробки у сфері так званої «альтернативної історії права»: пошук альтернативних у майбутньому потенційно-позитивних варіантів розвитку історично-правових систем. При цьому основою має стати моделювання ситуацій із включенням минулого, врахуванням впливу майбутнього на сьогодення.

Можна також зазначити, що використання евристичного потенціалу синергетичного підходу і методу у цілому може гармонізуватись із проведенням *компаративно-історичних досліджень* у сфері порівняльної історії права. Очевидно, що «компаративно-історичне» репрезентує через свій зміст основу онтологічного буття всієї без винятку множинності форм проявів історично-правової реальності (правова система, правова культура, правова сім`я, «правові цінності» цивілізацій тощо) та різноманіття видів цих форм. Ця основа реалізується через поняття «спільне», «відмінне», «різне», «загальне», «особливе», «одиничне», «універсальне», «унікальне» тощо.

Синергетичний підхід і метод виступають одними із важливих інструментів доведення можливості, імовірності, поліваріантності, альтернативності, випадковості шляхів історично-правового розвитку тих систем, що відображають вказані вище поняття. Значення синергетичного підходу і методу при проведенні досліджень у сфері порівняльної історії права полягає у з'ясуванні не стільки кількісних, скільки якісних характеристик систем історично-правової реальності; акцент має робитись не на їх онтологічну «статичність», а на їх «рухливість».

Зусилля ж *компаративно-історичного підходу і методу* можуть бути спрямовані як на дослідження «множинності» й «різноманіття», так і пізнання «плюраль-

них» за своєю суттю напрямів їх історично-правового розвитку у співставленні, протиставленні, паралельному зіставленні тощо. Одним з результатів таких наукових пошуків у сфері порівняльної історії права може бути виявлення альтернативного для «різного» і «унікального», позитивної проекції поліваріантного минулого «загального», «особливого і «одиничного» на майбутнє.

Проте застосування синергетичного підходу в порівняльній історії права має вже ряд *специфічних проблем*: виявлення сутності обміну між «історично-правовою системою» та «навколишнім середовищем» речовиною, інформацією, енергією; обмеження використання математичних методів; пошук критеріїв розмежування об'єктивних і суб'єктивних факторів, які вплинули на вибір саме даного «сценарію подій» у точці біфуркації; розмежування самоорганізації структурних елементів системи та їх організації як наслідку управлінсько-владного втручання та інше.

ВИСНОВКИ

При огляді наукової літератури праці науковців, які досліджували погляди вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права, були згруповані за предметно-тематичним критерієм. При цьому основою класифікації праць виступала:

наявність чи відсутність спеціальних наукових розробок, у яких би погляди учених досліджувались у зв'язку із формуванням і розвитком вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права;

повнота висвітлення поглядів вітчизняних учених на сутність порівняльної історії права.

Аналіз змісту праць науковців дозволив поділити їх на шість груп:

– праці сучасних науковців-компаративістів, у яких, враховуючи їх характер і загальну спрямованість, якнайповніше і якісно висвітлено погляди вітчизняних учених, але у зв'язку із загальною еволюцією порівняльного правознавства як науки, в рамках якого відбувалось становлення порівняльної історії права як окремого напряму;

– наукові статті у колективних монографіях і збірниках статей, спеціально присвячених висвітленню компаративних поглядів окремих вітчизняних учених, і є їх оглядовою характеристикою;

– праці дослідників, які були сучасниками вітчизняних учених і здійснювали свою наукову діяльність у сфері порівняльного правознавства (порівняльної історії права);

– праці науковців, які досліджували погляди вітчизняних учених у зв'язку з проблемою історії західно-руського права;

– праці науковців, які мали на меті провести дослідження наукової творчості окремих вітчизняних учених і які б охоплювали, по можливості, максимальну кількість напрямів їх діяльності, але не були спеціально спрямовані на дослідження порівняльно-історичних поглядів вітчизняних учених;

– оглядові статті науковців, юридично-біографічні довідки у науковому виданні «Антологія української юридичної думки», в яких у вигляді нарису надано коротку характеристику наукової творчості деяких учених, що включає й оглядовий аналіз їх порівняльно-історичних поглядів;

– наукові статті, рецензії на дослідження, у яких авторами висвітлюються окремі фрагменти наукової творчості деяких вітчизняних учених, поміж іншим розглядаються й окремі порівняльно-історичні погляди учених.

Можемо констатувати, що спеціальні, комплексні наукові праці, в яких погляди вітчизняних учених висвітлювались у зв'язку із формуванням і розвитком вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права, в українській історично-правовій науці на сьогодні відсутні.

Також слід зазначити:

– дістали значною мірою аналізу й оцінки науковцями теоретико-методологічні розробки Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.К. Ренненкампфа, М.О. Максимейка, Ф.В. Тарановського, частково – М.М. Ясинського і А.М. Стоянова, причому у зв'язку із впливом на їх зміст того чи іншого типу праворозуміння;

– частково були досліджені результати конкретних порівняльно-історичних правових розвідок М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського, М.О. Максимейка, А.М. Стоянова, О.О. Малиновського, Г.В. Демченка, Ф.В. Тарановського, І.М. Собестіанського, фрагментарно – С.В. Юшкова, деяких учених-емігрантів, в яких використано порівняльно-історичний (або історично-порівняльний) метод.

– У зв'язку із викладеним потребує більш детального вивчення зміст теоретико-методологічних розробок окремих учених, зокрема М.М. Ясинського і А.М. Стоянова, а також уточнення – Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського, М.К. Ренненкампфа, М.О. Максимейка, Ф.В. Тарановського, також і більш повного дослідження конкретних розвідок у сфері порівняльної історії права названих вище учених;

– не дістали розробки порівняльно-історичні погляди О.О. Малиновського, Г.В. Демченка, С.Г. Борисенка, С.В. Юшкова, а також вітчизняних учених, які перебували за кордоном, існує лише спорадична і не систематизована інформація про зміст поглядів Л.О. Окіншевича, Я. Падоха, М.Д. Чубатого.

При визначенні методології наукового пізнання вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права автор монографії ґрунтувався на таких ***принципах***, як-то:

– об'єктивність і відповідальність за отриманий результат (чіткий зв'язок між одержаним результатом і застосованим методом або групою методів);

– деідеологізація, відсутність догматизації, відхід від заздалегідь встановленої апріорної методологічної

схеми (що передбачає гнучкість методології, наповнення її іншими методами, перманентне удосконалення);

– плюральність (можливість існування іншої, якісно відмінної методології дослідження вітчизняної традиції);

– доцільність (використовується не уся існуюча «палітра» методів, а лише ті, які доречно використати у даній праці);

– багаторівневість і вертикальна ієрархічність побудови методології (використовувана автором методологія ґрунтується на кількох рівнях; вищий рівень зумовлює змістовне наповнення нижчого, а на рівні методів – використання методу філософської діалектики – відповідний набір методів нижчого рівня);

– досягнення результату на основі всебічного і максимального використання можливостей того чи іншого методу або сукупних можливостей застосування групи методів.

Крім того, ми врахували основні тенденції компаративізації методології юридичної науки в Україні, порівняльного правознавства, історично-правових наук, конкретних (практичних) порівняльно-правових і порівняльно-історичних правових досліджень, а також деякі тенденції розвитку постнекласичної науки (зокрема орієнтацію на міждисциплінарність, можливість використати синергетику та інше).

Методологія, використана у даній праці, містить такі рівні, як: основи світогляду (світоглядна позиція), тип наукового (правового) мислення, парадигма, методологічний підхід, методи дослідження (метод філософської діалектики, загальні методи (аналізу, синтезу, критичного аналізу, абстрагування, дедукції, індукції),

загальнонаукові й конкретно-наукові методи (порівняльно-правовий, герменевтичний, системний, синергетичний, спеціально-юридичний).

Зазначена формальна конструкція має змістовне наповнення, виходячи із загального спрямування даної праці: дослідження сутності вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права й авторського осмислення перспектив розвитку порівняльної історії права в Україні на початку XXI ст. За основу усього змісту методології, що була використана у даній праці, обрана світоглядна позиція автора, яка ґрунтувалась на визнанні багатоманітності форм, проявів, реальностей буття світу, їх різноманітності і плюрального осмислення і пізнання.

Квінтесенцією методології стало паралельне, гармонійне, взаємодоповнююче і несуперечливе використання порівняльно-історичного й компаративно-історичного підходів, застосування «традиційних» можливостей порівняльно-історичного методу, а також тих, які виникли у контексті «новаційного» осмислення порівняльної історії права, доповнення порівняльно-історичного методу деякими структурними елементами компаративного методу, застосування компаративно-історичного методу, із включенням до нього порівняльно-історичного й історично-порівняльного методів, використання у рамках компаративно-історичного підходу методологічних можливостей інших підходів і методів, які за своєю природою не містять порівняльного (компаративного) ракурсу пізнання.

Фундаментом авторського бачення сутності вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права послуговуються основи сучасного світогляду й ідеї компаративізму. Тому вітчизняна традиція осмис-

люється нами через ***реально існуючу багатоманітність і різноманіття її проявів*** (або історично сформованих варіантів), які віддзеркалювали інтерпретацію вітчизняними ученими предмета (онтологічної частини) і методології (гносеологічної частини) порівняльної історії права, включали особливості проведених ними конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

В авторському розумінні ***органічна єдність вітчизняної традиції*** може бути представлена як інтеграція об'єктивно-історичної динаміки (змінності) варіантів (або етапів наукового осмислення порівняльної історії права) і їх взаємного доповнення. Перебуваючи у діалектичному взаємозв'язку, варіанти за їх компаративним осмисленням співвідносяться як «різне», але у ньому присутнє й «універсальне», а його відсутність у «різному» свідчить і про «унікальність» варіантів. Поєднання ж цих співвідношень, на думку автора монографії, складає ***цілісність вітчизняної традиції як системи поглядів, ідей, уявлень*** вітчизняних учених щодо сутності порівняльної історії права.

«Рухливість» (динаміка) вітчизняної традиції у часі представляється як формування і розвиток її варіантів протягом періоду 40-х років XIX ст. – 80-х років XX ст., у межах якого виділяємо:

– формування «образу» порівняльної історії права як **напряму наукових досліджень** представниками історичної школи права в Україні (порівняльно-слов'янський напрям). Цей процес відбувався протягом 40-х – 90-х років XIX ст., а інтегрального характеру він набув у кінці XIX ст. Цьому сприяли такі причини і фактори: - загальний суспільно-політичний стан Російської імперії у другій чверті XIX ст.; - поширення ідей слов'янофільства

і «панславізму»; - «юридизація мислення» в Російській імперії у 20-40-х рр. XIX ст.; - необхідність заперечення впливів німецького права на становлення і розвиток давньоруського права;

– формування і розвиток **концептуальних засад порівняльної історії права** ученими – представниками соціологічного позитивізму в Україні протягом 60-х років XIX – 20-х років XX ст. Зазначений процес зумовили такі причини і сприяли такі фактори: - утвердження постулатів класичної науки і позитивізму; - спеціалізація правознавства і виокремлення історії права як науки та порівняльного напряму, виникнення порівняльного методу; - необхідність пошуку законів «універсального права» у рамках історично-правової науки; - ознайомлення із працями учених, в яких відображені філософські і теоретичні основи позитивізму; - вплив наукових поглядів студентських вчителів.

– порівняльна історія права репрезентується як **сфера конкретних порівняльно-історичних правових досліджень** у працях вітчизняних науковців, які перебували за кордоном (20 – 80-ті роки XX ст.). Це пояснюється недостатнім рівнем дослідження ученими теоретико-методологічних засад порівняльної історії права, що звужувало можливості її концептуалізації, і тому є підстави стверджувати про її незавершеність. Причинами цього стали: - об'єктивна необхідність зайняття історією національного (українського) права в умовах відсутності національної державності; - фактична нерозробленість історії українського права до 1917 року; - незавершеність дослідів у цій сфері ученими УАН-ВУАН у результаті сталінських погромів; - події міжнародного характеру, які відображали суперечність світового порядку в XX ст.; -

потреба у виявленні спільного і відмінного між українським і зарубіжним (європейським) правом.

У просторовому вимірі варіанти вітчизняної традиції формувались як у межах українських земель, що перебували у складі Російської імперії (до 1917 р.), так і за кордоном (після 1917 – 1921 рр.). Така особливість пояснюється низкою об'єктивних причин (Лютнева революція 1917 р. в Росії, більшовицький державний переворот, спроби створення українських національних держав і розбудови власної правової системи), які детермінували появу тих факторів, що зумовили необхідність проводити дослідження у сфері порівняльної історії права за межами України. Ними є: - проведення досліджень у сфері історії національного права, що стало реакцією на відсутність таких дослідів у дореволюційний період; - зацікавленість історією звичаєвого права України; - підтримка (хоч і формальна) більшовицькою владою у 20-х роках інституцій, в яких проводились дослідження у сфері історії українського права і історії звичаєвого права України, і повне заперечення останніх на початку 30-х років з метою ствердження схеми: «Київська Русь - колиска трьох братніх народів».

У результаті, актуалізується використання ученими УАН-ВУАН історично-порівняльного методу для доведення історичної генетичної безперервності розвитку українського права на теренах України (включно з історією західно-руського права); розробки звичаєвого права України на основі синхронічного порівняння джерел звичаєвого права (прикладом може слугувати творчість С.Г Борисенка). Разом з тим, вивчення історії національного права є первинним етапом для проведення подальших досліджень із залученням іноземного матеріалу,

оскільки виокремлюється необхідний для порівняння національний об'єкт. Проте цей етап не дістав логічного продовження у зв'язку із припиненням досліджень у сфері історії національного права на початку 30-х років.

Натомість, із 30-х років історично-порівняльний виконує службову роль у марксистсько-ленінській методології з метою підтвердження більшовицької схеми розгортання історичного процесу, що підтверджується розробками С.В. Юшкова.

Всі варіанти (як напрям, сфера чи концепція) формувались певний час, протягом якого відбувались процеси поступового окреслення предмета порівняльної історії права, розробки її методології, накопичення і оцінки результатів конкретних порівняльно-історичних правових досліджень. Це вплинуло й на поступовість звуженого, розширеного, абсолютного або як сфери конкретних досліджень осмислення порівняльної історії права.

Закономірним є те, що до 1917 року розуміння вітчизняними ученими сутності порівняльної історії права базувалось переважно на основі відповідних теоретико-методологічних розробок, ідейне підґрунтя яких складав той чи інший тип праворозуміння. Так, представниками порівняльно-слов'янського напряму (*М.Д. Іванишевим*, *Ф.І. Леонтовичем, М.Ф. Владимирським-Будановим, М.М. Ясинським*) були висловлені ідеї історичної школи права. Разом з тим, поширення ідей соціологічного позитивізму вплинуло на те, що *Ф.І. Леонтович, М.Ф. Владимирський-Буданов, М.М. Ясинський* підтримали деякі з них (багатофакторність історичних явищ, залежність еволюції права від різних умов суспільного життя народів, наявність подібностей у правовому розвитку різних

народів тощо) і використали у дослідженнях теоретичного і методологічного характеру.

Тип праворозуміння (соціологічно-позитивістська теорія) також був підґрунтям для подібних досліджень, які проводили соціологи-позитивісти *А.М. Стоянов, М.О. Максимейко, О.О. Малиновський, Г.В. Демченко, Ф.В. Тарановський.*

Поступовість окреслення предмета порівняльної історії права представниками порівняльно-слов'янського напряму відображало їх як загальні (на основі ідей історичної школи права), так і специфічні погляди, зумовлені підтримкою деякими з них постулатів позитивізму. Тому ними було сформульовано предмет як порівняльної історії слов'янського права (*виявлення «особливого» у «загальному» через акумуляцію «одиничного»*, при цьому підкреслювався самобутній розвиток права кожної слов`янської нації) (*М.Ф. Владимирський-Буданов*), так і порівняльної історії права (*пошук «універсального»* у правовому розвитку народів) (*Ф.І. Леонтович*).

Так само поступово відбувалась розробка методології, результатом же цього процесу стало відокремлення порівняльно-слов'янського методу від порівняльно-історичного (широкий «формат» використання). Перший спрямовувався на порівняння між собою права слов'янських народів, пошук спільного, аналогічного, із протиставленням «неслов'янському»; другий – на виявлення подібностей в однорідних правових інститутах у різних народів, а також з'ясування відмінностей між правом слов'янських і неслов'янських народів. *Ф.І. Леонтовичем* була висловлена думка і про можливість проведення інтегрованих досліджень на основі акумуляції лінгвістич-

них, етнологічних та історичних дослідів, залученні аналізу, індукції, дедукції.

Поступовість розробки теоретико-методологічних засад (предмета, мети, завдань порівняльної історії права, виявлення можливостей порівняльно-історичного методу, побудова загальної методологічної схеми проведення порівняльно-історичних досліджень), але оформлених у концептуальному вигляді, була властива і соціологам-позитивістам.

Концептуалізація досягалась єдністю поглядів учених, базованих на безумовній підтримці ідей соціологічного позитивізму і запереченні ідей історичної школи права, удосконаленням їх позиції наступними науковцями, наявністю значного масиву публікацій теоретичного і методологічного характеру, обґрунтування положень про необхідність пошуку подібного, спільного, закономірного у розвитку права різних народів, а також думки про об'єктивну неминучість наукового порівняльно-історичного вивчення права виключно на засадах позитивної методології, детермінацію такого вивчення усім попереднім досвідом використання правознавцями порівняльних та історичних прийомів пізнання права у різні історичні періоди.

У результаті, ученими було сформульовано предмет порівняльної історії права (*виявлення «загального» як наслідок поєднання різноманіття «одиничного»*), обстоювалась думка про інтеграцію нею догматичного, філософського та історичного елементів, зв'язках із різними суспільними і природничими науками.

Соціологами-позитивістами послідовно вибудовувалась схема порівняльно-історичного пізнання права, яка базувалась на позитивістській методології, посту-

пово обґрунтовувалась думка, що порівняльно-історичний метод є абсолютний і універсальний спосіб пізнання дійсності в історичній, правовій, історично-правовій науково-дослідних сферах, а його призначення – порівняння подібних правових явищ, які знаходяться на одному ступені розвитку, і виявлення між ними спільного (широкий «формат» використання). Лише у сфері історії національного права, на думку *М.О. Максимейка*, він міг застосовуватись для пошуку реципованих норм, а головна увага зверталась на з'ясування різниці у правових явищах, але при цьому він був тільки додатковим прийомом.

По-іншому, ніж учені порівняльно-слов'янського напряму, соціологи-позитивісти розглядали можливості порівняльної історії слов'янського права. Зокрема *Ф.В. Тарановський* наголошував на необхідності побудови абстрактних порівняльно-історичних конструкцій для відтворення окремого культурного типу слов`янського права, але не на основі протиставлення всьому «неслов'янському», а на його визнанні частиною загальноєвропейського.

Для обох варіантів вітчизняної традиції було характерним підтверджувати теоретико-методологічні розробки конкретними порівняльно-історичними дослідженнями, які включали і дослідження у проблемній сфері. При цьому вони слугували інструментом накопичення матеріалу з його подальшою обробкою задля проведення подальших теоретико-методологічних досліджень. У цілому, представники *порівняльно-слов'янського напряму* дійшли таких висновків, що гармонізувались із сформульованими ними предметом порівняльної історії слов'янського права і порівняльної історії права, обґрун-

туванням можливостей порівняльно-історичного і порівняльно-слов'янського методу.

Це, зокрема, з одного боку, висновки: про наявність аналогічних правових інститутів у праві різних груп слов'янських народів і можливість широких запозичень в їх праві; про генетичну спорідненість давньоруського і литовсько-руського права, невід'ємну належність останнього до загальнослов'янського права; про негативний вплив права неслов'янських народів на правовий устрій народів «слов'янського світу» (хоча такий погляд поділявся не всіма ученими); існування єдності коренів західно- і східно-руського права.

З іншого, твердження: про наявність деяких спільних рис у правовому устрої різних народів на початковому етапі історії (первісна епоха); про відсутність прямого зв'язку між правом Західної Русі і Московської держави, що впливи монгольського права на московське є об'єктивною данністю, а рецепція норм візантійського права до правових пам'яток Київської Русі є позитивним явищем.

Обґрунтована ученими «особливість» права Західної Русі об'єктивно становила підґрунтя для подальшої наукової розробки на основі західно-руського права унікальності еволюції українського, білоруського, литовського права; а на основі східно-руського – права Московської держави, Російської імперії, Новгородської і Псковської республік.

Конкретні порівняльно-історичні дослідження, проведені *соціологами-позитивістами*, також містять відображення розроблених ними теоретико-методологічних засад порівняльної історії права.

Зокрема це висновки: про те, що всі народи мали вихідні «начала» правової еволюції; про існування загальних законів прогресивного розвитку інститутів права під впливом об'єктивних причин; про те, що право країн Стародавнього Сходу пояснювало еволюцію західноєвропейських країн, існує тісний зв`язок між законодавством країн Європи Нового часу і звичаєвим та писаним правом народів первісної та стародавньої епох; про наявність подібних шляхів розвитку права країн Західної і Східної Європи; про існуючі подібності між пам`ятками давньоруського та литовсько-руського права, чим зумовлювалась між ними спорідненість; про те, що народи слов'янського світу мають спільне походження, а історичний розвиток їх юридичного побуту характеризувався стадіальністю, органічністю, закономірністю, при цьому кожна з гілок слов'янства має власну правову історію, їх правовий розвиток зумовлювався західними і східними впливами, проте «єдине слов'янське право» належить європейській цивілізації.

Соціологи-позитивісти змогли вирішити проблему місця західно-руського права, які піднімали представники історичної школи права в Україні. Ними була заперечена думка про наявність між західно-руським і східно-руським правом загальноруських начал; обґрунтована теза про те, що на теренах колишньої Київської Русі склалось кілька різних систем, а наявність різниці між ними пояснювалась змінами у суспільних відносинах, особливостями природно-географічних умов, а наявність подібних рис – рецепцією норм Литовського Статуту до Соборного Уложення. Висловлені ученими положення були важливим підґрунтям і стали другим етапом

у напрямі початку дослідження оригінальних рис українського права науковцями у післяреволюційний період.

Третій варіант вітчизняної традиції представлено у працях українських учених, які перебували за кордоном, і їх наукові напрацювання у сукупній цілісності дають підстави стверджувати про можливість об`єднання їх у сферу конкретних порівняльно-історичних правових досліджень. Такий висновок можемо зробити на основі концентрації ученими уваги до історії українського права і визначення місця України у європейському правовому просторі в історичному минулому.

Предмет порівняльно-історичних правових досліджень визначається через *виявлення елемента «загального» в «одиничному» як складової частини «особливого», а також з'ясування частки «унікального» – в «особливому»*. Застосування історично-порівняльного методу у рамках історії українського права ставало підготовчим етапом проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень, дозволяло створити більш-менш цілісну конструкцію історичного поступу українського права (національний матеріал), а використання порівняльно-історичного методу у «вузькому» значенні – порівнювати цей матеріал із європейським.

При цьому використання історично-порівняльного методу ми розглядаємо як спосіб досягнення подібних цілей, що ставили перед собою учені УАН-ВУАН; а порівняльно-історичного – як можливість адаптації у тій чи іншій мірі досвіду методологічних розробок вітчизняних учених дореволюційної епохи – у частині його застосування при пізнанні історично-правової реальності.

У результаті використання історично-порівняльного методу *Р.М. Лащенко* і *М.Д. Чубатий* дійшли висновку,

що предмет історії українського права слід формувати на основі ідеї: «українське як окрема цілісність»; ними, а також *А.І. Яковлівим* і *Я.М. Падохом,* було висловлено думку про генетичну спорідненість українського права протягом всього його історичного існування, недискретну і лінійну еволюцію норм й інститутів українського права, побудовану на оригінальності національних правових звичаїв.

Виявлення місця українського права у загальноєвропейській правовій еволюції здійснювався при однозначному визнанні України частиною Європи й існування контрасту між розвитком українського і московського права, відсутності слов'янських коренів у праві російському. Разом з тим, помітною є специфіка поглядів учених на пріоритетність пошуку спільного або відмінного між розвитком українського права і права європейських країн, що визначило ставлення науковців до з'ясування кількісно-якісних характеристик «самобутнього» в українському праві по відношенню до європейського.

Як наслідок, поступово були побудовані *дві схеми* паралельного історичного розвитку українського права і права європейських народів. Перша формувалась на основі протиставлення українського й іноземного права, підкреслювалась наявність унікальних рис та ознак українського права (*М.Д. Чубатий* і *Я.М. Падох*).

Друга, представлена в основному у працях *Л.О. Окіншевича,* базувалась на співставленні, предмет історії українського права формувався з позиції: «українське як цілісність – частина європейського», а її періодизація ґрунтувалась на залежності розвитку права від етапів соціально-економічної, політичної, культурної еволюції та на аналогіях в основних рисах правових форм у євро-

пейських та українського народів. Разом з тим, він наголосив на тому, що Україна знаходиться на кордоні двох «культурно-історичних типів», оскільки на її правову еволюцію на всіх історичних етапах здійснював вплив не тільки «Захід», але й «Схід».

Специфікація поглядів виявилась і при дослідженні проблеми рецепції норм права країн Європи. Одна із позицій базувалась на переконанні у тому, що будь-яка рецепція незалежно від національного походження є негативом, що гальмує розвиток неповторного українського права (*М.Д. Чубатий* і *Я.М. Падох*), негативно до рецепції тільки німецького права поставився *Р.М. Лащенко*.

На противагу їй була висловлена думка, що запозичення, які зумовлені різними причинами, мають позитивні наслідки. Відповідно, *Р.М. Лащенко* і *А.І. Яковлів*, які вважали, що існує тотожність норм старовинного права слов`янських народів і запозичення, зумовлені єдністю родоплемінних зв'язків, лояльно поставились до рецепції польського і чеського права. *Р.М. Лащенко* був переконаний, що візантійське право збагатило національне новими правовими поняттями; *А.І. Яковлів* позитивно оцінив наслідки німецького впливу у XVIII ст., бо вони сприяли більшій абстрактності норм українського права, заповненню прогалин у національному законодавстві.

Дослідження поглядів, ідей, уявлень, оформлених у зазначені варіанти вітчизняної традиції, дає підстави оцінити деякі з них, як ми вважаємо, *критично*. Зокрема для *представників порівняльно-слов'янського напряму* було характерним:

– недостатня увага впливу всіх соціальних умов на правовий розвиток того чи іншого народу, що призводи-

ло до втрати комплексного характеру порівняльно-історичних дослідів;

– апріорність і безапеляційність установки про наявність єдиних «начал» загальнослов'янського права, відповідно, надмірне захоплення проведенням аналогій у національному праві слов'янських народів. У сукупності з приділенням недостатньої уваги стадіальності розвитку права це призводило іноді до нехтування поняттям «співпорівнюваність»: тому, наприклад, у ряді випадків порівнювались правові пам'ятки слов'янських народів з різних історичних періодів;

– недостатня обґрунтованість протиставлення правової еволюції слов'янських і неслов'янських народів, як результат – несприйняття діалогу між правовими культурами.

Критично можуть бути оцінені і погляди *представників соціологічного позитивізму,* а саме:

– відсутність уваги до порівняльно-історичного методу як важливого способу пізнання особливих або унікальних рис правового розвитку націй, народів чи держав, що деякою мірою гальмувало формування поняття «національна традиція» у праві;

– окреслення предмета порівняльної історії права в рамках пошуку загального історичного розвитку права народів світу, що дозволяє стверджувати про суперечність між загальним (позитивістським) і специфічним (у рамках концепції західно-руського права) сприйняттям «історично-правової картини» світу;

– зазначений «універсалізм» (побудований, окрім того, деякими ученими на засадах «панєвропеїзму») не став чинником, що сприяв діалогу національних правових культур.

Деякі напрацювання *українських учених за кордоном* також можуть бути оцінені нами *критично*. Зокрема це:

– звуженість використання порівняльно-історичного методу рамками лише європейського правового простору;

– суперечливість окремих положень (від «українське» – невід'ємна частина європейського і позитивного сприйняття рецепції – до надмірного протиставлення «українського» іноземному і безапеляційного визнання негативних результатів запозичень). Звернемо увагу і на недостатню розробку теоретико-методологічних аспектів порівняльної історії права, що звужувало можливості її концептуалізації.

Разом з тим, ряд ідей учених є достатньо *актуальними для сьогодення*. Зокрема *учені слов'янської школи права* висловили такі погляди:

– осмислення «історично-правової картини» світу як багатоманітної, на якій рівне місце з іншими народами займає право слов'янських народів;

– рівність і самобутність, а не домінація, у межах групи споріднених народів (слов'янських принаймні) правових культур цих народів, що може сприяти активізації між ними полілогу;

– обґрунтування варіативності напрямів правового розвитку східних слов'ян у межах концепції західно-руського права;

– використання порівняльно-історичного методу при вивченні історії права споріднених народів.

Також можуть бути *актуалізовані* деякі положення, запропоновані *соціологами-позитивістами*. Це зокрема:

– теоретичне обґрунтування порівняльно-історичного методу як евристичного способу пізнання історичної, правової та історично-правової реальностей;

– визначення в основних рисах методологічної «схеми» порівняльно-історичних правових досліджень, у рамках якої порівняльно-історичний метод слугував важливим засобом опанування предметного знання;

врахування всього комплексу причин і факторів соціального і позасоціального (фізичні, географічні, кліматичні умови тощо) характеру правового розвитку суспільств;

єдність, а не протиставлення правового розвитку народів і держав європейського географічного (регіонального) простору у часі, що особливо важливо в сучасних умовах зближення державно-правових систем країн Європи;

необхідність «співпорівнюваності» об'єктів історично-правової реальності (стадіальність), що дозволяє ученим при суб'єктивній оцінці отриманих результатів дотримуватись принципів об'єктивності та соціальної відповідальності.

Актуальним для сьогодення може бути і ряд поглядів *українських учених за кордоном*, зокрема:

– визначення предмета історії українського права як науки на основі застосування порівняння у двох варіантах (або виключно національного, або із залученням іноземного);

– виявлення як загальних, так і оригінальних рис у розвитку українського права у порівнянні із зарубіжним матеріалом;

– розробка історії українського звичаєвого права, що дозволяє використати накопичені предметні знання з метою порівняння «національного» з іноземним;

– визнання необхідності синхронічного порівняння об'єктів історично-правової дійсності за їх стадіальним розвитком.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що цілісність вітчизняної традиції як системи поглядів, ідей, уявлень вітчизняних учених щодо сутності, змісту, призначення порівняльної історії права може бути представлена таким чином:

На онтологічному рівні – осмислення *предмета* порівняльної історії права як з'ясування універсальних законів історично-правового розвитку народів і держав світу, закономірностей і особливостей правової еволюції слов'янських народів та самобутності розвитку українського права. Це, однак, не виключало поєднання у рамках варіантів «змішаного» пошуку «загального», «особливого» і «унікального».

При цьому необхідність досягнення дослідницьких завдань у межах предмета могла «визначати» і завдання для порівняльно-історичного й інших методів.

Предмет порівняльної історії права був тісно пов'язаний із такою «тріадою»: зарубіжне і національне право як об'єкт, історія як «магістраль» його прогресивного чи регресивного розвитку, простір (межі проживання народів слов'янського племені, українського народу, держави різних континентів) і час його існування (від найдавніших часів). Предмет пізнавався ученими через особливий ракурс дослідження – порівняльний.

На гносеологічному рівні – універсальність порівняльно-історичного методу як домінуючого способу при

досягненні завдань у рамках порівняльної історії права; він міг слугувати джерелом формування її предмета, використовуватись у конкретних дослідженнях. Як допоміжний він міг застосовуватись при дослідженнях у межах інших наукових напрямів (наукових дисциплін, наук). При цьому основним у рамках порівняльної історії права був порівняльно-історичний підхід.

Порівняльно-історичний метод міг бути використовуваний у різних «форматах»: у «широкому» (порівняння на загальносвітовому рівні), «вузькому» (порівняння українського і європейського) значеннях, і як порівняльно-слов`янський (порівняння на загальнослов'янському рівні). При цьому ученими проводились як діахронічні, так і синхронічні порівняльно-історичні дослідження.

Порівняльно-історичний метод міг бути використаний як основний (пошук спільного із зарубіжним), так і додатковий (з'ясування відмінного, виявлення у національному праві реципованих норм) спосіб при вивченні історії національного права.

Всі «формати» методу акумулювали в єдності пошук загального, особливого і одиничного. Застосування історично-порівняльного (діахронічно-генетичного) методу у рамках історії українського права ставало підготовчим етапом проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Осмислення порівняльної історії права як наукового явища:

– розширене – ототожнення із всесвітньою історією права (переважно соціологи-позитивісти, деякою мірою – й представники історичної школи права в Україні);

– звужене – означало виділення в окремий тип порівняльної історії слов`янського права (історії права ок-

ремих племінних груп), яке мало два різновиди (вивчення слов'янського права на основі широких аналогій із протиставленням всьому «неслов'янському» (представники історичної школи права в Україні) або його включення до загального правового розвитку народів і держав Європи і світу (соціологи-позитивісти);

– абсолютне – за якого порівняльна історія права ототожнювалась із порівняльним правознавством (окремі вітчизняні соціологи-позитивісти).

У тому чи іншому варіанті осмислення відбувалось на основі відповідних теоретико-методологічних розробок.

– як сфера конкретних порівняльно-історичних правових досліджень (вітчизняними ученими, які перебували за кордоном).

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про існування поняття ***«традиційності»***, яке відображає зміст вітчизняної традиції і є її «проекцією» за сучасних умов розвитку української правничої науки. При цьому елементи «традиційності» можуть виступати як: віджилі (є відсутніми), збережені у своїй первинній формі і такими, що можуть підлягати «переробці».

Елементи «традиційності» ми можемо вбачати:

– у визначенні предмета порівняльної історії права (закономірності історично-правового розвитку, світовий масштаб, значні просторово-часові рамки), а об'єктом виступають правові явища (норми, галузі права, системи права тощо);

– у визнанні того, що право є не лише продуктом «народної правосвідомості», але й соціокультурним явищем;

– у проведенні не описових, а порівняльно-історичних правових досліджень із обов'язковим залученням зарубіжного правового матеріалу. При цьому описові дослідження надають матеріал для проведення порівняльних дослідів;

– у розумінні порівняльно-історичного методу як таких видів: діахронічного і синхронічного;

– у розумінні порівняльно-історичного методу при його застосуванні у сфері історії національного права як основного, так і додаткового способу дослідження правових явищ. В останньому випадку він використовується задля побудови періодизації на основі зв'язків національного і зарубіжного права;

– осмисленні історично-порівняльного методу як додаткового у рамках порівняльно-історичного підходу і який послуговується як первинний етап накопичення необхідних предметних знань про стадіальність розвитку національного права, а залежно від конкретно-історичної ситуації – про функціональне призначення окремої норми, поняття чи терміну. Такі знання стають базовим матеріалом для проведення подальших розробок у сфері порівняльної історії права.

Проте деякі елементи «традиційності» є відсутніми, зокрема:

– абсолютне розуміння порівняльної історії права і її ототожнення із порівняльним правознавством;

– розширене осмислення порівняльної історії права і усвідомлення її як всесвітньої (загальної) історії права;

– звужена інтерпретація порівняльної історії права (виділення в окремий тип порівняльної історії слов'янського права);

– осмислення порівняльної історії права як сфери конкретних порівняльно-історичних правових досліджень.

Проведене дослідження уможливлює дійти висновку про наявність поняття ***«новаційність»***, яке розглядається нами як один із способів осмислення порівняльної історії права в контексті постнекласичної науки і компаративізації юридичної науки, «новаційні» розробки у сфері порівняльної історії права можуть послуговуватись засобом модифікації («переробки») вітчизняної традиції. «Новаційність» осмислення порівняльної історії права може полягати у наступному:

Модернізації деяких елементів «традиційності»:

– взаємне доповнення онтологічної і гносеологічної частин на основі зняття проблеми «первинності» предмета чи методу порівняльної історії права;

– загальне, особливе і одиничне визнаються рівноцінними категоріями, унікальність і особливість історично-правового розвитку будь-якого народу, держави, групи народів тощо визначається не лише протиставленням, але й співставленням;

– визнається рівноцінним, а не «службовим» (пошук тільки відмінного) чи «основним» (виявлення лише спільного) при проведенні досліджень у сфері порівняльної історії права як зарубіжний, так і національний правовий матеріал, чим досягається одночасне виявлення як спільного, так і відмінного в історично-правовому розвитку народів, держав, цивілізацій;

– діахронічний вид порівняльно-історичного методу може бути як діахронічно-якісний, так і діахронічно-кількісний і поєднуватись у конкретних дослідженнях із синхронічним.

Допустимості того факту, що порівняльна історія права має не предмет, а предметне «поле», межі якого є динамічними і можуть змінюватись залежно від таких умов:

– окреслення їх ученими відповідно до поставлених ними завдань під час проведення конкретних порівняльно-історичних правових досліджень, а порівняльно-історичний метод здійснює їх «реалізацію»;

– дослідження не тільки «правових» об'єктів, але й інших («не правові соціорегулятори» (моральні, релігійні, етичні тощо), які мають прямий взаємозв'язок із усім «правовим».

Визначення меж предметного «поля» може залежати від ряду умов методологічного характеру:

– різні «формати» порівняльно-історичного методу можуть застосовуватись у їх взаємному поєднанні;

– модернізація деяких «форматів» використання порівняльно-історичного методу («порівняльно-слов`янський» метод може бути адаптований до вивчення історично-правового розвитку народів і держав інших регіонів і континентів; вузький «формат» може бути використаний при порівняльно-історичному дослідженні правового розвитку народів за умови відсутності чи наявності у них національної державності);

– можливість трансформації порівняльно-історичного підходу і методу як домінуючих у сфері порівняльної історії права на компаративно-історичний підхід і метод.

Авторська інтерпретація сутності і можливостей ***компаративно-історичного підходу і методу*** базується на таких положеннях:

– компаративно-історичний підхід включає як домінуючий метод – компаративно-історичний, а на засадах міждисциплінарності він може інтегрувати методологічні можливості тих способів, які використовуються в інших сферах наукового пізнання, у першу чергу – історичної реальності, а також мовознавстві, лінгвістиці, філології тощо;

– компаративно-історичний метод поєднує існуючі способи, засоби і прийоми компаративного пізнання всіх форм відображення історично-правової дійсності;

– використання компаративно-історичного підходу і методу у сфері порівняльної історії права дає змогу пізнавати загальне, особливе і одиничне (унікальне) в історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової реальності в їх взаємозв'язку з різними «не правовими» явищами.

– пізнання здійснюється за таких умов: - інтеграція предметних знань у вигляді «спільного і відмінного», «аналогічного і різного», «тотожного і протилежного», «не сприйнятого і прийнятого», «конфронтаційного і злагодженого», «суперечливого і адаптованого» тощо; - плюральність їх осмислення;

– компаративно-історичний підхід може залучати можливості й не «компаративних» методологічних підходів, застосованих у гуманітарних і суспільствознавчих науках і адаптованих до пізнання правової реальності. У сфері порівняльної історії права вони спрямовуються на вивчення історично-правової реальності, а компаративно-історичний підхід синтезує ці знання з метою компаративного дослідження історично-правового розвитку її проявів і форм відображення.

– У даній праці проілюстрована можливість компаративної наукової обробки знань, добутих за допомоги деяких з таких підходів (гуманістичного, антропологічного, цивілізаційного). У результаті, уможливлюється виявлення:

– спільного і відмінного в історичній динаміці прав і свобод людини і громадянина, правовому статусі різних верств населення у будь-яких просторово-географічних масштабах при багатоманітності їх форм відображення;

– тотожного і протилежного в історичному поступі «людини у праві» у різних суспільствах;

– спільного і відмінного, єдиного і різного, конфронтаційно-небезпечного, резонансного, вибухового, того, що викликало в історії несприйняття і відторгнення «правових цінностей» інших цивілізацій. Це дозволяє не тільки виявити унікальність становлення і розвитку «правових цінностей» у загальносвітовому масштабі, але й сприяє вирішенню проблеми конфліктності «правових цінностей» сучасних цивілізацій, конфронтації між державами, коріння яких сягає у минуле, побудові цілісності світу на ґрунті визнання плюральності різних моделей його бачення, їх полілогу.

Порівняльне дослідження характеристик вітчизняної традиції концептуалізації порівняльної історії права, яка складалась як результат її динаміки, представленої у трьох варіантах, і їх поєднання та взаємного доповнення, виявлення існуючих (збережених) елементів «традиційності», які є актуальними за сучасних умов розвитку української юридичної науки, з'ясування «новаційного» осмислення інтерпретації порівняльної історії права (що включає і «модернізацію» елементів «традиційності»), дають підстави зробити такий висновок:

Предметне «поле» порівняльної історії права визначається автором даної праці як уся множина «загального, особливого, унікального (неповторного)» у співпорівнюваному (за стадіями, етапами) історично-правовому розвитку багатоманітних проявів і форм відображення історично-правової реальності від найдавніших часів при спільних і різних просторових і хронологічних рамок їх існування.

При цьому пізнання цієї множини завдяки застосуванню як базових ***компаративно-історичного підходу і методу***, залученню можливостей порівняльно-історичного методу в його «новаційному» розумінні дозволяє стверджувати про існування ***«історично-правової палітри світу»***, яка може розглядатись як один із проявів буття «правової картини світу», і доповнювати її зміст «історизмом».

Поняття ***«історично-правовий розвиток»*** відображає в авторському розумінні всю сукупність прогресивних і регресивних якісних й кількісних змін у правових явищах на різних рівнях їх буття і у взаємозв'язку з історичним розвитком «не правових» соціальних регуляторів поведінки людей.

Порівняльна історія права осмислюється як ***сфера міждисциплінарних наукових досліджень.*** Порівняльна історія права є невід'ємним елементом порівняльного правознавства, зв'язок з яким містить: порівняльно-історичний аспект дослідження його предмету, порівняльний ракурс пізнання історично-правової реальності і наукове вивчення права як об`єкта досліджень.

Порівняльна історія права також має співвідношення з блоком історично-правових дисциплін (відсутність «накладення» предметного «поля» порівняльної істо-

рії права й предметів низки історично-правових наук; наявність єдиних і різних ракурсів пізнання історично-правової реальності; взаємне використання предметних знань; застосування порівняльно-історичного й історично-порівняльного методів, які є елементами базового для порівняльної історії права методу – компаративно-історичного; поєднання вивчення у сфері порівняльної історії права національного і зарубіжного правового матеріалу, які досліджуються окремо історично-правовими науками; проведення істориками-компаративістами більш широких за критерієм «просторово-часовий континуум» дослідів, ніж в історично-правових наукових дисциплінах).

Порівняльна історія права є також сферою ***компаративно-історичних досліджень***, що забезпечується наступним: - компаративно-історичний підхід і метод є базовими; - поєднуються існуючі способи і прийоми компаративного пізнання всіх форм відображення історично-правової реальності; - інтегруються предметні знання, отримані як результат використання компаративно-історичного підходу і тих методологічних підходів, які застосовуються у різних гуманітарних і суспільствознавчих науках; - плюральністю осмислення цих знань.

У кількох конкретних дослідженнях у сфері порівняльної історії права було висловлено авторське бачення її можливостей за сучасних умов, а також значення компаративно-історичного методу при їх проведенні. У результаті, ми дійшли таких висновків.

Українське право в своєму історичному розвитку при існуючих зв'язках з іноземним правом і його впливах займало певну нішу на різних регіонально-просторових

рівнях, які можуть визначатись такими поняттями: «розташування у Східній Європі», «християнська культура», «східноєвропейська субцивілізація», «між Сходом і Заходом», «ареал поширення західноєвропейської або візантійської традицій права», «арена протистояння західноєвропейської і візантійської традицій права», «симбіоз західної і східної правових культур» тощо.

Особливу увагу ми звернули на впливи «західноєвропейської» і «візантійської» традицій права. Перша, яка формувалась протягом періоду античності і Середньовіччя, стала джерелом формування «західної» традиції права і частково знайшла відображення в романо-германській та англо-американській правових сім`ях. «Візантійська» ж традиція історично склалась як відгалуження «східної» традиції і базувалась на синтезі елементів культури і права країн античного, елліністичного, близькосхідного світу, цінностей православної релігії.

Спільною рисою впливу на право України протягом X – XVIII ст. «західноєвропейської» і «візантійської» традицій була її дискретність, а відмінністю: впливи за хронологічними циклами, географією поширення на українські землі, обсягом, змістом і формою рецепції, сферою регулювання суспільних відносин.

Відзначаємо, що збереження національних правових традицій у праві України було обумовлене потужною дією українського звичаєвого права, норми якого діяли протягом усього досліджуваного нами періоду, а особливої значущості набували у періоди до впливу та між циклами впливу «західноєвропейської» і «візантійської» традицій.

Руське право мало як «місцевий», так і «регіональний» виміри на території Східної Європи, які залежали

від часових рамок. Місцевий вимір відображав формування початків руського права, може бути нами локалізований у просторі як частина території Середнього Придніпров`я, у часі – VIII – початок IX ст. Регіональний вимір розглядається як трансформація місцевого і означав значне збільшення території Київської Русі, на яку поширювалось руське право; у часі цей процес зайняв період X – першої половини XI ст. У наступні історичні періоди (друга половина XI ст. – перша чверть XII ст., доба розробленості, існування Великого князівства Литовського, Псковської і Новгородської республік) руське право зберігає свій регіональний вимір і охоплює значні території Східноєвропейського регіону.

Дослідження міждержавних договори Русі із сусідніми країнами у Чорноморському і Балтійському регіонах засвідчило можливість діалогу між державами, налагодження між ними стосунків у різних сферах. Ми виділили «спільне» і «різне» у міждержавних договорах, що слугує підставою для твердження про наявність як системи міждержавного регіонального («зовнішнього») права, так і систем «внутрішнього» (автохтонного) права. Останні, будучи відображенням «різного» у договорах, складали специфіку розвитку права Русі і сусідніх держав.

«Спільне» включало кілька елементів «зовнішнього» права: «різне» за умови їх визнання іншою стороною; норми права, які були включені до договорів на основі компромісної угоди (домовленостей, і такі правила поведінки влаштовували обидві сторони); нарешті – норми-принципи, які набували загального значення внаслідок єдності людської природи.

Умови розвитку постнекласичної науки уможливлюють залучення до сфери порівняльної історії права і тих підходів, які використовуються у природничих науках. Одним з таких є синергетичний підхід, який, проте має ряд *особливостей*. Вони зумовлені кількома факторами загального характеру: обмеженням «історичної площини» (досліджуються тільки ті явища, які приведені до певної системи і здатної до самоорганізації в умовах їх переходу від порядку до хаосу і навпаки, виявленням впливу флуктуацій-відхилень на той чи інший сценарій «розвитку подій».

Визнання нелінійного характеру еволюції історично-правових систем зумовлює сприйняття погляду на історію як на процес альтернативний та багатоваріантний. Це уможливлює пошук альтернативних у майбутньому потенційно-позитивних варіантів їх розвитку, в основі може стати моделювання ситуацій із включенням минулого, врахуванням впливу майбутнього на сьогодення.

Використання синергетичного підходу і методу у цілому може гармонізуватись із проведенням компаративно-історичних досліджень у сфері порівняльної історії права. Вони виступають одними із інструментів доведення можливості, ймовірності, поліваріантності, альтернативності, випадковості шляхів історично-правового розвитку систем. Тому значення синергетики при проведенні досліджень у сфері порівняльної історії права може полягати у з'ясуванні якісних характеристик систем історично-правової реальності; при цьому акцент має робитись на їх онтологічну «рухливість».

Зусилля ж компаративно-історичного підходу і методу можуть бути спрямовані як на дослідження «множинності» й «різноманіття», так і пізнання «плюральних»

за своєю суттю напрямів історично-правового розвитку цих систем у співставленні, протиставленні, паралельному зіставленні тощо. Одним з результатів таких наукових пошуків у сфері порівняльної історії права може бути виявлення альтернативного для «різного» і «унікального», позитивної проекції поліваріантного минулого «загального», «особливого і «одиничного» на майбутнє.

Застосування синергетичного підходу в порівняльній історії права має ряд *специфічних проблем*: виявлення сутності обміну між «історично-правовою системою» та «навколишнім середовищем» речовиною, інформацією, енергією; обмеження використання математичних методів; пошук критеріїв розмежування об'єктивних і суб'єктивних факторів, які вплинули на вибір саме даного «сценарію подій» у точці біфуркації; відмежування самоорганізації структурних елементів системи від їх управлінсько-владної організації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абиль Е. Пределы применения методов естественных наук в историческом исследовании. [Электронный ресурс]: Режим доступа: www.enu.kz. Страницы не распределены.
2. Алимгазинов К. Синергетика как методологический дискурс исторических исследований. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.iie.kz. Страницы не распределены.
3. Андреевский И. О договоре Новагорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году. СПб: В типографии Я. Трея, 1855. 106 с.
4. Андреев А. Ю., Бородкин Л. И., Левандовский М. И. История и хаос: новые подходы в синергетике. *Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход) : Сборник статей*. Москва: ИВИ РАН, 2000. С. 75 – 103.
5. Андрейцев В. І. Микола Іванішев: Монографія. Київ: Прайм, 1999. 224 с.
6. Антологія української юридичної думки: [в 6 т.]. [Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. [упоряд.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, І.К. Омельченко та ін.]. 592 с.
7. Анчабадзе Ю.Д. Этнографические сюжеты в трудах Ф.И. Леонтовича. *Советская этнография*. 1984. № 4. С. 81 – 91.
8. Аршинов В. И. Синергетическое знание: между сетью и принципами [В. И. Аршинов, В. Э. Войцехович] *Синергетическая парадигма. Многообразие по-*

исков и подходов. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 536 с.
9. Асланов Л. А. Вклад синергетики в исторические исследования на современном этапе. *Историческая информатика*. 2014. № 2-3. С. 109 – 112.
10. Бабицкий Б. Е. М.Ф. Владимирский-Буданов как историк русского государства. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1961. № 2. С. 86 – 97.
11. Бадалян Л. Г., Криворотов В. Ф. История. Кризисы. Перспективы: Новый взгляд на прошлое и будущее. Москва: Книжный Дом «Либроком», 2012. 288 с. (Синергетика: от пришлого к будущему, № 50. Будущая Россия).
12. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.
13. Бевзенко Л. Основные идеи теории социальной самоорганизации и кризисные социальные технологи. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. № 5. С. 458 – 472.
14. Бехруз Х. Н. Методологические основы сравнительного правоведения: Открытая лекция. Киев, Симферополь: Ин-т гос. и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, Изд-во «Логос», 2007. Вып. 6. 32 с.
15. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник для вузів. Одеса: Фенікс, 2011. 504 с.
16. Бехруз Х. Место цивилизационного подхода в становлении сравнительного правоведения. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових до-*

сліджень: Зб. наук. праць [За ред. І.В. Кресіна, І.М. Ситара]. Київ: Ліга-прес, 2015. С. 200 – 210.
17. Блащук С. Давньоруське право в науковій спадщині Ярослава Падоха (1920-ті – початок 1950-х років). *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 223 – 229.
18. Бобровник С. В. Правовий компроміс і правовий конфлікт у національному законодавстві: деякі аспекти прояву. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2014. Вип. 1. С. 18 – 21.
19. Бобровник С. В. Юридична антропологія: становлення та науковий статус. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 111 – 118.
20. Бобровник С. В. Методологічний інструментарій дослідження правових категорій. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 50 – 56.
21. Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід у дослідженнях соціальних наук. *Людина і політика*. 2003. № 5. С. 56 – 63.
22. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.). Львів : Видавничий центр Львівського національного університету, 2014. 904 с.
23. Бойко І. Й. Методологія і методи дослідження історії держави і права України. Методологія в праві: монографія. [І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.]. За загальною редакцією І. Безклубого. Київ: Грамота, 2017. С. 66 – 73.

24. Бойцова В. В. Исторические традиции российской школы сравнительного права. *Журнал российского права*. 2003. № 7. С. 131 – 141.
25. Бондарева Е. Славянство как предмет изучения: от Лаврентия Суровецкого до Федора Тарановского. *Kultura słowian. Rocznik komisji kultury słowian pau*. 2017. Tom XIII. С. 71 – 80.
26. Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи. М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ: Фірма «Віпол», 1995. 25 с.
27. Бондарук Т. Західноруське право та його дослідники. *Хроніка-2000*. 1998. Вип. 27-28. Держава, культура, право. С. 74 – 81.
28. Бондарук Т. І. Наукова концепція західно-руського права у працях учених Київського університету. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки.* 2000. Вип. 39. С. 17 – 23.
29. Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2000. 160 с.
30. Бондарук Т. І. Кримінально-правові погляди академіка Оникія Малиновського. *Правова держава*. 2008. Вип. 19. С. 33 – 38.
31. Бондарук Т. І., Музика І. В. Тоталлогія і синергетика в історико-правових дослідженнях. *Правова держава*. 2012. Вип. 23. С. 19 – 30.
32. Борисенок С. Г. Карний зміст «потока» Руської Правди. *Праці Комісії по виучуванню історії західньо-руського та вкраїнського права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 6 – 31.

33. Борисенок С. Г. Критика: Р. Лащенко «Лекції по історії українського права». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1926. Вип. 2. С. 274 – 276.
34. Борисенок С. Г. Критика: М. Косвен «Преступление и наказание в догосударственном обществе». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1926. Вип. 2. С. 277 – 279.
35. Борисенок С. Г. Критика: Р. Лащенко «Литовський Статут, яко памятник українського права». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1926. Вип. 2. С. 288 – 289.
36. Борисенок С. Г. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1928. Вип. 3. С. 61 – 98.
37. Борисенок С. Г. Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права. Критика: Jan Adamus «Z zagadnien prawa Litewskiego». *Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права*. Київ, 1929. Вип. 6. С. 473 – 486.
38. Бородкин Л. И. «Порядок из хаоса»: концепции синергетики в методологии исторических исследований. [Электронный ресурс]: Режим доступа : http://www.hist.msu.ru/Labs/HisLab/BOOKS/chaos.htm. Страницы не распределены.
39. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. переробл. й доп. : Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
40. Бразевич С. С. Перспективы синергетического подхода в социальном прогнозировании. *Социология и право*. 2010. № 2. С. 10 – 15.

41. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 1999. № 6. С. 117 – 127.
42. Буданов В. Методология и принципы синергетики. *Філософія освіти*. 2006. № 1(3). С. 143 – 172.
43. Бурдін М. Ю. Судові установи Південно-Західного краю: особливості політики царату в XIX ст. *Право і Безпек*а. 2011. № 2. С. 46 – 51.
44. Бурдін М. Ю. Українська юридична термінологія земельної власності: цивілізаційний вимір. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2016. Вип. 5. С. 45 – 50.
45. Бурдін М. Ю. Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс: монографія. Харків : ТОВ «У справі», 2016. 406 с.
46. Василенко М. П. Передмова. *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права*. 1925. Вип. І. С. III – IX.
47. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Київ, 1929. 336 с.
48. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). СПб: Изд-во «Лань», 1999. 480 с. (Серия «Мир культуры, истории и философии»).
49. Введеньський А.А. Рецензія. *Революційне право*. 1941. № 4. С. 25 – 27.
50. Вележев С. И. Юридическая синергетика как методологическая основа познания правовых явлений. *Вопросы экономики и права*. 2012. № 2. С. 261 – 266.
51. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право. Советское государство и право. 1986. № 10. С. 39 – 45.

52. Ветютнев Ю. Ю. Синергетика в праве. Государство и право. 2002. № 4. С. 64 – 69.
53. Видатні компаративісти: Творчий шлях, ідеї, праці : [Кресін О. В., Денисов В. Н., Дамірлі М. А. та ін.] : За ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Вид-вл «Логос», 2007. Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства», вип. 4. 144 с.
54. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб: Печатня В. Головина, 1868. 307 с.
55. Владимирский-Буданов М. Ф. Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. *Сборник государственных знаний*. 1877. Т. IУ. С. 3 – 38.
56. Владимирский-Буданов М. Ф. Историко-критические этюды. Киев, 1878. Серия 1. Отд. 1. 18 с.
57. Владимирский-Буданов М. Ф. К истории права русских инородцев. Древний Монголо-Калмыцкий или ойратский устав взысканий (Цааджин-Бичик). *Университетские известия*. 1879. № 9. С. 197 – 220.
58. Владимирский-Буданов М. Ф. Неизданные законы юго-западных славян . Журнал Министерства народного просвещения. 1881. № 3. С. 93 – 125.
59. Владимирский-Буданов М. Ф. Отчет о годичной командировке 1880-81 года. *Университеские известия*. 1881. № 12. С. 25 – 55.
60. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. Киев: Типография В.И. Завадского, 1889. В. 1: Поместья Литовского государства. 1889. 52 с.

61. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. [7-е изд.]. Петроград, Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. 699 с.
62. Водотика С., Савенок Л. Сучасний погляд на історіографічний доробок історії Магдебурзького права в Україні. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1-2. С. 85 – 98.
63. Волов В. Т., Китаев Д. Ф. Синергетика как базовая методология гуманитариев XXI века. Самара, 2005. 275 с.
64. Воронкова В. Г. Місце і роль синергетики у пізнанні соціальних процесів та розвитку сучасного суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2012. № 48. С. 5 – 24.
65. Галіченко М., Поліщук І. Проблема застосування синергетичної методології в соціально-гуманітарних науках. *Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31-32. С. 26 – 34.
66. Гетьман О. В. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених XIX – початку XX сторіччя : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. 177 с.
67. Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории. *Общественные науки и современность*. 1994. № 2. С. 99 – 106.
68. Григорук Н. Микола Чубатий як історик України. Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2003. 160 с.
69. Гримич М. Теоретичний доробок «Комісії для виучування звичаєвого права України». *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 13. С. 13 – 17.
70. Гриценко І. С. М.Д. Іванішев – засновник історико-правової школи університету Святого Володимира. *Вісник Київського національного університету*

імені Тараса Шевченка. Серія: юридичні науки. 2000. Вип. 40. С. 13 – 17.

71. Груба І. Д., Лукашевич С. Ю. Історичні та теоретичні підвалини застосування синергетичної парадигми в соціально-гуманітарному знанні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр.* 2013. № 2 (16). С. 167 – 175.
72. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Тернопіль, 2010. 392 с.
73. Гусарєв С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ : Знання, 2005. 375 с.
74. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Методологія порівняльно-правових досліджень. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) : Монографія. За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ, 2007. С. 73 – 92.
75. Гусарєв С. Д. Сучасне розуміння гарантій у контексті реформування законодавства України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 13 – 27.
76. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: взгляды Ф.В. Тарановского. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 131 – 135.
77. Дамирли М. А. Западноевропейское сравнительное правоведение на рубеже 60-70-х гг. XIX ст.: опыт критического анализа Н.К. Ренненкампфа. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2006. Т. 5. С. 276 – 284.
78. Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции

(XIX – начало XX вв.): Науч.-учеб. изд. Одесса: Феникс, 2007. 96 с.
79. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение в научно-правовых традициях Украины (досоветский период). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2007. Спец. випуск. Ч. 2. С. 3 – 15.
80. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: Ч.1: Статус, предмет и система. Одесса: Фенікс, 2013. 174 с.
81. Данилов Ю. А. Роль и место синергетики в современной науке. *Онтология и эпистемология синергетики*. Москва: РАН, 1997. С. 5 – 11.
82. Джужа О. М., Калюжний Р. А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov. Сторінки не розподілені.
83. Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. праць*. 2011. Вип. 9. С. 3 – 16.
84. Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. праць*. 2011. Вип. 7. С. 3 – 15.
85. Дебердеева Т. Х. Синергетический подход в познании социально-исторических явлений. Москва : Ин-т филос. РАН, 2005. 178 с.

86. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. Ч. 1. 273 с.
87. Демченко Г. В. Судебный прецедент. *Журнал Министерства юстиции*. 1903. № 3. С. 79 – 142.
88. Демченко Г. В. Идея права с точки зрения категорий возможности, необходимости и долженствования. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1908. 15 с.
89. Демченко Г. В. Из истории судоустройства в Древней России. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1909. 63 с.
90. Дмитриева М. С. Синергетика в современной науке. *Синергетика в науке и наука языком синергетики : Сб. статей*. Одесса, Астропринт, 2005. С. 22 – 28.
91. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація. Дис… д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2007. 394 с.
92. Дудченко В. В. Релігійне право: регіональний та міжнародно-правовий аспекти. *Порівняльно-правові дослідження*. 2013. № 1-2. С. 20 – 29.
93. Дудченко В. В. Основні канони герменевтики. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко, та ін.]; за ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса : Фенікс, 2015. С. 57 – 74.
94. Дьяконов М. А. Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. Некролог. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 875 – 880.

95. Емельянова И. А. Всеобщая история права в русском дореволюционном правоведении (XIX век). Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1981. Ч 1. 159 с.
96. Желдыбина Т. А. Правовое учение Ф.В. Тарановского в контексте сравнительно-исторического правоведения. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 2 (84). С. 67 – 72.
97. Загоскин Н. П. Метод и средства сравнительного изучения древнейшего обычного права славян вообще и русских в особенности. Казань: В типографии университета, 1877. 52 с.
98. Загоскин Н.П. История права русского народа. Т. 1: Введение. Наука истории русского права. Формация народа и государства. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1899. 512 с.
99. Законы истории: Математическое моделирование и прогнозирование мирового и регионального развития. [Коротаев А.В., Халтурина Д.А., Малков А.С. и др.]; под ред. А.В. Коротаева. 3-е изд. Москва: Изд-во ЛКИ, 2010. 344 с.
100. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник. [О. М. Джужа, Т. А. Третьякова, В. С. Калиновський та ін.]. Київ, 2012. 372 с.
101. Захарченко П.П. Історія держави і права України: підручник. Київ : Атіка, 2005. 367 с.
102. Історія держави і права України : підручник. У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, І А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Том 1. Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. Д. Святоцький та ін. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.
103. Іванов В. Історія держави і права України : підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.

104. Історія держави і права України : підручник. За ред.: В. Д. Гончаренка. Харків : Право, 2013. 704 с.
105. Історія держави і права України : акад. курс : підручник. Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.
106. Історія держави і права України. Курс лекцій. В.М. Щербатюк, П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Вид-во «Фенікс», 2018. 496 с.
107. Історія держави та права України : підручник. За заг. редакцією О. М. Бандурки / О. М. Головко, В. А. Греченко, О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, С. Ю. Обрусна, В. Є. Кириченко та інші. Харків : Майдан, 2018. 640 с.
108. Історія українського права. За редакцією О.О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.
109. Історія українського права : посіб. І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
110. Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. Киев: В Университетской типографии, 1840. 112 с.
111. Иллерицкая Н. В. Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX века. Москва: РГГУ, 1998. 160 с.
112. Ипполитов Г. М. К вопросу о синергетическом подходе в исторических и историографических исследованиях. *Известия Самарского научного центра Российской Академии наук*. 2010. Т. 12. № 2. С. 207 – 216.

113. Исаев И. А. Русская юридическая наука за рубежом (20-е – начало 30-х годов). *Государство и право*. 1994. № 7. С. 166 – 173.
114. История и синергетика: Математическое моделирование социальной динамики. Отв. ред. С. Ю. Малков, В. А. Коротаев. Москва: Комкнига, 2005. 192 с. (Синергетика в гуманитарных науках).
115. История и математика: Макроисторическая динамика общества и государства. Москва: КомКнига, 2007. 184 с.
116. Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика и прогнозы будущего. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. [Електронный ресурс] : Режим доступа : http://spkurdyumov.ru/category/forecasting. Страницы не распределены
117. Кельман М. С. Переосмислення методології сучасного правознавства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 837. С. 258 – 264.
118. Кельман М. С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 204 – 211.
119. Кельман М. С. Використання методів моделювання при прогнозуванні державно-правових явищ. 2017. № 1(25). С. 136 – 145.
120. Кириченко В. Є. Синергетика в історико-правових дослідженнях. *Розвиток методології сучасної юриспруденції: Мат-ли Четвертої наук. конф.* Одеса: Фенікс, 2015. С. 96 – 99.

121. Кистяковский А. Профессор Н.Д. Иванишев и его сочинения. *Юридический вестник*. 1877. № 7/8. Отд. 2. С. 1 – 24.
122. Князева Е., Курдюмов С. Синергетика: начала нелинейного мышления. *Общественные науки и современность*. 1993. № 2. С. 38 – 51.
123. Князева Е. Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса. Москва: РАН, 1995. 228 с.
124. Князева Е. Н. Саморефлексивная синергетика. *Вопросы философии*. 2001. № 12. С. 99 – 113.
125. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. Москва: КомКнига, 2007. 272 с. (Синерегетика: от прошлого к будущему).
126. Ковалевский М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. Москва: Типография Ф.Б. Миллера, 1880. 72 с.
127. Ковальчук О. М. Історико-правовий напрям на юридичному факультеті Київського університету (середина XIX – початок XX ст.). *Проблеми правознавства*. 1991. Вип. 52. С. 29 – 33.
128. Колосова О. Ю. Социальная синергетика в управлении социальными системами. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2011. № 1. С. 118 – 120.
129. Копиленко О. Л. Досвід децентралізації у країнах Європи: зб. документів. Пер. з іноз. мов / Заг. ред. В. Б. Гройсмана. Київ, 2015. 768 с.
130. Копиленко О.Л. Свято об'єднання України / Вступне слово В.Б. Гройсмана, Голови Верховної Ради Украї-

ни; упоряд.: О.Л. Копиленко, Є.Р. Бершеда, І.М. Мищак; Інститут законодавства Верховної Ради України. Репринт. вид. Друге видання, доповнене. Київ: Парлам. вид-во, 2015. 112 с. (Серія: Із першоджерел. Вип. І).

131. Копиленко О. Л. Вступ до європейського парламентського права. Заг. ред. В.О. Зайчука. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 476 с. (керівник колективу упорядників).
132. Копиленко О. Л. The Issue of Power Decentralisation in the Context of Constitutional Reform in Ukraine / Olexander Kopylenko, Olexander Kostylyev // Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes / V. Stepanenko, Y. Pylynskyi eds. – Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2015. – P. 137–144. [Копиленко О. Питання децентралізації влади у контексті конституційної реформи в Україні / Олександр Копиленко, Олександр Костилєв. Україна після Євромайдану: виклики та надії. За ред. В. Степаненка, Я. Пилинського. Берн: Пітер Ланг, 2015. С. 137–144.].
133. Коротаев А. В. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции. Москва: Вост. лит., 2003. 278 с.
134. Коротаев А. В., Малков А. С., Халтурина Д. А. Законы истории: Математическое моделирование Мир-Системы. Демография, экономика, культура. Москва: КомКнига, 2007. 224 с.
135. Коротаев А. В., Комарова Н. Л., Халтурина Д. А. Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны. Москва: КомКнига, 2007. 258 с.

136. Корунчак Л. А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 58 – 62.
137. Корунчак Л. А. Формування правового звичаю: історично-синергетичний підхід. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 29 – 32.
138. Косарев А. И. Об использовании сравнительного метода в историко-правовом исследовании. *Советское государство и право*. 1965. № 3. С. 78 – 86.
139. Костиря О. В. Філософський позитивізм як підґрунтя методологічного плюралізму Ф. В. Тарановського: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/25603. Сторінки не розподілені.
140. Костиря О. В. Філософсько-правові аспекти наукової спадщини Ф.В. Тарановського : автореф. дис… канд. юрид. наук : 12.00.12 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2013. 21 с.
141. Костиря О. В. Ф.В. Тарановський як прихильник багатостороннього підходу до пізнання права. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 361 – 366.
142. Костиря О. В. Філософія правової історії у творчій спадщині Ф.В. Тарановського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 191 – 197.
143. Костицький М.В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник. Право.* 2015. № 12. С. 12 – 17.

144. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія. [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.
145. Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах історичної школи права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 4. С. 90 – 96.
146. Кресін О. В. Іванішев Микола Дмитрович. *Порівняльно-правові дослідження*. 2006. № 1. С. 191 – 195.
147. Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах школи соціологічного позитивізму. *Право України*. 2006. № 5. С. 162 – 166.
148. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX – XX століттях: проблеми становлення : Монографія. Київ: Логос, 2011. 294 с.
149. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: Дис… кандидата юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 233 с.
150. Крывцова И. С. Развитие методологии сравнительного правоведения под воздействием синергетической парадигмы. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: Зб. наук. статей* [За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна]. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 160 – 166.
151. Крывцова И. С. Эвристическая ценность идей синергетики в сравнительно-правовом познании. *Порівняльно-правові дослідження*. 2007. № 1-2. С. 71 – 74.
152. Крижанівський А. Ф. Право і правопорядок: грані співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 12 – 18.

153. Крижанівський А. Ф. Сучасний правопорядок: контури теорії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 251 – 258.
154. Крикун Ю. Діяльність «Комісії для виучування звичаєвого права України» в 1920-1930-х роках. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 17. С. 99 – 105.
155. Крикун Ю. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – на початку 1930-х років. Київ: Дуліби, 2016. 200 с.
156. Кудін С. В. Історія держави і права України : навч.-метод. Посібник. Київ : Вид-во АПСВ ФПУ, 2010. 208 с.
157. Кудін С. В. Основні напрями розвитку порівняльної історії права в Україні на початку XXI ст. *Scientific letters of Academic society of Michal Baludansky*. 2015. Т. 3. № 6. С. 69 – 72.
158. Кудін С. В. Порівняльна історія права як напрям дослідження у працях представників історичної школи права в Україні у другій половині XIX ст. *Visegrad Journal on human rights*. 2016. № 4/1. С. 128 – 133.
159. Кудін С. В. Порівняльна історія права як напрям дослідження у працях представників історичної школи права в Україні у другій половині XIX ст. *Visegrad Journal on human rights*. 2016. № 4/1. S. 128 – 133.
160. *Kudin S. V.* Treaties of Kievan Rus (X–XIII Centuries): Cognition of the "Common" and the "Different" in the Law of States. *Jus Gentium. Journal of International Legal History*. 2016. Vol. 1, No. 2. July. S. 573 – 579.
161. Кудін С. В. Синергетичний підхід в структурі методології історико-правових досліджень. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 40 – 45.
162. Кудін С. В. Напрями порівняльно-історичних правових досліджень у працях українських зарубіж-

них учених XX ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 30 – 34.
163. Кудин С. В. Разработка теоретико-методологических основ сравнительной истории права в трудах Ф.В. Тарановского. *Leges si Viata*. 2018. № 11. С. 68 – 71.
164. Kudin S. V. Human rights as the object of comparative-historical legal researches in the works of Ivanyshev M.D. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2018. № 4. С. 17 – 21.
165. Кудін С. В. Історична школа права. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз: монографія. [А.Є. Шевченко, С.В. Кудін та ін.]; за заг. ред. професора А.Є. Шевченка. Вінниця : ТОВ «Ніланд-ЛТД». 2018. С. 15 – 32.
166. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підручник. В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. Київ : Ін Юре, 2007. 624 с.
167. Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика и прогноз. Настоящее и будущее. *Новое в синергетике: Взгляд в третье тысячелетие*. Москва: Наука, 2002. С. 1 – 39. (Информатика: неограниченные возможности и возможные ограничения).
168. Ларионова И. Л. Всемирно-исторический процесс: варианты интерпретации. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/history-411. Страницы не распределены.
169. Лащенко Р. Литовський Статут, яко памятник українського права. *Науковий збірник Українського університету в Празі*. 1923. Т. І. С. 66 – 95.
170. Лащенко Р. Ідея приватної власності в Україні. *Науковий ювілейний збірник Українського університету*

в Празі присвячений панові Президентові Чехословенської республіки Проф. Др. Т.Г. Масарикові. 1925. Ч. I. С. 374 – 405.
171. Лащенко Р. «Вінець» дівочий (crinile, crinale), як інститут литовсько-українського права. Подєбради, 1929. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chtyvo.org.ua. С. 86 – 100.
172. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Вид-во «Україна», 1998. 254 с.
173. Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Б.м., 1865. 92 с.
174. Леонтович Ф.И. О значении верви по Русской Правде и Полицкому Статуту, сравнительно с задругою юго-западных славян. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1867. № 4. С. 1 – 19.
175. Леонтович Ф. И. Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1867. №8. С. 365 – 413.
176. Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматское законодательство. Одесса: В типогр. Л. Нетче, 1868. 60 с.
177. Леонтович Ф.И. История русского права. Одесса: В гор. Тип. Сод. Алексомати, 1869. Вып. I. 1869. 151 с.
178. Леонтович Ф.И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1874. № 7. С. 120 – 151.
179. Леонтович Ф.И. Заметки о разработке обычного права. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1879. № 7. С. 113 – 179.

180. Леонтович Ф. И. К истории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий. Одесса: Печатано в тип. Г. Ульриха, 1879. 283 с.
181. Леонтович Ф. И. Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. Одесса: Тип. П.А. Зеленого, 1882. Вып. I. 1882. 437 с.
182. Леонтович Ф.И. Старый земский обучай. *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*. 1889. Т. IV. С. 111 – 270.
183. Леонтович Ф.И. Краткий очерк истории русского права. *Записки Императорского Новороссийского ун-та*. 1889. Т. 50. С. 155 – 244.
184. Леонтович Ф. И. История русского права. Университетский курс. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. Вып. I: Введение. Одесса, 1892.
185. Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. 71 с.
186. Леонтович Ф. И. Национальный вопрос в Древней России. Варшава, 1895. 65 с.
187. Леонтович Ф. И. Арийские основы общественного быта древних славян. *Варшавские университетские известия*. 1897. № 6. С. 1 – 72.
188. Лобода Ю. П. Історико-правова концепція М. Чубатого та методологія дослідження правової традиції українського народу : [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://www.pravnuk.info. Сторінки не розподілені.

189. Лошкарев А. В. Синергетика в системе методов теории права. *Вопросы экономики и права*. 2015. № 2. С. 22 – 24.
190. Луцький І. Відмінність візантійської філософсько-правової традиції від західно-римської. *Право України*. 2011. № 1. С. 188 – 195.
191. Маїк І. С. Доктрина синергетики як важіль впливу у порівняльному правознавстві. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. праць*. Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 73 – 76.
192. Мальцева Н. Н. Возможности и границы применения синергетики в философии истории. *Научные ведомости. Серия: Философия. Социология. Право*. 2011. № 2. Вып. 15. С. 298 – 304.
193. Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 184 с.
194. Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типография и Литография Зильберберг, 1897. 16 с.
195. Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904. 14 с.
196. Максимейко Н. Русская Правда и обычное право Литовско-Русского государства до издания Статута. *Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902*. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. Т. 2. С. 45 – 53.
197. Максимейко Н. А. Опыт критического исследования Русской Правды. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1914. В. 1: Краткая редакция. 217 с.

198. Максимейко Н. А. Речь по поводу Русской Правды. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1915. 8 с.
199. Мала енциклопедія етнодержавства : НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Вид-во «Генеза»; Вид-во «Довіра», 1996. 942 с.
200. Малинецкий Г. Г., Потапов А. Б., Подлазов А. В., Нелинейная динамика: Подходы, результаты, надежды. Москва: КомКнига, 2006. 280 с. (Синергетика: от прошлого к будущему).
201. Малинецкий Г. Г. Теоретическая история и математика. *История и математика: Макроисторическая динамика общества и государства*. Москва: Ком Книга, 2007. С. 7 – 20.
202. Малинецкий Г. Г. Из прошлого в будущее. *Историческая динамика. На пути к теоретической истории*. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. С. 9 – 33. (Синергетика: от прошлого к будущему).
203. Малинецкий Г. Г. Синергетика – от прошлого к будущему. *Моделирование и анализ информационных систем*. 2012. Т. 19. № 3. С. 5 – 31.
204. Малиновский І. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 173 с.
205. Малиновский И. Учебное пособие по истории русского права. Томск: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1900. 63 с.
206. Малиновский І. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою думою Древней России. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1903. Ч. І: Боярская Дума Древней России. 1903. 201 с.

207. Малиновский І. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою думою Древней России. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1903 – 1904. Ч. II: Рада Великого княжества Литовского. Вып. I. 132 с.
208. Малиновский І. Речь перед диспутом. Томск: Паровая типо-литография П.И. Макушина, 1904. 11 с.
209. Малиновский І. Древнейшая русская аристократия. *Сборник статей по истории русского права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1904. С. 256 – 274.
210. Малиновский І. Кровавая месть и смертныя казни. Томск: Типо-литография Сибирского Т-ва Печатн. Дела, 1908. Вып. 1. 1908. 209 с.
211. Малиновский И. А. Памяти учителя. Ростов-на-Дону: Типография Т-ва С.С. Сивожелезов и К-о, 1917. 44 с.
212. Малиновский И. Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. 488 с.
213. Малиновський О. Рецензія на книгу Ф.В. Тарановського. Ввод в історію слов`янського права. Белград, 1923. *Праці для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права*. 1927. Вип. 3. С. 422 – 424.
214. Малиновський О. О. Кари майнові та кари особисті. *Юбілейний збірник на пошану академика Дмитра Йвановича Багалія*. Київ: З друкарні УАН, 1927. С. 197 – 208.
215. Малиновський О. Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному. *Україна*. 1927. Кн. 3. С. 10 – 14.

216. Малиновський О. Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук. *Праці комісії для виучування звичаєвого права України*. 1928. Вип. 3. С. 1 – 12.
217. Малиновський О. Початкова сторінка з історії карного права. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського*. 1928. Вип. II. С. 366 – 373.
218. Малиновський О. О. Революційне радянське звичаєве право. *Збірник соціально-економічного відділу ВУАН*. 1928. № 17. С. 114 – 212.
219. Малиновський О. Треба вивчати і знати історію українського права. *Червоне право*. 1928. № 15-16. С. 767 – 770.
220. Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов`ян і його пізніші зміни. У Київі: З друкарні ВУАН, 1929. 185 с.
221. Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типографія и Литографія Зильбербергъ, 1897. 16 с.
222. Малков С. Ю. Математическое моделирование исторических процессов. *Новое в синергетике: Взгляд в третье тысячелетие*. Москва: Наука, 2002. С. 291 – 323. (Информатика: неограниченные возможности и возможные ограничения).
223. Малков С. Ю. Логико-математическое моделирование динамики социально-экономических систем (методический аспект). *История и синергетика: Методология исследования*. Москва: КомКнига, 2005. С. 18. (Синергетика в гуманитарных науках).
224. Малков С.Ю. Применение синергетики для моделирования социальных процессов. Синергетическая

парадигма. Социальная синергетика. Москва: Прогресс-Традиция, 2009. С. 202 – 233.
225. Мелешко Е. И. Возможности внедрения методов синергетики в исторические исследования. *Культура, наука, образование в современном мире*. Гродно: ГГАУ, 2011. С. 405 – 410.
226. Мельник Н. В. Особливості дослідження теорії самоорганізації: синергетичний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 430 – 438.
227. Месяц В. Рецензия. *Советская юстиция*. 1941. № 6. С. 22 – 25.
228. Мірошниченко М. І. Місце історії українського права в системі юридичних наук в умовах глобалізації. *Концепція та методологія історії українського права : збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченій пам`яті Олександра Шевченка*. Київ : «ДС День Печати», 2017. С. 12.
229. Мірошниченко М. І. Об`єкт і предмет історії українського права у контексті антропологізації історико-правового знання (до питання назви наукової і навчальної дисципліни). Методологія в праві : монографія. [І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.]. За заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 44 – 53.
230. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права). Москва: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. 186 с.
231. Михальченко С. И. Ф.В. Тарановский и его концепция истории средневековой России. *Отечественная*

культура и историческая наука XVIII – XX веков: Сб. статей. Брянск, 1996. С. 79 – 104.
232. Михальченко С. И. Историк права Ф.В. Тарановский [Электронний ресурс]: Режим доступу: https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/8900/8679. Страницы не распределены.
233. Михальчич Р. История сербского права в трудах Федора Тарановского. *Русская эмиграция в Югославии: Сб. статей*. Москва, 1996. С. 223 – 236.
234. Моисеев Н. Н. Палитра цивилизаций: разнообразие и единство. *Человек*. 1992. № 3. С. 5 – 14.
235. Мудриєвська Л. М. Методологія історико-правового дослідження у працях Ф.В. Тарановського. 2009. С. 69 – 71.
236. Мудриєвська Л. М. Ф.В. Тарановський як дослідник історії слов`янського права. *Правова держава*. 2009. Вип. 20. С. 41 – 51.
237. Мудриєвська Л. М. Державно-правові погляди Ф.В. Тарановського: дис… канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – Київ, 2010. 213 с.
238. Мудриєвська Л. М. Значення порівняльного правознавства у становленні позитивістських поглядів Ф.В. Тарановського. *Право України*. 2013. № 3-4. С. 154 – 157.
239. Мудриєвська Л. М. Порівняльний метод у дослідженні історії слов`янського права Ф.В. Тарановським. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень. Зб. наук. праць*. Київ-Львів, 2015. С. 353 – 363.

240. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-те видання, виправлене і доповнене. Київ : Знання, 2007. 471 с.
241. Музичко О. Є. Внесок Ф.І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки. *Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова*. 2003. Вип. 14. С. 248 – 261.
242. Музичко О. Є. Концептуальні засади наукової діяльності Ф.І. Леонтовича в галузі дослідження історії Великого князівства Литовського. *Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. Вип. 11. С. 6 – 11.
243. Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833 – 1910): Життя та наукова діяльність. Одеса: Астропринт, 2005. 208 с.
244. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование). Москва: Мир, 2004. 367 с.
245. Назаркулова Л. Т. О необходимости синергетического подхода в исследовании государственно-правовых явлений. *Ученые записки Академии экономики и права*. 2010. № 2. С. 42 – 47.
246. Національна правова система: реформування та оновлення: наук.-аналіт. доп. [Н. М. Оніщенко та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2017. 175 с.
247. Нелін О.І. Історія держави і права України: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. 719 с.

248. Нехамкин В. А. Контрфактические исторические исследования в системе научного познания. *Общественные науки и современность*. 2007. № 5. С. 131 – 140.
249. Новое в синергетике: Взгляд в третье тысячелетие. Москва: Наука, 2002. 480 с. (Информатика: неограниченные возможности и возможные ограничения).
250. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). Одесса: Юрид. л-ра, 2002. 280 с.
251. Оборотов Ю. Н. Многоаспектность содержания права. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2012. Т. 11. С. 197 – 202.
252. Оборотов Ю. Н. Месторазвитие и цивилизационная принадлежность украинского права. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірн. наук. праць.* За ред. С.В. Ківалова, Ю.С. Шемшученка. Одеса: Фенікс, 2013. С. 72 – 75.
253. Оборотов Ю. Н. Изменение парадигмы методологии юриспруденции. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. 13. С. 32 – 40.
254. Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині. *Україна*. 1924. Ч. 4. С. 12 – 26.
255. Окиншевич Л. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII вв. *Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права*. 1926. Вип. 2. С. 84 – 175.

256. Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне. *Україна. Науковий двомісячник українознавства*. 1927. Кн. 1-2. С. 105 – 130.
257. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ч. 1: Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.ст. *Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права*. 1929. Вип. 6. С. 253 – 425.
258. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. 171 с.
259. Окіншевич Л. Борис Крупницький. До методологічних проблем української історії. Рецензія. *Україна (Париж)*. 1949. Ч. 2. – С. 137 – 138.
260. Окіншевич Л. Український кодекс 1743 року. *Україна*. 1951. Ч. 5. С. 330 – 333.
261. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. 223 с.
262. Окіншевич Л. Історія дослідження українського права. *Енциклопедія українознавства: Загальна частина*. Київ, 1995. Т. 2. С. 630 – 632.
263. Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 198 – 206.
264. Окіншевич Л. Історія цивілізації Східної Європи в праці Арнольда Тойнбі. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 207 – 221.
265. Окіншевич Л. Про «цивілізаційні основи» білоруського історичного процесу. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 222 – 231.
266. Омельченко О. А. Московское государство в историографическом наследии Ф.В. Тарановского. *Раз-*

витие права и политико-правовой мысли в Московском государстве. Сб. науч. трудов. Москва, 1985. С. 51 – 76.

267. Омельченко Н. О. Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем : Монографія. Запоріжжя: Вид-во ЗНУ, 2008. 200 с.
268. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні: Монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 132 с.
269. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: Монографія. Відп. ред. академік НАН України Ю.С. Шемшученко. Київ: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2008. 320 с.
270. Орлов Ю. Ю., Джужа О. М., Орлова О. Ю. Синергетика та пізнання правових явищ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 75 – 90.
271. Остапенко С. В. Максимейко М.О. як представник школи західноруського права. *Запорізькі правові читання: Тези доповідей щорічної Міжнародної науково-практичної конференції*. Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет». Запоріжжя, 2006. С. 55 – 58.
272. Павлов Ю. В. Синергетична модель пізнання соціоісторичної реальності. [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://www.info-library.com.ua/books-text-11432.html. Сторінки не розподілені.
273. Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т.5. С. 111 – 128.

274. Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. 49 с.
275. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 128 с.
276. Падох Я. Охорона чести й свободи людини в карному праві княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1956. Т.6. С. 187 – 197.
277. Падох Я. З минулого української адвокатури. *Правничий вісник*. 1962. Кн. ІІ. С. 131 – 148.
278. Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини. Проблема підсудності. *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891 – 1961)*. Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. С. 109 – 120.
279. Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини. Джерела процесового права. *Записки НТШ*. 1976. Т. CLXXXXII. С. 225 – 232.
280. Падох Я. Вибрані проблеми з історії судового процесу на Гетьманщині. Проблема приватно-правного характеру процесу. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Видання Української Вільної Академії Наук в США. Нью-Йорк, 1977. С. 365 – 376.
281. Падох Я. Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921-1981). *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. Мюнхен, 1983. Т. Х. С. 1029 – 1049.
282. Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Нью-Йорк – Мюнхен, 1985. 40 с.

283. Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права. *У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого. 1889 – 1975*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1987. С. 83 – 121.
284. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція. Правнича комісія*. 1990. Т. 209, ч. 5. С. 7 – 128.
285. Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права козацької України. *Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні*. Львів, 1995. С. 8 – 24.
286. Палатников Д. Е. Социальная синергетика как новая парадигма в социально-философском познании. *Фундаментальные исследования*. 2009. № 1. С. 89 – 90.
287. Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов). [Подг. Г.Е. Кочин]. Ленинград: Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. 219 с.
288. Памятники русского права. [сост. А.А. Зимин]. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X – XII в. 1952. 288 с.
289. Памятники русского права. [под. ред. С.В. Юшкова]. Москва: Государственное изд-во юрид. литературы, 1953. Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси (XII – XV вв.). 1953. 442 с.
290. Петришин О. В. Праворозуміння у вітчизняній теорії права: загально соціальний контекст. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 37 – 49.
291. Петришин О. В. Соціально-юридична природа права. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 15 – 29.

292. Петришин О. В. Соціалізація права та соціологізація юриспруденції. Методологія в праві : монографія. [І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.]; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 156 – 174.
293. Покровский С. Рецензия. *Советское государство и право*. 1940. № 12. С. 110 – 121.
294. Покровский В. С. Очерк общественной и научной деятельности проф. С.В. Юшкова. *Юшков С.В. История государства и права СССР*. Москва, 1961. Ч. 1. С. 642 – 656.
295. Пономарева Ю. Е. Возможности и ограничения социальной синергетики при исследовании прогресса реформирования. *Теория и практика общественного развития*. 2007. № 1. С. 31 – 33.
296. Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX – XX століть: за ред. О.В. Кресіна; упоряд. О.В. Кресін, К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. Київ: Ін-т держави і права іменіВ.М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2008. Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». Вип. 5. 414 с.
297. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології : Монографія : [Кресін О.В., Луць Л.А., Мережко О.О. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 256 с.
298. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження): Монографія. За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: «Видавництво «Фенікс», 2007. 430 с.
299. Порівняльне правознавство: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. С. П. Погребняк, Д. В. Лук`я-

нов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. Харків: Право, 2011. 272 с.
300. Порівняльне правознавство: Упоряд. Бисага Ю. М. Ужгород: Видавничий Дім «Гельветика», 2013. 230 с.
301. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ: «Либідь», 1992. 232 с.
302. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Київ, 1925. Вип. І. 180 с.
303. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Київ, 1926. Вип. ІІ. 303 с.
304. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Київ, 1929. Вип. УІ. 527 с.
305. Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ, 1925. – Вип. 1.
306. Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ, 1928. Вип. 2.
307. Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ, 1928. Вип. 3.
308. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. №1. С. 11 – 21.
309. Рабінович П. М. Основоположні права людини (до загальнотеоретичної інтерпретації). *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 327 – 341.
310. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія. Рабінович П. М., Луців О. М., Добрянський С. П., Панкевич О. З., Рабінович С. П.; Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Націо-

нальної академії правових наук України ; [Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.]. Львів : Сполом, 2016. 200 с. (Серія І. Дослідження та реферати. – Вип. 30.).
311. Ренненкампф Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения. *Заря*. 1869. № 3. С. 177 – 190.
312. Ренненкампф Н. К. Рецензия на книгу: Ярош К.Н. Иеремия Бентам, его отношение к учению о естественном праве. Х., 1886. *Университетские известия*. 1887. Кн. 3. С. 1 – 8.
313. Ренненкампф Н. К. Очерки юридической энциклопедии. Киев: Издание Н.Я. Оглоблина, 1880. Изд-е II. 286 с.
314. Ренненкампф Н. К. Юридическая энциклопедия. Киев: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1907. Изд-е III. 295 с.
315. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева. Санкт-Петербург: Хромолитография и Типография В. Грацианского, 1876. 320 с.
316. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.). Запоріжжя : КПУ, 2015. 368 с.
317. Россіхін В. В. Щодо характеристики пенітенціарної системи середини ХХ ст. *Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. праць.* За ред.: Ю. С. Шемшученка, Я. В. Лазур; упоряд.: О. В. Кресін, М. В. Савчин. Ужгород ; Київ : Говерла, 2015. С. 165 – 168.
318. Россихин В. В. Вопросы управления и функционирования советских пенитенциарных учреждений

во второй половине 1950-х – 1960-е гг. *Экономика и право Казахстана*. 2015. № 2 (482). С. 33 – 38.
319. Рулан Н. Юридическая антропология: учебник для вузов: [перевод с франц.] ; отв. ред. Нерсесянц В.С. Москва: Изд-во «НОРМА», 2000. 310 с.
320. Сапронов М. В. Концепции самоорганизации в обществознании: мода или необходимость (Размышления о будущем исторической науки). *Общественные науки и современность*. 2001. № 1. С. 148 – 161.
321. Сапронов М. В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 4. С. 158 – 172.
322. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. Москва: Юридическая литература, 1988. 175 с.
323. Смазнова И. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 67. С. 148 – 152.
324. Скакун О. Ф. М.О. Максимейко – історик. *УІЖ*. 1970. № 7. С. 119 – 122.
325. Скакун О. Ф. М.О. Максимейко як історик права. *Проблеми правознавства*. 1972. Вип. 21. С. 120 – 128.
326. Скакун О. Ф. М.Ф. Владимирський-Буданов як історик права України. *Проблеми правознавства*. 1974. Вип. 27. С. 134 – 142.
327. Скакун О. Ф. К вопросу об исторической преемственности в буржуазной теории права. *Право и борьба идей в современном мире: мат-лы науч. конф*. – Москва: АН СССР. Ин-т гос-ва и права, 1979. С. 74 – 83.
328. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). Харьков: Изд-во при Харь-

ковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987. 158 с.
329. Ситар І. М., Чорнобай О. Л. Методологічні основи порівняльного правознавства : навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 72 с.
330. Собестианский И. М. Взгляды разных славянских ученых на институт круговой поруки у древних славян. *Юридический вестник*. 1885. Т. XX. Кн. 1 (сентябрь). С. 61 – 75.
331. Собестианский И. М. О первобытной круговой поруке. *Юридический вестник*. 1886. Т. XXI. Кн. 2 (февраль). С. 305 – 337.
332. Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. 172 с.
333. Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях и юридического быта древних славян. Историко-критическое исследование. Харьков: Типография А.Н. Гусева, 1892. 336 с.
334. Соловьев А. В. Ф.В. Тарановский как историк славянского права. *Записки Русского Научного Института в Белграде*. 1935. Вып. 13.
335. Соловјев А. Теодор Тарановски. *Југословенски историјски часопис*. 1936. Бр. 2.
336. Сочинения Н.Д. Иванишева [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. Киев: В университетской типографии, 1876. 451 с.
337. Стоянов А. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII столетия. Харьков: Типография Чеховского и Зарина, 1862. 275 с.

338. Стоянов А. Н. Научное значение всобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 604 – 640.
339. Стоянов А. Н. Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним правом. Харьков: В университетской типографии, 1883. 21 с.
340. Стоянов А. Н. Обычное право в истории важнейших государств Западной Европы и особенно Франции. Харьков: В университетской типографии, 1883. 24 с.
341. Стоянов А. Н. К вопросу о возникновении институтов имущественного и обязательственного права. *Юридический вестник*. 1887. Т. 26. С. 259 – 284.
342. Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. С. 1 – 32.
343. Стоянов А. Н. Зачатки юридических и политических учреждений у первобытных народов. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1895. Кн. 1. С. 67 – 99.
344. Стоянов А. Н. Уголовное право Рима от древнейших времен до Юстиниана включительно. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1895. Кн. 3. С. 99 – 130.
345. Стоянов А. Н. Примитивное право и законодательство культурных народов древности. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1897. Кн. 2. С. 33 – 54.
346. Стоянов А. Н. Из лекций по истории восточных законодательств. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1899. Кн. 1. С. 53 – 87.

347. Стьопін А. О. Синергетичні виміри розвитку України: історія і сучасність. Одеса: Астропринт, 2006. 156 с.
348. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1897. 207 с.
349. Тарановский Ф. В. Интерес и нравственный долг в праве. *Варшавские университетские известия*. 1899. Т. VIII. С. 1 – 20.
350. Тарановский Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1902. 27 с.
351. Тарановский Ф. В. Феодализм в России. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1902. 223 с.
352. Тарановский Ф. В. Государственная практика и канцелярская наука в XVIII в. в Германии. *Варшавские университетские известия*. 1902. Октябрь. С. 1 – 37.
353. Тарановский Ф. В. Политическая доктрина в Наказе императрицы Екатерины II. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1903. 43 с.
354. Тарановский Ф. В. Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии. Историко-методологическое исследование. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1904. 331 с.
355. Тарановский Ф. В. Историческое происхождение юридической школы немецких государствоведов. *Вестник права*. 1905. Декабрь. С. 1 – 10.

356. Тарановский Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 3. С. 151 – 170.
357. Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу С.А. Котляревского. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. СПб, 1907. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. Год 13. № 2. С. 277 – 283.
358. Тарановский Ф. В. К истории науки положительного государственного права во Франции при старом порядке. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1908. № 11. С. 149 – 170.
359. Тарановский Ф. В. Ф.И. Леонтович. *Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем*. 1911. Вып. 1. С. 139 – 153.
360. Тарановский Ф. В. Отзыв о сочинении В.И. Сергеевича «Древности русского права». Т. 1. 1909; Т. 2. 1908. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1911. 114 с.
361. Тарановский Ф. В. Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1911. 633 с.
362. Тарановский Ф. В. Судьба Наказа императрицы Екатерины II во Франции. *Журнал Министерства юстиции*. 1912. № 1. С. 100 – 127.
363. Тарановский Ф. В. Соборное избрание и власть великого государя в XVII столетии. *Журнал Министерства юстиции*. 1913. № 5-6. С. 1 – 34.
364. Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу Г.М. Бараца. Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. Восстановление текста, перевод, комментарий и сравнение с другими правовыми па-

мятниками, в частности – с Русской Правдой. К., 1910. *Византийский временник*. 1913. Т. XX. Вып. 2-3. С. 122 – 127.
365. Тарановский Ф. В. И.Е. Энгельман как историк права. *Вестник Гражданского права*. 1913. № 1 (Январь). С. 15 – 23.
366. Тарановский Ф. В. Заметки о Монтескье. *Юридические записки*. 1913. Вып. I/II. С. 1 – 37.
367. Тарановский Ф. В. Новые данные по истории Уложения царя Алексея Михайловича. Петроград: Сенатская типография, 1914. 25 с.
368. Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу В.Г. Виноградова. Очерки по теории права. М., 1915. *Журнал Министерства юстиции*. 1915. Год 22. № 1. С. 294 – 300.
369. Тарановский Ф. В. Учение об естественном праве. *Журнал Министерства юстиции*. 1916. № 3. С. 1 – 26.
370. Тарановский Ф. В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. *Юридический вестник*. 1916. Кн. XIV. С. 84 – 96.
371. Тарановский Ф. В. М.М. Ковалевский как историк права. *Вестник гражданского права*. 1916. № 5. С. 5 – 17.
372. Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу Г.В. Плеханова. История русской общественной мысли. М., 1914-1915. Былое. 1917. № 3. С. 266 – 268.
373. Тарановский Ф. В. Рецензия на книгу Б.А. Кистякивского. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916. *Журнал Министерства юстиции*. 1917. Год 23. № 2-3. С. 294 – 310.
374. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. 534 с.

375. Тарановский Ф. В. Программа общего курса истории русского права. Екатеринослав: Книгоиздательство «Наука», 1918. 28 с.
376. Тарановский Ф. В. Ввод в историю славянского права. Т.1; Т.2. Белград, 1922-1923.
377. Тарановский Ф. В. Государственная культура России. *Русская культура*. 1925. Б-д. : В кн. *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья* : Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 188 – 197.
378. Тарановский Ф. В. Славянство как предмет историко-юридического изучения. *Труды IV съезда русских академических организаций за границей*. 1929. Ч. I. : В кн. *Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья* : Авт.-сост. Е.А. Бондарева. Москва: Вече, 2012. С. 198 – 223.
379. Тарановский Ф. В. Предмет и задача т.н. внешней истории права. *Записки Русского научного института в Белграде*. 1930. Вып. 1. С. 69 – 118.
380. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права : [3-е изд.]. СПб: Изд-во «Лань», 2001. 560 с.
381. Тельмах М. В. Конфлікт правових цінностей західного та східного світу в сучасну епоху глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 184 – 187.
382. Терехов С. В. Введение в синергетику. Донецк: «Цифровая типография», 2009. 187 с.
383. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття (Навчальний посібник з історії держави і права України). Львів, 2003. 156 с.
384. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2011. 944 с.

385. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы. Київ, Знання, 2005. 334 с.
386. Тихомиров О. Д. Виникнення порівняльно-правових досліджень в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 32 – 36.
387. Тихомиров О. Д. Компаративізм як парадигма соціогуманітарних наук. *Право і суспільство*. 2005. № 3. С. 127 – 131.
388. Тихомиров О. Д., Компаративний підхід як основа методології юридичної компаративістики. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 32. С. 230 – 235.
389. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика як постнекласичний етап розвитку порівняльного правознавства. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: Зб. наук. статей.* За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 117 – 125.
390. Тихомиров О., Гусарєв С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Право України.* 2013. № 9. С. 117 – 137.
391. Тихомиров О. Проблеми осмислення плюралістичної природи порівняльного правознавства та його інтерпретацій. *Право України.* 2013. № 10. С. 275 – 289.
392. Тихомиров О. Д. Історичний та географічний плюралізм розвитку порівняльного правознавства. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень : Зб. наук. праць.* Київ, Львів : Ліга-Прес, 2015. С. 16 – 25.

393. Томсинов В. А. Федор Васильевич Тарановский (1875 – 1936). Биографический очерк. *История русского права* : [Под ред. и с пред. В.А. Томсинова]. Москва: Зерцало, 2004. С. V – XXVIII.
394. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
395. Тузов В. В. Синергетика как методология исследования процессов самоорганизации сложных систем. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/. Страницы не распределены.
396. Турчин П. В. Историческая динамика. На пути к теоретической истории. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. 368 с. (Синергетика: от прошлого к будущему).
397. Ханжи В. Б. Концепция исторического процесса: аттракторы человеческой истории. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://sociosphera.com/files/conference/2013/Sociosphere_1-13/17-22_v_b_hanzhi.pdf. Страницы не распределены.
398. Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції : Посібник. Харків: Одіссей, 2002. 253 с.
399. Харитонов Є. О. До питання про доцільність дослідження західної традиції приватного права українськими науковцями. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2004. Вип. 23. С. 35 – 40.
400. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Правова система України: між західною та східною традиціями пра-

ва. *Порівняльно-правові дослідження*. 2007. № 1-2. С. 161 – 169.
401. Хвостова К. В. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке. *Одиссей. Человек в истории*. 2000. С. 10 – 13.
402. Хвостова К. В. Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука. Новая и новейшая история. 2006. № 2. С. 22 – 33.
403. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник. Львів : «Новий світ-2000», 2008. 480 с.
404. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII вв. *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права*. Київ, 1928. Вип. 4-5. 714 с.
405. Черепнин Л. В. Рецензия. *Вопросы истории*. 1950. № 4. С. 132 – 137.
406. Черникова И. В., Черникова Д. В. Возможности социосинергетики в теоретических исследованиях социальности. *Синергетическая парадигма. Социальная синергетика*. Москва: Прогресс-Традиция, 2009. С. 63 – 78.
407. Чистяков О. И., Штамм С. И. Основоположник науки истории государства и права СССР. *Вестник Московского университета. Серия: Право*. 1988. № 2. С. 64 – 72.
408. Чубатий М. Д. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV ст. *Записки НТШ*. 1924. Т. 134 – 135. С. 19 – 65.
409. Чубатий М. Д. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV ст. *Записки НТШ*. 1926. Т. 144 – 145. С. 1 – 108.

410. Чубатий М. Як народжувалася наука історії українського права. *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891 – 1961)*. Мюнхен, 1974. С. 140 – 148.
411. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен-Київ: Ноосфера, 1994. 224 с.
412. Шакун Н. Синергетична інтерпретація історії як альтернатива історицизму. *Філософські обрії*. 2014. № 12. С. 1 – 6.
413. Шевченко А. Є., Озель В. І. Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права X – XIX ст. : монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан – ЛТД», 2015. 292 с.
414. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (Частина 1). *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України.* 2016. Вип. 1 (3). С. 205 – 212.
415. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (Частина 2). *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України.* 2016. Вип. 2 (4). С. 240 – 247.
416. Шевченко А. Є. Порівняльно-правовий аналіз захисту прав і свобод громадян за Конституціями УРСР 1937 та 1978 рр. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 4-5 (8-9). С. 19 – 23.
417. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Правова система ЗУНР: порівняльно-історичні засади її дослідження. *Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя*

проголошення): Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. Львів, 2018. С. 93 – 97.

418. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Історико-правовий аналіз джерел права Української Народної Республіки (1917–1918 рр.). *Альманах права (Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри)*. Київ, 2018. Вип. 9. С. 91 – 95.
419. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Права людини у контексті національної безпеки України: історично-правовий вимір. *Соціологія права*. 2019. Спец. випуск. С. 47 – 49.
420. Шейко В. М. Історія культури та цивілізації в синергетичній парадигмі. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2001. Вип. 8. С. 4 – 20.
421. Шконда В. В. Феномен синергетики: наука – общество – образование : Монография [В. В. Шконда, А. В. Кальянов, П. Г. Давидов]. Донецк: Норд-Пресс, 2009. 156 с.
422. Штамм С. И. Советские юристы – ученые и педагоги. С.В. Юшков (1888 – 1952 гг.). *Советское государство и право*. 1979. № 4. С. 114 – 121.
423. Шундиков К. В. Методологический статус синергетики в юридических исследованиях. Современное право. 2007. № 1. [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view/. Страницы не распределены.
424. Шундиков К. В. Юридические явления в свете концепций самоорганизации. *Общественные науки и современность*. 2007. № 3. С. 23 – 31.
425. Шундиков К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации. *Правоведение*. 2008. № 1. С. 145 – 156.

426. Шундиков К. В. Синергетический поход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения: Монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 256 с.
427. Шундиков К. В. Синергетика и правовое регулирование. *Ленинградский юридический журнал*. 2013. № 1. С. 117 – 123.
428. Шундиков К. В. Концепция самоорганизации правовой жизни как перспективное направление развития отечественной юриспруденции. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 1. С. 121 – 128.
429. Усенко І. Б., Чехович В. А. Біля джерел радянської історико-правової науки. *Вісник Академії правових наук УРСР*. 1988. № 5. С. 90 – 94.
430. Усенко І., Циганкова Е. У пошуках історичних коренів сучасності. *Вісник АН України*. 1993. № 9. С. 74 – 90.
431. Усенко І. Б., Циганкова Е. Г. Академік О.О. Малиновський. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Київ, 1992. Вип. 2 – 3. С. 188 – 200.
432. Усенко І. Б. Київський університет і розвиток юридичних досліджень в Українській Академії наук. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2000. Вип. 39. С. 14 – 17.
433. Ухач В. З. Наукові проблеми періодизації історії держави і права України. *Юридичний вісник*. 2011. № 2 (19). С. 28 – 31.

434. Юшков С. В. К вопросу о методологии истории права. *Записки научного общества марксистов*. 1928. № 1. С. 115 – 122.
435. Юшков С. В. «Русская Правда» как кодекс русского феодального права. *Проблемы социалистического права*. 1939. № 4-5. С. 72 – 89.
436. Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР. Москва: Издание Всесоюзной заочной правовой академии, 1940. 308 с.
437. Юшков С. В. До питання про походження Русі. *Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР*. 1941. Т. 1. С. 137 – 156.
438. Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. Історія України : Під ред. проф. М.Н. Петровського. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. 330 с.
439. Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. В. I-II: Общественно-политический строй и право Киевского государства. 62 с.
440. Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. В. III: Общественно-политический строй и право феодальных княжеств (XI – XV вв.) и русского государства в период превращения его в централизованное (до середины XVI в.). 55 с.
441. Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. В. IV: Общественно-политический строй и право Литовского государства, кавказских государств и государств Средней и Центральной Азии. 55 с.

442. Юшков С. В. К вопросу о дофеодальном («варварском») государстве. *Вопросы истории*. 1946. № 7. С. 45 – 65.
443. Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. 767 с.
444. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1949. 543 с.
445. Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. 379 с.
446. Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 3-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1950. Ч. 1. 672 с.
447. Юшков С. В. История государства и права СССР. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1961. Ч. 1. Изд-е 4-е. 672 с.
448. Юшков С. В. Правосудие митрополиче. *Труды выдающихся юристов*. Москва: Юридическая литература, 1989. С. 336 – 344.
449. Яковлів А. До питання про ґенезу копних судів на Україні. *Життя і право*. 1928. Ч. 2. С. 1 – 12.
450. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI – XVIII вв. на Україні. *Життя і право*. 1929. Ч. 1. С. 5 – 19.
451. Яковлів А. Впливи староческого права на право українське литовської доби XV – XVI в. Прага: Накладом Українського Університету в Празі, Державна Друкарня в Празі, 1929. 81 с.
452. Яковлів А. Про копні суди на Україні. *Науковий ювилейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чеськословенської*

республіки проф. Др. Т.Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження. Прага, 1930. Ч. 2. С. 150 – 173.
453. Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право. В Празі: Державна друкарня в Празі, 1931. С. 91 – 109.
454. Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. (*Відбитка з Наукового Збірника т.III Українського В. Університету в Празі*). Прага: Накладом Українського Вільного Університету в Празі, 1942. С. 405 – 433.
455. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ». *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. – Мюнхен: Кооперативне вид-во «Заграва», 1949. Т. CLIX. 210 с.
456. Яковлів А. Українське право. Історичний нарис. Мюнхен, 1988. С. 230 – 236.
457. Яремчук В. П. Історик українського права Лев Окіншевич. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2 (6). С. 1 – 48.
458. Ясинский М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев: В университетской типографии, 1889. 207 с.
459. Ясинский М.Н. Внешняя история русского права. Киев: Типография Петра Барского, 1895. 123 с.
460. Ясинский М. Н. Луцкий трибунал, как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI в. Киев: Типография Т. Г. Мейнандер, 1899 – 1900. 72 с.
461. Ясинский М. Н. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский

трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1: Происхождение Главного Литовского трибунала. Киев: Типография Н.А. Гирич, 1901. 253 с.

462. Ясинский М. Н. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1904. С. 430 – 465.
463. Ясинский М. Н. «Село» и «вервь» Русской Правды. М.Н. Ясинский. Киев: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1906. 23 с.
464. Ясь О. Лев Окіншевич і проблема «межового положення» України (З історіографічних дискусій на еміграції кінця 40-х – початку 50-х років XX ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 1998. Число 2. С. 354 – 372.
465. Ясь О. Лев Окіншевич і теорії циклічності історії. *Хроніка-2000*. 2011. Вип. 4(90). С. 175 – 197.

Наукове видання

Кудін

ПОРІВНЯЛЬНА ІСТОРІЯ ПРАВА: ВІТЧИЗНЯНА ТРАДИЦІЯ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ : монографія

Підписано до друку 26.09.2019.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. 33,75. Умов. друк. арк. 31,4. Обл.-видавн. арк. 22.
Наклад 100 прим. Зам. № 6586/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
Свідоцтво про державну реєстрацію ФОП
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua